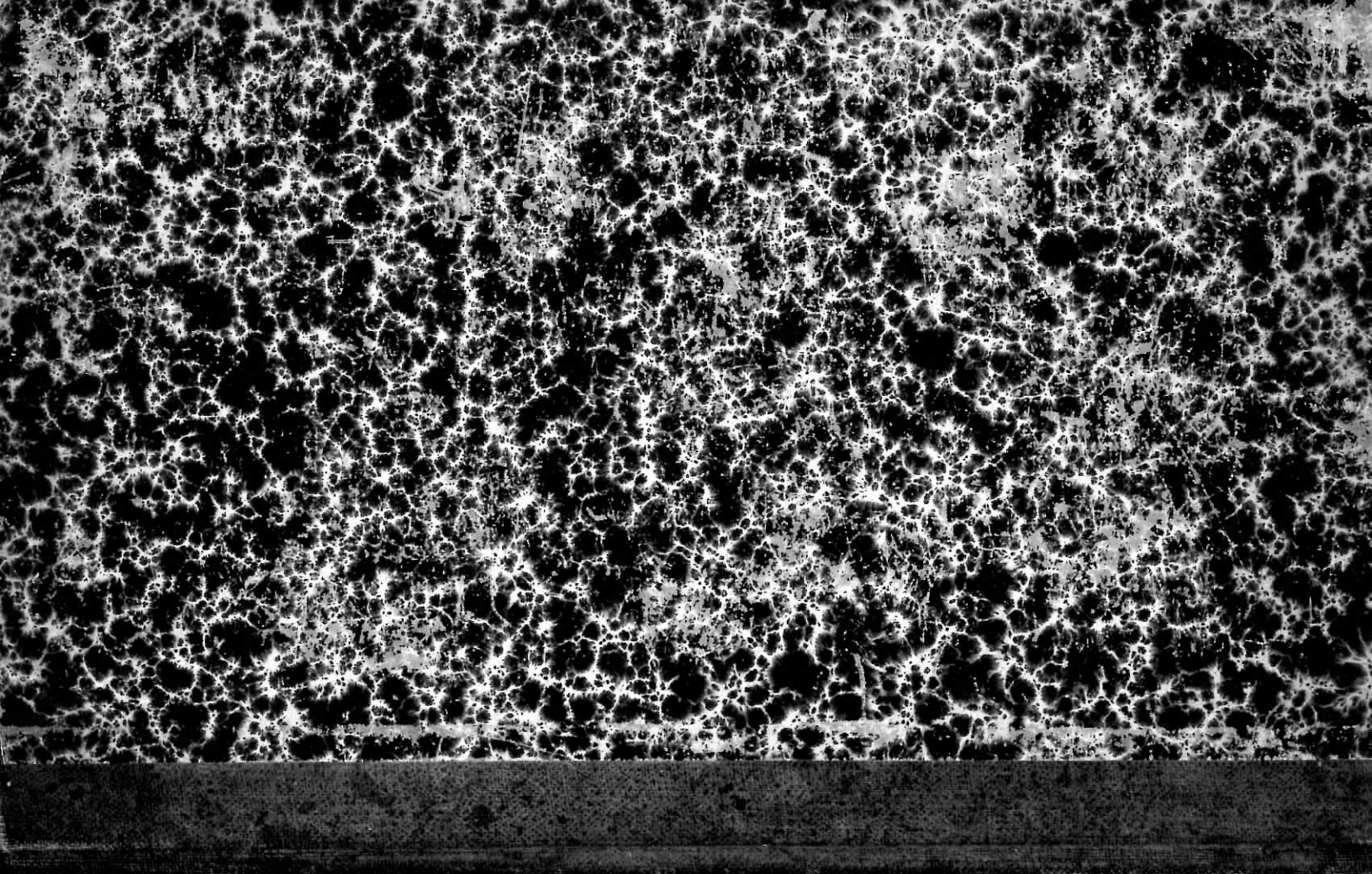

25270

FR. B. KOŘINKA

POVJESNICA NOVOGA VIJEKA

ZA

VIŠE RAZREDE SREDNJIH UČILIŠTA.

PETO IZDANJE.

PRIREDIO

VJEKOSLAV KLAIĆ.

SA 9 SLIKA.

KRUTO VEZANA STOJI 2 KRUNE 40 FILIRA.

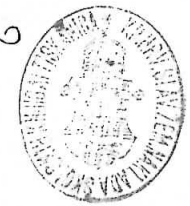

U ZAGREBU.
TROŠAK I NAKLADA KR. HRV.-SLAV.-DALM. ZEMALJSKE VLADE.
1907.

Ova se knjiga ne smije skuplje prodavati nego za cijenu naznačenu na prednjoj strani.

Kr. zemaljska tiskara.

Gdje je što?

Strana

Uvod 1

§ 1. Opseg i periode povjesnice novoga vijeka 1

I. Doba geografskih obreta i reformacije.

(Od otkrića Amerike do westfalskoga mira.)

(1492.—1648.)

§ 2. Zemljopisni pregled Evrope u ovo doba 3

A. Otkriće novih zemalja.

§ 3. Otkriće Amerike 5

§ 4. Otkrića i naseobine Portugalaca i ostalih evropskih naroda 11

B. Njemačka i Italija za cara Maksimilijana I.

§ 5. Maksimilijan I. (1493.—1519.) i njegovo djelovanje u Njemačkoj 13

§ 6. Ratovi u Italiji (1495.—1515.) 16

§ 7. Leo X. i cvjetanje umjetnosti i pjesništva u Italiji . . . 17

C. Reformacija. Njezino napredovanje u Njemačkoj i hapsburškim zemljama.

§ 8. Martin Luther 20

§ 9. Karlo V. (1519.—1556.) 23

§ 10. Karlo V. ratuje s francuskim kraljem Franjom I. 28

§ 11. Karlo V. udara na schmalkaldski savez; posljedice toga rata 30

§ 12. Zwingli i Calvin 32

§ 13. Katolička protivureformacija 34

D. Španjolska, Portugalska i Nizozemska.

§ 14. Španjolska do ustanka u Nizozemskoj 38

§ 15. Ustanak u Nizozemskoj 39

§ 16. Filip III. (1598.—1621.) i Filip IV. (1621.—1665.) 44

Strana

E. Francuska.

§ 17. Mlađa loza porodice Valois ili kuća Orleanska 46
§ 18. Bourbonska porodica 51

F. Britanski otoci.

§ 19. Engleska i Irska (1485.—1603.) 53
§ 20. Škotska za Stuartovaca 58
§ 21. Velika Britanija i Irska 59

G. Njemačka i hapsburške zemlje.

§ 22. Osnutak hapsburške monarhije. Ferdinand I. († (1564.) i Maksimilijan II. (1564.—1576.) 62
§ 23. Rudolf II. (1576.—1612.). Staleški pokreti u Austriji, Ugarskoj i Češkoj. — Matija (1612.—1619.) 67
§ 24. Tridesetogodišnji rat (1618.—1648.) 73
a) Češki rat (1618.—1620.) 70
§ 24. Tridesetogodišnji rat (1618.—1648.) 70
c) Švedski rat (1630.—1635.) 75
d) Švedsko-francuski rat (1635.—1648.) 78
e) Westfalski mir (24. listopada 1648.) 79
§ 25. Umjetnost, pjesništvo i znanost u Nijemaca u doba reformacije (1492.—1648.) 80

H. Skandinavija.

§ 26. Danska 83
§ 27. Švedska 84

I. Poljska.

§ 28. Posljednji Jagelovići 87
§ 29. Izborno kraljevstvo (republika) 88

K. Ruska.

§ 30. Posljednji Rurikovići 92
§ 31. Doba smutnjâ i Mihajlo Feodorović Romanov 93

L. Osmanlije i južni Slaveni.

§ 32. Osmanlijsko carstvo 96
§ 33. Južni Slaveni 98

Strana

II. Doba vladarskoga apsolutizma.

(Od westfalskoga mira do francuske revolucije.)

(Od 1648.—1789.)

§ 34. Zemljopisni pregled Evrope u polovici XVII. stoljeća . . 100

A. Vrijeme neograničene vlasti vladarske.

(Od westfalskoga mira do smrti cara Karla VI., 1648.—1740.)

§ 35. Francuska prevlast u Evropi za Ljudevita XIV. 101
§ 36. Njemačka i austrijske nasljedne zemlje za Leopolda I. (1658.—1705.) 109
§ 37. Velika Britanija i Irska 114
§ 38. Rat za španjolsku baštinu (1701.—1714.) 120
§ 39. Švedska i Danska 124
§ 40. Poljska 125
§ 41. Rusija 129
§ 42. Veliki sjeverni rat (1700.—1721.) 134
§ 43. Njemačka i austrijske nasljedne zemlje za cara Karla VI. (1711.—1740.) 137
§ 44. Branibor i Prusija 143

B. Evropa u vrijeme prosvijećenoga apsolutizma.

§ 45. Literatura »prosvjete« 145
§ 46. Prvi i drugi sleski rat (1740.—1745.) i austrijski nasljedni rat (1741.—1748.) 149
§ 47. Sedmogodišnji rat ili treći sleski rat (1756.—1763.) . . . 153
§ 48. Reforme Marije Terezije. Posljednje godine njezina vladanja. Josip II. i Leopold II. 156
§ 49. Reforme u Prusiji za Fridrika II. (1740.—1786.) i u Austriji za Josipa II. (1780.—1790.) 159
§ 50. Rusija za prvih nasljednika Petra Velikoga (1725.—1762.) 161
§ 51. Rusija i Poljska za Katarine II. (1762.—1796.) 162
§ 52. Osmanlije i južni Slaveni 171
§ 53. Portugalska 173
§ 54. Španija 174
§ 55. Danska i Švedska 175
§ 56. Velika Britanija i Irska. Sjeveroamerički rat za slobodu 177
§ 57. Francuska za Ljudevita XV. (1715.—1774.) 182

Strana

III. Doba ustavnih borba i gospodarskoga razvoja.

(Od 1789. do danas.)

A. Od početka francuske revolucije do drugoga pariskoga mira (1789.—1815.).

§ 58. Zemljopisni pregled Evrope na početku revolucije . . . 185

I. Francuska revolucija do ukinuća kraljevstva (1789.—1792.).

§ 59. Uzroci francuske revolucije 187
§ 60. Državni staleži (od 5. svibnja do 17. lipnja 1789.) i ustavotvorna narodna skupština (od 17. lipnja 1789. do 30. rujna 1791.) 190
§ 61. Zakonodavna skupština (Corps législatif; od 1. listopada 1791. do 21. rujna 1792.) 195

II. Republika (1792.—1804.).

§ 62. Narodni konvent (od 21. rujna 1792. do 26. listopada 1795.) 197
§ 63. Prvi savez protiv Francuske (1792. [1793.] do 1797.) . . . 204
§ 64. Direktorijalna vlada (od 27. listopada 1795. do 9. studenoga 1799.) 207
§ 65. Napoleon Bonaparte u Egiptu (1798.—1799.) 208
§ 66. Drugi savez protiv Francuske (1799.—1802.) 209
§ 67. Konzularna vlada Napoleona Bonaparta (1799.—1804.) . . 214

III. Francusko carstvo (1804.—1815.).

§ 68. Treći savez protiv Francuske 216
§ 69. Četvrti savez protiv Francuske (1806.—1807.) 219
§ 70. Rat na pirenejskom poluotoku (1808.—1813.) 221
§ 71. Ukinuće svjetovne vlasti papinske 223
§ 72. Austrijski rat s Napoleonom godine 1809. 223
§ 73. Francusko carstvo na vrhuncu svoje moći (1810.—1812.) . 226
§ 74. Napoleonova vojna na Rusiju (1812.) 227
§ 75. Veliki rat za slobodu protiv Napoleona (1813.—1814.) . . 230
§ 76. Kongres u Beču (1. studenoga 1814. do 9. lipnja 1815.) . . 233
§ 77. Napoleonov povratak s otoka Elbe. Sto dana (1815.) . . . 236

B. Od drugoga pariskoga mira do danas (1815.—1907.)

a) Do francuske veljačke revolucije godine 1848.

§ 78. Francuska za Bourbonaca i Orleanske porodice 238
§ 79. Italija, Španija i Portugalska 241
§ 80. Velika Britanija i Irska 244

Strana

§ 81. Njemačka, Austrija i Pruska godine 1815.—1848. 246
§ 82. Ruska 248
§ 83. Turska (Srbija, Grčka) 250

b) Od francuske veljačke revolucije do danas.

§ 84. Veljačka revolucija 254
§ 85. Njemački pokret godine 1848. 255
§ 86. Austrija godine 1848.—1859. 256
§ 87. Napoleon III., krimski rat i talijanski rat 261
§ 88. Kongres knezova u Frankfurtu na Majni i smutnje u Schleswig-Holsteinu 263
§ 89. Austrijski rat s Pruskom i Italijom godine 1866. 266
§ 90. Uređenje ustavnih prilika u Austriji 267
§ 91. Mexiko i građanski rat u »sjeveroameričkoj zadruzi« . . 268
§ 92. Francuska za Napoleona III. i francusko-njemački rat . . 270
§ 93. Ruska za Aleksandra II. Rusko-turski rat godine 1877. do 1878. i njegove posljedice 274
§ 94. Srednja, sjeverna, zapadna i jugozapadna Evropa od godine 1871. 277
§ 95. Istočna i jugoistočna Evropa od godine 1878. 281

Kultura novoga vijeka.

§ 96. Znanosti 284
§ 97. Narodne književnosti 284
§ 98. Umjetnosti 290
§ 99. Trgovina i obrt 300
Kronologijski pregled novoga vijeka 314
316

Novi vijek.

Uvod.

§ 1. Opseg i periode povjesnice novoga vijeka.

Povjesnica novoga vijeka*) obuhvaća posljednja četiri stoljeća od otkrića Amerike (1492.) do današnjih vremena. Dijeli se u tri odsjeka.

Prvi odsjek ili doba geografskih otkrića i reformacije seže od godine 1492. do 1648. (naime do westfalskoga mira).

Drugi odsjek ili doba vladarskoga apsolutizma seže od westfalskoga mira do francuske revolucije (1648.—1789.).

Treći odsjek ili doba ustavnih borba i gospodarskoga razvoja počinje se godine 1789. i traje do danas.

---

*) Karêev N., Vvedenie v kurs istorii novago vremeni. Varšava 1884. — Ranke v. Leop., Sämtliche Werke, 48 svezaka, 1867. i dalje; — Geschichte der europäischen Staaten, herausgegeben von A. H. L. Heeren, F. A. Uckert und W. v. Giesebrecht. — Znamenita su još djela o općoj povjesnici: Weiss J. B., Lehrbuch der Weltgeschichte, Wien 1870. i dalje, počevši od 4. sveska; — zatim Schlosser F. Chr., Weltgeschichte, i Weber G. Dr. Allgemeine Weltgeschichte (počevši od 10. sveska). — Philippson Martin dr., Geschichte der neueren Zeit. 3 sveska, Berlin 1886.; — Karêev N., Istorija zapadnoj Evropi v novoje vremja (Razvitie kulturnih i socijalnih odnošenij). Tom. I—V. S. Peterburg 1892.—1898. — Lavisse E. et Rambaud Al., Histoire générale du IVe siècle a nos jours. Paris 1894. (počev od IV. toma); — Lavisse E., Vue générale de l' histoire politique de l' Europe. Paris 1894. i dalje.

I. Doba geografskih otkrića i reformacije.*)

(Od otkrića Amerike do westfalskoga mira, godine 1492.—1648.)

Otkrićem Amerike i morskoga puta u istočnu Indiju proširi se historijsko pozorište i podiže se znamenitost zapadnoevropskih država, u koje je sada neprekidno pritjecalo sila zlata, srebra, dragulja i dragocjenih prirodnina. U isto vrijeme procvjetaše znanosti i umjetnosti, naročito pak podade preporod klasičkoga umjetničkoga ukusa pri podizanju sjajnih građevina duševnomu životu novu sadržinu i nove smjerove. Vjerske novotarije ili reformacija, kako ih pokrenuše Luther i Calvin, u drugoj polovici 16. stoljeća ili posve preoteše mah po protestranim oblastima ili si bar izvojštiše neko priznanje, pače se je činilo, da će se i dalje slavodobitno širiti. Ali osnutkom isusovačkoga reda, reformnom gorljivošću nekih papa i odlukama koncila u Tridentu ojača opet protivna struja: katolici nesamo da obraniše svoj preostali posjed, nego osvojiše ponovo pojedine već izgubljene oblasti. Tako je nakon slavodobitnog prodiranja reformacije zaredalo doba protivureformacije, u koje su vjerske novotarije suzbijali moralnim sredstvima i silom. Za tridesetogodišnjega rata (1618.—1648.), koji se je pored različitih političkih uzroka svojih ipak osnivao na vjerskoj podlozi, borile su se stranke među sobom samo s oružjem u ruci, dok nijesu napokon westfalskim mirom bile prinuđene na međusobnu snošljivost.

Na početku ove dobe zadobavi se kuća Hapsburg prevlasti u zapadnoj Evropi; tomu pridoniješe budi srećne ženidbe, budi opet otkriće

*) Häusser L., Geschichte des Zeitalters der Reformation (1517. do 1648.), herausgegeben von W. Oncken, 2. izdanje. 1879.; — Janssen Joh., Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters (do 1618.), 8. svez., 1876.—1894.; — Döllinger, Die Reformation, ihre innere Entwickelung und ihre Wirkungen, 3 sveska, Regensburg 1846. do 1848.; — Maurenbrecher W., Geschichte der katholischen Reformation, Nördlingen, 1880.; — Lenz Max, Martin Luther, Berlin 1883.; — Bezold Friedrich von, dr., Geschichte der deutschen Reformation, Berlin 1890.

Amerike, od kojega je ta porodica kroz dulje vrijeme jedina koristi primala. Vršak prevlasti dosegla je kuća Hapsburg za Karla V. i Filipa II. Njoj se odupirahu francuski kralji budi sami, budi na čelu savezníkâ, koje su tražili jednako među Turcima kao i među protestantima. Napokon ju tijekom 30-godišnjega rata i slomiše.

§ 2. Zemljopisni pregled Evrope u ovo doba.

1. Portugalska diže se na vrhunac svoje vanjske moći, stekavši nekoliko primorskih gradova na sjeverozapadnoj obali Afrike, zatim neke znatnije luke i otoke duž obala perzijskih i indijskih. U južnoj Americi dobi Braziliju (1500.).

2. U Španjolskoj bi ženidbom Ferdinanda Katoličkoga od Aragonije s Izabelom od Kastilije (1469.) udaren temelj potonjemu združenju obiju kraljevina u jednu državu (1474.). Aragonskim zemljama pripadahu otoci Sicilija i Sardinija. K tomu biše osvojene i španjolskoj kraljevini pridružene zemlje i oblasti: Granada (1492.), Napulj (1504.), Oran s vrhovnom vlasti nad Berberskom od međe Maroka do velike Sirte (od 1509.), pa i onaj dio kraljevine Navare (1512.), štono se steraše na španjolskoj strani; napokon zauzeše Španjolci sve novo otkrivene zemlje (1492.—1532.) u Americi (osim Brazilije) i vojvodinu Milan u Italiji (1540.). Svemu tomu pridođe još Burgundija (Nizozemska) i Franche-Comté (1504.), kad se je Filip, sin cara Maksimilijana, oženio španjolskom kraljevnom Ivanom. — Španjolsku državinu na sjevernoj obali Afrike ugrabiše Turci (1528.—1540.).

3. Francuska ote njemačkoj državi tri lotaringijske biskupije: Metz, Toul i Verdun (1552.). Engleskoj oduze Calais (1558.).

4. U Njemačkoj, koja je bila razdijeljena na 10 okruga, imala je porodica Hapsburg carsko dostojanstvo gotovo s nasljednim pravom. Mimo to imali su Hapsburgovci u neposrednoj vlasti svojoj čitavi »austrijski okrug« zajedno s prednjo-austrijskim oblastima na gornjoj Rajni i u Švapskoj, zatim Češku s Moravskom, Sleskom i Lužicom (od 1526.). K tomu ih zapade i kruna ugarska; no od zemalja krune ugarske držao je jedan dio Ivan Zapolja, a poslije njegove smrti (1540.)

*

i osmanlijski sultan, tako da je Hapsburgima ostala samo sjeverna i sjeverozapadna Ugarska i jedan dio Hrvatske.

5. Švajcarska bijaše se mirom u Baselu (1499.) otkinula od Njemačke. Švajcarska je zadruga sastojala god. 1353. od 8 kantona, god. 1481.—1513. poveća se za 5 novih kantona: na zapadu dobi kanton Freiburg, a na sjeveru kantone Solothurn, Basel, Schaffhausen i Appenzell.

6. Italija, osobito pak gornja, bila je i sada sva raskomadana na mnogo oblasti. U gornjoj Italiji bile su državе: (nezavisne) vojvodine: Savoja s Piemontom i grofovijom Nizzom, Milan, Parma, Modena s Reggiom i Ferrarom, Mantova s Montferratom; zatim dvije republike, naime Genova s Korzikom i Mleci. Ta potonja republika držala je svu sjeveroistočnu čest gornje Italije do Bergama i Brescije, zatim zapadnu Istru, primorsku Dalmaciju s otocima i dio Arbanaske (Albanije), napokon jonske otoke, Kandiju i Cipar. Srednja Italija bila je podijeljena na veliku vojvodinu (od 1569.) Toskanu, republiku Luku (Lucca) i papinsku državu. Na Španjolsku spadahu od Italije: otoci Sardinija i Sicilija, zatim Napulj, a poslije i Milan.

7. Engleska s Irskom držala je osim normanskih otoka do god. 1558. još i Calais.

8. Škotska bi sjedinjena god. 1603. personalnom unijom s Engleskom.

9. Skandinavija raspade se uslijed rasula Kalmarske unije na dvije države: a) Dansku s Norveškom, južnom Švedskom, Gotlandom i Islandijom; b) Švedsku s Finskom.

10. Istočnu Prusku dobi kao svjetovnu vojvodinu porodica Hohenzollern (1618.), i to kao leno poljske državе. Hohenzollerni držali su u Njemačkoj još i marku Branibor, Ansbach i Bayreuth.

11. Livonskom, Kuronskom i Estonskom vladaše njemački red kao baštinik mačevnoga reda (od 1237.). Poslije dođoše Livonska i Kuronska pod Poljsku (1561., 1569.), a Estonska pod Švedsku.

12. Poljska s Litvom i zapadnom (poljskom) Pruskom bijaše najsilnija država istočne Evrope, te se prostiraše od Baltičkoga mora do Crnoga mora.

13. U Ruskoj biše posljednje udijelne kneževine ukinute; od tatarskih (mongolskih) država preostade jedini kanat na poluotoku Krimu.

14. Osmanlijsko (tursko) carstvo postiže u drugoj polovici 16. stoljeća svoje najveće prostranstvo. U Aziji raširi ono svoju vlast do perzijskoga zaliva; u Africi zavlada Egiptom i uze pod svoje okrilje Algir, Tunis i Tripolis; u Evropi osvoji balkansko-grčki poluotok (osim mletačke državine), zatim srednju Ugarsku, istočnu Slavoniju i južnu Hrvatsku; Moldavu pak, Vlašku i Erdelj (s istočnom Ugarskom) uze kao vazalne zemlje u svoju zaštitu.

A. Otkriće novih zemalja.*)

§ 3. Otkriće Amerike.

(Kristofor Kolumbo). Ploveći Portugalci u 15. stoljeću duž zapadnoga primorja Afrike bilo im je do toga, da nađu put u zlatom i dragocjenim prirodninama prebogatu Indiju, i da ne budu više zavisni od arapskih i mletačkih trgovaca, koji su doslije bili posrednici indijske trgovine. Dok su se Portugalci nadali, da će taj cilj postići, ako obrode Afriku, pa su zato taj morski put revno istraživali, dosjeti se Genovezac Kristofor Kolumbo (rođen oko 1446.), da bi se u Indiju moglo doći tako, kad bi se plovilo sveđer na zapad po atlantskome oceanu. Ta Kolumbova misao bijaše povod, da se je otkrila Amerika. Istina, već oko god. 1000. bijahu Normani otkrili istočnu obalu sjeverne Amerike, pa nastojali osnovati ondje naseobinu, kao i na poluotoku Grönlandu; no Kolumbo

*) Peschel Oskar, Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen, Stuttgart 1877.; — Ruge Sophus dr., Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen, Berlin, 1881.; — Harrise H., Christophe Colomb, son origine, sa vie, ses voyages, sa famille, 2 vol., 1884.; — Gaffarel Découverte de l' Amérique, Paris, 1892.

nije za to znao. Njega zanimaše jedino misao, da nađe put u Aziju ploveći po moru prema zapadu. Sreća te nije znao, da je istočna obala Azije od zapadnoga primorja evropskoga još jedamput tako daleko, nego što je on sebi predstavljao, pa se zato nije plašio opasnoga puta, za koji je mislio da će ga (krenuvši s Kanarskih otoka, koji su tada bili već poznati) prevaliti za pet tjedana.

Sila poteškoćâ bijaše Kolumbu svladati, prije nego što će zaploviti morem. Učenjaci su doduše oduševljeno povlađivali njegovoj osnovi, ali se ne nađe vladar, da dade novaca za pothvat, za koji nije bilo nimalo izvjesno da će poći za rukom te biti od ma kakve koristi. Tek nakon višegodišnjega moljakanja i iščekivanja nađe potpore u kastilske kraljice Izabele, pa tako se 3. kolovoza 1492. ukrca u luci Palosu u tri malena broda, te pođe na put. Na polasku obećaše mu, da će ga u zemljama, koje bi otkrio, namjestiti za potkralja, a k tomu će još dobivati desetinu svih dohodaka od tih zemalja.

Iza dugoga, četirnedjeljnim boravkom na Kanarskim otocima prekinutoga putovanja, za kojega je Kolumbo sve uz najpogodnije vrijeme mnogo prepatio, otkri on 12. listopada 1492. otok Guanahani, valjada današnji Watlingov otok, koji okrsti imenom San Salvador. Putujući dalje namjeri se na otoke Kuba i Haiti, pa se onda vrati u Evropu tvrdo vjerujući, da je dopr'o do otokâ »indijskoga istočnoga mora«, i tako našao ravan put do najvećega blaga na svijetu. — Kolumbo putovaše poslije još tri puta u Ameriku. Namah god. 1493. pođe na drugo putovanje, na kojemu je otkrio samo Puerto Rico i Jamaiku s nekoliko malih Antila. Na trećem putovanju (1498.—1500.) udari nešto južnijim smjerom, te dopre do otoka Trinidada i do deltastoga ušća rijeke Orinoka na južnoameričkom kopnu. No na tome putu iskusi Kolumbo crnu nezahvalnost svojih vladara za ogromne zasluge svoje. Naročito kralj aragonski Ferdinand, suprug kraljice Izabele, kajaše se s obećanja, što mu ga bijaše zadao, pa gledaše, da ga okrnji i što više stegne. Povjerova pače opadnicima i posla za njim posebnog povjerenika, Bobadillu, da izvidi, kako Kolumbo ondje upravlja. Bobadilla okova Kolumba u verige poput prostoga zločinca i otpravi ga u Španiju, da se opravda. Kolumbo

bi pušten doduše na slobodu i pođe onda na četvrto putovanje (1502.—1504.), na kojemu otkri istočnu obalu srednje Amerike (Honduras), ali uspomena na pretrpljenu sramotu i nove uvrede nakon smrti njegove zaštitnice Izabele (1504.) uskoriše njegovu smrt. On umre u španjolskoj zemlji u Valladolidu (1506.). I poslije smrti progonila ga je nedaća, budući da ga nije zapala zadovoljština, da bi se novo otkriveni dio svijeta prozvao njegovim imenom. Amerika dobi ime po firentinskom plemiću Amerigu Vespucci-ju, koji je svojim putopisima prvi širemu općinstvu prikazao novi svijet. Uostalom je Kolumbo sve do svoje smrti tvrdo vjerovao, da je otkrio istočnu Aziju. On leže u grob misleći, da je otok Kuba pokrajina kitajskoga carstva, a Haiti (Hispaniola) da je otok Zipangu (Japan).

(Nova otkrića. Balboa.) Na otkrivenim otocima nađoše Španjolci u urođenikâ sila zlata. Kad su ih pitali, odakle im toliko blago, pokazivahu oni sveđer na jug (Peru). Goruća požuda, da se što brže obogate, poticaše sada smione i svima naporima vikle ljude, da traže tu zlatnu zemlju, pa tako otkrivahu redom nove pokrajine. Najprije otkri Balboa (1513.) nakon neiskazano mučnog putovanja po Panamskoj prevlaci Tihi ocean. Ugledavši more zađe do koljena u vodu, pa držeći u ruci zastavu s likom majke Božje proglasi taj ocean državinom krune kastilske i aragonske. Izatoga spremaše se, da prema kazivanju urođenikâ pođe na jug u zlatnu zemlju, pa zamoli za to pomoć u kralja Ferdinanda. No taj posumnja na nj, te imenova drugoga za namjesnika Darije, koji Balbou pogubi obijedivši ga, da se je htio odmetnuti.

(Ferdinand Magelhães.) Otkad je otkriven Tihi ocean, znalo se je, da je Amerika zaseban kontinent. No to je još jače utvrđeno prvim putovanjem oko zemlje (1519.), koje poduze Portugalac Ferdinand Magelhães u službi španjolskoga kralja. Magelhães krenu duž istočnoga primorja južne Amerike, otkri Patagoniju, zatim prođe morskim vratima, koja su po njemu prozvana, te dođe u južno more, koje prozva »Tihim oceanom«, jer je začudo mirno bilo. Na daljem putu doplovi na zapadu do Filipinâ. No ondje se zavadi s urođenicima, koji ubiše njega i njegovu družinu

(1521.); tek neko 150 momaka spase se i dođe do Molukâ. Od četiri broda preostadoše samo dva. Jedan brod otplovi Tihim oceanom prema Panami; a drugi s ostatkom družine (13 Evropljana i 3 Azijca) obrodi glavicu oko dobre nade (vođa Elcano) i stiže srećno u Evropu (1522.) podavši tako novi dokaz, da je zemlja okrugla.

(Ferdinand Cortez.) Američko kopno stao je prvi osvajati Ferdinand Cortez. Po nalogu namjesnika na otoku Kubi pođe on god. 1519. sa 700 Španjolaca i 11 brodova na Mexiko, najglavniju i najuljuđeniju državu novoga svijeta.

Kad se je Cortez iskrcao na mexičkoj obali, smatrahu urođenici njega i njegovu družinu za viša bića. Zato mu posla kralj Montezuma bogate darove zaklinjući ga, da ode iz njegove države. No tim tek razdraži lakome Španjolce. Cortez spali brodove, pa dođe pred glavni grad, koji je svojom veličinom (60.000 kuća) i ljepotom zanio Španjolce. — Uopće nađoše Evropljani u Mexiku znamenitu kulturu. Mexikanci od plemena Aztekâ imali su pismo poput hijeroglifâ, poznavali su sunčanu godinu, te su gradili uvelike, poimence orijaške piramide, koje su bile okružene prostranim dvorištima. Vjera njihova bijaše dotjerani politeizam (ljudske žrtve, svake godine preko 20.000 ljudi). Vlada je bila monarhijska. Uz nasljednoga kralja (po senioratu) bilo je plemstvo, koje se je dijelilo na tri razreda. Građanstvo živjelo je dobro, jer su gospodarske prilike bile zgodne i uređene. Robova je bila sva sila, no postupalo se s njima dobro, jer ih je zakon štitio. Montezuma dočeka strance časno i dade im, da se nastane u velikoj palači od kamena. Cortez se ondje utvrdi, pa čuvši za bunu Mexikanaca zarobi Montezumu. Uto ocrniše Corteza kod namjesnika na Kubi; taj ga skine i posla u Mexiko Narvaëza s novim četama. No Cortez ubi Narvaëza, pribere njegove čete i nastani se iznova u utvrđenoj palači. Okrutnost Španjolaca i gorljivost, kojom su zatirali pogansku vjeru, prouzroči bunu u gradu. Ustaše opkoliše palaču. Cortez posla Montezumu, da stiša bunu, ali ga narod izrani kamenjem i strjelicama, našto se sam skonča. Izatoga morade Cortez iz grada uzmaknuti. Pohita k Tlaskalanima, ljutim dušmanima mexikanskih Azteka, no usput sukobi se s velikom vojskom, što je bijaše skupio Guatimozin, sinovac pokojnoga kralja. Jednomu Španjolcu pođe za rukom, te zarobi državnu zastavu; jedino tako spase se Cortez. Dobivši nove čete s Kube i sjedinivši se s Tlaskalanima pođe Cortez opet na glavni grad, te ga uze jurišem. Guatimozin pobježe, ali bi zarobljen, te s mnogo podanika svojih nakon groznih muka ubijen. S glavnim gradom osvojena bi čitava država (1521.), kojom je sada Cortez upravljao kao generalni kapetan.

Uto opadnuše Corteza na španjolskom dvoru. On se doduše sasvim opravda, te ga kralj Karlo dočeka svim sjajem. No ipak se bojaše, da bi se on u bogatoj zemlji mogao proglasiti nezavisnim; zato mu ostavi jedino vojničku vlast, a građansku upravu povjeri drugomu. Cortez otkri još i Kaliforniju (1536.). Poslije stiže ga nemilost kraljeva, te on umre odijeljen od svijeta na svome zaseoku kod Seville god. 1547.

(Franjo Pizzaro.) Nakon pada Mexika osvojen bi i Peru, davno žuđena zemlja zlata. Franjo Pizzaro, muž rijetke smjelosti, združi se (1524.) sa svojim pobratimima Almagrom i Luqueom, te njihovim novcem otkri Peru (1526.). Izatoga ode (1531.) da osvoji tu zemlju, što mu i pođe za rukom.

Peruanci bijahu poput Aztekâ u Mexiku obrazovan narod, koji je pomljivo obrađivao svoja polja. Znali su i umjetno natapati svoje oranice, kako to dokazuju ostaci vodovoda (dugi 120 i 150 sati). Dvije velike umjetne ceste (svaka 500 sati duga) olakšavahu promet. Glavni grad njihov Cúzco imao je solidne, većinom dvokatne kuće; no najveći ures grada bio je prekrasni hram boga sunca. Odlikovao se je nesamo vještom gradnjom, nego i sjajnim nakitom. Zidovi iznutra bili su obloženi zlatnim pločicama, nad glavnim žrtvenikom stajao je kip sunca od suhoga zlata, koji je zapremao gotovo čitavu širinu dvorane, te je sa svake strane bio okružen zlatnim prijestoljima. Gradeći Peruanci služili su se oruđem od mjedi, koje je bilo tvrdo kao gvožđe.

Peruanci pričahu, da im je državu i kulturu osnovao neki potomak sunčanoga boga. Od njega su potekli peruanski kralji, zvani Inka. Dvanaesti inka predobi Quito. Iza njega ostadoše dva sina, Huascar i Atahualpa, koji se zavadiše radi baštine. Oba zatražiše pomoći u Pizzara. Taj bijaše već godine 1532. osnovao naseobinu na peruanskoj obali, te obeća sada pomoć Atahualpi. Huascara ubi Atahualpa, kojega opet Pizzaro kao bratoubojicu osudi na smrt. Tako zavladaše Španjolci peruanskom državom. Pizzaro osnova nov glavni grad (1534.), koji se poslije prozove Lima. Pizzarov drug Almagro pođe preko Andâ i osvoji sam južnu pokrajinu Chile (1534.), ali se morade vratiti, kad su Peruanci udarili na Limu i Cúzco. On obrani

grad Cúzco, te ga zadrža za se. No poradi toga zarati se s Pizzarom, koji ga zarobi i pogubi. Smrt Almagrovu osveti njegov sin Diego: on umori Pizzara (1541.) u njegovoj palači u Limi.

(Uređenje otkritih zemalja.) Pošto su Španjolci urođenicima pootimali sve zlato i srebro, počeše snovati, kako bi iz gorâ vadili zlato i srebro. U majdanima radili su im isprva rođeni Američani; no budući da su bili slaba tijela, začeše ginuti od preteškoga napora, pa tako brzo opustješe otoci i primorske oblasti, u kojima se Španjolci nastaniše. Sad se Španjolci dosjetiše, pa stadoše kupovati crnce u Africi, ili ih opet hvatahu i kao roblje u Ameriku šiljahu. Tako postigoše svoj cilj: iz rudokopâ u Mexiku i Peruu dobijalo se silno blago. Jednako biše s pomoću crnaca osvojene zemlje marljivo obrađene, te naskoro procvate u novome svijetu lijep broj gradova. Uprava zemalja uređena bi na evropsku. Peruom i Mexikom vladahu potkralji, zavisni od »indijskoga vijeća«, koje je stajalo o bok španjolskomu kralju. Sveučilištima (u Mexiku i Limi) i čitavim nizom biskupija osiguran bi španjolskim doseljenicima i njihovim potomcima dalji opstanak zapadnoevropske kulture. Stari i novi svijet izmijeniše međusobno svoje proizvode: Amerika dobi domaće životinje, žitarice, kavovac i sladornu trsku, a dade kukuruz, duhan, korun i kinovac.

Već u prvi kraj bijahu se podigli plemeniti i pravedni ljudi, koji su osuđivali zatiranje Indijanaca. Naročito su D o m i n i k a n c i, šireći kršćansku vjeru u novome svijetu, časno branili čovječja prava nevoljnih urođenika, tako da su radi toga doseljenici ljuto na njih zamrzili. No ni nalozi plemenite i čuvstvene kraljice Izabele, ni naredbe njezina supruga Ferdinanda u prilog potlačene pasmine nijesu koristile, jer su doseljenici bili nezasitni lakomci, pa su i pse huškali na Indijance, da ih gone na rad. Dominikanac L a s C a s a s, koji se je neumorno trudio za dobro Indijanaca, pripovijeda, kako su se u Španiji dosjetili, da i robijaše šalju u novi svijet, samo da ga što prije napuče; pa da je i on sam viđao mnoge, kojima su u Španiji uši odrezali poradi zločina, kako su se slobodno banili po Americi. Posljedica nečuvenih muka, kojima su ti doseljenici zatirali indijski puk, bijaše, da je urođeno žiteljstvo na Antilima već s drugom generacijom (iza dolaska Španjolaca) posve izumrlo.

§ 4. Otkrića i naseobine Portugalaca i ostalih evropskih naroda.

(Otkriće morskoga puta u Indiju. Brazilija.) Još godine 1486. bijaše B a r t o l o m e j D i a z (za kralja Ivana II.) otkrio glavicu dobre nade. Sjajni uspjesi Kolumbovi potakoše kralja E m a n u e l a V e l i k o g a (1495.—1521.) na pothvat, da se oplovi ta glavica. On opremi četiri broda i povjeri ih V a s c u d a G a m a. Taj oplovi glavicu dobre nade (20. studenoga 1497.), krenu uz istočno primorje Afrike na sjever, doplovi na malabarsku obalu, i iskrca se u K a l i k u t u. No Arapi, koji su onuda mnogo trgovali, osumnjičiše Portugalce i rekoše divljacima, da su gusari i razbojnici, te se tako Gama nakon odmora od 74 dana vrati kući (1499.).

Sada pregnu sav narod portugalski, da osniva naseobine u istočnoj Indiji; a izvodio je taj posao tako ustrajno i smiono, da se može pribrojiti najsjajnijim pothvatima u povijesti. Već godine 1500. opremi kralj Emanuel čitavo brodovlje sa 1500 ljudi, koje će P e d r o A l v a r e z C a b r a l odvesti u Indiju (istočnu). Budući da se je Cabral suviše svraćao prema zapadu, zađe u brazilsku struju, koja ga ponese još dalje na zapad. Tako otkrije Cabral, ploveći cio mjesec jednim smjerom, zemlju B r a z i l i j u. Cabral posla glasnika u Portugalsku, da javi kralju novo otkriće, a sam udari prema glavici dobre nade i stiže srećno u Kalikut.

Da bi se učvrstilo portugalsko vladanje u istočnoj Indiji, naredi kralj Emanuel, da se ondje grade tvrđe i stalna pristaništa. Prvim potkraljem portugalskim u Indiji imenovan bi F r a n c i s c o d e A l m e i d a (1504.—1509.). On prinudi mnoge indijske knezove na plaćanje danka; osim toga moradoše obećati, da će priznavati vrhovnu vlast portugalsku i dopustiti portugalskoj vladi, da u njihovim stolicama osniva poslovnice (faktorije). Almeidu zamijeni A l f o n s o d e A l b u q u e r q u e (1509.—1515.) On osvoji znamenito mjesto G ô a, koje poslije postade središtem portugalske vlasti u Indiji. Brzo zatim udari Albuquerque na Ormuz, grad na ulazu u perzijski zaliv; osvojivši taj grad postadoše Portugalci jedini gospodari indijskoga oceana. Sada dođe i poluotok M a l a k a u njihove ruke. Za jedno desetak godina nastaniše se Portugalci na otoku Cej-

lonu i na obali koromandelskoj; podjedno dočepaše se Molukâ, bogatih mirodijama. Odanle raširiše svoju vlast do obala kitajskih, te dobiše ondje Makao. Bura ih baci sve do Japana, gdje im se otvoriše luke bez otpora (Isusovac Franjo Žaverije 1549.—1551. navješćuje vjeru Isusovu). Iza nekog doba međutim prometnuše se portugalski junaci u lakome sebičnjake; pokraj lako stečenoga blaga postaše mekoputni i lijeni, a poradi samovolje i nepravednoga vladanja zamrziše na njih podanici njihovi. No uza sve to održa se portugalska trgovina u svome cvijetu do god. 1602., kad su se Holanđani stali u Indiji naseljivati.

Kad se među Španjolcima i Portugalcima rodiše raspre poradi otkrivenih zemalja, ustanovi papa Aleksandar VI., da crta 100 španjolskih milja Azorskomu otočju na zapad bude međašnicom njihovih posjedovanja. No to ne bijaše Portugalcima po volji, pa se oni poslije pogodiše sa Španjolcima tako, da se je ta crta pomakla za 370 milja na zapad od Azorâ. Po tomu zapade Portugalce Brazilija (koja je toj novoj međašnici na istoku). Portugalci imali su od otkrivenih i osvojenih zemalja veću i bržu korist, jer su ono, što su ondje tražili — naime dragocjene plodine — u obilju nalazili i s velikim dobitkom opet prodavali. Kako je ta trgovina bila unosna, razabiramo po tomu, što je metrička centa gvozdika na Molučkim otocima stajala 3·6 dukata, a u Londonu se prodavala za 600 dukata. Nakon otkrića španjolskih i portugalskih udari evropska trgovina skroz promijenjenim pravcem, pa tako izgubiše trgovačke republike talijanske i gradovi njemačke Hanse svoju nekadanju znamenitost.

(Naseobine holandijskih družina.) Kad su Španjolci obladali Portugalskom (1580.), zabraniše oni Holanđanima, koji se bijahu odmetnuli od Španije, trgovati indijskom robom, koja se je u Lisbou dovozila. Stoga ne preostade Holanđanima drugo, nego da kušaju doći ravno do same Indije. Radeći tako uklanjahu se isprva portugalskim naseobinama na indijskom kopnu, te se svraćahu Sundajskim otocima. Holandijski staleži podijeliše istočnoindijskoj družini (kompaniji, 1602.) nesamo monopol indijske trgovine u zemljama glavici dobre nade na istoku, nego joj dadoše također vladarsko pravo u svima budućim naseobinama i tečevinama u Indiji. Batavija (na otoku Javi) postade stolica vrhovnoga upravitelja i središte indijske

trgovine s Evropom. U polovici 17. stoljeća otkriše Holanđani Australsko kopno, Van-Diemenovu zemlju (Tasmaniju) i Novi Seeland.

(Engleske i francuske naseobine.) Da bi se uklonili neprijateljskim brodovima španjolskim i portugalskim, nastojahu Englezi, da sebi na sjeveru prokrče put do Kitaja i istočne Indije. Putujući prema sjeverozapadu otkri Talijan Ivan Gaboto (John Cabot, 1497.) poluotok Labrador, a njegov sin Sebastijan istočno primorje današnjih Saveznih država (1498.). — Kraljica Elizabeta podijeli (1600.) družini londonskih trgovaca isključivo pravo na istočnoindijsku trgovinu. Ta družina osnova više naseobina u malabarskom i koromandelskom primorju, poslije također na indijskim otocima. Na zapadnoj obali sjeverne Amerike osnova Walter Raleigh naseobinu »Virginiju« (1584.). Za Jakova I. uzeše druge dvije engleske družine dalje naseljivati sjeveroameričko primorje.

Francuzi stadoše se (nakon više bezuspješnih pokusa) za Henrika IV. širiti po Akadiji (Nova Škotska), Novom Braunschweigu, Kanadi i Louisiani.

B. Njemačka i Italija za cara Maksimilijana I.*)

§ 5. Maksimilijan (1493.—1519.) i njegovo djelovanje u Njemačkoj.

Cara Fridrika III. naslijedio je 1493. na njemačkom prijestolju sin Maksimilijan I., kojega i povijest i predaja prikazuju u zanimljivoj slici. Što je vanjštine, bio je visoka stasa, širokih pleća, dugih spuštenih plavih kosa i živahne boje u licu. Duševno bio je bogato nadaren; osim njemačkoga jezika govorio je i razumio još osam drugih. Znanosti i umjetnosti zanimale su ga vrlo mnogo. Sveučilište u Beču za njega je iznova procvalo. Bio je i sam pjesnik, kako to pokazuju dva njegova pjesmotvora: Weisskunig i Teuerdank, u kojima se priča povijest njegova mladovanja i potonjega vladanja. Radio je vazda; svi državni poslovi dolazili bi u njegove ruke, te bi ih rješavao.

*) Ulmann H. dr., Kaiser Maximilian I., 2 sveska, Stuttgart, 1884.—1891.

Uzato bio je vazda viteškoga srca, prijazan, pun šale i dosjetaka. Mnogo njegovih dosjetaka upamtio je puk, koji ga je uvrstio među svoje ljubimce.

(Nemoć careva u vanjskim poslovima.) Maksimilijan I. odlučivao je brzo, a i odluke izvodio je brzo, pa tako nije nimalo bio nalik na svoga oca. Uza sve to njegovo je vladanje bilo skroz nemoćno. Pačao se je u sve evropske prilike, no kako mu sredstva nijesu bila prema velikim osnovama, i kako kroz čitav svoj život nije imao dosta novaca, sav mu je trud bio ili zalud, ili mu se je slabo isplaćivao. Nemajući novaca nije pošao ni u Rim, da se ovjenča carskom krunom, već se naprosto nazva »izabranim carem rimskim«. Za njegovim primjerom povedoše se svi nasljednici njegovi osim Karla V. Po tomu se smatralo, da se carem može zvati onaj, koga njemački izbornici izaberu, a da ga ne treba papa vjenčati za cara.

(Nastojanje oko reforama u Njemačkoj.) U prvi mah nije se moglo slutiti, da će vladanje Maksimilijanovo biti onako nemoćno, kako je doista bilo. Već na prvom državnom saboru, što ga je sazvao u Worms (1495.), revno se je raspravljalo o državnoj reformi, o kojoj se je snovalo još za cara Fridrika III. Izborni knez Berthold od Mainza zagovaraše neke promjene ustava, kojima bi se kraljevska vlast doduše stegnula, no podjedno i sve njemačke zemlje čvršće prikovale uz državu tako, te ne bi mogle poslije redom od nje otpadati. Čitavo vladanje neka se povjeri državnom vijeću od 17 lica; predsjednika toga vijeća imenovat će sam car, a ostale vijećnike birat će duhovni i svjetovni knezovi zajedno s držav. gradovima. No taj prijedlog nije se caru sviđao. Ipak bi na tome saboru zaključeno, da se pravo kavganja (Fehderecht) bezuvjetno ukine, i zemaljski mir proglasi; tko bi taj mir narušio, neka se liši svih državnih prava. Još bi ustanovljeno, da ubuduće sebi nitko sam pravde ne kroji, već da raspre i svađe između državnih staleža rješava državni komorski sud (Reichskammergericht). Stolica toga suda bijaše isprva Frankfurt na Majni, zatim Speier, a naposljetku Wetzlar. Na potonjem saboru u Kölnu (1512.) biše stvorene neke ustanove, da se što dulje održi državni komorski sud i zemaljski mir. Čitava naime država razdijeljena bi na deset okruga; u svakom pak okrugu

namješten bi jedan okružni kapetan sa više savjetnika, da bdiju nad državnim zakonima i da vrše odluke komorskoga suda. Zemlje češke krune ne pripadoše nijednomu okrugu, budući da su u ono doba bile u zajednici sa zemljama ugarske krune. Švajcarska ne bi uvrštena ni u jedan okrug, pa tako nije ondje vrijedio državni komorski sud. Pruska bijaše tada još leno poljske krune.

(Državna pomoć.) Na različitim državnim saborima tražio je Maksimilijan od državnih staleža, neka ga pomažu novcem i vojskom, da bi se mogao oduprijeti osvajačkim težnjama francuskoga kralja u Italiji i uopće odlučno utjecati u evropske poslove. Državni sabor od god. 1495. ugodi njegovoj želji i dopusti mu „opći filir“ (der gemeine Pfennig), daću, koju bi čitava država plaćati morala. Ali pobiranje te daće vrlo je zapinjalo, pa tako se nakon nekih godina vratiše k staroj uredbi, po kojoj bi državni staleži određen broj vojske davali. Uza sve to nije Maksimilijan mogao okupiti znatnu vojenu snagu; vídeći, da mu od države nikakve izdašnije pomoći nema, pouzdavao se je jedino u potporu svojih nasljednih zemalja. Pored takih prilika nije se ni čuditi, da mu se je izjalovilo nastojanje, da skloni državu na rat s Turcima.

(Careve vojne reforme.) Premda se Maksimilijan ne može smatrati osobitim vojvodom, ipak ga zapada znatno mjesto u povijesti ratovanja. U austrijskim zemljama nastojao je on obranu zgodno prilagoditi tadanjim prilikama, pa je mjesto neuvježbanih zemaljskih ustaša primao i upotrebljavao najmljene plaćenike, koji su bili vješti ratnomu poslu. Suviše je nastojao zavesti medju plaćenicima stegu, te im je zabranjivao svaki zulum. U to ime stvorio je on tako zvane Landsknechte. To je na neki način družina ili bratovština, koja je poput sredovječnih vitezova pazila na svoju vitešku čast, te je svojim djelima opću pozornost na sebe svratila. Car je napokon usavršio topništvo (artileriju).

(Car je osilio svoju porodicu.) Srećan bijaše Maksimilijan radeći da podigne moć svoga roda budi novim tečevinama (Gorica, Gradiška i Pazin, zatim neke oblasti u Tirolu), budi srećnim ženidbama. Svoga sina Filipa Lijepoga oženi kraljevnom Ivanom od Kastilije, koja je uslijed neočekivane smrti bližih baštinika postala nasljednicom španjolskih zemalja. Poslije rane smrti Filipove (1506.) živo se je Maksimilijan

brinuo za svoju unučad. Budući da je stariji unuk Karlo bio baštinik hapsburške i španjolske monarhije s Nizozemskom, gledaše Maksimilijan, da i mlađemu unuku Ferdinandu zgodnom ženidbom osigura koje samosvojno kraljevstvo. Sreća mu se i tu nasmija. Godine 1515. sastadoše se u Beču car Maksimilijan i ugarsko-češki kralj Vladislav II. Tu bi utanačeno, da se careva unučad Ferdinand i Marija vjenčaju s Vladislavljevom djecom: Anom i Ljudevitom. Vjenčanje obavilo se je tek nakon Maksimilijanove smrti, pa si je njim kuća Hapsburg prokrčila put do češkog i ugarskog (hrvatskog) prijestolja.

§ 6. Ratovi u Italiji. (1495.—1515.)

(Prilike u Italiji.) Na koncu 15. stoljeća bila je Italija najnemoćnija zemlja u Evropi, sva raskidana i razasuta. U onim državicama, koje su održale republikansku vladu, otimale su se stranke za vlast; u drugim državama ugrabiše vladu smione vojskovođe, ali je ne mogoše stalno održati. Mimo to pojedine su se državice prijekim okom gledale i jedna drugoj smetale. — Prema njemačkoj državi bila je Italija faktično nezavisna; uza sve to upletali su se carevi mnogo u gornjoitalske poslove, razdavajući ispražnjena lena, koja je njemačka država svojatala.

(Borbe za Milan i Napulj.) Rasulo Italije potače francuskoga kralja Karla VIII., da se kao potomak mlađe loze anžuvinske pojagmi se za Napuljem. On provali u Italiju i pridobi Napulj (1495.). No tim razdraži druge neke vlasti, koje sklopiše ligu. U ligi bijahu papa Aleksandar VI., car Maksimilijan I., kralj Ferdinand od Aragonije (kao gospodar Sicilije) i milanski vojvoda Ludovik Moro. Nasljednik Karla VIII., kralj Ljudevit XII., prihvati osnove svoga prethodnika, ali htjede da se najprije valjano utvrdi u gornjoj Italiji. Kao unuk Valentine Visconti zatraži Milan, pa složivši se s Mlecima i papom Aleksandrom VI. zauze tu vojvodinu (1499.). Da bi dobio i Napulj, sporazumi se Ljudevit s aragonskim kraljem Ferdinandom, da ga zajedno osvoje. Francuska vojska pohita u južnu Italiju, dok su španjolske čete iz Sicilije prešle na kopno. No kad su saveznici stali dijeliti plijen, zavadiše se, te aragonski vojvoda Gonsalvo Kordovski razbi Francuze i otjera ih iz Napulja (1504.), koji je sad zajedno sa Sicilijom ostao Španiji.

(Cambrajska liga 1508.) Pohlepa za zemljama, koja je prouzrokovala posljednje ratove, bijaše povod ligi Cambrajskoj, koju ugovoriše papa Julije II., aragonski kralj Ferdinand, Ljudevit XII. i Maksimilijan I. Cilj njihov bijaše, da skuče Mletke i da razdijele njihovu državinu. Republika nađe se u ljutoj nevolji, te se spase jedino tako, što se je s papom pogodila ustupivši mu svoje zemlje u Romagni (1509.).

(Sveta liga 1511.—1513.) Izmirivši se Julije II. s Mlečanima pregnu svom silom, da im pomogne u borbi s Francuzima. Zato ugovori s njima, s Ferdinandom aragonskim i Švajcarima savez, koji se zove sveta liga. Švajcari obladaše milanskom vojvodinom i predadoše je Maksimilijanu Sforzi, sinu Ludovika Mora. Sveta liga, kojoj je iza smrti Julija II. (1513.) stao na čelo papa Leo X., ojača još više, kada k njoj pristupiše engleski kralj Henrik VII. i car Maksimilijan. No budući da se Mlečani ne mogoše pogoditi s carem poradi njegovih zahtjeva, istupiše iz lige, pa se pridružiše Ljudevitu XII. Nakon tih promjena u savezima preneseno bi ratovanje u Francusku, te ondje potuče Maksimilijan zajedno s Englezima Francuze u boju kod Guinegate (1513.). Kada je iza smrti Ljudevita XII. (1515.) stupio na francusko prijestolje Franjo I., provali on u Italiju, razbi Švajcare kod Marignana blizu Milana (1515.), te oblada opet vojvodinom milanskom. Dosadanjemu gospodaru njezinu dade mirovinu. — Posljedica dugotrajnih ratova u Italiji bijaše, da je južni dio te zemlje podlegao Španiji, a sjeverni Francuskoj; pokraj toga nijesu ni države u sredini Italije mogle održati svoju potpunu samosvojnost, već se moradoše uteći zaštiti koje vanjske vlasti, da bi tako osigurale svoj opstanak.

§ 7. Leo X. i cvjetanje umjetnosti i pjesništva u Italiji.

Baš u doba političke nemoći procvjetaše u Italiji nanovo umjetnost i pjesništvo. Vijek renaissance*) (ili prepo-

*) Geiger L., Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland, 1882.

roda staroga umjetničkoga ukusa), koji se započe još u 15. stoljeću, dospje sada do svoga vrhunca. Izučavanje prirode potaknu na savršeno prikazivanje lijepe i krepke zbilje, nad kojom razastre genijalna darovitost velikih umjetnika još i sjaj duševnoga preobraženja. Pape, kardinali i svjetovni knezovi italski, osobito pak porodica Medici, natjecahu se podupirući i promičući umjetnost. No sve natkrili papa Leo X. († 1521.). Od umjetnikâ označuju vršak umjetnosti u Italiji: Lionardo da Vinci, Michelangelo Buonarroti, Rafaelo Santi i Bramante. Lionardo († 1519.) bavio se je isprva nesamo slikarstvom, nego i kiparstvom. Uopće odlikovao se je on svestranom darovitošću i uljudbom; on bijaše također graditelj, matematik, mjernik, glazbenik i pjesnik. Živio je najviše u Milanu, ali je boravio također u Firenci i Rimu, a naposljetku ode prebivati na dvor francuskoga kralja. Svojom »Posljednjom večerom« u nekadanjem manastiru Dominikanaca »Santa Maria delle Grazie« u Milanu steče besmrtnu slavu. — Michelangelo Buonarroti (1475.—1564.) isticao se je svojom čudnovato velikom radinošću. Bavio se je slikarstvom, kiparstvom i graditeljstvom jednako revno, te je u sve tri vještine dotjerao do savršenstva. Kao mlada čovjeka prijazno ga primi Lorenzo Medici, te ga pobuđivaše na rad. Godine 1496. dođe u Rim i stvori ondje svoja najveća djela. Smioni karakter njegova stvaranja odaje najviše nacrt divnoga kubeta na crkvi sv. Petra, kojim se je graditeljstvo renaissance uspelo na vršak svoga savršenstva. Uostalome promijenio je on čitavu osnovu toga ogromnoga hrama — koju bijaše najveći graditelj Italije (Cancellaria u Rimu) Bramante († 1514.) zasnovao i počeo izvoditi — prema načelu potpune harmonije, te upravljaše gradnjom sedamnaest godina; dovršena bi gradnja tek poslije njegove smrti. Jednaku veličinu koncepcije pokazuje također kolosalni kip Mojsije na grobnici pape Julija II., zatim Pietà (kip Marije s mrtvim tijelom Kristovim na krilu), i veličanstvene slike na stropu i zidovima u Sikstinskoj kapeli. — Rafael Santi (1483.—1520.) stvori kao slikar djela nedostignute ljepote. Pozvan od pape Julija II. u Rim slikaše ondje brojne Madonne i čitavo čislo svetih slika, zatim simboličke slike u vatikanskim stanzama i stare mitičke prizore u vili Farnesina. — Veliki ti umjetnici ostaviše za sobom brojne nasljednike i

učenike tako, da je Italija kroz čitavo 16. stoljeće, a donekle i u 17. stoljeću bila na čelu umjetničkoga stvaranja, naročito što se tiče slikarstva. Najznamenitiji slikari u to doba bili su: Correggio († 1534.), Tizian († 1576.), Paolo Veronese († 1588.), Annibale Caracci († 1609.), Domenichino († 1641.), Guido Reni († 1642.) i Salvatore Rosa († 1673.).

Poput umjetnosti procvate i pjesništvo. Između talijanskih pjesnika te periode i uopće čitavoga 16. stoljeća ističe se najviše Ariosto (1474.—1533.). Njega podupiraše mnogo kardinal Este i vojvodska porodica u Ferrari; on im se oduži svojom velikom pjesmom »Orlando furioso« i nizom veselih gluma, koje napisa za pozorište u Ferrari. Čitava četa epskih i lirskih pjesnika i pjesnikinja stade se povoditi za njim i za Petrarkom; no nijedan se ne proslavi kao Torquato Tasso (1544.—1595.). Poput Ariosta nađe on na dvoru u Ferrari zaštite i pobude. Prekrasni su njegovi soneti i madrigali; no glavno je njegovo djelo epski spjev »Gerusalemme liberata«. — Pored epa obrađivala se je mnogo još i komedija i tragedija.

Znanstveni rad ne može se porediti s umjetnošću i pjesništvom. Jedino u historiografiji stekoše Machiavelli (1469.—1527.) i Guicciardini (1482.—1540.) časno ime. Machiavelli bijaše državni tajnik firentinske općine, poslije izgubi službu te stradaše mnogo. On bijaše nemoć Italije i tužne političke prilike njezine točno proučio, pa je napisao knjigu »Il principe«, u kojoj izloži, kako bi se moglo domovini pomoći. Stanje bi se popravilo i Italija preporodila jedino s pomoću kneza (vladara), koji bi svu vlast ugrabio i bezobzirce sva (ma i najnemoralnija) sredstva upotrijebio, ako samo vode do cilja. Najznamenitije djelo Machiavellovo jest njegova »Firentinska povjesnica«, koja pokazuje rijetku nepristranost. Guicciardini, koji je bio prijatelj porodice Medici, a osobito ljubimac papâ Leona X. i Klementa VII., napisao je povijest Italije za vrijeme od 1494.—1534.

*

C. Reformacija. Njezino napredovanje u Njemačkoj i hapsburškim zemljama.

§ 8. Martin Luther.

(Uzroci crkvenomu razdoru.) Dok su u Italiji sve pored političkoga rasula umjetnosti i poezija cvjetale, nastade u Njemačkoj vjerski pokret, koji je bio naperen protiv daljega opstanka katoličke crkve. Što je taj pokret zahvatio gotovo sve katoličke zemlje, potječe od mnogih zgoda, koje su ga pripravile. Na crkvenim saborima u Konstancu i Baselu nijesu se crkvene reforme s obzirom kako na pape tako na svećenike i svjetovnjake (reformatio in capite et in membris), za kojima je kršćanski svijet vapio, onako izvele, kako se je očekivalo. Svećenstvo živjelo je i dalje na svjetsku i raskošno, premda je upravo radi toga planuo husitski pokret. U manastirima nije bilo stege ni reda, pače i na samoj papinskoj stolici sjedili su na koncu 15. stoljeća i na početku 16. muževi, koji nijesu bili dorasli toj uzvišenoj časti. Vanredno umni i sposobni kardinal Borgia kao papa Aleksandar VI. († 1503.) osramotio se je svojim nećudorednim životom, dok je Julije II. najviše radio za svjetovnu vlast svoju, da naime poveća crkvenu državu, pa se je stoga laćao nasilja svake ruke. Istina, da je on poput svoga nasljednika Leona X. mnogo činio za umjetnosti; no zato nijesu ni on ni Leon X. pregnuli da uklone zloporabe, što su sve više mah otimale. — Učenjaci napokon ne bijahu više potpora crkve kao nekad. Dok su prije najznamenitiji učitelji u sveučilištima bili jednako i stupovi vjere, nijesu sad više predstavnici znanstvenoga razvitka onamo od sredine 15. stoljeća, humanisti naime, bezuvjetno crkvi odani. Bilo ih je i mnogo ravnodušnih, a i takovih, koji su ustali kao neprijatelji njezini. Slavni Erazmo Rotterdamus († 1536.) nije za crkvenih smutnja nikada pristajao svojim ugledom ni uz jednu stranku; ali je ipak mnogo uradio u prilog reformaciji svojim spisima (»Lob der Narrheit«, »Vertraute Gespräche«), u kojima je finim rugom izlagao nedostatke crkve. Reformaciji je znatno pomogla još i raspra, koju zapodjede bogoslovni fakultet u Kölnu sa slobodoumnim humanistom Ivanom Reuchlinom († 1522.), kad je fakultet

zahtijevao, da se unište jevrejske knjige. Reuchlin opre se tomu zahtjevu, te održa napokon pobjedu. On sam izdade prvu jevrejsku gramatiku, te se je sada stalo izučavati sv. pismo staroga zavjeta u izvornome jeziku. — Mimo to počeli su i pjesnici, poimence u Njemačkoj, udarati na tadanju crkvu, te je nesumnjivo, da Brandov »Narrenschiff« i »Reineke Vos«, sastavljeni na koncu 15. stoljeća, oštro žigošu stanje crkve u ono doba. Pače i svećenici rugahu se oštrim dosjetkama manama i zloporabama u crkvi; tako primjerice Franjevac Ivan Pauli (u svojoj zbirci lakrdijâ »Schimpf und Ernst«) i Toma Murner (»Die Narrenbeschwörung«, »Die Schelmenzunft«), premda je potonji poslije žestoko udarao na Lutherovu reformaciju (»Vom grossen lutherischen Narren, wie ihn Dr. Murner beschworen«). Kraj takih prilika sasvim je jasno, da su začetnici nove oporbe protiv crkve morali prouzrokovati mnogo veći pokret, nego što je bio u Husovo doba.

(Luther.) Već više puta bijahu pape navijestili opći oprost, koji se je mogao samo onda zadobiti, ako se je podjedno darovala kakva milostinja za koju crkvenu potrebu. Tako se je primjerice propovijedao oprost za rat protiv Turaka, a novce, koje bi sabrali, upotrijebili bi zaista za ratovanje s nevjernicima. No budući da je često neuki puk mislio, da mu je samo prinijeti novaca ili kupiti oprosnu ceduljicu, a da mu ne treba grijeha okajati niti se popraviti, digoše se mnogi ljudi, koji su korili, što se oprost za novce prodaje. Utom se zgodi, da je papa Leo X. u čitavom kršćanstvu razglasio oprost, želeći sabranim novcima dograditi Petrovu crkvu u Rimu. U nadbiskupijama gradova Mainza i Magdeburga zapade dominikanca Ivana Tetzela da navješćuje oprost. Protiv zloporabâ, koje su potjecale od prodaje oprosta, ustade god. 1517. augustinovac dr. Martin Luther (rođen u Eislebenu 10. studenoga 1483.), profesor bogoslovije u sveučilištu u Wittenbergu. On sastavi 95 teza, u kojima se obori na zloporabe pri navješćivanju oprosta, pa ih pribi na dvorskoj crkvi u Wittenbergu.

Lutherovim tezama neki povlađivahu, neki ih opet osuđivahu. Zaredaše i spisovi, braneći i kudeći njegove teze. Papa mišljaše isprva, da je sve to puka razmirica među kaluđerima, no budući da su Lutherove tvrdnje bile u koječemu u prilog svjetskim interesima (izbornik saski opirao se, da bi se njegovu

puku oprostom nametnula neka nova vrsta poreza), i pošto biše teze prevedene u njemački jezik i tako rasturene među narod, zabrinu se poslije papa, te pozove Luthera, da za 60 dana dođe u Rim na opravdanje. No izbornik saski Fridrik Mudri zauze se za Luthera, te papa privoli, da se čitav spor izravna u Njemačkoj po njegovu legatu Tomi de Vio (koji se zove i Cajetanus po svome rodnome mjestu Gaëti). Luther dođe u Augsburg pred Cajetana: ali kad taj zahtijevaše, da sve naprosto opozove, upravi Luther spis na papu s napisom »od pape zlo upućena na papu, koji da se bolje uputi«, te se mimo to još pozove na opći koncil. No malo zatim sastade se Luther s papinskim komornikom Karlom Miltizom (saskim plemićem), kojega bijaše Leo X. s obzira na saskoga izbornika poslao, pa Miltiz mudrim i blagim načinom Luthera skloni, te mu obeća, da će se okaniti daljih raspra o oprostu, samo ako i njegovi protivnici zašute. Uto pozva dr. Eck, profesor u Ingolstadtu, prijatelja i privrženika Lutherova, dra. Bodensteina (koji se je po svome rodnome mjestu zvao Karlstadt), na disputaciju u Leipzig. Onamo dođe i Luther. Pošto njegov prijatelj ne mogaše da pobije svoga rječitoga i učenoga protivnika, i pošto se je raspravljalo i o Lutherovim tvrdnjama, stade se sam Luther osmi dan prepirati s Eckom. No Eck utjera i Luthera tako u tjesnac, da je Luther naposljetku zatajao božansko podrijetlo primata i nepogrješivost koncila, te priznao jedino sveto pismo potkrepom svoga nauka.

Luther se bijaše u nutrini svoje duše sasvim odijelio od katoličke crkve, a osnovom njegova osvjedočenja postade nauk o jedino spasavajućoj vjeri. Kad je nato papa god. 1520., saslušavši dra. Ecka, izdao bulu, kojom je Luthera udario crkvenim prokletstvom, te 41 tezu iz njegovih spisa proglasio krivovjernom, dođe do očitog prijeloma. Luther, kojemu je povlađivao narod iz svih krajeva Njemačke, spali papinsku bulu zajedno sa zakonikom kanoničkoga prava pred vratima (Elsterthor) grada Wittenberga. — Širenju novoga pokreta bijahu znatno u prilog socijalne prilike u Njemačkoj. Državni vitezovi bijahu osiromašili, pak pomišljahu na sekularizaciju duhovnih imanja; u gradovima bijahu se djelovanjem trgovačkih družina u pojedinim porodicama skupile velike glavnice, dok su niži slojevi stradali. Seljaci napokon bili su teško potlačeni od svoje

zemaljske gospode. Napokon desilo se je i to, da je Njemačka kroz duže vremena ostala bez svjetovnoga glavara. Car naime Maksimilijan I. umr'o je još 12. siječnja 1519., a njegov nasljednik, španjolski kralj Karlo, došao je u Njemačku tek u jesen god. 1520.

§ 9. Karlo V. (1519.—1536.)*)

(Karlovo podrijetlo i baština.) Ženidbom Ferdinanda od Aragonije i Izabele od Kastilije osnovana bi španjolska monarhija. Srećnim ratovima i povoljnim prilikama raširi se ona nesamo po pirenejskom poluotoku (izuzev Portugalsku)**), nego prikupi još Napulj, Siciliju i Sardiniju, zatim Oran (u Africi) i jedan dio Amerike. Kad je Izabela umrla (1504.), naslijedi ju u Kastiliji kći Ivana, koja je bila pošla za Filipa Lijepoga Austrijskoga, baštinika Nizozemske. Prerana smrt ljubljenoga muža (1506.) nagna sjeti sklonu udovicu do ludila, u kojem je stanju ostala sve do svoje smrti kroz četrdeset i devet godina. Ferdinand preuze za svoga unuka Karla, koji se je godine 1500. u Gentu rodio i u Nizozemskoj odgajao, skrbničku vladu u Kastiliji. Po smrti Ferdinandovoj (1516.) upravljaše Španijom sve do Karlova dolaska iz Nizozemske kardinal Ximenes, jednako vrstan vojnik i državnik. Došavši napokon mladi kralj Karlo odbi od sebe Španjolce time, što si je izabrao za savjetnike poglavito tuđince, dok je oboljeloga kardinala uklonio iz službe. Kad je zatim Karlo pošao na krunisanje u Njemačku, buknu protiv njega ustanak kastilskih gradova. Vođa buntovnika bijaše Don Juan Padilla. Ali kraljevska vojska svlada buntovnike kod Villalara (1521.) blizu Valladolida. Stoga se sada diže kraljevski ugled tako, da je posve nestalo političkoga života u Kastiliji, a za Karlova nasljednika i u Aragoniji.

[Karlo kao španjolski kralj I. (1516.—1556.), *a kao car V.* (1519.—1556.).] Po Maksimilijanovoj smrti otimahu se

*) Baumgarten Herm., Geschichte Karls V., 3. sveska, Stuttgart 1885. i dalje.

**) Navarski kralj bijaše se za talijanskih ratova (§ 6.) pridružio Francuskoj. To upotrijebi Ferdinand, te osvoji onaj dio Navare, što je bio na jugu Pirenejâ.

za njemačku krunu Karlo I. španjolski i Franjo I. francuski. Zasluga je saskoga izbornika Fridrika, koji je sam ponuđenu mu krunu odbio, da izbornici nijesu glasovali za Franja, naravnoga dušmanina Njemačke, nego za španjolskoga kralja, koji je po svome ocu bio njemačkoga podrijetla. Tim se je izborom završilo stvaranje španjolske svjetske države, s kojom se kroz dalja desetljeća nije mogla takmiti ni jedna druga država. U prvi je kraj bio Karlo tako zabavljen španjolskim prilikama, da je tek godinu dana nakon izbora (u listopadu 1520.) mogao poći na krunisanje. Prvi mu je vladarski čin bio, da je sazvao državni sabor u Worms (1521.), gdje bi se smirio pokret, što ga je prouzrokovao Luther. Luther dođe na taj sabor, pošto mu je slobodnim pismom bilo zajamčeno, da mu se ne će ništa na žao učiniti. On branjaše ondje svoj nauk, ne htjevši ni sada čuti, da naprosto opozove svoje nazore. Vraćajući se iz Wormsa zarobiše ga na putu, te ga odvedoše u zamak Wartburg kod Eisenacha. Budući da se nije znalo za njegovo boravište, mislilo se je isprva, da je slobodno pismo pogaženo i da su ga gdje ubili. Tek poslije doznalo se, da je saski izbornik onu navalu na povratku Lutherovu udesio, da bi ga mogao potajice štititi, jer javno nije ga smio više zakriljivati, otkako je Luther bio proglašen krivovjercem i kažnjen državnim progonom. U svome skrovištu živio je Luther kao »Junker Georg«, te je prevodio sveto pismo na njemački jezik. Tim je prijevodom mnogo pridonio širenju svoga nauka. U isto doba oglasio se je učeni Melanchthon, profesor u Wittenbergu, kao pristaša Lutherov, pa je stao svim znanjem svojim pred učenim svijetom braniti njegov nauk.

(Širenje novoga nauka.) Wormskim ediktom bi Luther kažnjen državnim progonom, te određeno, da se on ulovi, a njegovi spisi spale. Ali tim ne bi pokret utaložen, pa i edikt razglašen bi samo u jednome dijelu Njemačke. Car sam zaplete se u ratove s Francuskom, te ga kroz više godina ne bijaše u Njemačkoj; državna vlada pak, koja je za careva izbivanja upravljala zemljom, ne proganjaše Luthera ni njegovih privrženika. Ti se naposljetku ohrabriše, te zasnovaše zasebnu vjersku općinu, da bi tako novi nauk uhvatio čvrst korijen. U oblasti saskoga izbornika najprije bi ukinuto staro bogoslužje; sveta pričest dijelila se pod obje prilike, a liturgija obavljala se je u njemačkom jeziku. Godine 1522. ostavi Luther Wartburg i pođe opet u Wittenberg, da radi protiv nauka anabaptistâ (Wiedertäufer), što ga je ondje širio prijatelj njegov Karlstadt. Anabaptisti naime zahtijevali su, da se ljudi u zrelo doba ponovo krste; mimo to zavrgavali su svećenički stalež i ugled svetoga pisma učeći, da Bog svakoga čovjeka nadahnjuje »nutarnjim svijetlom«; naposljetku navješćivali su, da se obori sve, što postoji, pa da se osnuje »Božje carstvo«, u kojemu bi bili svi ravni i jednako imućni. Luther povrati snagom svoje besjede za kratko mir u gradu. — Sada se stade njegov nauk brzo širiti; neki ga prigrliše iz osvjedočenja, drugi opet, naročito knezovi i svećenici, pristajahu uza nj potaknuti svjetskim interesima (knezovi radi crkvenih imanja, svećenici radi ženidbe).

(Nutarnje smutnje.) U borbi s Rimom najviše se doimahu pučki spisi, što ih je u njemačkom jeziku sastavljao vitez Ulrich von Hutten. On poticaše njima puk na bunu; jednako predobi on svoga moćnoga prijatelja, vrsnoga vojvodu Franja Sickingena, u kojega je on zajedno s drugim privrženicima reformacije našao utočišta (na Ebernburgu kod Kreuznacha). Franjo Sickingen diže državne vitezove, da s njima skuči premoćne državne knezove. Kako je kraj tadanjih prilika bilo gotovo lako udariti baš na duhovne knezove, započe Sickingen rat s izbornikom u Trieru, te stade podsjedati njegovu stolicu. Ali bi suzbit. Nato se digoše knezovi na Rajni, pa stadoše samoga Sickingena podsjedati u njegovu zamku Landstuhlu. Sickingen dopade smrtne rane, predade zamak i umre malo zatim (1523.). Drug mu Hutten uskoči u Švajcarsku i umre ondje još iste godine. Tek što su vođe državnih vitezova svladani, nastade pokret među nižim slojevima naroda. Seljaci bijahu u velikoj gospodarskoj nevolji. Prihvatom rimskoga prava pojagmiše se zemaljska gospoda, da seljake učine kmetovima, te da povise tlaku i danke. Nadalje je množenje dragih kovina prouzročilo skupoću, te su vlastela veće daće, što bi ih plaćati morali, svaljivali na svoje seljake. Suviše je prijašnje blagostanje seljačtva brojnim diobama spalo, dok se je svijest njihova znatno podigla, otkad su služili kao Landsknechti. Napokon počeše seljaci Lutherov nauk o evanđeoskoj slobodi (»Von der Freiheit eines Christenmenschen«) tumačiti na svoju, da bi se tako

oslobodili bijednoga stanja svoga. Ogorčeni još nemilim postupkom plemstva digoše se listom seljaci u Švapskoj i na Rajni, te stadoše zahtijevati slobodu drvarenja, lova i ribarenja, zatim da se ukine tlaka, da po svojoj volji biraju dušobrižnike, da im se smanje davanja i robote i t. d. Kad im zahtjeve zabaciše, planu osvetni rat (seljačkirat 1525.), koji se raširi i po austrijskim zemljama. Naposljetku biše ipak nesložni seljaci od gospode svladani (vođa jednomu dijelu pobunjenih seljaka bio je vitez Götz von Berlichingen). Sad se plemići nemilo osvećivahu nevoljnim seljacima, na što ih poticaše i Luther u svome spisu »wider die räuberischen und mörderischen Bauern«; najmanje 50.000 puka pogibe od mača krvničkoga i na garištima spaljenih sela. — Jednako bi svladan ustanak u Thüringiji, kojemu bijaše vođa anabaptist Toma Münzer, radeći da oglobi bogataše, pa da onda provede opću jednakost dobara. Münzer bi zarobljen i pogubljen (1525.).

(Lutherovci ojačaše.) Sve pored tih borba, koje zastrašiše mnoge prijatelje Lutherova nauka, ipak je on stjecao sve više privrženika. I veliki meštar njemačkoga reda u Pruskoj, Albrecht braniborski, prijeđe na novu vjeru; no mjesto da se odreče Pruske, koja je pripadala njemačkomu redu, zadrža on tu zemlju i proglasi je nasljednom i svjetovnom vojvodinom (1525.), te je primi od poljskoga kralja u leno (prva sekularizacija).*) Na državnom saboru u Speieru (1529.) opriješe se katolici Lutherovcima, pa zaključiše većinom glasova, da wormski edikt i dalje vrijedi ondje, gdje se je doslije izvršivao, i da se svaka dalja novotarija u crkvenim poslovima odgodi do općega koncila. Proti toj ustanovi protestovaše (prosvjedovaše) Lutherovci, jer je priječila širenje reformacije; od toga prosvjeda biše prozvani protestanti. Na državnom saboru u Augsburgu (1530.), kojemu je opet car sam glavom pribivao, predadoše protestanti svoju od Melanchthona sastavljenu vjeroispovijest. Ta je augsburška konfesija postala formalnom ogradom, koja je odsad rastavljala protestante od

*) Oni vitezovi, koji ostaše katolici, preniješe stolicu svoga velikoga meštra u Mergentheim na Tauberi.

katolikâ*). Uzalud se je sada više puta pokušalo, da se nastale opreke s dobra izravnaju. Naposljetku pokaza car Karlo ozbiljno, da je nakanio otpornike silom pokoriti. No nato se složiše mnogi protestantski knezovi i državni gradovi u savez u Schmalkaldenu (1530./31.), da se međusobno štite i brane, te prinudiše cara, koji je tražio pomoć za brata svoga Ferdinanda protiv turske sile, na vjerozakonski mir u Nürnbergu (1532.). Car se morade okaniti svake sile protiv protestanata, pa privoljeti, da se o opstojećim vjerskim razmiricama raspravlja tek na budućem općem koncilu. Protestanti mu se odužiše izjavivši, da su spremni dati pomoć protiv Turaka.

(Anabaptisti u Münsteru.) S padom Tome Münzera nije nestalo anabaptistâ: oni su se nasuprot neprestano širili po južnoj Njemačkoj, a odanle su doprli u Tirol i Austriju. I na Moravi stekli su mnogo privrženika, koji su se ondje održali sve do početka tridesetogodišnjega rata. Njihovo uređenje bijaše više ili manje komunističko. Ali budući da su svagdje, gdje bi se udomili, bili u manjini, nijesu mogli nimalo utjecati na svjetovno vladanje. Jedino u biskupskom gradu Münsteru ugrabiše neomeđenu vlast, te otjeraše svoje protivnike iz grada. Kolovođe im bijahu: pekar Ivan Matthys iz Haarlema i krojač Ivan Bockelsohn iz Leydena. Ovi uputiše puk, da čitavo svoje blago dade za zajedničku porabu, i da spali sve knjige osim svetoga pisma. Uto skupi münsterski biskup s pomoću drugih njemačkih knezova vojsku, te stade podsjedati grad. Matthys je rukovodio obranu grada, ali pogibe, kad je jednom provalio iz Münstera. Sad se dokopa vlade Bockelsohn, te se dade proglasiti kraljem „novoga Siona". Zatim dozvoli višeženstvo, te se podade najraskalašenijemu i najodurnijemu životu. Za njim povede se čitav narod. Naposljetku osvoji biskup grad i dokrajči te grozne smutnje. Bockelsohn bi zarobljen i nakon nečuvenih muka pogubljen (1535.).

*) Osnovne točke evangeličkoga nauka, kako biše tada i poslije za razliku od katoličke vjere ustanovljene, jesu: Izvor vjere jedino je sveto pismo (a ne tradicija i crkveni oci); samo vjera spasava, a ne dobra djela; na osnovu svetoga pisma opstoje samo dva sakramenta, krst naime i sv. pričest nakon odrješenja grijeha; Marija i sveci nijesu posrednici između Boga i ljudi. Mjesto latinskoga bogoslužja uvodi se njemačka liturgija i njemačka crkvena popijevka; sv. pričest daje se pod obje prilike, a grijesi odrješuju se bez tajne ispovijesti pred svećenikom. Svećenici rede se jedino polaganjem ruku, te se smiju ženiti; svećenika namješta budi država budi općina, pa zato mu i sudi svjetovni sud po svjetovnim zakonima.

§ 10. Karlo V. ratuje s francuskim kraljem Franjom I.

(Uzrok ratovanju.) Ratovi Karla V. s Francuskom, koji su ga smetali te nije mogao skučiti protestanata, potječu odatle, što se on nije mogao sporazumjeti sa svojim takmacem, francuskim kraljem Franjom I. Taj je s najvećom nepovjerljivošću gledao, kako raste vlast Hapsburgovaca, dok opet Karlo nije mogao pregorjeti vojvodine Burgundije (Bourgogne), koju bijaše Ljudevit XI. oteo baki njegovoj Mariji. Uzdajući se u svoju veliku snagu tražio je Karlo tu vojvodinu, a onda kao njemačko leno još i vojvodinu Milan, koju bijaše Franjo I. osvojio. Stoga planu rat između oba takmaca.

(Prvi Karlov rat s Franjom 1521.—1526.) Karlo započe rat s Francuskom, združivši se prije s papom, Engleskom i republikom mletačkom. Rat planu u Italiji; Franjo izgubi vojvodinu milansku, koja bi predana zakonitomu baštiniku Franju Sforzi. Zatim udariše carske čete na samu Francusku. Vodio ih je vrsni vojvoda Connétable Karlo Bourbonski, koji se bijaše s Franjom zavadio, pa onda k caru pribjegao; no uza sve to ne izvršiše carske čete mnogo u Francuskoj. Utom skupi i Franjo I. vojsku, te provali u Italiju. On ponovo osvoji Milan, opkoli Paviju i utjera neprijatelje u najljuću bijedu. Sad sjediniše španjolski vojvoda Pescara i Connétable Bourbon, kojemu bijaše Juraj Frundsberg priveo nove čete plaćenikâ, obje svoje vojske, te se sukobiše s Franjom I. u boju kod Pavije (1525.), u kojemu bi on razbit i zarobljen. Mirom u Madridu morade se on prisegom odreći svih svojih prava na Italiju i ustupiti caru Burgundiju (1526.).

(Drugi rat 1527.—1529.) Jedva što se bijaše Franjo I., ostavivši svoje sinove za taoce, dobavio slobode, prosvjedova protiv madridskog ugovora i proglasi svoju prisegu ništetnom, jer su je silom od njega iznudili. Zatim sklopi s papom Klementom VII., Engleskom, Mlecima i Milanom tako zvanu svetu ligu. Vojvoda Bourbon pođe na Rim, te ga osvoji (1527.). Pošto je on kod juriša na grad poginuo, nestade stege u vojsci, te se njemački i španjolski plaćenici razasuše poput razbojnikâ po gradu, plijeneći kuće, grabeći nakit i ures u crkvama, i počinjajući silan zulum svake ruke. Papu opkoliše u anđeoskoj tvrđi, pa ga prinudiše na mir

pod teškim pogodbama. Utom uđoše Francuzi u južnu Italiju, te je osvojiše. No poslije začeše u njihovoj vojsci harati kužne bolesti, pa je onako obnemoglu istjeraše carevci, kojima se pridružiše Genovezi pod Andrijom Dorijom, iz Napulja i Genove. Sada stadoše Karlova tetka Margareta Austrijska i Franjina mati Lujza Savojska raditi oko mira. Tako bi u Cambrai-u utanačen »gospođinski mir« (1529.). Francuski kralj odreče se Italije, ali zadrža Burgundiju. Karlo V. dade se godine 1530. u Bologni od pape okruniti; to je bilo posljednje krunisanje njemačkoga cara, što ga je obavio papa. Iste godine pokorio je car Firencu i preobrazio republiku u vojvodinu Toskanu pod kućom Medici.

(Karlova vojna na Tunis, 1535.) Utanačivši mir mogao je car slobodno raspolagati svojom vojnom silom. Odluči stoga udariti na gusarske države Algir i Tunis, koje su silno smetale kršćanskoj trgovini, otkad je ondje ugrabio vladu Hajredin Barbarossa, pa se onda sklonio pod okrilje turskoga sultana. Karlo se iskrca s velikim brodovljem na tuniskoj obali, te osvoji tvrđu Golettu i grad Tunis. Zatim predade vladu u Tunisu prijašnjemu vladaru Mulej-Hasanu, kojega bijaše Hajredin svrgao, a za se zadrža jedino Golettu s primorjem.

(Treći rat s Franjom I., 1536.—1538.) Utom bijaše milanski vojvoda Franjo Sforza umr'o bez djece, te proglasio cara svojim baštinikom. Sada odluči Franjo I., da će se iznova boriti za Milan. Pokorivši Savoju provali kroz nju u Italiju, te sklopi savez sa sultanom Sulejmanom, koji posla svoju mornaricu, da hara južnoitalsko primorje (1536.). Sad će Karlo svoga dušmanina potražiti u samoj Francuskoj. Provali zato u Provencu, ali ne uzmože mnogo uraditi. Sada se i papa umiješa te izradi, da se je u Nizzi uglavilo primirje na deset godina. Oba protivnika zadržaše, što bijahu osvojili (1538.).

(Karlova vojna na Algir, 1541. Četvrti rat s Franjom I., 1542.—1544.) Hajredin bijaše umakao u Algir, pa su sada gusari odanle harali obale sredozemnoga mora. Stoga odluči Karlo, da povede vojnu na Algir, ali strašne oluje na moru uništiše gotovo čitavu mornaricu njegovu. To dođe Franju I. u dobar čas, da obnovi rat. Francuska vojska opustoši Nizozemsku, dok je tursko-francusko brodovlje haralo zapadno primorje

italsko. Karlo se združi s Engleskom, a zatim provali u Francusku i udari prema Parizu. Tim prinudi prestravljenoga protivnika svoga na mir u Crespy-ju (1544.). Franjo se odreče Italije, te tako ostade Karlo neprijeporni gospodar Napulja, Sicilije, Sardinije i Milana.

§ 11. Karlo V. udara na schmalkaldski savez; posljedice toga rata.

(Schmalkaldski rat.) Vjerskim mirom u Nürnbergu bi ustanovljeno, da o novom nauku konačno sudi i odluči budući crkveni sabor. Pošto je Karlo rat s Francuskom završio mirom u Crespyju, svrati on svoju pažnju na Njemačku, te stade svom snagom raditi, da dokrajči crkveni razdor. Najprije skloni papu Pavla III., da sazove opći crkveni sabor u Trident (1545.), koji će crkvene razmirice ispitati, pa onda konačni sud izreći. Ali kad su protestantske knezove i državne gradove pozvali, da i oni dođu na sabor, otkloniše oni poziv po savjetu Lutherovu, koji je uto umr'o u Eislebenu (1546.), pa ne htjedoše doći, jer je koncil sazvao papa, te se zato ne će moći slobodno raspravljati. Uto je schmalkaldski savez stao raditi nesamo protiv jedinstva crkve, nego i protiv jedinstva države. Videći Karlo, da ne prude svi njegovi pokusi, da mirnim putom stiša vjerski pokret, utanači sada s papom savez, te kazni izbornika saskoga Ivana Fridrika (od Ernestove loze) i landgrofa hesenskoga Filipa državnim progonom. No ti se uzdahu u veliki broj svojih privrženika i u savez s češkim utrakvistima, pa ne predahu zametnuti borbu s carem. Tako planu schmalkaldski rat (1546.—1547.), koji prođe zlo za protestante, jer ih nesložni Česi nijesu valjano pomagali, dok je protestantski vojvoda saski Mavro (od Albertove loze) odlučno pristao uz cara. Izbornik saski bude kod Mühlberga na Labi razbijen i zarobljen (1547.). Car ga liši izborničke časti i jednoga dijela njegove državine, te oboje dade vojvodi Mavru kao nagradu za vjernu službu; landgrofu hesenskomu, koji se malo zatim sam predade, ostavi doduše car njegove zemlje, ali ga zarobi i povede sa sobom.

(Interim.) Sad nestade protestantima nade, da bi se mogli silom oprijeti i odrvati; stoga im bijaše prihvatiti prijedloge, koji su radili, da se oni vrate u krilo katoličke crkve. Na državnom saboru u Augsburgu (1548.) izradi Karlo, te bi primljen interim, koji je protestantima u prvi mah dopuštao, da primaju svetu pričest pod obje prilike; njihovim svećenicima, da zadrže svoje žene; a staležima, da im i dalje ostanu oteta crkvena dobra. Interim prihvatiše protestantski knezovi i velika većina južnonjemačkih gradova. Grad Magdeburg opre mu se i naruga, zato ga car udari progonom, a nato ga novi izbornik saski (Mavro) po nalogu carevu podsjedaše kroz trinaest mjeseci.

(Vjerski mir u Augsburgu.) Prilike se u tinji čas silovitim načinom promijeniše u prilog protestantima. Izbornik saski Mavro, kojega su njegovi jednovjerci smatrali izdajicom, nije bio dovoljno siguran za svoju izborničku čast. Mimo to vrijeđalo je njegov ponos, što je car sveđer još držao u sužanjstvu njegova tasta, hesenskoga landgrofa Filipa, premda mu bijaše Mavro obrekao, da će car blago s njim postupati. Zato se Mavro neočekivano diže na cara, sporazumjevši se prije s nekim njemačkim knezovima i s francuskim kraljem Henrikom II., kojemu izdade tri njemačke biskupije: Metz, Toul i Verdun. S gradom Magdeburgom, kojega je podsadu navlaš tako otegnuo, izmiri se on uz povoljne uvjete, pridobi onda njegove čete i provali iznebuha ehrenberškim klancem u Tirol, gdje su se desili car i koncil. Karlo V., koji je boravio u Innsbrucku, umače sužanjstvu jedino hitrim bijegom, a u tomu je zarobljenoga izbornika Ivana Fridrika pustio na slobodu. Dok je car ležao bolestan u Bjelaku, ugovori brat mu Ferdinand s protestantima Passovski ugovor (1552.), po kojemu bi im dopušteno slobodno ispovijedanje vjere do idućega državnoga sabora. I landgrof hesenski dobavi se sada slobode. — Kad se je zatim sastao državni sabor u Augsburgu (1555.), dopušteno bi protestantima augsburške konfesije slobodno ispovijedanje vjere, ostavljena im biše crkvena dobra, koja su donle pootimali, a k tomu bi ustanovljeno, da podanici ispovijedaju vjeru svoje zemaljske gospode (cuius regio, eius religio). Još bi određeno za buduće, da oni duhovni državni staleži (biskupi ili opati), koji bi prigrlili novu vjeru, gube

svoje časti i dohotke, a njihova mjesta da se popune novim izborima. Ta se je ustanova prozvala crkveni pridržaj (reservatum ecclesiasticum).

Vjerskim mirom u Augsburgu bude protestanska vjera zakonito priznata u Njemačkoj. Gotovo svi državni gradovi i većina svjetovnih knezova, izuzev austrijsku i bavarsku kuću, prigrliše novu vjeru, tako da se je katolička crkva održala jedino u zemljama spomenutih dviju kuća i u duhovnim oblastima.

(Posljednji dani Karlovi.) Pobjeda protestanata i otpor njemačkih knezova, da mu sina Filipa izaberu za cara, ogorči Karlu vladanje. Uzato morila ga je tjelesna bol (ulozi) i duševna sjeta, tako da je prije reda ostario. Kad mu je još mati umrla, odluči da se odreče svih kruna, koje su mu glavu resile. Na svečanoj skupštini u Bruselju (1555.) odreče se najprije talijanskih i burgundijskih zemalja, druge godine u istome mjestu zahvali se na španjolskom prijestolju, a malo pred svojim polaskom odloži i carsku krunu. Nato pođe u manastir San Yuste u Estremaduri, gdje probavi posljednje godine svoga života, odijeljen doduše od svjetske buke, baveći se vrtlarstvom, glazbom, znanstvenim radnjama i pobožnim vježbama, no promatrajući također događaje onoga doba. On umre 1558. pri posve zdravoj pameti. Bojeći se, da nije možda baštinio od majke mahnitu ludost, molio se Bogu kroz čitav život, da ga oslobodi materine sudbine. Molba mu se ispunila.

§ 12. Zwingli i Calvin.

(Zwingli i Calvin.) Između onih muževa, koji su se poput Luthera digli na katoličku crkvu, a nijesu se pridružili po njemu osnovanoj crkvenoj općini, ističu se osobito Zwingli i Calvin. Oba su naučali u Švajcarskoj; njihove reforme, koje se osnivaju na pukom razboru, ne rade kao Lutherove toliko oko toga, da se preinači nauk i vjera te preobrazi crkva, nego više oko toga, da se boljom ćudorednošću posve preporodi kršćanski život.

Ulrik Zwingli (rođ. godine 1484., † 1531.) bijaše isprva katolički župnik u prošteništu Einsiedelnu, a poslije propovjednik stolne crkve u Zürichu. Malo iza Luthera udari i on na trgovanje s oprostom, te istupi god. 1522. formalno iz katoličke crkve. Njegov nauk, kojim se je poglavito obarao na

celibat svećenikâ, na misu i na nauk o transupstancijaciji (po njemu su posvećeni hljeb i vino samo uspomena na krvnu žrtvu Kristovu, dok je Luther poput katolikâ vjerovao, da su živo tijelo i krv njegova) steče mnogo privrženika u Zürichu, Schaffhausenu, Bernu i Appenzellu. Gorljivi suradnici njegovi, između njih Oecolampadius, raširiše još dalje njegov nauk. Kad su oni kantoni, koji su pristali uz Zwinglija, htjeli silomice reformirati čitavu Švajcarsku, združiše se katolički prakantoni i Luzern u savez, te razbiše Zürišane kod Kappela u kantonu Zürichu (1531.). Zwingli, koji bijaše također pošao s oružjem u rat, pade na bojnom polju. Njegovi privrženici, kao što i Calvinovi, zovu se reformirani.

Kud i kamo osudnije bijaše djelovanje Ivana Calvina (rođen 1509., † 1564.). Ivan Calvin (Jean Chauvin) učio je isprva pravne znanosti, no poslije se je dao na bogosloviju. Kako je bio rodom iz Noyona u Pikardiji, nastojao je najprije u Francuskoj širiti protivukatolički pokret, ali morade pobjeći, te se nakon mnogoga lutanja napokon nastani u Ženevi (Genf). Jezgra je njegove vjere nauk o predestinaciji, po kojemu je za svakoga čovjeka bezuvjetno već unaprijed određeno da li će se spasti ili će ga stići proklestvo. — Uz težak napor i mnoge borbe ostade Calvin duhovna glava u Ženevi; njegovi dušmani zazirahu najviše od prevelike vlasti, koju je on podijelio konzistoriju kao ćudorednomu sudu, da sudi one ljude, koji bi svojim životom puk smućivali. A po Calvinu ogriješio se o ćudorednost, koji bi neumjereno jeo i pio, plesao, zabranjene knjige čitao ili kartao se. Iz crkvi ukloni on sav ures, slike i žrtvenike. Calvin skuči sve, koji se opirahu njegovim odredbama; tko mu se ne bi pokorio, morao je pobjeći. Tako održa Calvin neomeđenu vlast sve do svoje smrti. Njegovu strogost i nesmiljenost iskusi španjolski liječnik Servet, koji nije vjerovao u Trojstvo. Kad je taj putujući u Italiju prolazio kroz Ženevu, dade ga Calvin uhititi, pak optuživ ga poradi herezije dade ga pogubiti. Calvinovi učenici i privrženici, od kojih je Beza najznamenitiji, odlikovahu se poput svoga učitelja uzornim, ćudorednim životom, ali zajedno i strogošću i bezobzirnošću.

Calvinov nauk brzo se udomi u Francuskoj; privrženici njegovi biše ondje prozvani Hugenoti. U sjevernim pokrajinama Nizozemske prevlada sasvim taj nauk. U Škotskoj raširi ga Calvinov prijatelj Ivan Knox, te se on održa ondje, premda su se engleski kraljevi mnogo naprezali da ga utamane. U Poljskoj i Ugarskoj (poglavito među madžarskim žiteljstvom) steče Calvinov nauk poslije također mnogo vjernika; u samu Njemačku prodre on u drugoj polovici 16. stoljeća te istisnu ondje Lutherov nauk iz nekih zemalja (naročito iz Falačke i Hessen-Kassela).

(Potonje sljedbe.) Bilo je poslije još i drugih muževa, koji su navješćivali i širili svoje vjerske nazore, ali nijedan od njih nije mogao da stvori zasebnu crkvu. Tako u 17. stoljeću niče u Holandiji znamenitija sljedba, kad se neki katolici odijeliše od svoje crkve poradi nauka o milosti; po svomu kolovođi, biskupu Jansenu, biše prozvani Jansenovci. Drugi razdor u Njemačkoj nastade god. 1870., kad su u vatikanskom crkvenom saboru proglasili (18. srpnja 1870.) nepogrješivost rimskoga pape, kadgod on kao vrhovni pastir i učitelj objavi koju vjersku dogmu. Protivnici nepogrješivosti zovu se starokatolici. — I među protestantima pojavilo se je novih sljedbi. Najznatnije sekte jesu: Quakers, kojima je začetnik cipelar Fox (1647.), zatim sljedba sada doduše malobrojnih, ali po najudaljenijim zemljama razasutih Herrnhutera, koju je osnovao u Saskoj grof Nikola Zinzendorf (1722.); napokon Metodisti u Engleskoj, kojih je početnik John Wesley (1729.). Anabaptisti otresoše se nekadanjega fanatizma, te su sada rašireni kao Baptisti i Menoniti. U saveznim državama sjeveroameričkim pojavio se u najnovije doba gotovo bezbroj vjerskih sljedbi.

§ 13. Katolička protivureformacija.*)

(Nastojanje rimskih papa.) Nasljednik Leona X., Nizozemac Adrijan VI. († 1523.), spozna, da će navalama na katoličku crkvu odoljeti samo tako, ako sam stane raditi oko reforme. Opominjaše zato svećenstvo, da strogo vrši svoje dužnosti, a sam gledaše, da priprostim i pobožnim životom bude uzor drugima. No plemenito mu nastojanje bijaše jalovo, i radi

*) Philippson M., La Contre-révolution religieuse du XVIe siècle, 1884. — Droysen Gustav, Geschichte der Gegenreformation, 1893.

oskudnoga iskustva njegova i radi nevještine njegove u poslovanju. K tomu trajaše njegovo vladanje prekratko doba. Njegovi se nasljednici ne zanimahu toliko za crkvene poslove, koliko više za to, kako bi Francuze i Španjolce otjerali iz Italije.

Tek od godine 1540. ispunjavali su opet pape dužnosti svoga zvanja. Da bi se za izvjesno znalo, što mora svaki pravovjerni katolik tvrdo vjerovati, sazva papa Pavao III. koncil u Trident (1545.). Prigodom izbora pape Pavla IV. (1555.—1559.) odgoden bi koncil na neizvjesno vrijeme. Papa Pavao IV. izgubio je svaku nadu, da bi mogao protestante povratiti u krilo katoličke crkve. On zavede ponovo u Italiji vjerske sudove (inkviziciju), sastavi popis (index) katolicima zabranjenih knjiga, te podupiraše novi red Isusovaca u svim njegovim nastojanjima. Papa Pio IV. (1559. do 1565.), za kojega je koncil držao svoje zaključne sjednice, bavio se je s velikom zbiljom i gorljivošću oko crkvenih posala. Njegov sinovac Karlo Borromeus bijaše jedan od najvrlijih i najpobožnijih pomoćnika njegovih. Iza papine smrti vratio se je Borromeus u Milan na svoju nadbiskupsku stolicu, te je vršio dužnosti svoga zvanja tako požrtvovno i oduševljeno, da ga je sve štovalo te mu se divilo. Za primjerom Pija IV. povede se Pio V. (1566.—1572.), pa ga i natkrili. Svećenstvo opominjaše on strogo na vršenje dužnosti, te bi kaznio svaki prestupak. Biskupi moradoše boraviti u svojim dijecezama, a župnici u svojim župama; opatima u manastirima bijaše paziti na red i stegu. U katoličkoj crkvi javi se nov život i obnovljena revnost. Nasljednici Pija V. nastojahu, da i u upravi crkvene države uvedu bolji red. Siksto V. (1585.—1590.), da bi pravo i sigurnost uspostavio u državi, postupaše strogo po zakonu nesamo s pučanima, nego i s potomcima odličnih porodica. Brinuo se je također za napredak ratarstva i industrije; on je isušio pontinske močvare, osnovao više tvornica, a mimo to trsio se da uvede gojenje svilaca.

Uz nutarnje reforme, koje su katoličkoj crkvi imale vratiti otpale zemlje i narode, brinuli su se pape i oko toga, da se vjera raširi među neznabožačkim narodima. Najveće zasluge stekoše pri tom radu duhovni redovi. U Americi natjecahu se Franjevci, Dominikanci i Isusovci; u Aziji i Africi proslaviše se gotovo jedini Isusovci, a između njih apo-

stol Indijanaca, sveti Franjo Žaverije. Papa Gregorije XV. podade misionarstvu stalan red; on naime osnova „družinu za širenje vjere“ (congregatio de propaganda fide, 1622.), a Urban VIII. združi s kongregacijom sjemenište, u kojemu se odgajahu mladići svih naroda, da se poslije kao vjerovjesnici vrate u svoju domovinu.

(Koncil u Tridentu.) Crkveni sabor sazvan bi (1545.) u Trident, da se poluči sporazumak između katolikâ i protestanata. Ta zadaća ne bi izvršena; no zato je sabor točno ustanovio vjerovanje katoličke crkve (dogmata), tako te je razlika između protestanata i katolikâ postala jasnija i očitija. Utvrđeno bi, da imade sedam sakramenata, da su za spasenje potrebna nesamo vjera, nego i dobra djela; dalje da su izvorom vjerovanja i sveto pismo i tradicija. Nakon tih ustanova koncil bi dvaput premješten i dvaput odgođen; napokon bi 1562. još jednom sazvan. Sad je raspravljao, kako da se ukinu kojekake zloporabe; kako da se zavede stroga crkvena stega, i napokon kako da se odgaja mladež za svećenički stalež. Što se tiče sv. pričesti pod obje podobe, ostavio je koncil papi na volju, hoće li je dopustiti svjetovnjacima ili ne. Koncil se je razišao 1563.

(Osnivanje novih redova.) Stari duhovni redovi bijahu na početku reformacije najvećim dijelom tako duboko spali, da se nijesu mogli oprijeti novotarima, već su im se pače od česti pridružili. Stoga se je osjetila potreba nove duhovne vojske, koja će crkvu nesamo braniti, nego i na dušmane njezine udarati. Toj potrebi zadovolji španjolski plemić Ignjatije Loyola († 1556.) osnovavši red Isusovaca*). On se bijaše isprva dao na vojnički stalež; no dopanuvši teških rana u ratu i ležeći bolestan čitaše pobožne legende, koje svratiše njegovu pažnju na vjerske ideje. Trapeći svoje tijelo i podnoseći svako zlo pohodi Jerusalim; izatoga pođe, navršivši već preko 30 godina, u Salamanku na nauke, koje poslije nastavi u Parizu. Ondje nađe prijateljâ (Lainez, Franjo Žaverije), koji prionuše za njegovu osnovu, da se utemelji red za obraćanje krivovjeraca i neznabožaca. Papa Pavao III. potvrdi novi red (1540.), koji se prozove družbom Isusovom (societas Jesu). Članovi družbe polagali su obična tri redovnička zavjeta, povrh toga morali su

*) Schmiedl, Historia Societatis Jesu. — Huber J., Der Jesuitenorden, 1873.

se zavjeriti, da će biti papi bezuvjetno pokorni i da će se podvrći svakomu trudu i poslu, koji bi bio koristan crkvi. Loyola odredio je samo općeno smjer novoga reda; tek za njegovih nasljednika, poimence za znanstveno obrazovanoga Laineza biše izrađene potanje ustanove reda, označen njegov rad i sastavljena stroga pravila. General Klaudije Aquaviva († 1615.) zasnovao je opet konačnu naukovnu osnovu za škole toga reda. Djelovanje reda bijaše različito. U Evropi bijahu propovjednici i ispovjednici, poglavito na vladarskim dvorovima; no najviše istakoše se Isusovci podučavanjem mladeži, te se tako jako doimahu potonjih pokoljenja. Na drugim kontinentima djelovahu kao glasnici vjere, pak i u tome smjeru polučiše sjajne uspjehe.

Po ustanovama reda imade najviši glavar, koji se zove „general“, svu vlast u svojim rukama: on ravna i upravlja svima članovima reda. Generalu pomažu upravljati četiri asistenta; u nekim slučajevima mora on sazvati generalnu skupštinu, u koju dolaze svi članovi, koji su položili zavjete. Ta skupština može generala svrgnuti, ako bi svoje povlasti prekoračio. Red se je dijelio na provincije, kojima su bili na čelu provincijali, dok su pojedinim kolegijima i redovničkim domovima upravljali rektori i superiori. — Kako Isusovci nijesu nikako htjeli da promijene naukovnu osnovu, koju bijaše sastavio Aquaviva, zaostade poslije njihovo školstvo, jer zadrža onaj oblik, što ga je imalo na koncu 16. stoljeća. One države, u kojima je školstvo bilo u rukama Isusovaca, kao Austrija, Španija i Poljska, nijesu stoga u 18. stoljeću u znanostima onako napredovale, kao Engleska i Njemačka.

Pokraj reda Isusovaca nikoše još redovi, kojima su ciljevi i zadaće bile vrlo ograničene. Ivan von Gott († 1550.) utemeljio je red milosrdne braće za njegovanje bolesnikâ. Vincentije od Paule († 1660.) pokrenno je osnutak reda Lazarovaca, koji se je bavio njegovanjem siromahâ i podučavanjem robijašâ. Josip Kalasancije († 1648.) utemeljio je za podučavanje mladeži red Pijaristâ. Pape podupirahu novo utemeljene redove, jer su ovi ugled crkve u narodu podizali.

D. Španjolska, Portugalska i Nizozemska.*)

§ 14. Španjolska do ustanka u Nizozemskoj.

(Filip II. 1556.—1598.) Karlo I. (V.) ostavi svome sinu španjolsko kraljevstvo, povećano Nizozemskom, Franche-Comté-om i Milanom, pak i osvojenim zemljama u Americi. Filip II. htjede kao suprug engleske kraljice Marije da zavlada i Engleskom. On bijaše čangrizave i okorjele ćudi, te preziraše sve, što nije bilo španjolsko. Njegovo despotsko vladohleplje ne podnošaše, da se ma šta prigovara vladinim odredbama, koje bi on smišljao u plahoj zabiti kloneći se buke svagdanjega života. Sve mu to pribavi u zemljama izvan Španjolske ljutih neprijatelja, koji su ga nada sve mrzili. K tomu bijaše gorljiv protivnik nove vjere, pače je sam stao na čelo protivureformacije. — Namah s početka vladanja bilo mu se boriti s Francuskom. Kralj Henrik II. naime bijaše sebi poput svoga prethodnika Franja I. preduzeo, da skrši vlast Hapsburgovaca. U tome nađe Henrik saveznika, papu Pavla IV., koji htjede da dokrajči gospodstvo Španjolaca u Italiji. Filip prinudi papu da je odustao od saveza, poslavši na njega vojvodu Albu u sam Rim. Francuzi oteše doduše Englezima, združenim sa Španjolcima, primorsku tvrđu Calais, ali biše razbiti od grofa Egmonta, koji održa pobjede kod St. Quentina (na Sommi) i Gravelingena (između Dunkerquea i Calaisa). Henrik II. prinuđen bi na mir u Château-Cambresis-u (1559.), kojim povrati Španiji otete oblasti, te zadrža jedino Calais.

Velika moć Turaka, koji su u to doba udarali na Njemačku i Italiju, pokrenu malo zatim savez između pape Pija V., Mletaka i Filipa II. Don Juan d' Austria, junački sin Karla V., na čelu saveznoga brodovlja održa veliku morsku

*) Prescott W. H., History of Ferdinand and Isabella. Boston i London 1838. (na njemački jezik preveo Eberty 1843.). — Prescott W. H., History of the reign of Philipp II. London 1855. (njemački prijevod od Scherra, 1856. i dalje). — Hefele, Geschichte des Cardinals Ximenes, 1844. — Philippson M., Westeuropa im Zeitalter von Philipp II., Elisabeth und Heinrich IV., 1882. — Forneron H., Histoire de Philippe II., 4 tom., 1881.—1882. — Za poznavanje evropskih prilika uopće a naročito španjolskih u 16. i 17. stoljeću znatna su izvješća mletačkih poslanika, koja je izdao Alberi.

pobjedu kod Lepanta (1571.). No od te pobjede ne bi ipak prave koristi radi nesloge saveznikâ i radi toga, što je Filip zavidio svome bratu. — Malo godina zatim (1580.) zadobi Filip Portugalsku kao potomak tamošnje kraljevske kuće, koje muški rod bijaše izumr'o.

Portugalska, koja je smionim pothvatima svojih brodara dala povoda da je otkrita Amerika, procvate lijepo za vladanja Emanuela Velikoga (1495.—1521.). Za njega bi otkrit morski put u istočnu Indiju i tako sebi Portugalci osiguraše jako velik dobitak u svjetskoj trgovini. Emanuelov unuk Sebastijan (1557.—1578.) nije samo nastojao, da u boju sa sultanom Feza i Maroka razmakne vlast portugalsku, nego je gledao, da i kršćanstvo raširi u Africi. No u nesrećnom boju kod Alkasara (1578.) nestade mu traga; nije se moglo naći njegovo tijelo, a ni doznati, da li je zarobljen. Sada sjede na prijestolje njegov stric kardinal Henrik; no kad taj već iza dvije godine umrije (1580.), a s njim posljednji muški potomak kraljevskoga roda, zatraži Filip II. kao sin Izabele, kćeri Emanuela Velikoga, svoje pravo na tu baštinu. Tako on zavlada Portugalskom.

§ 15. Ustanak u Nizozemskoj.*)

(Nizozemska prije ustanka.) Dok se je Filipu II. sreća smijala u spoljašnjim ratovima i pothvatima, nije mogao zapriječiti, da Nizozemci, koji se bijahu digli na oružje protiv španjolske vlasti, ne izvojuju sebi nezavisnost. Nizozemska je nekad pripadala vojvodini donjoj Lotaringiji. Malo pomalo raspade se ta vojvodina — kao i sve druge njemačke vojvodine — u velik broj nezavisnih oblasti, koje je u 15. stoljeću Karlo Smioni burgundijski prikupio pod svoju vlast. Iza njegove smrti pripadoše te pokrajine kući hapsburškoj, a Karlo V. pridodade

*) Van Kampen, Geschichte der Niederlande, 2 Bände, 1831. do 1833. — Motley J., Rise of the Dutch republic, 3. vol. London 1856 (od istoga pisca: History of the united Netherlands. 4. vol. London 1867. i The life and death of John of Barneyeld, advocate of Holland. London 1874.). — Wenzelburger K. Th., Geschichte der Niederlande, 1879. do 1886. — Holzwarth, Abfall der Niederlande. — Kervyn de Lettenhove, Les Hugenots et les Gueux, 1883.

im još neke novo stečene oblasti.*) Kako se je Njemačka dijelila na deset okruga, to je Nizozemska s Franche-Comté-om sačinjavala okrug burgundijski. Nizozemska odlikovaše se velikim blagostanjem; gusto naseljeno pučanstvo bavilo se osobito trgovinom i obrtom, pa se je tako dobavilo ugleda i bogatstva. Zastupstva pojedinih 17 pokrajina (provincijalni staleži) kao i zastupstvo čitave Nizozemske (generalni staleži) uživali su od starine mnoge povlastice, od kojih je bila glavna, da sama dozvoljavaju daće. Karlo V. nada sve ljubljaše Nizozemsku. Jer budući da se bijaše rodio i sproveo svoju mladost u toj zemlji, osjećao se je pravim Nizozemcem. Kad je Filip II. sio na prijestolje, povjeri namjesništvo u Nizozemskoj svojoj sestri Margareti, ženi vojvode Ottavija Farnesa od Parme, i dodijeli joj o bok državno vijeće. U tom vijeću bijahu najznamenitiji Nizozemci (osobito se odlikovahu namjesnici Holandije i Flandrije, po imenu Vilim grof nasavski i knez oranski, — zatim Lamoral grof Egmont i admiral grof Hornes). Osim toga imenova on i tajno privatno vijeće, kojemu je duša bio umni državnik, kardinal Granvella. Njemu bijaše kralj predao najviše punomoći, da tako po njemu i s pomoću njegovom (Granvellinom) neomeđeno vrši svoju volju u Nizozemskoj, upravo kao i u Španjolskoj. Stoga i biše mnoge časti i službe podijeljene Španjolcima, a na najznatnijim mjestima biše smještene španjolske posade.

(Vjerske novotarije i njihove posljedice.) Spomenute odredbe, kojima je Filip II. pokazao, da prezire nizozemske povlastice, premda je na njih prisegao, vrlo ozlovoljiše narod. No još se više ogorčiše Nizozemci, kad se je Filip pothvatio, da zatare vjerske novotarije, što bijahu i u Nizozemsku prodrle. Dosad su bile u Nizozemskoj četiri biskupije, a odsad bit će 3 nadbiskupije i 14 biskupija. Da bi što uspješnije djelovale,

*) Maksimilijan dobi po svojoj supruzi Mariji 14 nizozemskih pokrajina: vojvodine Brabant, Limburg, Luxemburg i Geldern, grofije Flandern, Artois, Hennegau, Namur, Holland, Seeland, Zütphen, markgrofiju Antwerpen i gospoštije Mecheln i Friesland. Njima pridruži Karlo V. još tri gospoštije: Utrecht, Oberyssel i Groningen, te je tako za Filipa II. sastojala Nizozemska od sedamnaest pokrajina (koje su obuhvatale današnje kraljevine Belgiju i Holandiju, Luxemburg, kao i francusku Flandriju i Artois).

uvest će se još i inkvizicija. U Nizozemskoj su općeno smatrali kardinala Granvellu začetnikom svih tih odredaba, te ga poradi toga tako zamrziše, da ga je Filip morao skinuti s časti i odazvati.

Prema koncu godine 1565. sporazumješe se mnogi plemići te potpisaše kompromis, kojim su se zavjerili, da ne će dopustiti, da se uvede inkvizicija. Malo zatim zamoliše združeni plemići namjesnicu, da privremeno opozove i obustavi vjerske edikte, i da inkviziciju ukine. Kad se je povorka od 300 plemića s molbom primicala kraljevskomu gradu u Bruselju, kažu da je grof Berlaymont htio ohrabriti uplašenu namjesnicu, pak je plemiće prezirno nazvao prosjacima (gueux). Po tomu su se nadimku poslije oni sami, a i njihove pristaše prozvali »Geusi«. Margareta odgovori plemićima, da im ona ne može ispuniti zahtjeva, no da će svakako o svemu obavijestiti kralja (1566.). Kad pak molba njihova ne bi uslišana, provali puk, uzrujan propovijedima kalvinskih svećenika, u katoličke crkve, razlupa crkveno posuđe, uništi crkveno ruho i počini još kojekakvih svetogrđa. Poradi toga nasilja porodi se razdor između samih združenih plemića, te katolički plemići prijeđoše na vladinu stranu.

(Filipove kazne.) Margareta popusti donekle vjerskim novotarima i predobi time umjerene otpornike, te s pomoću Egmontovom opet uvede red u zemlji. Kad je međutim Filip saznao za te događaje, posla onamo vojvodu Albus izabranom vojskom. Čim je pukao glas, da se vojska približava, sve obuze golem strah, te se odmah iseli iz zemlje preko 100.000 novovjeraca, a među njima oprezni i mučaljivi knez oranski Vilim (1567.). On bijaše glava i kolovođa čitavoga pokreta, ali se je umio lukavo pretvarati. Pošto je Alba stigao s vojskom, dade malo zatim pozatvorati najglavnije protivnike španjolskoga silništva, među njima grofove Egmonta i Hornesa. Ta dvojica naime ostadoše u zemlji uzdajući se u pravo i u svoje zasluge. Postupak Albin tako ogorči Margaretu, da se je s mjesta odrekla časti. Sad uze vladu u svoje ruke Alba. Egmont i Hornes biše dovedeni pred novo ustrojeno »vijeće nemira« (od naroda prozvano »krvno vijeće«), koje ih osudi na smrt. Pošto biše smaknuti (1568.), povela se je dugotrajna parnica protiv svih onih, koji su potpisali kompromis, a onda i protiv kipoboraca. Tko se ne bi

javio na poziv i ne bi došao na raspravu, bio bi prognan, a njegovo imanje zaplijenjeno.

(Rat za slobodu.) S izvježbanom vojskom, kojoj je Alba zapovijedao, nijesu se Nizozemci usudili ogledati na otvorenom polju. Jedino je uskok knez oranski sa svojim bratom Ludovikom Nasavskim izašao na mejdan, no i oni biše naskoro prinuđeni da se okane boja. Alba međutim iznova uzbuni zemlju svojim poreznim naredbama. Ne obzirući se na pravo Nizozemaca, da sami određuju porez, naredi on, da se u jedan mah za svakih 100 dinara pobire po jedan dinar od svega realnoga i personalnoga imutka. Mimo to ustanovi još porez od pet postotaka za sva nepokretna dobra, a za pokretna deset postotaka, kadgod se posjed kupom promijeni. Kad je još htio da Nizozemcima zabrani trgovanje s Engleskom, da ih tako liši najglavnijega izvora privrede, podiže se iznova sva zemlja. Jedna se četa uskokâ, zvana morski geusi, dokopa primorskoga grada Briela (1572.), a knez oranski opet provali u sjeverne pokrajine, koje su bile i onako protestantskim duhom opojene, te ga one proglasiše svojim namjesnikom. Ustanak se tako daleko raširi, da je Filip vojvodu Albu, koji je napokon i sam zamolio za otpust, natrag pozvao (1573.). — Albu naslijedi Luis de Zuñiga y Requesens, koji se pokaza blaži, ali ni on ne mogaše pokoriti otpalih pokrajina.

Iza Requesensove smrti (1576.) poslan bi junački Don Juan d' Austria u Nizozemsku za namjesnika. On popuštaše mudro, što se tiče vjerskih edikata, pa tako su sve pokrajine osim Holandije i Seelandije priznale španjolsku vlast. No još prije njegove smrti (1578.) stade opet oporba otimati mah, pa kad je nato Aleksandar Farnese Parmanski, sin Margaretin, postao namjesnikom, razdvoji se čitava Nizozemska na dvoje. Novi namjesnik (1578.—1592.) naime predobi južne (katoličke) pokrajine uz uvjet, da će se vjerske i političke prilike onako urediti, kako su bile za Karla V. Unatoč tome sklopi sedam sjevernih protestantskih pokrajina (Holland, Seeland, Geldern, Utrecht, Friesland, Groningen i Oberyssel) utrechtsku uniju (1579.). Dvije godine poslije (1581.) lišiše združene sjeverne pokrajine Filipa II. prijestolja, pak se proglasiše nezavisnom

državom. Zatim htjedoše da oranskoga kneza Vilima imenuju nasljednim grofom nizozemskim, ali on bi uto u Delftu iz zasjede umoren (1584.). Tri godine izatoga stupi na čelo vlade njegov sin Mavro, koji upravljaše zajedno s državnim vijećem, što mu ga o bok staviše. Odsad su potomci oranskoga kneza ostali nasljedni namjesnici u sjevernoj Nizozemskoj (Holandiji). Međutim je Aleksandar Farnese svojom odličnom vojvodskom vještinom svladao sve one gradove, što su pripadali južnim pokrajinama, a nijesu htjeli pripoznati španjolske vlasti. Među njima bijaše i tvrdi Antwerpen, koji osvoji nakon junačke, slavne podsade (1585.). Slobodna se Nizozemska stoga živo zabrinu, te zatraži spoljašnje pomoći. Najprije ponudi gospodstvo kralju francuskomu, a kad je taj odbio, engleskoj kraljici Elizabeti. Ona posla grofa Leicester-a za generalnoga namjesnika, da preuzme vladu, ali ga poslije odazove, budući da je bio posve nesposoban. Da bi Nizozemce i Engleze u jedan mah skršio, navali Filip na Englesku s brodovljem od 130 ratnih lađa, »s nepobjedljivom armadom«, koju bijaše opremio uz golem trošak. No armadu zadesi grozna nesreća. U ono vrijeme naime stadoše na moru bješnjeti ljute bure i oluje, te španjolsko brodovlje bi u kanalu raspršeno, pa koje od morskih valova koje od okretnijih neprijatelja uništeno (1588.). Kada je nesrećni admiral, vojvoda Medina Sidonia, obavijestio kralja o tome porazu, odgovori kralj svojom prirođenom hladnoćom i mirom, da je on svoje brodovlje poslao protiv ljudi, a ne protiv bure i oluje.*)

Sada je bila moć Španije satrta, te nije mogla da nastavi nizozemski rat onako krepko kao prije. Pred svoju smrt htjede Filip II. da odvali od Španjolske ratne tegobe, pak dade katoličku Nizozemsku za miraz svojoj kćeri Izabeli Klari Eugeniji, kad je pošla za nadvojvodu Albrechta. Tako odvoji Nizozemsku od Španjolske.

*) Nizozemske ustaše nijesu samo radili da odbiju španjolske navale, već su za dalje borbe prihvatili i ofenzivu nastojeći zatrti trgovinu španjolsku. S pomoću brodovlja, koje je postepeno naraslo do 1200 brodova, otimahu oni Španjolcima posjedovanja koje u Evropi, koje u Braziliji, a i u istočnoj Indiji. Da bi svoju trgovinu osigurali, osnovaše naseobine u istočnoj Indiji, zamijeniše poslije Portugalce u Japanu, te zavladaše također molučkim otočjem. U Njemačkoj i u zemljama uz Baltičko more preuzeše trgovinu Hanse. Tako postadoše prva trgovačka država u Evropi.

Filip,*) koji se je četiri puta oženio, ne bijaše srećan u svojoj porodici. Sin njegov iz prvoga braka, Don Carlos, bijaše slabašna tijela i bolesna duha, ali uzato vanredno tašt i slavohlepan. Silom htjede da ga zapane odlično mjesto i u vojsci i u državnoj upravi. Budući da otac ne dade oduška njegovoj taštini, jer se je bojao, da bi mu samo smetao, zamrzi kraljević na njega, pak da će mu se za to osvetiti. No Filip sazna za sinove osnove, te kad se je Carlos htio njegovu nadzoru ukloniti bijegom, baci ga u tamnicu. U zatvoru bjesnio je Carlos kao lud; mimo to živio je jako neuredno i jeo neumjereno, pak tako klonu slabo tijelo njegovo. Vjerojatno je, da je umr'o (1568.) naravnom smrću nakon tamnovanja od više tjedana.**)

§ 16. Filip III. (1598.—1621.) i Filip IV. (1621.—1665.).

(Filip III.) Slabo je prudilo, što je Nizozemska bila odijeljena od Španije, jer je Filip III. morao i dalje ratovati s ustašama, ako je htio osigurati vlast svoje sestre i šurjaka (Albrechta) u katoličkoj Nizozemskoj. Naposljetku je Filip III. sklopio s ustašama primirje na dvanaest godina (1609.). — Filip III. bijaše nesposoban vladar, pak je za njegova vladanja moć španjolska sve više i više padala. On otjera obrtne i marljive Moriske (tako se zvahu pokršteni Mauri) u njihovu domovinu, u Afriku, jer je posumnjao na njih da su krivovjerci. Povrh toga zatre i domaću industriju besmislenim zakonima, tako da je Španjolska, premda posjedovaše zlatne i srebrne rude novoga svijeta, uistinu postala najsiromašnija zemlja u Evropi.

---

*) Karlo V.
Supruga Izabela portugalska, kći Emanuela Velikoga.

Filip II.
1. supruga Marija portugalska.
2. „ Marija engleska.
3. „ Izabela francuska.
4. „ Ana austrijska, kći Maksimilijana II.

1. Don Carlos † 1568.
3. Izabela Klara Eugenija. (Po izumrću kuće Valois traži Filip II. za nju francusko prijestolje.)
4. Filip III. (Taj godine 1613. traži Češku i Ugarsku protiv Ferdinanda Štajerskoga.)

**) Gachard, Correspondance de Philippe II. — Büdinger M., Don Carlos Haft und Tod, 1891.

(Filip IV.) Filip IV. nastojaše s pomoću svoga ministra i ljubimca, vojvode i grofa Olivaresa, da ukloni propast države mudrom štednjom tako na dvoru kao u državnoj upravi. Ali trud mu se iza prvoga pokusa izjalovi.

U tridesetogodišnjem ratu stade Nizozemska na stranu neprijatelja carevih, te nanovo zapodjene rat sa Španjolskom, koja je iza smrti infantice Izabele (1633.), budući da ta nije ostavila potomaka za sobom, opet neposredno zavladala katoličkom Nizozemskom. Francuska pridruži se Nizozemcima, pak navijesti Španjolskoj rat. K tomu buknu još ustanak u Kataloniji i Portugalskoj (1640.), a sedam godina zatim (1647.) i u Napulju (Toma Aniello, obično zvan Masaniello). Ustanak u Kataloniji i Napulju bi doduše ugušen, ali Portugalske ne mogaše svladati. Ondje se pope na prijestolje porodica Braganza, te Španjolska morade mirom u Lisboi (1668.) priznati Portugalskoj samostalnost, kao što je dvadeset godina prije u westfalskom miru priznala nezavisnost protestantske Nizozemske (Holandije). Rat s Francuskom dokonča Filip IV. mirom pirenejskim (1659.). U tome miru morade on ustupiti grofije Roussillon, Artois s Arras-om, i više mjesta u Flandriji i Luxemburgu.

(Razvitak literature i umjetnosti u Španjolskoj i Portugalskoj.) Premda su političke prilike španjolske bile tužne, i premda je zemlja opustjela, te je sve više nestajalo naroda što seljenjem u Ameriku i progonom Moriskâ, što gotovo neprekidnim ratovima, ipak sve to nije (kao ni u Italiji) smetalo, da procvate poezija i umjetnost. One se pače u 16. i 17. stoljeću podigoše do svoga vrhunca. Među najslavnije pjesnike spada Cervantes († 1616.) sa svojim besmrtnim romanom »Život i djela preslavnoga viteza Don Quixota de la Mancha«. — Najviše se razvila dramatska poezija. Filip III. i Filip IV. naime osobito su voljeli kazalištu, te podašno pomagali pjesnike i glumce. Lope de Vega († 1635.) sastavio je do 1500 »komedija« (u španjolskom smislu: drame s metričkim oblikom, koje su smjesa tragike i komike). No najznamenitije je drame napisao Calderon de la Barca († 1681.), kojega je Filip IV. obasuo častima i blagom. — U Italiji nanovo probuđeni klasički ukus doimao se je i Španjolaca 16. stoljeća, kad su podizali svoje palače i manastire. Filip II. sagradio je golemi

manastir Escorial u slogu renaissance. Španjolsko je slikarstvo slavilo svoje slavlje u 17. stoljeću. Velasquez († 1660.) izradi mnoštvo nenatkriljivih portreta. Najdivnija pak djela stvorio je Murillo († 1682.): u njegovim se slikama zrcali izraz religioznoga ushita, te ovako što žarko i zanosno nije nikad stvorilo slikarstvo.

U Portugalskoj opjevana su slavna djela narodna u »Luzijadama« (Luzitanija je Portugalska), epu pjesnika Camõesa († 1580.). Camões u svome djelu slavi otkriće morskoga puta u Indiju; no budući da Vasco da Gama na dvoru kralja od Melinde pripovijeda povijest svoje domovine, slavi tako i slavnu prošlost Portugalske.

E. Francuska.*)

§ 17. Mlađa loza porodice Valois ili kuća Orleanska.

(Franjo I., 1515.—1547.) Ljudevita XII. naslijedi zet njegov Franjo I., dotadanji grof angoulêmski.**) Prva mu briga

*) T. A. de Thou: Historia sui temporis (1604.—1620.). Henri Martin: Histoire de France. Schmidt: Geschichte Frankreichs. Ranke v. Leopold: Französische Geschichte vornehmlich im 16. und 17. Jahrhund. 6 svezaka. Philippson M., La Contre-révolution religieuse du XVI. siècle 1884. Philippson M., Westeuropa im Zeitalter von Philipp II., Elisabeth und Heinrich IV., 1882.

) **Kuća Valois u Francuskoj.

Karlo V. † 1380.

- Karlo VI. † 1422.
  - Karlo VII. † 1461.
    - Ljudevit XI. † 1483.
      - Karlo VIII. † 1498.
- Ljudevit Orleanski † 1407. (žena Valentina Visconti.)
  - Karlo Orleanski.
    - Ljudevit XII. † 1515.
      - Klaudija, udata za Franja I. † 1547.
        - Henrik II. † 1559. (žena Katarina Medici.)
          - Franjo II. † 1560. (žena Marija Stuart.)
          - Izabela, udata za Filipa II.
          - Karlo IX., kardinal † 1574.
          - Henrik III., vojvoda anžuvinski, kralj poljski † 1589.
          - Franjo, vojvoda alençonski † 1584.
          - Margareta, udata za Henrika IV., od Navare.
  - Ivan Angoulêmski,
    - Karlo Angoulêmski, (žena Lujza Savojska)

bijaše, da obnovi pravo svoje porodice na milansku vojvodinu, koja mu 1515. dopade ruku, pošto je sjajno pobijedio Švajcare kod Marignana. No domala izgubi je opet u ratovima s Karlom V. Inače doimaše se njegovo vladanje znatno potonjega razvitka francuskoga značaja i francuske književnosti. Bijaše svjež i pun životne snage, te se upravo strasno podade tjelesnim vježbama; ili bi lovio lov, ne mareći ni za kake pogibli, ili bi dijelio mejdan, te bi se u jedan dan i šezdeset puta ogledao sa svojim protivnicima. Što je ljubio umjetnosti i znanosti, popeše se one na visok stepen, a njega zapade pridjevak »père de lettres«. Ali budući da je on sam bio velik prijatelj putenih naslada, učini svoj dvor središtem raskalašenoga i rasipnoga društva, a njegov primjer nađe posvuda odziva, pa se poče doimati i književnosti. S obzirom na protestantizam držao se je one politike, koje i njegovi nasljednici: u vlastitoj zemlji ne dade mu da se ukorijeni, a vani sklapaše zajednice s protestantima. Pače je i s Turcima utanačio savez, kad je ratovao s Karlom V.

Mnogo postiže Franjo radeći da ojača svoju kraljevsku vlast. Ženidbom pridruži kruni vojvodinu Bretagne, a moguće vazale učini zavisne od krune, dijeleći im visoka dvorska dostojanstva. Po konkordatu s papom (1516.) zadobi pravo da bira biskupe i opate.

Za Franja I. živjeli su francuski pjesnici Clémence Marot († 1544.) i Rabelais († 1553.), koji su u pjesništvu udarili novim smjerom, povedavši se za uzorima klasične starine. — Kako je Franjo I. volio umijeću, dade sagraditi više prekrasnih zgrada u slogu renaissance (Louvre), te pobuđivaše i druge na podizanje lijepih palača. Veliki talijanski slikar Lionardo da Vinci boravljaše posljednje dane svoje u Francuskoj, kamo ga bijaše sam kralj pozvao.

(Henrik II. 1547.—1559.) On bijaše sasvim zavisan od Guisa*) (Franja, vojvode guiskoga, i kardinala Karla Lotarin-

*) **Rodoslovlje Guisâ.**

Klaudije Guise, † 1550., mlađi sin René-a II., vojvode od Lotaringije.

- Franjo, vojvoda, ubijen 1563.
  - Henrik † 1588.
  - Karlo Mayennski † 1611.
  - Ljudevit, kardinal, † 1588.
  - Marija † 1560., supruga Jakova V., kralja škotskoga.
    - Marija Stuart † 1587.
  - Karlo, nadbiskup u Reimsu i kardinal lotaringijski † 1577.

gijskoga), koji su bili ogranak lotaringijske porodice. Kao saveznik saskoga vojvode Mavra obnovi rat s Karlom V. pod izlikom, da radi tobože za slobodu njemačkih protestanata, dok je u Francuskoj progonio sljedbenike Calvinove. Metz, Toul i Verdun dođoše tada u francuske ruke. Na španjolskoga kralja Filipa II. udarahu Francuzi ponovo; no kod St. Quentina razbiše ih Španjolci s pomoću Englezâ (koje je Filipu poslala supruga mu Marija, kraljica engleska). Franjo Guise ote, istina, Calais, koji su Francuzi po odlasku engleskoga stanovništva opet napučili; ali nakon drugoga poraza kod Gravelingena izgubiše Francuzi sve, što bijahu osvojili, izuzev Calais (mirom u Château-Cambresis-u, 1559.). Henrik umre od rane, što ju bijaše zadobio u turniru.

(Franjo II. 1559.—1560.) Budući da je i duhom i tijelom slabi sin Henrikov Franjo II., suprug Marije Stuart, bio navršio istom 16 godina, počeše se otimati za vladu: a) mati mu Katarina Medici; b) Bourbonci,*) potekavši od mlađega sina Ljudevita IX. (Antun, koji je po svojoj ženi Ivani d' Albret dobio naslov kralja od Navare, kardinal Karlo i vojvoda Ljudevit Condé), kao najbliži rođaci; c) Guisi kao ujci njegove supruge. Potonji pretekoše u savezu s kraljicom udovicom Bourbonce, te vojvoda Franjo Guise dobi upravu vojničkih posala, dok je kardinal Karlo ravnao nutarnjim poslovima.

(Karlo IX. 1560.—1574.) Franja naslijedi jedanaestogodišnji brat Karlo IX. Za njega biše uklonjeni Guisi, a vladanje preuze mati kraljica Katarina, učinivši navarskoga kralja glavnim namjesnikom čitave države. Da pak Guisi ne bi opet preoteli maha, oslanjaše se Katarina na Bourbonce. Budući da

*) Karlo Bourbonski,
vojvoda vendômski † 1537.

Antun, oženio se Ivanom d' Albret, baštinicom donje Navare i Bearna, † 1592. pred Rouenom.	Karlo, kardinal, † 1590.	Ljudevit I., vojvoda Bourbon-Condé, † 1569.
Henrik IV. kralj navarski 1562., francuski 1589. † 1610.		Henrik I., vojvoda Bourbon-Condé, † 1588.

su Bourbonci bili sljedbenici Calvinove vjere, to i stanje njihovih privrženika, koji su živjeli u Francuskoj pod imenom Hugenotâ,*) okrenu na bolje, te se ne pogorša ni onda, kad je navarski kralj Antun prešao u krilo katoličke crkve, te se pomirio s Guiseima, jer se je nato kraljica Katarina povjerila njegovu bratu, vojvodi Condéu. Strogi edikti protiv protestanata biše ukinuti, pače bi im dopuštena sloboda vjeroispovijedanja izvan gradova, te se tako brzo raširi Calvinov nauk pod okriljem visokih zaštitnika. Ali ni jednoj vjerskoj stranci ne bijaše tim zadovoljeno. Hugenoti stadoše se tužiti, što im se brani ispovijedati vjeru u gradovima, a katolici počeše tvrditi, da dvije vjere ne mogu u jednoj državi naporedo opstojati. Napokon planuše i borbe, kad je vojvoda Franjo Guise nasrnuo s oružanom družinom na neku sušu u Vassy-ju, gdje se Hugenoti bijahu skupili na službu Božju (1562.). To bi povod groznim vjerskim ratovima. Teško da je igdje u Evropi vjerski rat bjesnio tako žestoko, kao u Francuskoj; katolici i kalvini zatirahu se upravo bijesno. Obje stranke iščekivahu pomoć izvana, koju su im također domala podali Španjolci i Englezi, dakako iz sebičnih ciljeva.

Mirom u St. Germain en Laye-u (1570.), kojim bi svršen treći rat, dopušteno bi Hugenotima, da slobodno ispovijedaju svoju vjeru svagdje (osim u Parizu), i da mogu poučiti sve službe; mimo to dobiše za svoju sigurnost i obranu također četiri utvrđena mjesta, između njih i La Rochelle. Budući da je upravo u ono doba glava Hugenotâ, admiral Coligny, ušao kralju u volju, te je kralj ća i svoju sestru Margaretu dao za ženu mladomu Henriku Navarskomu, koji je bio odgojen u Calvinovoj vjeri: činilo se je, da se je borba svršila sasvim u prilog Hugenotima.

Budući da je kraljica mati Katarina Medici ostala bez utjecaja u državne poslove, pridruži se ona Guiseima, da s njima Hugenote zatare. Najprije pokuša da admirala Colignyja umorstvom ukloni, pa kad joj to ne pođe za rukom, preobrnu kralja i naputi ga, da Hugenote uništi. S njegovom privolom i pod vodstvom vojvode Henrika Guisea odlučeno bi Hugenote poubijati. I zaista biše u Bartolovoj noći (23.—24. ko-

*) Kervyn de Lettenhove, Les Huguenots et les Gueux. 1883.

lovoza) 1572. Coligny i nekoliko tisuća njegovih suvjernika, koji bijahu na svadbu Henrika Navarskoga u Pariz došli (»Pariska krvava svadba«), umoreni. I po pokrajinama izginuše mnogi Hugenoti, jer su u tom pogledu stigle zapovijedi i namjesnicima, od kojih međutim više njih nije htjelo naloga izvršiti. Henrik Navarski i princ Henrik Condé spasoše svoj život tako, da su prešli na katoličku vjeru. Poslije počinjenoga zločina nastojaše se dvor opravdati tim, što je rasglasio, da su se Hugenoti bili zavjerili protiv kraljevske porodice.

Ali krvoprolićem nije se ništa postiglo, nasuprot biše Hugenoti još jače razdraženi, te je vjerski rat ponovo planuo. Navarski kralj Henrik vrati se opet Calvinovu nauku.

(Henrik III., 1574.—1589.) Pošto je Karlo IX. umr'o bez djece, pohita njegov brat Henrik anžuvinski iz Poljske, te se zakralji. On bijaše svima vrlo mrzak vladar, jer je napućivan od nećudorednih ljubimaca (Mignons) nesmiljenom rasipnošću narod globio. Sad bi tonuo u nasladama, sad bi opet oplakivao svoj puteni i razbludni život; no uza sve to ostao je ipak slab i nevaljao. Uvidjevši, da ne može silom svladati Hugenotâ, podijeli im (1576.) više povlastica, nego što su ih ikad prije imali. Poradi te popustljivosti združiše se gorljivi katolici u zajednicu (L i g u e), kojoj bijaše zadaća, da braneći katoličku vjeru uništi najprije kalvinizam u Francuskoj, a onda podigne na prijestolje Guise. Kako se je naime vidjelo, da će porodica Valois naskoro izumrijeti, radila je liga oko toga, da odvrati narod od zakonitoga baštinika prijestolja, od navarskoga kralja Henrika, koji je bio Hugenot, pa da se utre put Henriku Guiseu. Za potonjih krvavih ratova vjerskih između katoličke lige i Hugenotâ ostao je napokon kralj Henrik III. osamljen bez vlasti. Naposljetku pobježe on iz Pariza u B l o i s (1588.), te sazva onamo državne staleže, da mu pomognu protiv premoći Guiseâ. Ali staleži privolješe Henriku Guiseu. Nato dade kralj, da se održi na prijestolju, ubiti i Henrika Guisea i brata mu, kardinala Ljudevita. Sada stupi na čelo lige v o j v o d a m a y e n n s k i, brat ubijenih Guiseâ; opći ustanak planu po svim pokrajinama, te se nesamo Hugenoti, nego i većina katolika diže na kralja, koji je sada nastojao pridružiti se kojojgod stranci i tako spasiti krunu. Kad je liga odbila

njegove ponude, zatraži on pomoć u Henrika navarskoga. S njim udari na ligu, te podsjedne Pariz, ali ga pred gradom u taboru smrtno rani dominikanac Jacques Clément. Pred smrt svjetovaše, neka Bourbonca Henrika navarskoga priznadu njegovim nasljednikom, a taj neka prigrli katoličku vjeru, jer inače ne će nikad mirno vladati.

§ 18. Bourbonska porodica.

(Henrik IV., 1589.—1610.) On bijaše, istina, zakoniti baštinik prijestolja, ali većina francuskih katolika ne htjede ni čuti za njega, već se skupi oko vojvode mayennskoga, koji je kardinala bourbonskoga pod imenom Karla X. proglasio kraljem. Kad je pak taj (1590.) umr'o, poče tražiti prijestolje španjolski kralj Filip II., koji je katolike udilj pomagao u borbi protiv Henrika, i to za svoju kćer I z a b e l u, koja je bila potekla iz njegova braka sa sestrom Henrika III. Ali mržnja na Španjolce učini, te Izabela ne nađe kod katolikâ nikakve potpore. Opće veselje obuze Francuze, kad je Henrik IV., obranivši se jedva od svojih protivnika, po drugi put prešao (1593.) na katoličku vjeru. Većina katolika izmiri se s njime, a i Pariz mu otvori vrata (1594.) Njegova blagost i mudra umjerenost učini, da su ga naskoro priznali i ostali njegovi protivnici. Svršivši srećno rat također sa Španjolskom, podijeli on Hugenotima N a n t e s k i m e d i k t o m (1598.) gotovo punu vjersku slobodu i pristup k svima javnim službama, i učini tako kraj 36-godišnjemu vjerskomu ratu, koji je progutao najmanje milijun ljudi. Vrijeme mira, koje je sada zaređalo, upotrijebi Henrik za boljak unutrašnjega blagostanja; financije, koje su (ratom, nemarnošću i nepoštenjem) došle u vrlo nepovoljno stanje, uredi njegov vjerni i plemeniti prijatelj, ministar S u l l y. Ratarstvo, trgovina i obrt procvatoše snova, gradovi se i sela podigoše iz svojih razvalina. Ali jedva što su tim zacijelile rane državi, prihvati Henrik IV. opet osnove svojih prethodnika, da uništi moć hapsburške kuće. U to ime sklopi tajne ugovore sa svima vladarima, koji su bili neprijatelji hapsburške kuće, i učini sve priprave, da u savezu s unijom u Njemačkoj i vojvodom savojskim u Italiji navali u jedan mah i na Španjolsku i na Austriju. Ali ga u osudni čas pogodi bodež vjerskoga fanatika

*

Ravaillaca, te se njegove osnove za onaj mah razbiše. Henrik bijaše dva puta oženjen, prvi put Margaretom Valois, a drugi put Marijom Medici, rastavši se s prvom radi toga, što nije imala djece.

(Ljudevit XIII., 1610.—1643.) Ljudevit XIII., sin Henrika IV., bijaše još nedorastao, zato vladaše za nj mati mu Marija Medici, koja se okani osnovâ svoga muža glede poniženja hapsburške kuće. Otpustivši ministra Sullya povjeri se ona Firentincu Conciniju (marquis d' Ancre), te vladaše rasipno, dok je neki ljubimac (vojvoda Luynes) uto dorasloga (1614.) kralja s dvora ne mače (1617.; Concini bi ubijen). Poradi razdora između majke i sina planu (1619.) građanski rat, u kojem sudjelovahu i Hugenoti bojeći se, da se ne bi ukinuo nanteski edikt. I kraljev brat, nevrijedni Gaston Orleanski, pridruži se buntovnicima. Te smutnje dokrajči tek iza smrti vojvode Luynesa Ljudevitov ministar Jean Armand du Plessis, potonji kardinal i vojvoda Richelieu, koji pribavi opet veću moć kraljevskomu prijestolju. Za svoga 19-godišnjega upravljanja (1624.—1642.) održa se on srećno protiv svih spletaka i zasjeda svojih protivnika, među kojima bijahu i mati i brat kraljev (on ih otjera iz zemlje; Marija Medici umre u Kölnu 1642.). On uništi također političke povlastice Hugenotâ, otevši im iza teškoga podsjedanja (usprkos engleskoj pomoći) njihovo glavno utočište La Rochelle (1628.), pak im onda pusti živjeti samo kao vjerskoj sljedbi. Najviše bijaše mu do toga, da oslobodi kraljevsku vlast, a tim i svoju od utjecanja državnih staleža, koji se nijesu više sazivali; zatim skrši također političku moć parlamenta. U isti mah radio je i o tome, da podigne i raširi političku premoć Francuske u inozemstvu. Stoga sklopi savez sa Švedskom i prihvati osnovu Henrika IV., da satre moć hapsburške kuće nesamo u Njemačkoj (gdje se je ona pobjedom nad protestantima god. 1629. počela dizati), već i u Španiji. To mu pođe za rukom, budući da je hapsburške neprijatelje pomagao najprije diplomatičkim putem i novcem, a onda i samim oružjem (od 1635.). Tako podupiraše Nizozemce i protestante u Njemačkoj, pače i Katalonce i Portugalce, kad su se odmetnuli od Španjolske.

*) Topin M., Louis XIII. et Richelieu, 1874.

Po njemu dobi Francuska u ruke upravu evropskih međunarodnih snošaja, dok je to u srednjem vijeku, pa još i za reformacije vršio rimski papa. Osim toga protezaše se njegova neumorna radljivost i na druge državne poslove: on se je svojski brinuo da podigne mornaricu, da razgrani trgovinu; on je dalje podupirao osnivanje naseobinâ, poljepšao je i ukrasio Pariz; njemu također mora zahvaliti francuska akademija (Académie française) svoj postanak (1635.). Nekoliko mjeseci po Richelieuovoj smrti umre i Ljudevit XIII. ostavivši državu svomu petogodišnjemu sinu Ljudevitu XIV.

F. Britanski otoci.

§ 19. Engleska i Irska (1485.—1603.).*)

(Henrik VII., 1485.—1509.) Pobjedom kod Bosworthа (1485.) završi Henrik VII. Tudor 30-godišnji rat između kućâ Lancaster i York, te se oženi Elizabetom, posljednjom baštinicom kuće York. Budući da je cvijet plemstva za građanskih ratova izginuo, ne nađe nigdje jaka otpora; stoga bijaše njegovo vladanje samovoljnije, nego ikojega engleskoga kralja za predašnjih vremena.

(Henrik VIII., 1509.—1547.) Njegov sin i nasljednik Henrik VIII. bijaše s početka određen za svećenički stalež, no kad mu je stariji brat Artur umr'o, zapalo je njega pravo na prijestolje. On se oženi udovicom svoga brata, Katarinom Aragonskom, te razasu za kratko vrijeme blago, koje bijaše pohlepni otac njegov sabrao, nesamo golemim izdacima na dvoru, nego također sudjelovanjem u ratu, što su ga vodili tast mu Ferdinand, a poslije Karlo V. s Francuskom. Predavši upravu države u ruke kardinalu Tomi Wolseyu zabavljaše se sam bogoslovnim naucima i napisa spis protiv Lutherova nauka o svetotajstvima, radi čega mu papa podijeli pridjevak »defensor fidei«. Ujedno priječio je Henrik dugo vremena ši-

*) Ranke v. L., Englische Geschichte, vornehm. im 16. und 17. Jahrh. — Pauly, Geschichte von England, 1858. — Dahlmann, Geschichte der englischen Revolution, 1843. — Gardiner S. R., A student's history of England from the earliest times to 1885. London 1898.

Tudorovci i Stuartovci.

Henrik VII. Tudor,
sin Margarete od Somerseta, praunuke Ivana od Lancastera, † 1509. Oženjen Elizabetom, kćerju Eduarda IV. i baštinicom kuće York.

Artur, princ waleski, † 1502.	Henrik VIII. † 1547. Supruge: 1. Katarina, udovica njegova brata, 2. Ana Boleyn, 3. Ivana Seymour, 4. Ana Klevska, 5. Katarina Howard, 6. Katarina Parr.		Margareta, supruga Jakova IV. škotskoga.	Marija. Supruzi: 1. Ljudevit XII. 2. vojvoda Suffolk.
supruga Katarina, kći Ferdinanda Katoličkoga.			Jakov V. † 1542., supruga: Marija Guise.	Margareta, supruga Matije Stuarta.
	1. Marija, † 1558., žena Filipa II. španjolskoga.	2. Elizabeta † 1603.	3. Eduard VI. † 1553.	Henrik Darnley.
			Marija Stuart, kraljica škotska † 1587. Supruzi: 1. Franjo II. francuski, 2. Henrik Darnley, 3. grof Bothwell.	Ivana Gray, † 1554. supruga Guilforda Dudleya, sina vojvode od Northumberlanda.
			2. Jakov VI. u Škotskoj, I. u Engleskoj † 1625.	Franciska, supruga Henrika Gray-a vojvode od Suffolka.
Elizabeta, udala se za Fridrika V., izbornika falačkoga i kralja češkoga.				Karlo I. † 1649.

renje reformacije u Engleskoj. Politički razlozi rastaviše ga (iza bitke kod Pavije) sa saveznikom mu Karlom V. K tomu pomogoše još mnogo i njegove porodične prilike, da je stao na stranu carevih neprijatelja. Kralj se je naime zaljubio u dvoranku Anu Boleyn, te stao zahtijevati od pape Klementa VII., da ga razvjenča s prvom ženom. No kad papa toga ne htjede učiniti, razvrže Henrik svaki savez s Rimom, proglasi se po parlamentu za vrhovnu glavu engleske crkve i oženi se (1532.) Anom Boleyn, koja mu rodi kćer, potonju kraljicu Elizabetu. Časnici, svećenstvo, sve se morade zakleti, da će priznavati kralja vrhovnom glavom crkve (supremat). Zatim ukide samostane, a dobra njihova ugrabi, te vladaše odsada sasvim samovoljno i ubijaše otpornike (između njih svoga kancelara Tomu More-a i 77-godišnjega biskupa rochesterskoga Ivana Fishera, jer ne htjedoše priznati supremat). — No još uvijek zazirao je Henrik VIII. od protestantskoga nauka, tako da je njegova reformacija bila naperena više protiv papinske stolice, nego protiv katoličke crkve, koje je dogme i on većinom zadržao. Stoga je korjenite protestante jednako progonio (kancelar Toma Cromwell), kao i privrženike papine. I sa svojim ženama postupaše okrutno. Anu Boleyn pogubi u Toweru obijedivši je, da mu je vjerom krenula (1536.). Namah sjutradan oženi se iznova njezinom dvorankom Ivanom Seymour, koja umre rodivši mu sina Eduarda VI. Pokorni parlament morade oba prva braka proglasiti nevaljalima, te iz njih rođenu djecu Mariju i Elizabetu isključiti od prijestolja. S četvrtom ženom Anom, sestrom vojvode Vilima Klevskoga, rastade se naskoro, pak uze onda Katarinu Howard. No i ta bi smaknuta za godinu dana radi svoga razuzdanoga života prije udaje; a jednako malo da ne uradi i sa šestom ženom svojom, Katarinom Parr (udovom lorda Latimera), tobože poradi krivovjerja; ali ga ona, razabravši pogibao, nekako umiri.

(Eduard VI., 1547.—1553.) Desetogodišnji sin njegov Eduard VI. bijaše s početka pod skrbništvom svoga ujaka, vojvode Eduarda Seymoura od Somerseta; a kad bi taj pogubljen, tobože radi urote, upravljaše zemljom vojvoda Northumberland. Obje vojvode prijahu reformaciji, koja se sada naskoro rasprostrani i ukorijeni; katoličke vjerske uredbe, potekle od Henrika VIII., biše uklonjene, te pod ravnanjem nad-

biskupa Cranmera ispovijest »anglikanske crkve« u 42 članka složena. I sada još razlikovaše se ona bitno od Lutherova i Calvinova nauka, jer zadrža biskupsko dostojanstvo. Brineći se za opstanak reformacije i za osnutak svoje vlasti naputi vojvoda Northumberland kralja, da je imenovao Ivanu Gray (snahu Northumberlandovu) za svoju nasljednicu; no Eduard umre (u 15. godini), prije nego je parlament mogao određeno od njega nasljedstvo potvrditi. — Ivanu Gray skloniše, istina, da prihvati krunu, ali je ona morade ustupiti već za devet dana Mariji, najstarijoj kćeri Henrika VIII., koja je našla mnogo privrženika i bila naskoro svuda za kraljicu pripoznata. Northumberland s nekoliko svojih drugova plati svoje osnove glavom. I mlada Ivana bi sa svojim suprugom (Guilfordom Dudley-em) na smrt osuđena, ali osuda ne bi namah izvršena, već istom za godinu dana (1554.).

(Marija Tudor, 1553.—1558.) Marija pođe za Filipa II., tada kralja napuljskoga i vojvodu milanskoga (1554.), te obnovi opet katoličku crkvu i općenje s Rimom. Sad uze mah proganjanje protestanata, koje potraja sve do kraljičine smrti. Kolovođe reformacije, kao nadbiskup Cranmer i osamdesetogodišnji Latimer s mnogim drugovima izdahnuše na lomači; drugi opet pobjegoše na kontinent. Znatno utjecaše na Marijino postupanje muž joj Filip II., koji je samo kratko vrijeme proboravio u Engleskoj. On naputi kraljicu, te se zaplete u rat s Francuskom, poradi kojega izgubiše Englezi svoj posljednji posjed na francuskom tlu, grad naime Calais. Po smrti kraljice Marije nazove se Marija Stuart, žena francuskoga dauphina, engleskom kraljicom; no ipak se pope na prijestolje Elizabeta, kći Henrika VIII. i Ane Boleyn. Marija Stuart ne mogaše to zapriječiti, jer je imala u Engleskoj vrlo malo privrženika.

(Elizabeta, 1558.—1603.) Ona uvede nanovo anglikansku ili episkopalnu crkvu i dade sebi od parlamenta supremat nad njom potvrditi. Zbor svećenikâ sastavi godine 1561. trideset i devet članaka, koji su i danas još osnovni zakon anglikanske (episkopalne) crkve. Katolici biše opet sa svom strogosti progonjeni; no ne bijaše bolje ni prezbiterijancima, koji su zabacivali biskupsku čast anglikanske crkve, te su pače i njezinu liturgiju za suviše katoličku držali. Za mudre uprave iskusnih državnika (velikoga kancelara Nikole Bacona i državnoga tajnika Williama Cecila, inače još lord Burleigh) i za dugotrajnoga mira razvijaše se ratarstvo i obrt. I Engleze spopade želja za novim zemljama i krajevima svijeta, te poduzeše i oni različita putovanja (zemlju oploviše Franjo Drake, Toma Cavendish i Richard Hawkins); pak upravo ta putovanja, zatim naseobine u sjevernoj Americi i istočnoindijska trgovačka družina (kompanija) otvoriše spoljašnjoj trgovini i brodarstvu mnogo prostranije polje, nego što bijaše doslije; jednako rat sa Španjolskom diže moć Engleske i nadahnu je jakim narodnim ponosom. Nije se ipak u tome ratu Engleska jedino branila, već ga je sama i prouzročila. Elizabeta naime podupiraše Nizozemce, kad se odmetnuše od Španjolaca; zatim pogubi Mariju Stuart, rođakinju Filipa II.; napokon dopusti, da su Englezi (Hawkins, Drake, Cavendish) više godina napastovali španjolske naseobine i brodove, te plijenili i harali primorske gradove u Americi. Sve to prinuka Filipa II., da je nakon petogodišnje priprave poslao na Englesku Medinu Sidoniju s »nepobjedljivom armadom«, ali ta silna armada bi napadnuta od Englezâ pod admiralom Howardom (sa 172 manje lađe) i onda uništena od oluje (1558.). Poslije te pobjede osnova Engleska u sjevernoj Americi britanske naseobine (Virginiju) i istočnoindijsku trgovačku kompaniju (1600.).

Silovito širenje protestantske vjere u Irskoj pokrenu ondje ustanak katoličkih žitelja. Elizabeta ga svlada, a nato zareda u Irskoj ono sistematsko globljenje katolikâ, koje se je zatim nastavljalo u čitavom 18. stoljeću, i koje je Irce pretvorilo u prosjake. Gotovo sav zemljišni posjed bude zakonitim vlasnicima otet i za krunu zaplijenjen. — Povedavši se za primjerom svoga oca nije Elizabeta nikad dopuštala, da joj parlament znatno vlast stegne. Svojim nasljednikom imenova Jakova, sina Marije Stuart.

Vladanje Elizabetino bilo je znamenito nesamo po tomu, što je Engleska podigla svoj politički ugled, nego i po tomu, što se je tada u Engleskoj pojavio najveći dramatik svih kršćanskih naroda, po imenu William Shakespeare (†1616.).

§ 20. Škotska za Stuartovaca.

U Škotskoj vladaše od god. 1371. kuća Stuartovaca. Kralj Jakov V., koji umre od tuge poradi nevjere svojih vazala (1542.), ostavi jednu jeditu kćer Mariju Stuart (1542. do 1568.), kojoj bijaše tek osam dana. Nju su odgajali u Francuskoj, dok joj je majka Marija Guise vladala u Škotskoj u njezino ime. Poslije pođe Marija Stuart za francuskoga dauphina, potonjega kralja Franja II. U Škotskoj poče u ono doba Ivan Knox širiti Calvinovu nauku. Narod stade nato katoličke crkve rušiti, pače ista kraljica majka morade na duže vrijeme pobjeći u Dumbar. Nju pomagaše Francuska; ali i reformacija nađe zaklona u Elizabete. Uza sve to održa kraljica majka vladanje do svoje smrti (1560.). Tad morade francuska vojska otići iz zemlje; škotski parlament pak ukide katoličko bogoslužje po čitavoj zemlji, te uvede strogo kalvinsko-prezbiterijansko crkveno uređenje. Budući da je iste godine umr'o i Franjo II., morade se Marija Stuart u svojoj 19. godini vratiti u domovinu (1561.). Tu se udade drugi put za svoga sestrića, katoličkoga grofa Darnleya, čovjeka surova, koji je težio jedino za vladom. Budući da Marija nije htjela dopustiti, da utječe u vladanje, dade on njezina najvjernijega tajnika, Davida Rizzija, na njezine oči ubiti. Kraljica se s grofom doduše opet izmiri; no kad je zatim ležao bolestan u nekome dvorcu kod Edinburga, bude s njim zajedno dignut u zrak (1567.). Tri mjeseca zatim pođe Marija za grofa Bothwella, kojega je narod smatrao za ubojicu Darnleyeva.*) Nato se pobuni plemstvo. Bothwell pobježe u Norvešku, a Mariju uhvatiše i prinudiše, da se je odrekla krune. Njezina jednogodišnjega sina Jakova okruniše kraljem, a u njegovo ime uze vladati njezin polubrat Murray. Mariji doduše pođe za ru-

*) U novije se vrijeme mnogi povjesnici bave pitanjem, da li je kraljica bila ortak toga ubojice ili nije. Odgovor na to pitanje zavisi od toga, da li su listovi, što ih je pisala Bothwellu i koji dokazuju njezinu krivnju (tako zvani „kassetni" listovi), pravi ili patvoreni. Od tih listova nijesu sačuvani izvornici, nego samo ili prijepisi ili prijevodi. Da svi listovi nijesu pravi, nego da su upravo najzamašniji patvoreni, priznaju i sami protivnici Marijini. No većina historika drži ostale listove za prave; ti doduše ne dokazuju sukrivnje Marijine, ali svakako to, da je zavoljela Bothwella još za života Darnleyeva.

kom, da uteče iz tamnice i skupi nešto privrženika, ali te razbi Murray kod Langsidea. Mariji ne preostade drugo nego da pobjegne u Englesku (1568.). No ondje je zapade osamnaestogodišnja tamnica, jer ju je sud okrivio, da je bila zapletena u Darnleyevo umorstvo (Murray se sam digao protiv nje), a još i zato, što nije htjela pristati na neke zahtjeve Elizabetine (da se odreče prava na Englesku i saveza s katolicima u Engleskoj, kao i saveza s francuskim i španjolskim dvorom; da kazni ubojice Darnleyeve; da se ne uda bez Elizabetine privole, sin pak da joj bude odgojen u Engleskoj). Mnogo puta kušali su katolici, da je izbave iz tamnice; posljednji pokus učini 1586. Englez Babington, hoteći Elizabetu ubiti i s pomoću španjolske vojske, što se je desila u Nizozemskoj, podići Mariju Stuart na prijestolje. Nato osudi odbor od 40 engleskih plemića, tajnih savjetnika i sudaca Mariju na smrt, te je Elizabeta nakon duljega krsmanja dade pogubiti (1587.).

Za nedorasloga sina njezina Jakova VI. (1568.—1625.), koji bi odgojen u protestantskoj vjeri, brzo se izmijeniše četiri regenta, od kojih su tri umrla silovitom smrću. Kad je napokon sam preuzeo vladanje, malo je mario da pribavi slobodu svojoj majci, pače je primao penziju od Elizabete. Jakova VI. imenova Elizabeta kao svoga bližnjega muškoga baštinika nasljednikom svojim u Engleskoj, te on bijaše prvi, koji se je zvao kraljem Velike Britanije i Irske.

§ 21. Velika Britanija i Irska.

*(Jakov I., 1603.—1625.)**) Jakov bijaše učen, no pedantičan vladar, za kojega je Engleska spala s visine, na koju se bijaše uzdigla za Elizabete. Njegova nesnošljivost prema katolicima prouzroči, da se je više katoličkih plemića urotilo protiv njega s nakanom, da ga zajedno s čitavim parlamentom dignu u zrak (1605.). Ali toj uroti ušlo se u trag, te krivci biše strogo kažnjeni. Sada tek zaredaše grozni progoni katolikâ. Poslije bijaše kralj nešto blaži prema njima, jer je svoga sina htio oženiti španjolskom kraljevnom Anom; no od ženidbe ne bi

*) Gardiner S. R., History of England from the Accession of James I. to the Outbreak of the Civil War (1603.—1642.).

ništa, a nato je kralj tlačio katolike kao i prije. Spremajući se, da pomogne svome zetu Fridriku V. falačkomu, koji bijaše izgubio svoju državinu, jer je prihvatio češku krunu (1619.), umre god. 1625.

(Karlo I., 1625.—1649.) Sin njegov Karlo oženi se na veliko nezadovoljstvo Englezâ Henriettom, sestrom Ljudevita XIII. Po primjeru svoga oca htjede vladati samovoljno ne obazirući se na želje engleskoga parlamenta, pa tako čitavo njegovo vladanje ispunjuju borbe s parlamentom. Prvi parlament, što ga je sazvao da dobije novaca, kojima će platiti dug (700.000 funt.) i ratovati sa Španjolskom, raspusti namah, jer nije dobio, šta je želio. Budući da je i drugi parlament odgovarao na sve kraljeve zahtjeve pukim tužbama i tegobama, bude i on raspušten. Budući pak da je rat sa Španjolskom i u Njemačkoj jednako bjesnio, naredi kralj i neovlašten na to zak. člankom parlamenta, da se bačvarina i tezuljarina (tonnage i pondage), koje su sačinjavale glavni dio godišnjega dohotka, i dalje pobiru; zatim nametnu zajmove, prodade jedno dobro za drugim, i započe rat također s Francuskom. Želeći dobiti novaca za obranu La Rochelle-a, bude prisiljen (1628.) da sazove treći parlament; no tomu morade potvrditi tako zvanu »prošnju za pravo« (petition of right), kojom bi zabranjeno nametati danak bez privole parlamenta i zajamčena lična sloboda. Vojvoda Buckingham, kojega je svijet smatrao začetnikom kraljevih protivuustavnih odredaba, bude umoren (1628.). Budući pak da je i u tome parlamentu rasla opozicija, bude i on raspušten (1629.), a kralj odluči, da se ne će više držati prije izdanoga statuta, po kojemu bi morao parlament svake godine barem jedamput sazvati. Da bi mogao vladati bez parlamenta (11 godina), sklopi mir s Francuskom i Španjolskom. Bačvarina se dalje pobirala, a i gdjekoja carina bi povišena. Kralju o bok stajaše Sir Toma Wentworth, imenovan poslije grofom Straffordom, pak uz njega biskup Laud. Najveće nezadovoljstvo probudi pobiranje brodarine, koju kralj ustanovi pod izlikom, da će se graditi ratno brodovlje. Kad je pak htio, da u puritanskoj Škotskoj, gdjeno ne imađaše crkvene supremacije, zavede po Laudovu savjetu englesku liturgiju (1637.), ne bi li spravio čitavu državu pod jednu vjeru, sklopiše Škoti između sebe savez (Covenant) i digoše se na

obranu od političkoga i vjerskoga despotizma. Škotski pokret prinudi kralja da sazove četvrti parlament (kratki); ali premda je kralj računao, da će i Englezi biti protiv Škotâ, ne mogaše se ipak s njime nikako sporazumjeti, te ga stoga raspusti.

Uto Škoti s oružanom silom prijeđoše preko Tweeda, te zatekoše Karla još nepripravna. U toj nevolji sazove on peti, tako zvani dugi parlament (1640.), sastojeći gotovo od samih oporbenjaka, jer je po čitavoj zemlji bila zavladala golema ogorčenost. Parlament se združi sa Škotima, proglasi zasebnim zakonom ministra Strafforda veleizdajnikom i prinudi kralja, da ga je dao pogubiti (1641.). Laud bi bačen u tamnicu, te bi nakon tri godine također smaknut. Kralj nastojaše umiriti narod popuštanjem. On privoli na sve zahtjeve parlamenta; no jedva što je opću razdraženost ponešto utaložio, planu buna u Irskoj. Tamošnji potlačeni katolici poubiše nekoliko tisuća protestanata, a razjareni narod u Engleskoj stade bijediti kralja, da je on kriv pokolju. Kralj ode iz Londona (kraljicu posla u Holandiju, da isprosi u stranih vladara pomoć), te poče sakupljati vojsku u sjevernoj Engleskoj (oko Yorka), da s njom svlada nepokorni parlament. No i parlament sabra vojsku, te tako planu građanski rat (1642.).*) Borilo se nesamo protiv kralja, nego i protiv episkopalne crkve. Prezbiterijanci naime ili puritanci u Engleskoj, koji su doslije bili potlačeni, dobaviše se premoći, otjeraše episkopalce iz svih služba i stadoše ih nemilo progoniti, kako su doslije episkopalci radili s njima i s katolicima. No domala razdvojiše se dobitnici. Jedna stranka htjede, da svaka vjerska općina bude samostalna i da vrši svu vlast; općinom da ne upravljaju svećenici, nego da većina općinara odlučuje, a propovijedati da može svaki, koji misli da je »nadahnut svetim duhom«. Ta se stranka u prezbiterijanaca prozove independenti, te bijaše nada sve fanatična. Glava joj bijaše Oliver Cromwell. — Rat između parlamenta i kralja trajaše tri godine. Parlamentska vojska (demokratski obloglavci), sjedinivši se sa Škotima, održa napokon pod svojim vojvodom Cromwellom pobjedu nad kraljevim pristašama (kavalirima) kod Naseby-a na jugoistoku Leicestera (1645.). Nesrećni kralj pobježe u Škotsku k svojim

*) Gardiner S. R., A history of the great civil war 1642.—1649.

zemljacima (1646.), koji ga u prvi mah priznaše; ali kad im kralj ne htjede prisegom potvrditi slobodu vjere, izdadoše ga za novac engleskomu parlamentu (za 400.000 funti). Uto se u Engleskoj parlament zavadi s vojskom. Parlament naime htjede raspustiti vojsku, jer su u njoj pretegli independenti, dok su u parlamentu još udilj vladali prezbiterijanci. No vojska pod svojim vojvodom Oliverom Cromwellom zarobi kralja i ugrabi (1647.) najvišu državnu vlast, koju je sada kroz 13 godina u svojim rukama držala. Kralj htjede pobjeći, ali mu to ne pođe za rukom. Sada provališe Škoti, požalivši svoga kralja, u Englesku; no Cromwell ih suzbi. Nato istjera on iz parlamenta prezbiterijanske članove donje kuće, koji se protiviše svrgnuću kraljevu (stoga ime krnji parlament), i dade po njemu, ne obzirući se na prigovore gornje kuće, sastaviti sud od samih krvoločnih independenata, koji odsudi kralja na smrt.

Pošto su kralja javno smaknuli (30. siječnja 1649.), proglašena bi republika.

G. Njemačka i hapsburške zemlje.*)

§ 22. Osnutak hapsburške monarhije.

Ferdinand I. († 1564.) **i Maksimilijan II.** (1564.—1576.)

(Dioba hapsburških zemalja.) Kada je Karlo V. po smrti obaju djedova svojih primio vladu, uvidi namah, da je teško jedincu upravljati zemljama, koje su bile nesamo pregoleme, već i jako razasute. Jedno briga za baštinu, a drugo ljubav prema mlađemu bratu Ferdinandu (rođ. 1503. u Španjolskoj, a god. 1521. oženio se Anom, kćerju Vladislava II., kralja ugarskoga i češkoga) prinukaše ga (1522.), te on razdijeli s njime svoju djedovinu i ustupi mu čitavu hapsburšku državinu u Njemačkoj (osim Nizozemske). Tako se hapsburška porodica razdijeli na dvije loze: na španjolsku i na austrijsku.

(Ferdinand zakraljio se u Češkoj i Ugarskoj.) Malo zatim znatno se razmaknu vladanje Ferdinandovo. Godine naime 1526. pogibe kralj Ljudevit II. (sin Vladislava II.) u ratu s Turcima na Muhačkom polju, pak budući da ne imaše potomaka, ostadoše Ugarska (s Hrvatskom) i Češka bez vladara. Ispražnjeno prijestolje zatraži Ferdinand, budući da je bio oženjen Ljudevitovom setrom Anom, a mimo to zapadale su ga obje države po više puta obnovljenim ugovorima o nasljedstvu. Češki staleži proglasiše ga jednodušno kraljem i ustanoviše, da porodica Hapsburg imade ona nasljedna prava, što su ih imali Luksemburgi. No u Ugarskoj porodi se razdor. Ivan Zapolja, najsilniji i najbogatiji velikaš ugarski, sabra svoje privrženike u Stolnom Biogradu, te se ondje kraljem proglasi. Druga stranka plemićka sastade se malo zatim u Požunu (16. prosinca 1526.), te podiže Ferdinanda na prijestolje. (U Hrvatskoj je sabor na Cetinu 1. siječnja 1527. izabrao hrvatskim kraljem Ferdinanda, a sabor u Dubravi 6. siječnja 1527. Ivana Zapolju.)

(Rat u Ugarskoj.) Sada planu rat između Ferdinanda i Zapolje. U prvi mah nasmija se sreća Ferdinandu: Zapolja bi kod Tokaja razbit i pobježe u Poljsku. Ali Zapolja ne klonu duhom, već zatraži pomoć u turskoga cara Sulejmana II., koji je jedva dočekao zgodu, da se iznova uplete u ugarske poslove, pak da Ugarsku do kraja pokori.

Ljeti godine 1529. dođe zaista sultan sam na čelu goleme vojske u Ugarsku. »Kralj Ivan« dočeka ga na Muhačkom polju, poljubi mu ruku i pokloni mu se kao vazal svomu gospodaru. Zatim pođe sa sultanom u Budim i primi ondje iz Sulejmanovih ruku kraljevsko dostojanstvo, obvezavši se u ime svoje i svojih potomaka, da će mu plaćati danak. Sulejman provali odanle dalje u samu Austriju i opkoli Beč, te probavi ondje podsjedajući grad tri tjedna. Ferdinand skupi vojsku kod Linca, a brat mu Karlo kod Mantove, pošto je sklopio mir s papom i Mlečanima. Međutim branjaše se Beč hrabro i srećno (grof Salm). Sve to, a uzato i jesen prinuka Sulejmana, te se okani podsjedanja i vrati se u Carigrad, poubivši prije tisuće zarobljenika u svome taboru i povedavši sa sobom iz popaljenih

*) Buchholz, Geschichte der Regierung Ferdinands I., 9 svezaka, 1831.—1838. — Koch, Quellen zur Geschichte Kaiser Maximilians II., 2 sveska, 1857.—1861. — Schober K. dr., Sigismund Freiherr von Herberstein. Wien. 1878. — Tomek W. Wl., Novější dějepis Rakouský (1526. do 1860.), 1887. — Huber A., Geschichte Oesterreichs, 4. i 5. svezak, Gotha. 1892.—1896.

i opustošenih mjesta sila ljudi svakoga roda i dobi. Nato uđe opet Ferdinandova vojska u Ugarsku, pak pokori snova maloruske i slovačke krajeve u gornjoj Ugarskoj, a tako i čest zemlje na desnome brijegu Dunava od austrijske i štajerske međe nekako do Bakonjske šume i Blatnoga jezera, na jugu pak do Drave. Ostalu Ugarsku i veću čest Erdelja zadrža Zapolja, a i Budim ostade u njegovim rukama. Zaman nastojaše Ferdinand skloniti ga, da se odreče ugarske krune; a kad ugovaranje s njim nije prudilo, pograbi opet za oružje. Stoga osvanu god. 1532. Sulejman opet u Ugarskoj (»alemanska vojna«) uzdajući se u vjerske raspre u Njemačkoj. Mjesto da udari ravno preko Budima na Beč, svrati se malo na zapad, gdje nabasa na malenu tvrđu u Kisegu. Ondje mu se Nikola Jurišić sa svojih 700 momaka tako opre, da je najzgodnije vrijeme potratio zaludnim podsjedanjem te tvrđe. Uto je car Karlo, sklopivši s protestantima mir u Nürnbergu i dobivši pomoć, smjestio s bratom svojim Ferdinandom pod dobro utvrđenim Bečom znatnu vojsku od 80.000 momaka. Uvidjevši, da je cilj rata promašio, vrati se Sulejman preko Štajerske i Hrvatske pustošeći i robeći u Tursku. Iduće godine sklopljeno bi primirje sa Sulejmanom, po kojemu zadržaše i Ferdinand i Zapolja, što je koji imao u Ugarskoj. I između Ferdinanda i Zapolje stalo se ugovarati, te oba sklopiše mir u Velikom Varadinu (1538.), kojim je Zapolja obećao Ferdinandu nasljedstvo po svojoj smrti, ustanovivši još, da mu Ferdinand dade valjanu odštetu, ako bi ga Turci radi toga mira lišili njegovih zemalja.

Oženivši se Zapolja poslije toga mira Izabelom, kćerju poljskoga kralja Sigismunda I., dobi od nje sina Ivana Sigismunda. Po smrti Zapoljinoj (1540.) ne htjedoše skrbnici njegova sina: Juraj Utišenić (Martinuzzi), biskup varadinski, i Petar Petrović ispuniti utanačenoga ugovora; zato Ferdinand pograbi za oružje, ali uzalud, jer se je za obranu Zapoljina sina opet digao Sulejman, došavši god. 1541. glavom u Ugarsku. Smjestivši u Budimu svoju posadu riješi konačno sudbinu Ugarske. Za se naime zadrža svu zemlju između Tise i Dunava, zatim ono zemlje na desnom brijegu Dunava, što nije pripadalo Ferdinandu; Zatisje pak s Erdeljem predade mladomu Ivanu Sigismundu kao vojvodinu uz obvezu, da plaća danak. Ferdinand pokuša i opet, kako bi Ugarsku oslobodio od Turaka; a kad mu to ne pođe za rukom, sklopi napokon sa sultanom primirje na pet godina (1547.) i obveza se, da će mu svake godine plaćati danak od 30.000 dukata. Poslije toga primirja planu domala opet rat, koji se god. 1562. svrši s novim primirjem. No uza sve to bijaše na međama vazda okršaja, budući da su pojedine paše provaljivali u zemlje Ferdinandove, samo da robe.

(Vladanje Ferdinandovo uopće.) Budući da je Karlo V. gotovo neprestano bio zabavljen upravom svoje goleme državine, ne mogaše se posebice brinuti za njemačke poslove. Stoga imenova već god. 1521. svoga brata namjesnikom za Njemačku, a god. 1531. dade ga izabrati za rimskoga kralja. U vjerskim rasprama postupaše Ferdinand vrlo umjereno, premda je sam bio gorljiv katolik, te se je zato protestantska vjera mogla prilično slobodno širiti i u njegovim zemljama, naročito u Češkoj, koje se je utrakvističko pučanstvo htjelo sasvim skloniti u krilo Lutherova nauka. — Kad se je Karlo V. god. 1556. odrekao njemačke krune, preuze vladanje Ferdinand, premda izborni knezovi s početka ne htjedoše to dopustiti, i održa se po njegovoj smrti (1558.) čvrsto na prijestolju. Na crkvenom saboru u Tridentu mnogo se je Ferdinand trsio, da se dopusti svećenicima ženidba, a svjetovnjacima primanje svete pričesti pod obje prilike. On se nadaše, da bi se tako mogao utrti put sporazumku između katolikâ i protestanata.

(Ferdinand dijeli svoje zemlje.) Premda je Ferdinand I. udario osnov hapsburškoj monarhiji, nije ipak mislio na to, da svoju tečevinu ostavi nerazdijeljenu svojim nasljednicima, pa da čvrsto sačuva ono, što su srećne prilike donijele njegovu rodu. On razdijeli svoju državinu među svoje sinove: Maksimilijana, Ferdinanda i Karla, te osnova tako tri loze: austrijsku, kojoj pripadaše Češka, Ugarska (s Hrvatskom) i Austrija; tirolsku s Tirolskom i tako zvanom prednjom Austrijom; napokon štajersku, koja je držala Štajersku, Korušku, Kranjsku i Goricu.

Pod imenom „prednjo-austrijske zemlje“ razumijevahu: hapsburšku državinu u Švapskoj, Burgau-u, Breisgau-u i Sundgau-u, zatim gornji i donji Elsass, i namjesništvo u deset državnih gradova u Elsassu.

(Maksimilijan II., 1564.—1576.). Namah na početku Maksimilijanova vladanja pokrenu Ivan Sigismund Zapolja novi rat u Ugarskoj. No kad su careve vojvode pokorili gotovo čitavo Zatisje, diže se pod stare dane šesti put sultan Sulejman sa silnom vojskom (1566.), te je dovede do tvrdoga Sigeta, koji je tada bio međašni grad između turske i hapsburške Ugarske. Knez Nikola Šubić-Zrinski*) odupre se ondje s malenom četom po izbor junaka hrvatskih tako hrabro, da će se teško naći sličan primjer u povijesti svih naroda i vijekova. Kad je već grad pao i tvrđa bila porušena, udari Zrinjski sa svojim vjernima na neprijatelja, i tako izginuše svi bijući ljuti boj s neprijateljima kršćanstva. Turci održaše, istina, pobjedu, ali je skupo platiše. Do 20.000 pokri ih bojno polje, pošto je dva dana prije pada Sigeta sam Sulejman preminuo. Sin mu Selim II. vrati se namah natrag s vojskom. God. 1568. dođe do osmogodišnjega mira. Car se obveza na obični danak; inače zadrža svaka stranka, što je osvojila u posljednjem ratu. I Zapolja sklopi s carem ugovor, ali umre brzo zatim (1571.). Erdeljski staleži izabraše za svoga vojvodu Stjepana Batora, a kad je taj postao poljskim kraljem, brata mu Kristofora. I tako ostade Ugarska razdijeljena među tri gospodara.

Maksimilijan II. bijaše sasvim drugačiji vladar nego većina njegovih suvremenika. On nije mogao čitav svoj život posve privoljeti ni ovoj ni onoj vjeri. Za očeva života bijaše uvijek oporan, pozivajući k sebi ljude katoličkoj vjeri neprijazne, tako da su se protestanti mnogo čemu nadali od njegove buduće vlade. Kad je pak zasio na očevo prijestolje, nije doduše prešao na protestantsku vjeru, kako se je očekivalo, ali je sav svoj život ostao snošljiv prema inovjercima i u Njemačkoj i u svojim nasljednim zemljama. Poradi toga raširiše se protestanti po svim austrijskim zemljama; jednako diže se i moć staležâ jako visoko, jer je car bio slab vladar. On dopusti velikaškomu i viteškomu staležu u Austriji, da na svojim imanjima zajedno sa svojim podanicima slobodno ispovijedaju evangeličku vjeru (1568.); isto dopusti po njegovu primjeru i Karlo Štajerski; samo nadvojvoda Ferdinand Tirolski trijebio je protestante u svojim zemljama svom snagom.

*) Mesić M., Život Nikole Zrinjskoga, Sigetskoga junaka. Zagreb, 1866.

U Češkoj prihvati većina utrakvista Lutherov nauk, dok su ostaci Taborićana i gorljivi utrakvisti stvorili družinu „češke braće“ sa „češkom konfesijom“. Međutim vjerske prilike u Češkoj ne biše zakonom uređene.

§ 23. Rudolf II. (1576.—1612.).*) Staleški pokreti u Austriji, Ugarskoj i Češkoj. Matija (1612.—1619.).

(Rudolf II., 1576.—1612.) Maksimilijan II. ostavi šest sinova, od kojih bijaše najstariji Rudolf II. On izabra za svoju stolicu grad Prag. Čitavo njegovo ponašanje bijaše plašljivo i bojažljivo. Već od djetinjstva razvijaše se u njemu nagon k umjetnostima, a od znanosti zabavljaše se najradije kemijom i astronomijom (Tycho de Brahe i Kepler na njegovu dvoru). Za državnu upravu staraše se malo; više puta prošao bi mjesec, dva, pače godina, te ne bi ništa odlučio u najprešnijim stvarima, tako da su javni poslovi svagdje zapinjali. Kraj takih prilika pade još dublje ugled carske vlasti, a protestantska se vjera raširi još više, te su protestantski staleži sve pored crkvenoga pridržaja grabili dobra katoličke crkve.

(Prilike u Erdelju i Ugarskoj; ustanak Stjepana Bočkaja.) Po smrti Kristofora Batora (1581.) zavlada u Erdelju njegov sin Sigismund, komu se nije nikako sviđalo, što su dosadanje erdeljske vojvode bili turski vazali. Kako se je uzato morao boriti još s erdeljskim plemstvom, ustupi on (1602.) caru Rudolfu Erdelj, pak primi za nj dvije kneževine u Sleskoj, a poslije dva imanja u Češkoj. Zadobivši tako Erdelj bijaše car pretežitiji od Turaka, s kojima je već od deset godina u Ugarskoj ratovao. No budući da je carski general Basta upravljao Erdeljem vrlo strogo, postupajući bezobzirno s protestantima, planu ondje velika buna, kojoj stade na čelo Stjepan Bočkaj (1604.). Erdeljci priznaše ga za vojvodu, te on osvoji s pomoću Turaka i gornju Ugarsku. Na Rakošu okruni veliki vezir Bočkaja za kralja, i to krunom livenom u Carigradu. Ne-

*) Gindely A. Dr., Rudolf II. und seine Zeit, 2 sveska, Prag 1863. i dalje. — Richter Moriz, Geschichte der deutschen Union, 2 Bde, Schaffhausen 1867.—1874. — Ranke Leop. v., Zur deutschen Geschichte vom Religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Kriege. 2 izd. 1874. — Hammer-Purgstall, Khlesl's Leben, 4 sveska, 1847.—1851 — Kerschbaumer, Cardinal Khlesl, 1865.

*

majući novaca ni vojske ne mogaše Rudolf stati na put Bočkaju, zato imenova porodica hapsburška brata njegova, nadvojvodu Matiju, kraljevskim gubernatorom za Ugarsku, zapovjedivši mu, da ugovori mir s Bočkajem i Turcima. Mir s Bočkajem utanačen bi u Beču (1606.). Tim mirom dobi Bočkaj dosmrtno Erdelj i susjednu Ugarsku. Ostalu Ugarsku, koliko nije bila turska, zadrža car, ali morade povlastice staležâ znatno raširiti. Augsburška i helvetska konfesija dobiše punu ravnopravnost s katoličkom vjerom. Budući da se je u tom ugovoru reklo, da će on istom onda vrijediti, kad se i s Turcima sklopi mir, utanačen bi još one iste godine u Žitva-Torogu (kod Komorana) mir s Turcima (1606.). Car bi oslobođen dosadanjega danka, ali zato ostade Turcima sve, što su doslije držali u Ugarskoj (oko 1000 myr.).

(Raspre između Rudolfa i Matije.) Rudolf ne htjede da potvrdi oba sklopljena mira, zato odluči nadvojvoda Matija (upućen od mudroga biskupa i potonjega kardinala Khlesla), da ga na to prinudi. Sazva austrijske staleže u Požun, te oni ondje s ugarskim staležima utvrdiše konfederaciju, kojom se obvezaše, da će zajedno braniti pogodbe obaju mira. Kad je pak car tu konfederaciju zabranio kao protivuzakonitu, dođe do rata između braće. Matija udari s vojskom na Moravu, gdje mu se pridružiše i moravski staleži pod Karlom Žerotinskim, a odanle pođoše svi na Češku. Rudolf sazva češki sabor, na kojem obeća protestantima, da će im ispuniti želje. Posredovanjem staležâ utanačen bi mir u Liebenu kod Praga (1608.). Rudolf ustupi Matiji Ugarsku, Austriju i Moravu, a za se zadrža samo Češku sa Sleskom i Lužicom. No kada se je car kratio da ispuni obećanje, koje bijaše zadao Česima za vjersku slobodu, združiše se staleži i prinudiše cara, te im je napokon morao izdati majestat (1609.).

Po tomu majestatu dobiše svi Česi bez razlike staleža slobodu ispovijedanja protestantske vjere i češke konfesije; ali graditi protestantske crkve i škole dopušteno bi samo trima staležima: gospodskomu, viteškomu i kraljevskim gradovima. Ujedno bi dopušteno staležima i to, da upravljaju praškim sveučilištem, i da izaberu odbor tako zvanih defenzora, koji će ta nova prava vršiti i nad njima bdjeti. Drugim zakonom, tako zvanom »nagodom«, podijeljeno bi pravo, da grade crkve i škole,

također žiteljima kraljevskih imanja, kojima se pribrajahu i duhovna imanja. Da bi ono, što je izgubio, opet natrag dobio, stade se car Rudolf tajno dogovarati s nadvojvodom Leopoldom, bratom Ferdinanda Štajerskoga, tada pasovskim biskupom. No kad je Leopold iznenada sa svojom (»pasovskom«) vojskom provalio u Češku, digoše se staleži na oružje i pozvaše Matiju u pomoć, a taj prinudi Rudolfa, da mu je morao ustupiti i Češku i ostale zemlje svoje tako, da za se nije ništa drugo zadržao nego carsko dostojanstvo (1611.). Matija bi okrunjen za češkoga kralja, a već god. 1612. umre car Rudolf.

(Postanje unije i lige.) Događaje u Austriji pratili su njemački protestanti, naročito pak izbornik falački Fridrik IV. i knez anhaltski Kristijan, vrlo budnim okom, te su već počeli snovati, kako bi promijenili državne prilike njemačke u korist protestantima. No budući da im je moć hapsburške kuće pri tome najviše smetala, gledahu, kako bi je oborili. Stoga stupiše već zarana u savez s protestantskim staležima u austrijskim zemljama, te stadoše raditi, da se osnuje unija protestantskih knezova u Njemačkoj. Povod toj već dugo pripravljanoj uniji dade grad Donauwörth. U tome naime državnom gradu pogrdi i zlostavi protestantsko pučanstvo katolike prigodom svečane procesije; zato ga car udari državnim progonom. On osvoji grad i zadrža ga za se, dok se namiri trošak za eksekuciju. Nato se godine 1608. u Ahausenu ustroji unija. Saveznici se zavjeriše, da će štititi i braniti državnu slobodu, a zato će imati zajedničku vojsku i blagajnu.

Osnutak unije zadade velike brige njemačkim katolicima, poglavito biskupima, jer se je moglo slutiti, kako daleko sežu osnove protestanata protiv imovine katoličkoga svećenstva. To je dalo povoda, da se je stvorila (1609.) katolička unija (nazvana poslije ligom), kojoj je na čelo stao bavarski vojvoda Maksimilijan.

(Borba za baštinu u Jülichu.) Baš u to doba (1609.) izumre muški rod vojvodâ od Jülicha, Kleva i Berga, koji su bili posljednji moćniji zatočnici katoličke vjere u sjevernoj Njemačkoj. Sad se stalo otimati, tko će postati gospodarom tih lijepih oblasti. Car Rudolf pomagaše kneza izbornika saskoga, dok se protestantska unija izjavi za izbornika braniborskoga i falačkoga grofa neuburškoga. Henrik IV., francuski kralj, pri-

stade uz stranku braniborsku i neuburšku, jer mu se je taj čas činio najzgodniji, da navali na Belgiju. Do on nije uto umr'o (1610.), bilo bi došlo do općega rata; no tako se opet sve smiri. Car ne mogaše dovoljno da podupire svoga štićenika, a nato dobiše braniborski i neuburški knezovi s pomoću unije čitavu jülišku baštinu. Godine 1614. razdijeliše nakon novih razmirica baštinu tako, da je neuburški falcgrof dobio Jülich i Berg, a braniborski izbornik Kleve i dvije grofije.

(Matija, 1612.—1619.) Razdor između Rudolfa i Matije urodi time, da su različiti staleži hapsburških zemalja bivali sve oporiji. K tomu bijahu protestantski staleži ogorčeni, što su katolici više puta krnjili njihove vjerske povlastice, koje bijahu tek zadobili. — U to vrijeme protjeraše Erdeljci svoga vojvodu Gavrila Batora i proglasiše vojvodom Gavrila Betlena (1613.). Taj pristajaše gorljivo uz Turke, i zaprijeti ljuto Hapsburgovcima. Poradi toga sazva Matija generalni konvent svih svojih zemalja u Linac (1614.), i zatraži u staležâ pomoć protiv Betlena. Ali mu je staleži ne dadoše, pak tako morade Matija sklopiti primirje i priznati Betlena erdeljskim vojvodom.

§ 24. Tridesetogodišnji rat.*) (1618.—1648.)

a) Češki rat (1618.—1620.).

(Ustanak za Matije.) Razdorom između Rudolfa i Matije podiže se u svim hapsburškim zemljama moć staležâ, koji su

*) Gindely A., Geschichte des dreissigjährigen Krieges, I.—IV. Band, Prag 1869.—1880. — Hurter Fr. v., Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Eltern, 11 Bde, Schaffhausen 1850. — 1869. — Koch M., Geschichte des deutschen Reiches unter der Regierung Ferdinands III., 2. Bde, Wien 1865. i d. — Opel Jul. O., Der niedersächsisch-dänische Krieg, 1. Bd., Halle 1872. — Gfrörer, Geschichte Gustav Adolfs und seiner Zeit, Schaffhausen 1863. — Droysen G., Gustav Adolf, 2 Bde, 1879.—1880. — Barthold, Geschichte des grossen deutschen Krieges vom Tode Gustav Adolfs ab, 1842. — Klopp O., Tilly im dreissigjährigen Kriege, 2 Bde, Stuttgart 1861. — Hurter Fr. v., Wallensteins vier letzte Lebensjahre, Wien 1862. — Ranke L. v., Geschichte Wallensteins, Leipzig 1872. — Gindely, Waldstein während seines ersten Generalats. — Zwiedinek-Südenhorst, Wallenstein, Wien 1878. — Hallwich Herm., Wallensteins Ende, 2 Bde, Leipzig 1879. — Winter, Geschichte des dreissigjährigen Krieges, 1893.

težili nesamo za vjerskom slobodom, nego i za najvišom vlasti u državi. Takmenje između vladara i staležâ izrodi se napokon godine 1618. u Češkoj u očitu borbu, i tako planu rat, koji je trajao punih trideset godina. Povod toj borbi dade postupak praškoga nadbiskupa i brunovskoga opata. Protestantski naime stanovnici gradova Hroba (Klostergrab) i Brunova sagradiše sebi crkve protiv volje spomenute duhovne vlastele. Zato zapovjedi nadbiskup, da se crkva u Hrobu sruši, a opat dade onu u Brunovu zatvoriti. Nato protestanti digoše tužbu na cara radi povrede svojih vjerskih povlastica (vidi »nagodu« na str. 68.), no car im tužbu zabaci. Sad odlučiše protestantske poglavice, na čelu im grof Matija Thurn, da se late sile; dne 23. svibnja 1618. dođoše sa svojim pristašama na kraljevski dvor (Hradčane) u Pragu, gdje su namjesnici stolovali, kad cara ne bi bilo u Pragu, te okriviviši Slavatu i Martinica, da su oni začetnici nekoga strogoga pisma, što ga je car bio na njih upravio, baciše po dogovoru njih dva i tajnika im Fabricija u jarak kraj kraljevskoga dvora, koji je bio dubok 18 metara. No oni ipak ostaše na životu, premda su za njima i pucali. Nato sastaviše ustaše provizornu vladu od trideset direktora, predadoše zapovjedništvo nad svojim četama grofu Thurnu, te ponudiše falačkomu izborniku Fridriku V. češku krunu. Fridrik se doduše nije mogao namah odlučiti, no ipak izradi, da im je na pomoć pohitao grof Mansfeld s vojskom od 4000 momaka, koje je plaćao savojski vojvoda. Kad je na to planula borba, u kojoj je Bouquoy vodio carsku vojsku, umrije Matija, a njega naslijedi Ferdinand II. (1619.—1637.), sin nadvojvode Karla, kojemu bijaše Ferdinand I. kod diobe svoje državine namijenio nutarnjo-austrijske oblasti.

(Ustanak svladan.) Sad se ustanak raširi i po ostalim zemljama češke krune (Moravi i Sleskoj), kao i po Austriji. Thurn pođe pod Beč i stade ga podsjedati. Ferdinand se nađe u teškoj pogibli, kad mu se ljuto zaprijetiše i donjoaustrijski staleži. No neočekivani dolazak jednoga odjela konjaničke pukovnije pod vođom Saint-Hilaireom oslobodi ga najbližih neprijatelja. Kad je nato Thurn odustao od podsade Beča, te se po zapovijedi direktorâ vratio u Češku, gdje je Bouquoy zaprijetio Pragu, pohita Ferdinand iz Beča u Frank-

furt k izboru. Ondje bi izabran njemačkim carem (28. kolovoza 1619.); no zato Česi proglasiše svojim kraljem izbornika falačkoga, koji se sad odazva njihovu pozivu. Nato sklopiše Česi s Austrijancima i Ugrima, koji bijahu također skočili na oružje, savez za zajedničku obranu. Budući da su Ugri izabrali Gavrila Betlena svojim knezom, a malo zatim i kraljem, činilo se je, da je odzvonilo hapsburškoj vlasti.

Napokon nađe ipak Ferdinand, u kojega nije bilo vojske ni dovoljno novaca, pomoći s više strana. Španjolska mu naime priteče u pomoć sa dvije vojske, katolička mu se liga pridruži pod vojvodom Maksimilijanom Bavarskim; k tome prijeđe na carevu stranu i saski izbornik Ivan Juraj, koji je i onako bio kivan na kalvinskoga falcgrofa. Napokon i poljski kralj posla u pomoć više tisuća Kozaka. Bavarski vojvoda provali s liginom vojskom, koju je vodio general Tscherklas von Tilly, gornjom Austrijom u Češku, i sukobi se s češkom vojskom, koju je vodio knez Kristijan Anhaltski, na Bijeloj gori kod Praga (8. studenoga 1620.). Bitka je trajala tek jedan sahat i svršila se porazom Čehâ. Kralj Fridrik, koji je uto sjedio za ručkom, nije ni pomišljao na obranu glavnoga grada, već je pobjegao u Holandiju. Nato je dobio posprdni nadimak »zimski kralj«. Tako se Ferdinand dobavi opet vlasti nad odmetnutim zemljama. No ipak prepusti on Lužicu izbornomu knezu saskomu, a gornju Austriju vojvodi bavarskomu kao zalog za naplatu pružene pomoći. S Betlenom sklopi (u siječnju god. 1622.) mir u Mikulovu. Betlen se odreče ugarskoga kraljevskoga naslova, no zato dobi dosmrtno sedam ugarskih županija. Malo zatim ukide Ferdinand povlastice protestantske (poimence majestat), dade pogubiti začetnike ustanka i njihova imanja zaplijeniti, a protestantske propovjednike rastjera. Tako bi u Češkoj i na Moravi provedena protivureformacija. Suviše bi zemaljski red u tim zemljama promijenjen, te nasljedstvo kuće Hapsburg u muškoj i ženskoj lozi proglašeno.

Može biti te bi se sada povratio opći mir, da je car progonjenomu izborniku falačkomu dopustio, da zadrži svoje zemlje. No Ferdinand nastavi rat, jer je falački izbornik i dalje radio o glavi hapsburškoj kući, i jer je car htio vojvodu Maksimilijana odštetiti drugim zemljama, samo da natrag dobije gornju

Austriju. Zato bi Fridrik kažnjen državnim progonom, te vojvodi bavarskomu povjereno, da ga progoni. Maksimilijan zaposjede zajedno sa Španjolskom sve Fridrikove zemlje, te zadobi ispražnjeno izborničko dostojanstvo njegovo (1623.).

b) Danski rat (1625.—1629.).

(Ratne zgode. Waldstein.) Strah pred rastućom moći katolikâ sjedini staleže donjosaskoga okruga, te oni zaključiše zajedno sa svojim okružnim glavarom Kristijanom IV., kraljem danskim, da se caru opru. Kristijan nađe pri tome pomoći u Holandiji, Engleskoj i Francuskoj. Cara pak branila je ligina vojska pod Tilly-jem; domala podupirala je krepko tu vojsku nova vojska, koju je skupio češki plemić Albrecht Waldstein ili Wallenstein.*) Postavši naime malo prije vojvodom friedlandskim, ponudi Waldstein caru, da će sabrati vojsku od 20.000 ljudi, koja će samo cara služiti. Trošak za opremu i uzdržavanje te vojske, koja je danomice sve više rasla, podmirivaše time, da je svagdje nametavao goleme kontribucije. Waldstein razbi grofa Mansfelda, Kristijanova generala, kod Dessau-a (1626.), pa pođe za njim u Ugarsku, da njega i Betlena, koji se bijaše opet podigao na cara, ondje skrši. Mansfeld, namjeravajući pobjeći preko Dalmacije u Mletke, a odanle u Njemačku, dade se u bijeg, ali umre u Bosni (nedaleko od Sarajeva) od groznice. Međutim održa

*) Waldstein rodio se je 14. rujna 1583. u zamku Heřmanicima (u okrugu kraljevogradačkom) od utrakvističkih roditelja. Izgubivši rano roditelje brinjaše se isprva za nj ujak mu Henrik Slavata, koji ga dade u školi češke braće odgojiti; a poslije drugi ujak, po imenu Kavka od Ričana. Taj ga predade Isusovcima u Olomucu, gdjeno prigrli katoličku vjeru. Izatoga učaše u sveučilištu u Altdorfu i Padovi, te putovaše mnogo po Njemačkoj, Holandiji, Engleskoj, Francuskoj i Italiji. Posvetivši se vojničkomu staležu odlikova se u ratovima, što su ih Hapsburgovci vodili s Turcima, Mlecima i Gavrilom Betlenom. Prvi put oženi se bogatom udovicom Lukrecijom Nikešin od Landeka, ali mu ona brzo umre, te on naslijedi njezinu baštinu na Moravi. Iza češkoga ustanka pokupova sila konsfikovanih imanja (naposljetku imao ih je preko 60), te postade tako najbogatiji vlastelin u zemlji. Tad se oženi drugi put Izabelom Harrachovom, koje je otac uz kneza Ivana Ulrika Eggenberga bio najmoćniji ljubimac carev.

Tilly osudnu pobjedu (1626.) nad danskim kraljem kod Luttera am Barenberge (u Braunschweigu). Kad je zatim Waldstein, prinudivši Betlena na mir, provalio u kraljeve zemlje, sklopi Kristijan mir u Lübecku (1629.). Tim je mirom Kristijan doduše natrag dobio svoje zemlje, no zato se je morao odreći svakoga saveza s carevim neprijateljima. Car bijaše Waldsteina već prije nagradio vojvodinom Mecklenburgom, koje se vladari bijahu pridružili danskomu kralju, pa su zato izgubili svoju državinu. Još ga car imenova »generalom Oceanskoga i Baltičkoga mora«. Tako postade Waldstein državnim knezom njemačkim. Waldstein se stoga ponese i stade raditi o tom, da svlada primorske gradove, pak da osnuje pomorsku vlast u sjevernoj Evropi, kojom bi vladanje pojedinih sjeveronjemačkih knezova još jače stegnuo. No podsada Stralsunda (1628.), koji se je s pomoću Švedâ junački branio, ostade bezuspješna. — U ime bojnih troškova dobi Maksimilijan bavarski od cara Falačku, no zato vrati caru gornju Austriju.

(Restitucionalni edikt.) Od augsburškoga mira ovamo biše u sjevernoj Njemačkoj sve pored »crkvenoga pridržaja« katoličkoj crkvi otete dvije nadbiskupije, dvanaest biskupija, gotovo sve opatije i samostani. Sad htjede Ferdinand da upotrijebi svoje pobjede u prilog katoličkoj crkvi, te odredi restitucionalnim ediktom (1629.), da protestanti vrate oteta dobra. Carska vojska brojaše tada do 100.000 momaka; da se je ta vojska združila s liginom, bio bi se jamačno restitucionalni edikt proveo. No ne bijaše take sloge ni jedinstva. Katolici bijahu jednako kao i protestanti ogorčeni na Waldsteina, budući da je carsku vlast vanredno podigao, a njegove su čete baš nesmiljeno despotski utjerivale kontribucije tako u katoličkim zemljama, kao u protestantskima.

(Sastanak izbornikâ u Regensburgu.) Kraj takih prilika nije čudo, što je preteglo utjecanje Francuske (Richelieu). Francuski naime poslanici pridobiše članove katoličke lige, i kad je car sazvao (1630.) izbornike na sastanak u Regensburg, da mu ondje sina izaberu za kralja, zatražiše katolički izbornici (poduprti od protestantskih) od cara, da otpusti Waldsteina. Premda je Ferdinand dobro znao, što mu vrijedi Waldstein, privoli na zahtjev izbornikâ, jer se nadaše, da će tako izraditi izbor svoga sina. No kad su knezovi postigli, što su htjeli, otkloniše biranje careva sina.

c) Švedski rat (1630.—1635.).

(Gustav Adolf.) Kad bi Waldstein otpušten, nestade u carskoj vojsci duše i jedinstva. To bijaše za Ferdinanda još kobnije, budući da se je baš tada digao na nj novi neprijatelj, naime švedski kralj Gustav II. Adolf, vrlo nadaren muž, no i vrlo slavohlepan. Videći, kako se na obalama Baltičkoga mora širi carska vlast, živo se zabrinu, te stade pomagati grad Stralsund, kad je ono Waldstein na nj udarao. No nada sve ga je ogorčilo, što biše protjerani njegovi rođaci, vojvode od Mecklenburga. U isti mah usplamti njegova vjerska gorljivost poradi restitucionalnoga edikta. K tome ga također poticaše francuski ministar Richelieu, da stupi na ratno pozorište. I on i ne čekajući, dok se sklopi ugovor s Francuskom, kojim se ona obveza, da će ga pomagati novcem, iskrca se u Pomorju sa 15.000 momaka, te započe udarati na careve posade u sjeveronjemačkim gradovima. Od državnih staleža protestantskih pridruži mu se jedino Hessen-Kassel i državni grad Magdeburg; ostali ostadoše neutralni, no ipak odlučiše, da će skočiti na oružje, ako se bude izvodio restitucionalni edikt (sastanak knezova u Leipzigu godine 1631.).

(Bitke kod Breitenfelda i na Lechu.) Katolici ne htjedoše, da prijašnje pobjede budu utaman, pak se opet pridružiše caru. Tilly postade zapovjednikom i ligine vojske i careve. S tima vojskama dođe Tilly pod Magdeburg, stade na nj udarati, te ga iza uporne obrane zauze. Vatra, što ju je jedan dio branilaca podmetnuo, upali kuće, te se grad obrati u prah i pepeo. Sada se izbornici braniborski i saski pridružiše Gustavu Adolfu, koji je Tilly-ja pobijedio u boju kod Breitenfelda (blizu Leipziga, godine 1631.). Nato provališe Sasi pod vođom Arnimom u Češku, dok Gustav Adolf pobjedonosno prodre duž Majne prema Rajni, da udari na zemlje ligaša. Prezimivši u Mainzu provali 1632. u Bavarsku, koju je Tilly branio. Vojske se sukobiše na rijeci Lechu; Tilly bi razbit i smrtno ranjen (u travnju 1632.). Gustav Adolf uđe kao dobitnik u München.

(Car opet zove Waldsteina.) Sad bijaše gospodar u Njemačkoj Gustav Adolf. Liga bijaše satrta, a car u ne manjoj opasnosti, nego ono godine 1619. Namah još nakon poraza kod Breitenfelda bijaše car zamolio Waldsteina, da mu skupi novu

vojsku. Ali Waldstein oklijevaše; ta on bijaše brzo nakon dolaska Gustava Adolfa u Njemačku pokušao s tim kraljem utanačiti neki savez, da se onda digne na cara. Međutim švedski kralj nije mu pravo vjerovao, i tako ne dođe do sporazumka između oba muža. Sada tek obeća Waldstein, salijetavan od careva ministra kneza Eggenberga, da će opet vojsku kupiti, pače preuze i vrhovno zapovjedništvo nad njom, no uz pogodbe, kojima se je car vrlo ponizio. Prije svega morao bi Waldstein mjesto izgubljenoga Mecklenburga dobiti drugu koju kneževinu. Suviše smatrao se Waldstein i sada dalje državnim knezom njemačkim, koji sasvim po svojoj volji smije sklapati zajednice i saveze.

Čim je Waldstein skupio vojsku, ostaviše Sasi Češku, a Waldsteinu se tako desi zgoda, da se združi s bavarskim izbornikom Maksimilijanom, pak da pođe ususret švedskomu kralju. Pošto su kod Nürnberga obje neprijateljske vojske već deset tjedana stajale utaborene jedna prema drugoj, navali Gustav Adolf, no juriš mu se izjalovi. Izatoga Gustav Adolf diže svoj tabor i krene južno k Dunavu, našto se i Waldstein odvoji od Maksimilijana, te pođe sa svojom vojskom u Sasku. No sada pozove saski izbornik u pomoć Gustava Adolfa, te oni kod Lützena (u studenom 1632.) razbiše Waldsteina, koji bijaše svoju vojsku oslabio, odaslavši jedan dio na Rajnu (pod generalom Pappenheimom). S početka se je činilo, da će nadjačati carevci; no kad je Gustav Adolf poginuo, navališe ogorčeni Švedi kao bijesni pod vođom Bernhardom Weimarskim, te održaše pobjedu, premda bijaše uto i Pappenheim stigao na bojište, te se sa svojim konjaništvom oborio na neprijatelje. Sam Pappenheim pogibe, a njegova pješadija, koja je došla tek pod noć, morade zajedno s ostalom carskom vojskom uzmaknuti.

(Francuska utječe u dalji rat.) Ako je i bila velika moć careva, kad bi ono proglašen restitucionalni edikt, zadala ozbiljne brige protestantima, sad je se više nije bilo bojati; k tome je i smrt švedskoga kralja mogla povratiti priličan mir. No sad je opet stranim vlastima bilo do toga, da se rat u Njemačkoj nastavi. Švedi htjedoše da se naplate za svoju pomoć, a Francuzi opet, da ugrabe Elsass. Stoga je Ljudevit XIII. Švede i dalje pomagao novcem, te oni nastaviše rat pod vodstvom vrsnih generala, vojvode Bernharda Weimarskoga i Gustava Horna, dok je mudri državni kancelar švedski Axel Oxenstierna upravljao diplomatičkim poslovima.

(Waldstein snuje izdaju.) Sada se je Waldsteinu, komu iza smrti Gustava Adolfa ne bijaše ravna takmaca, desila zgoda, da nastavi rat sa svom energijom. No mjesto toga on se je nekako od druge polovice godine 1663. začudo primirio. Evo šta je bilo. On bijaše uto odlučio, da u sporazumku i s pomoću Francuske, Saske i Švedske napusti cara, pak da na njegovu štetu sklopi mir, koji bi bio samo njemu u prilog. No to bi osujećeno, jer ga carevi ljudi u Hebu umoriše (1634.).

Poslije boja kod Lützena vratio se je Waldstein u Češku, ne hoteći dalje ratovati sa švedskom vojskom, koja se iza smrti slavnoga vojvode svoga bijaše raspala na više manjih odjela. Tek u ljetu 1633. provali u Slesku, istjera iz nje neprijatelje, ali pusti da umakne grof Thurn, koji bijaše na veliku radost bečkoga dvora zarobljen. Nato se Waldstein opet vrati u Češku, te mirovaše ondje, premda je vojvoda Bernhard Weimarski ljuto stisnuo izbornika bavarskoga. Tek kad je Bernhard, osvojivši Regensburg, zaprijetio austrijskim međama, dade se Waldstein skloniti te pođe u gornju Falačku, ali se i sad naskoro u Češku povrati. Radi takvoga postupka bečki dvor pravedno posumnja na njega. K tome se još saznalo, da on ugovara sa Saskom, Braniborom, Švedskom, pače i s Francuskom. I zaista je svemogući vojvoda snovao, kako bi s pomoću Saske i Branibora, a preko volje careve i španjolske stranke sklopio mir, kojim bi Švede i Francuze odštetio, a protestante izmirio. Za sebe, čini se, tražio je koju izbornu kneževinu, možda i Češku, od koje su i onako gotovo dvije trećine bile njegove. Što je više osjećao, da ga dvorska stranka zavrgava, sve je odlučnije i smjelije radio. Kad je car tražio, da mu za španjolskoga infanta pošlje 6000 momaka, skupi Waldstein svoje časnike u Plznju, gdjeno potpisaše ispravu, kojom se zavjeriše, da će stajati uz njega do posljednje kapi krvi (12. siječnja 1634.). — Začuvši za to car odluči ga pretећi. On oslobodi vojsku od obvezâ prema vojvodi, te imenuje mjesto njega grofa Gallasa vrhovnim zapovjednikom. Pridobivši Gallas veći dio pukovnijâ proglasi 22. veljače u Pragu carski patent. Waldstein odluči na to skloniti se u tvrdi grad Heb, uzdajući se u ondješnjega zapovjednika Gordona. S četama, koje mu ostadoše vjerne, stiže on 24. veljače onamo i nastani se u gradskoj vijećnici. Sjutradan uvečer (25. veljače) biše njegove najvjernije pristaše (Illo, Trčka, Kinsky) po-

zvani na banket Gordonu i ondje sasječeni od draguna Butlerovih. Još iste noći provališe ubojice u Waldsteinov stan, gdje ga kapetan Devereux probode.*)

(Bitka kod Nördlingena.) Sad stupi na čelo carske vojske carev najstariji sin Ferdinand, kojemu stajaše o bok grof Gallas. Gallas razbi s pomoću španjolske vojske i Bavaraca pod vođom Ivanom Werthom Švede kod Nördlingena tako ljuto (1634.), da su se protestanti jugozapadne Njemačke morali skloniti pod zakrilje Francuske. Saski pak izbornik utanači s carem Praški mir godine 1635. Tim mirom odgođeno bi provođenje restitucionalnoga edikta na četrdeset godina, a saski izbornik dobi Lužicu. Na taj mir pristadoše i ostali njemački knezovi osim Hessen-Kassela, Badena i Württemberga.

d) Švedsko-francuski rat (1635.—1648.).

(Rat do smrti Ferdinanda II.) Sad Francuzi sami stupiše na ratno pozorište, da osujete opći mir, pak ratovahu i sa Španjolskom i s carem. Cara pak pomagaše nesamo liga, nego i neki protestantski knezovi, kao braniborski i saski izbornici.

Rat je bjesnio kao nikad prije. Već s početka tridesetogodišnjega rata pretrpješe zemlje, u kojima se je ratovalo, mnogo zla od vojnikâ, koji su nemilo robili i plijenili, jer nijesu nikad redovito plaće primali. Sada, gdje vladari baš nipošto ne mogahu smagati plaće, bila je provala vojske po zemlju, bilo prijateljsku bilo neprijateljsku, ono, što su skakavci po usjeve. Navikavši na haračenje i ubijanje vojnici tako podivljaše, da su više štete nanosili iz puste obijesti, nego od gladi, koja ih je gonila na otimanje i ubijanje. Pošto je ratu nestalo vjerskoga značaja, bješnjahu sada i katolici i protestanti, kojih bijaše u obje vojske kao tuđih službenika protiv vlastitih jednovjeraca.

Bernhard Weimarski stupi sada u francusku službu, nastojeći uzato, da osnuje za se nezavisnu kneževinu (u Elsassu). Carevci borili su se isprva srećnije s njim nego sa Švedima. Švedski vođa Banér razbi naime sasku i carsku

*) Irmer, Die Verhandlungen Schwedens und seiner Verbündeten mit Wallenstein und dem Kaiser, 3 Th., 1888—1891.

vojsku kod Wittstocka u Braniborskoj (1636.). Malo zatim umrije Ferdinand II. (1637.), pošto je nekoliko tjedana prije osigurao svome sinu Ferdinandu III.*) nasljedstvo u Njemačkoj.

(Rat za Ferdinanda III., 1637.—1648.) Budući da je car morao pozvati jedan dio svoje vojske s Rajne, da je pošlje na Banéra, prijeđe Bernhard Weimarski preko Rajne, te se činilo, da će on udariti slavodobitnim stopama Gustava Adolfa. No uto umrije naglo (1639.), a Francuzi pridobiše novcem njegovu za rat izvježbanu vojsku. — Dok su se Francuzi borili u zapadnoj Njemačkoj, te prodirali prema Bavarskoj, oboriše se Švedi pod vođom Torstensonom na cara. Oni provališe u Češku i razbiše carsku vojsku kod Jankova, blizu Tabora (1645.). Nato krenuše kroz Moravu i dopriješe do Beča, no moradoše uzmaknuti, budući da nijesu dobili očekivane pomoći od Jurja I. Rakocija, Betlenova nasljednika u Erdelju. Naposljetku Švedi pod Königsmarkom provališe još jednom u Češku i osvojiše onaj dio Praga, što stoji na lijevoj obali Vltave (Hradčane i Malu stranu, 1648.). To bijaše zadnji događaj tridesetogodišnjega rata, koji se napokon svrši ondje, gdje bijaše planuo.

e) Westfalski mir (24. listopada 1648.).

Ratujuće stranke već su nekoliko godina radile, da se jedared sklopi mir; no sve zaludo, jer su Švedska i Francuska previše tražile. Napokon sklopi Francuska s Njemačkom mir u Münsteru, Švedska pak i njemački protestanti s jedne strane, a car i katolici s druge u Osnabrücku. Pogodbe westfalskoga mira bile su:

I. Što se tiče vjerskoga pitanja, određeno bi, da se augsburški vjerozakonski mir protegne i na reformirane (Calvine). Crkvena dobra, što su ih protestanti oteli do godine 1624., ostaju njima; od one godine vrijedi »crkveni pridržaj«. Pravo vladarâ i zemaljske gospode, da u svojim oblastima uvode

*) Koch, Geschichte des deutschen Reiches unter der Regierung Ferdinands III., 2 sveska, 1865.—1866.

reformaciju (ius reformandi), neka također vrijedi samo do godine 1624.; po tome ne smije nijedan knez siliti svojih podanika na koju drugu vjeru, nego na onu, koju su ispovijedali godine 1624. U svim državnim poslovima neka različite vjeroispovijesti u Njemačkoj uživaju jednaka prava.

II. Što se tiče posjeda i naknade, određeno bi: 1. Francuska dobiva hapsburšku državinu u Elsassu, zatim na desnoj obali Rajne tvrđu Breisach zapadno od Freiburga; nadalje biskupije Metz, Toul i Verdun. 2. Švedska dobiva od Njemačke pet milijuna talira u ime ratne odštete, dalje prednje Pomorje s Rujanom i jedan dio stražnjega Pomorja, zatim oblasti Wismar, Bremen i Verden; no sve to kao lena (feuda) njemačke države. 3. Branibor dobiva ostatak stražnjega Pomorja, zatim biskupije Magdeburg, Halberstadt, Minden i Kamin; 4. Saska zadržat će Lužicu, a Bavarska Gornju Falačku s izborničkim dostojanstvom. 5. Sinu i baštiniku Fridrika V. Falačkoga vraća se donja Falačka, k tome se osniva za nj novo, osmo mjesto među izbornicima. 6. Priznata bi nezavisnost Švajcarske i slobodne Nizozemske (Holandije) od njemačke države.

III. Što se tiče njemačkoga državnoga prava, odlučeno bi: da car stvara zakone, vodi rat, sklapa mir, nameće poreze, diže vojsku i t. d. samo u sporazumku i s privolom državnih staleža, koji su skupljeni na saboru; a državni staleži, koji su tako stekli odlučan glas mjesto svjetujućega, biše priznati kao pravi vladari u svojim oblastima, te bi im još dopušteno, da mogu saveze sklapati i među sobom i sa stranim knezovima, samo ne protiv cara i države, kao ni protiv zemaljskoga mira i westfalskoga ugovora. Tako se je njemačka država raspala na 300 do 400 duhovnih i svjetovnih državica, koje su poglavito držali na okupu samo još car, državni komorni sud i državni sabor.

§ 25. Umjetnost, pjesništvo i znanost u Nijemaca u doba reformacije (1492.—1648.).

(Umjetnost.) Kad je renaissanca u Italiji bujno procvala, povela se je i njemačka građevna umjetnost za primjerom Italije. Glavno djelo toga doba jest u Njemačkoj dvorac u Heidelbergu, kojega se najznatnija čest zove Otto-Heinrichsbau. U Austriji pripadaju renaissanci dvorac knezova Portia u Spitalu u Koruškoj, zemaljska kuća u štajerskom Gracu, Belvedere, kao i palače Schwarzenberg i Wallenstein u Pragu. Glavno ognjište tvorne umjetnosti u Njemačkoj bilo je u Nürnbergu, gdje je znameniti mjedolivac Petar Vischer († 1529.) načinio Sebaldovu grobnicu u crkvi svetoga Sebalda. Najveličanstveniji grobni spomenik jest grobnica cara Maksimilijana I. u franjevačkoj crkvi u Innsbrucku. Mramorni sarkofag okružen je sa 28 stojećih kipova od mjedi, a na sarkofagu samom jesu 24 mramorna relijefa, koje je izradio kipar Aleksandar Colin iz Mechelna. Među slikarima zaprema prvo mjesto Nürnberžanin Albrecht Dürer (1471.—1528.), koji je stvarao nesamo velike slike, nego također brojne drvoreze i bakroreze. Augsburžanin Hans Holbein mlađi (1497.—1543.), koji je kao slikar portretâ pošao u službu engleskoga kralja Henrika VIII., došao je na glas po svojim drvorezima (Totentanzbilder). Jednako je i Luka Cranach († 1553.) slavan kao slikar portretâ i drvorezac.

U 16. stoljeću cvao je krasno i umjetni obrt. Od drva su se pravile umjetne tablice, police, kovčegi i t. d.; zlatari izvodili su osim uresninâ još fino cizelovane i gravirane vrčeve, čaše, nakite za sto i drugo. Jednako su i umjetni kovači željeza gradili brojna djela, koja se odlikuju savršenom tehnikom. Napokon ističu se umjetni pećari i tvorci bojadisanih prozora. Za tridesetogodišnjega rata propao je umjetni obrt u Nijemaca, pa je francuski umjetni obrt zapremio prvo mjesto.

(Pjesništvo.) Na početku novoga vijeka, dakle u XVI. stoljeću, najljepše cvjetaše tako zvani Meistergesang, čemu je vrlo mnogo pridonio nürnberški cipelar Hans Sachs (1494.—1576.). Za svoje dramske pjesme uzimaše on stvari vjerske, povjesničke i mitologičke pripovijesti iz srednjega vijeka, te crpaše uopće građu tako iz svagdanjega života kao iz povjesnice. Suviše napisao je mnogo pripovijesti, poimence tako zvane »Schwänke« (šale, lakrdije).

Martin Luther djelovaše svojim prijevodom svetoga pisma i ostalim svojim spisima znatno na dalji razvitak njemačke

proze. Njegove crkvene popijevke bijahu dulje od 100 godina nedostižnim uzorom te vrste pjesništva, te nesamo protestanti, nego i katolici sastavljahu brojne crkvene popijevke po njima. — Kao satirički didaktični pjesnik izađe na glas Ivan Fischart († 1589.), a kao pisac basni Burkard Waldis († iza 1556.).

Kad se je na početku 17. stoljeća francuski jezik počeo širiti i goniti njemački jezik iz gospodskih dvorana, prijetila je pogibao njemačkomu pjesništvu, da se sasvim izrodi. Da se tomu doskoči, te uvođenje i širenje tuđih riječi koliko toliko zapriječi, biše ustrojena brojna jezikoslovna društva. Njemački pjesnici, ne mogući stvoriti ništa izvorno, nasljedovali su kao uzore francuske i talijanske pisce. Martin Opitz († 1639.), osnivač tako zvane prve sleske škole, stvori njemačku metriku prema duhu njemačkoga jezika ustanovivši, da je svaka naglašena slovka duga. Time, pa onda što je mjesto francuskih uzora preporučivao grčke, postade on »ocem i obnoviteljem pjesništva«, ili pravije »njemačkoga stihotvorstva«.

Od pjesnikâ tako zvane druge sleske škole, koji se ne htjedoše povoditi za Opitzovim pristašama, treba spomenuti Andriju Gryphiusa († 1664.), Hoffmanna von Hoffmannswaldau i Gašpara Lohensteina. U djelima te škole opaža se doduše lijepa darovitost i kićenost, a koji put i surovi ukus.

(Znanosti.) Humanizam raširio se je znatno i u Njemačkoj; najslavniji zastupnici njegovi bili su spomenuti već Erazmo Rotterdamus i Ivan Reuchlin, zatim Konrad Celtes. Celtes († 1508.) naučao je neko vrijeme u sveučilištu u Beču, koje je za Maksimilijana ponovo procvalo. Predavao je nesamo o latinskim spisateljima, nego i o najstarijoj povjesnici Njemačke na podlozi Tacitove »Germanije«. Uz Celtesa bio je Ivan Spiesshamer (Cuspinianus) najslavniji učitelj bečkoga sveučilišta. Na visokim školama naučalo se je uz kanonsko pravo još i rimsko pravo, koja su sve više potiskivala domaće pravo. Godine 1532. izašlo je prvo opće kazneno pravo, tako zvana »peinliche Gerichtsordnung« Karla V. (Carolina), i od toga se je časa tortura sve više upotrebljavala. Osobito su se gojile prirodne znanosti. Theophrastus Paracelsus († 1541. u Salzburgu), koji je neko vrijeme bio učitelj medicine u sveučilištu u Baselu, te je njemački predavao, zagovarao je prirodno liječenje i smatrao zadaćom kemije priređivanje ljekarijâ. Kopernikov sunčani sustav izgradio je dalje Ivan Kepler (1571.—1630.). Bio je podrijetlom iz Württemberga, naučao je u protestantskoj školi u Gracu, a onda je pošao u Prag služiti cara Rudolfa II., kod kojega je Šved Tycho de Brahe bio dvorski astronom. Napokon je Kepler služio u staleškoj školi u Lincu. On je otkrio eliptički oblik planetskih putanja i ustanovio je zakone po njemu prozvane.

Protiv jednostranog njegovanja starih klasičkih jezika pođigao se je u 17. stoljeću J. A. Komenský (Comenius 1592.—1671.). Bio je biskup češke braće, ali je za protivureformacije morao ostaviti svoju domovinu Moravu, pa je onda neprestano tumarao po stranim zemljama (Engleskoj, Poljskoj, Švedskoj, Ugarskoj i Holandiji). On je tražio, da se prije stranih jezika uči materinski jezik; k tomu je svraćao pažnju na realija i zornu obuku. Njegovo glavno djelo »Orbis pictus« izdano je mnogo puta.

H. Skandinavija.

§ 26. Danska.

Od god. 1397. bile su Danska, Norveška i Švedska združene u jednu državu (Kalmarska unija). Kad su Danci izabrali saveznim kraljem Kristijana I. iz kuće Oldenburg (1448.) ne pitavši Švede za privolu, podigoše se u Švedskoj protivnici kalmarske unije, te počeše u svojoj zemlji namještati državne upravitelje iz porodice Sturâ, kojih međutim ne priznade čitav narod. Zalud su sada danski kraljevi radili, da iznova obladaju Švedskom. Kristijanu II. (1513.—1523.) pođe doduše za rukom, te ga nakon srećnog ratovanja okruniše u Stockholmu za kralja; ali on izgubi opet netom stečeno prijestolje, kad je za krunidbene slave dao poubijati privrženike Sten Sturea (krvoproliće u Stockholmu, 1520.). Gustav Wasa, uskočivši

iz tamnice, stade na čelo Dalekarlâ i poče boriti se s vojskom danskih plaćenika. Nakon više pobjeda izabraše ga Švedi najprije državnim upraviteljem, a onda svojim kraljem (1523.).

Kristijanu II. ne bi opstanka ni u Danskoj. On uvođaše protestantsku vjeru, da bi ugrabio i duhovnu vlast, pak se je nametnuo za apsolutnoga vladara. Baš radi njegova nasilnoga vladanja iznevjeriše mu se Danci; on pobježe u Nizozemsku, a dansko plemstvo pozva na prijestolje njegova strica Fridrika I. (1523.—1533.), vojvodu od Holsteina i Schleswiga. Kristijan II. pokuša da se silom vrati na prijestolje, ali bi zarobljen i bačen u tamnicu, gdje je čamio do svoje smrti (1559.). Fridrik I., koji je priznao Gustava Wasu za švedskoga kralja, bijaše odan Lutherovu nauku, i tako već za njegova nasljednika Kristijana III. († 1559.) prevlada reformacija u Danskoj. Za Kristijana III. ratovala je (1536.) Danska srećno s Hansom, koju je vodio Juraj Wullenweber, načelnik grada Lübecka (Bukovca). Za tridesetogodišnjega rata diže se Kristijan IV. na cara, ali mirom u Lübecku (1629.) pokaza nemoć svoju. Poslije ratovaše i sa Švedima, ali bi također svladan (mir u Brömsebro-u, 1645.). — U ono doba obuhvataše vladanje danskih kraljeva danske otoke, Jydland, jedan dio Schleswiga i Holsteina, napokon Norvešku, južnu Švedsku i Islandiju.

§ 27. Švedska.*)

(Kraljevi iz kuće Wasa 1523.—1654.) Gustav I. Wasa (1523.—1560.). Kad se je Švedska oslobodila danske vlasti, poče se u njoj širiti reformacija (sabor u Westerăsu, 1527.). Crkva postade sasvim zavisna od samovolje kraljeve, koji je golemim bogatstvom svećenstva umnožio slabe dohotke svoje. Ponovne izjave kraljeve, da će se odreći krune, prinudiše staleže, te su mu odobrili sve zahtjeve i želje, pače i prijestolje proglasili nasljednim u njegovoj porodici. On podiže mornaricu, razgrani švedsko rudokoplje i dade trgovini nov pravac utanačivši ugovore sa susjednim državama.

Njegova nasljednika Erika XIV., koji je periodički ludovao, uhvatiše braća njegova, skinuše ga s dozvolom staležâ

*) Geyer, Geschichte von Schweden (nastavak od Carlsona).

Rodoslovlje kuće Wasa.

Gustav I. Wasa, 1523.—1560.

- Erik XIV., 1560.—1568. Otrovan 1577.
- Ivan III., 1568—1592.
  - Sigismund, kralj poljski 1587.—1632., švedski 1592.—1599.
    - Vladislav IV., kraljpoljski, 1633.—1648.
    - Ivan Kažimir, kralj poljski, 1648.—1668. † 1672.
- Karlo IX., 1600.—1611.
  - Gustav II. Adolf, 1611.—1632.
    - Kristina, 1632.—1654. † 1689.
    - Katarina, supruga Ivana Kažimira, falačkoga grofa zweibrückenskoga.
      - Karlo X. Gustav, 1654.—1660.
        - Karlo XII., 1697.—1718.
        - Ulrika Eleonora, suprug Fridrik, landgrof od Hessen-Kassela. (1751.)
      - Karlo XI., 1660.—1697.

s prijestolja i otrovaše u tamnici. Erikov sinovac Sigismund, koji je bio odgojen u katoličkoj vjeri, a uzato je bio i kralj poljski, ne mogaše se održati na prijestolju, jer je njegov stric (najmlađi sin Gustava Wase), vojvoda Karlo od Südermanlanda, radio svom snagom, da svoga sinovca omrazi kod naroda. Radi toga je Sigismund namah poslije krunisanja opet ostavio Švedsku, a nato je vojvoda Karlo postao namjesnikom, istrijebio u Švedskoj katoličku vjeru do korijena, pak napokon sio i na samo kraljevsko prijestolje pod imenom Karla IX. (1600.)

Njegov sin Gustav II. Adolf (1611.—1632.) naslijedi državu zapletenu u tri vanjska rata: s Danskom, Ruskom i Poljskom. Svoje vladanje započe tim, što je izmirivši se s Danskom dobio mjesta Kalmar i Elfsborg (tada jedina znatnija švedska luka na Sjevernom moru). Desetogodišnji rat s Ruskom svršio je tako, da joj je oteo Ingriju i Kareliju, pak ju tako potisnuo s Baltičkoga mora.

Jedva što je svršio rat s Ruskom, zarati se iznova s Poljskom, jer je poljski kralj Sigismund stao tražiti svoje pravo na švedsko prijestolje. Osvojivši Gustav Adolf najveći dio Livonske (1626.), udari i na poljsku zapadnu Prusku, ali brzo utanači (1629.) primirje na šest godina, jer je namjeravao navaliti na Njemačku. Premda je umr'o upravo u cvijetu svoga vijeka, ipak je podigao Švedsku iz njezina mrtvila tako visoko, da je gotovo sto godina bila evropska velevlast. Njegova kći i nasljednica Kristina (1632.—1654.) bijaše isprva pod skrbništvom državnoga vijeća, kojemu je bio na čelu kancelar Axel Oxenstierna. Dok su je po nalogu očevu učeno odgajali, trajaše udilj rat u Njemačkoj, a osim toga obnovljen bi i rat s Danskom, koja je zavidnim okom gledala pobjede švedske; no oba rata svrši srećno mlada kraljica preuzevši (1644.) sama vladu. Vrijeme mira upotrijebi da podigne trgovinu, znanosti i umjetnosti. Družeći se s najvećim učenjacima svoga doba, koje bijaše pozvala na svoj dvor, izgubi volju za kraljevanje, pak k tomu tužbe na njezinu rasipnost i njezine nevrijedne ljubimce prinukaše je, da se je 1654. odrekla prijestolja na korist svoga rođaka, Karla Gustava, falcgrofa zweibrückenskoga. Nato prigrli katoličku vjeru i ode stanovati u Rim († 1689.).

I. Poljska.

§ 28. Posljednji Jagelovići.*)

(Sigismund I., 1506.—1548.). Poljska s Litvom i sa zapadnom Pruskom bijaše u doba posljednjih Jagelovića najuglednija država u istočnoj Evropi. Za Sigismunda I. pripade joj Mazovska, kad je izumrlo muško koljeno njezinih vojvoda od Pijastova roda. S dozvolom Sigismundovom postade na Lutherovu vjeru prešli veliki meštar njemačkoga reda, Albrecht, prvim svjetovnim i nasljednim vojvodom istočne Pruske, priznavši mirom u Krakovu (1525.) vrhovnu feudalnu vlast Poljske. S Ruskom vodio je Sigismund više ratova, za kojih izgubi znameniti međašni grad Smolensk. U njegovo doba življaše slavni astronom Nikola Kopernik (1473.—1543.).

Nikola Kopernik, rodom iz Torunja, oborio je Ptolemejev svjetski sistem, te je naučao, da sunce mirno stoji, dok se zemlja i ostali planeti oko njega okreću. Njegovo djelo „De revolutionibus orbium coelestium libri sex" izašlo je štampom 1543. u Nürnbergu. Napredak u astronomiji dao je povoda popravku koledara po papi Gregoriju XIII. god. 1582.

---

*) **Rodoslovlje Jagelovićâ i Wasovaca:**

Vladislav II. Jagelo, 1386.—1434., oženjen Jadvigom.

Vladislav III. Varnenčik, 1434.—1444.		Kažimir IV., 1444.—1492.		
Vladislav, kralj češki i ugarski.		Jan Albert, 1492.—1501.	Aleksandar, 1501.—1506.	Sigismund I., 1506.—1548.
Ana, udata za Ferdinanda I.	Ljudevit II., † 1526.	Izabela, udata za Ivana Zapolju.	Sigismund II. August, 1548.—1572.	Katarina, udata za Ivana III. Wasu.	Ana, udata za Stjepana Batora.
				Sigismund III., kralj poljski, 1587. do 1632.	
				Vladislav IV., 1633.—1648.	Ivan Kažimir, 1648.—1668. † 1672.

(Lublinska unija, 1569.) Za njegova nasljednika Sigismunda II. Augusta (1548.—1572.) dobavi se Poljska najprostranijih međa, jer je veliki meštar mačevnoga reda, Gotthard Kettler, ustupio Litvi južnu Livonsku, zadržavši za se Kuronsku i Semgaliju kao svjetovnu vojvodinu pod feudalnom vlasti Litve. Budući da su se tako nekadanje duhovne zemlje: (Pruska), Livonska, Kuronska i Semgalija sekularizirale i podale zaštiti i vrhovnoj vlasti Poljske, postadoše one upravo radi toga predmetom ljutih ratova između Ruske, Poljske i Švedske. Za Sigismunda II. združi se Litva sasvim s Poljskom, i to unijom u Lublinu (1569.). Tom prigodom bi ugovoreno, da će obje zemlje, poljska i litavska, sačinjavati jednu državu (rzecz pospolita) s jednim od oba naroda izabranim kraljem i jednim općim saborom, koji će sastojati od zastupnikâ plemstva i od komore senata. Za Sigismundove vlade uvriježi se u Poljskoj i u Litvi također protestantska vjera, osobito među bogatim plemstvom. Jednako se raširi i sljedba antitrinitaraca ili unitaraca (nazvana po Socinu sektom Socinijanaca). Katolici prozvaše sve inovjerce disidentima.

§ 29. Izborno kraljevstvo (republika).

(Henrik anžuvinski i Stjepan Batori.) Po smrti Sigismunda II. ostade Poljska dvije godine bez kralja. Tada bi nadbiskupu iz Gnijezdna na varšavskom saboru pripoznato pravo, da saziva sabor u vrijeme interegna; jednako bi ustanovljeno, da svakomu plemiću pripada pravo birati kralja na saboru »elekcijom«. No prije nego bi se pošlo birati kralja, sporazumjelo bi se plemstvo, koje je i onako uživalo sva politička prava, o osnovnim pravima »poljske republike«. Prava pak ta (pacta conventa), koja su se kod svakog izbora množila u prilog plemstvu, a na štetu zemlje, morade odsad svaki kralj prisegom potvrditi. Tako ne smjede kralj za života ni nasljednika sebi imenovati ni dopustiti, da ga drugi biraju, a još manje oženiti se bez dozvole senata; dalje nije smio bez te dozvole šiljati poslanike na tuđe dvorove, niti se s kime zaratiti; u drugu pak ruku morade svima disidentima dopustiti slobodu vjeroispovijedanja, imati o boku stalno državno vijeće, koje se sastojalo od senatorâ i plemićkih zastupnika, te sazivati sabor svake druge

godine. Na te pogodbe zakune se prvi izabrani kralj Henrik anžuvinski, brat francuskoga kralja Karla IX. No on ostade u Poljskoj samo četiri mjeseca: jer čim mu je brat umr'o, pobježe namah natrag u Francusku.

Po njegovu se odlasku nije plemstvo moglo složiti, koga da bira za kralja: jedna stranka izabra cara Maksimilijana II., a druga erdeljskoga vojvodu Stjepana Batora (1574. do 1586.), koji primi poljsku krunu svladavši svoje protivnike što silom, što opet blagošću i prijaznošću. Kad su ga svi priznali za kralja, oženi se pedesetidvogodišnjom Anom, sestrom posljednjega kralja iz porodice Jagelovićâ. Za kratko vrijeme pokaza Stjepan lijepe svoje sposobnosti, koje mu pribaviše nesamo ljubav kod Poljakâ, već i ugled kod susjednih naroda; jer nesamo da se je država za njega podigla, već je u njoj procvala i obrazovanost, te je Poljska postala tako moguća, kako nije bila nikad ni prije ni poslije. Uvedavši mir kod kuće zarati se s ruskim carem Ivanom IV. Vasiljevićem poradi Livonske. Batori uredi najprije Kozake, pa skloni Tatare i Turke na mir, a onda udari (1579.) na Rusku, pridobi Polock i prinudi cara, da je morao zamoliti mir, kojom prigodom zapade Poljsku nesamo Polock s čitavim okrugom, već i Livonska (1582.).

Brinući se Stjepan Batori svojski oko nutarnjega uređenja države odreče se na korist plemstva svoje sudačke vlasti, pak ustroji nezavisne vrhovne sudačke tribunale za Veliku Poljsku, Malu Poljsku i Litvu. Jednako podupiraše znanosti, te osnova sveučilište u Vilnu, koje predade Isusovcima. Baš kad se je spremao na novi rat s Ruskom, stiže ga nagla smrt u Grodnu 1586. S njim propade moć i slava poljske republike.

(Kozaci.) U svome najvećemu cvijetu širili su se Kozaci po sadanjoj južnoj Rusiji ondje, gdje su današnje gubernije: podoljska, kijevska, jekaterinoslavska, hersonska, černigovska, poltavska, harkovska i zemlja donskih Kozaka. Taj je dio južne Ruske došao u 14. stoljeću pod Litvu, pa tako i pod vlast Poljske; no kad su se ondje počele uvoditi poljske uredbe, stadoše nezadovoljni žitelji odanle bježati u južne stepi, te se naseliše oko vodopadâ (pragova) Dnjeprovih, gdje su živjeli napola divljim životom.

K tomu dođe još, te je tečajem XV. stoljeća osnovan u Krimu tatarski kanat, radi česa je ruski puk morao biti udilj na oružju, da obrani svoj život i imutak. Tako postadoše zaporoški nizovski Kozaci (Zaporošci), kojima bijaše glavno sijelo divlje polje ili niz (u jekaterinoslavskoj i hersonskoj guberniji), u kojoj su imali svoj tabor (sič ili koš), živući neoženjeno, da bi lakše mogli napadati Tatare i Turke. Poljska vlada svrati zarana pozornost na tu ratnu družinu. Sigismund I. zapovjedi poljskomu velmoži Lanckoronskomu, da te Kozake pravilno uredi: on raširi njihova sjedišta također iznad pragova Dnjeprovih u oblastima, što se steru s obje strane rijeke Dnjepra, te od onoga vremena valja razlikovati Kozake ukrajinske od nizovskih zaporoških, koji su kao posebna družina ostali u divljem polju kod svoga prijašnjega života, dok su ukrajinski Kozaci živjeli među ostalim pučanstvom kao naseljeni vojnici, imajući žene i djecu, bavećí se ratarstvom i zanatom. Kao vojnici bili su podijeljeni na pukovnije. Hoteći Stjepan Batori združiti južnu Rusku što uže s Poljskom uredi nanovo ukrajinske Kozake, odredivši uzato, da vojvoda nizovskih (zaporoških) Kozaka (ataman košovi) mora biti pokoran hetmanu (vojvodi) ukrajinskih Kozaka.

(Wasovci.) Boreći se hapsburška porodica za poljsko prijestolje nastojaše nadvojvoda Maksimilijan, brat Rudolfa II., iz svih sila oko toga, da postane poljskim kraljem; no veća čest poljskoga plemstva, na čelu mu Ivan Zamojski, ne htjede Hapsburgovca. Stranka Zborovskih proglasi, istina, Maksimilijana za poljskoga kralja, ali takmac njegov Sigismund III. Wasa (1587.—1632.), sin Katarine, sestre posljednjega Jagelovića, nadvlada s pomoću Zamojskoga, te Maksimilijan bi od njega nesamo suzbit, već također uhvaćen i prinuđen, da se odreče poljske krune. Oženivši se Sigismund dvaput austrijskim kneginjama stupi s hapsburškim rodom u bliži savez, nadajući se s njegovom pomoći uspeti na švedsko prijestolje, koje je zaista i dobio (1592.), ali ga također i izgubio (već 1599.) poradi prevelike revnosti svoje u širenju katoličke vjere. U Švedskoj ga naslijedi stric njegov Karlo IX. Poradi toga porodiše se između Švedske i Poljske dugotrajni ratovi, kojima je pozorište bilo u Livonskoj i Čudskoj. Za Gustava Adolfa pridobiše Švedi Rigu (1621.) i Livonsku, provališe u Prusku, oteše mnoge gradove i razmakoše svoju vlast do međâ Pomorja. Tek onda, kad je carska vojska pod Arnimom došla u pomoć, zakrčeno bi Švedima dalje napredovanje, a malo zatim utanačeno bi posredovanjem Francuske šestogodišnje primirje (1629.), po kojemu ostade u švedskoj vlasti nesamo Livonska, već i jedan dio Pruske.

Kad su u Ruskoj po izumrću Rurikovaca planuli strašni nemiri, uplete se Sigismund III. u ruske poslove podupirući lažne Dimitrije i nastojeći, da se sam uspne na rusko prijestolje. Rusi ponudiše doduše krunu Sigismundovu sinu Vladislavu, ali kad spaziše, da sam Sigismund na nju smjera, ustadoše na obranu svoje samosvojnosti, protjeraše Poljake iz Moskve (1612.), te utanačiše poslije s njima primirje (1619.), kojim Poljska dobi Smolensk, Černigov i Sêversku oblast.

Malo zatim planu rat s Turskom. Povod ratu bijaše, što se je Poljska stala plesti u poslove kneževine Moldave, i što su Kozaci poticali Tatare, da uznemiruju kraljevinu Poljsku. Mladi sultan Osman II. pođe sam na čelu goleme vojske od 300.000 momaka na Poljsku, da je satre (1621.). On stade podsjedati utvrđeni poljski tabor kod Hocima, u kojemu bijaše 65.000 Poljaka. No zima i nestašica hrane prinudiše ga, te se morade s velikim gubitkom kući vratiti.

Kao što je Sigismund priječio širenje protestantske vjere, tako je nastojao i o tome, da se istočna crkva sjedini sa zapadnom. To se je imalo postići unijom u Brestu (1596.). Ali ta unija postade izvorom nutarnjih nemira i smutnja, kad je poljsko plemstvo stalo tlačiti sjedinjene i nesjedinjene Ruse.

Za Vladislava IV. (1632.—1648.) dobi Poljska natrag onaj dio Pruske, koji joj bijaše otela Švedska; jednako svrši srećno rat s Ruskom sjajnom pobjedom kod Smolenska. No zato zaredaše bune Kozakâ, od kojih je bila najstrašnija za Bogdana Hmeljnickoga (1648.). Ta se buna svrši tek po smrti Bogdanovoj tako, da su se Kozaci sklonili pod rusku zaštitu, a Rusi su prinudili Poljake na mir u Andrusovu (1667.), u kojemu je Poljska morala Ruskoj ustupiti Smolensk, Sêversku oblast, Kijev i Malu Rusku (Ukrajinu) na istoku Dnjepra. Mala Ruska na zapadu Dnjepra ostade i dalje Poljskoj.

K. Ruska.

§ 30. Posljednji Rurikovići.

(Vasilije III. Ivanović, 1505.—1533.) Pošto je Ivan III. Vasiljević satr'o mongolsku moć (1480.), njegovi su nasljednici nastojali: 1. da ukinu opstojeće još ruske kneževine, te skrše moć mogućih porodica, i da onda uzvise svoju moć i centraliziraju državu; 2. da protegnu međe državne do Baltičkoga mora; 3. da utamane preostale tatarske kanate: kazanjski i astrahanski (prema krimskim Tatarima postupahu samo defenzivno); 4. da otmu Poljskoj one litavske zemlje, koje su nekad pripadale Ruskoj. Već Vasilije III. Ivanović raširi državu pokorivši grad Pskov i osvojivši posljednje ruske kneževine: rjazansku, černigovsku i starodupsku. Boreći se zaludo za poljsku krunu po smrti poljskoga kralja Aleksandra zarati se poslije s njegovim nasljednikom i bratom Sigismundom I., te mu otme znameniti grad Smolensk.

(Ivan IV. Vasiljević Grozni, 1533.—1584.) Njegov sin i nasljednik Ivan IV. Vasiljević bijaše navršio tek tri godine; zato preuze vladanje mati mu Jelena s državnim vijećem (bojarska duma), a po njezinoj smrti samo vijeće. Ponarastavši preuze Ivan vladanje sam i okruni se za cara (1547.), te vladaše prvih trinaest godina kako treba, i proslavi svoje ime znamenitim djelima. U to vrijeme naime svjetovahu ga novgorodski protopop Silvestar, zatim plemeniti Aleksije Adašev, i supruga njegova (careva) Anastazija Romanovna. Naskoro izađoše na vidjelo dobrotvorne posljedice toga vladanja: sudstvo dobi zbirku zakonâ (»sudebnik«), a svećenstvo valjane propise pod imenom »stoglav«, izrađene od posebnoga zbora svećeničkoga; u Moskvi bi osnovana prva tiskara (1564.), a Englezima bi dana sloboda trgovanja s Ruskom. Nada sve svrati car pozornost na vojništvo. On ustroji stalnu vojsku, proviđenu puškama, od samih Rusa pod imenom »strijelci«, zatim uredi vojničku službu, te podijeli imanja oko Moskve plemićima uz pogodbu, da služe u ratu. Tako pribavi sebi valjanu i uvijek za rat spremnu vojsku, s kojom mu je lako bilo voditi tolike krvave bojeve. Najprije udari na Kazanj i Astrahan. Kazanj pade nakon petogodišnjega otpora (1552.), a po padu

njegovu ne bijaše više moguće da se održi astrahanski kanat. Osvojivši Astrahan (1557.) raširi međe ruske države do Dona i Kavkaza.

U dugotrajnom ratu s Poljskom i Švedskom ne mogaše održati Livonske, pače izgubi i neke ruske oblasti. Gubitak na zapadu nadoknadi osvojivši Sibiriju (1579.), koju pokori kozački ataman Jermak sa 800 donskih kozaka. Držeći valjan zapt u svojoj četi pobijedi on vojsku sibirskoga kana Kučuma, koja nije još poznavala ognjenoga oružja, te zauze njegovu stolicu Isker ili Sibir.

Posljednjih godina svoga vladanja okaljao je Ivan svoje ime groznim opačinama. On zače bjesniti namah po smrti svoje plemenite supruge Anastazije (1560.), uklonivši svoje vrle savjetnike Silvestra i Adaševa. A radio je tako zato, što je htio uništiti moć starih kneževskih porodica, a i svećenstva, pak da oba državna staleža budu sasvim zavisna od vladareve milosti. Najprije stade progoniti rođake i prijatelje Silvestrove i Adaševljeve, a onda i one, koje je smatrao opasnima zbog njihova imutka. Sam metropolit Filip bi ubijen; dalje biše i mnogi gradovi poharani, a žitelji njihovi poubijani. Najgori udes stiže Novgorod (šest tjedana plijenili ga, a žitelje mu poklali). Napokon car sam u svojoj razjarenosti ubi rođenoga sina svoga Ivana.

(Feodor Ivanović, 1584.—1598.) Ivana IV. naslijedi slabi sin njegov Feodor, za kojega vladaše šurjak mu Boris Godunov (brat careve supruge Irene). Godunov dade Feodorova polubrata Dimitriju u gradu Ugliču ubiti, da tako sebi osigura nasljedstvo. Inače upravljaše Godunov krepko i vješto. Godine 1589. osnovan bi u Moskvi ruski patrijarhat. U isto doba izdan bi zakon, kojim bi zabranjeno seljacima, da se sele od jednoga vlastelina k drugomu. Odatle se rodi kmetstvo. — Feodor bijaše posljednji vladar od Rurikova roda.

§ 31. Doba smutnjâ i Mihajlo Feodorović Romanov.

(Boris Godunov [1598.—1605.] i Lažni Dimitrija I.) Feodor ostavi vladu svojoj supruzi Ireni; ali ona ode već deveti dan u manastir, a nato se dade Boris izabrati od velike dr-

žavne skupštine (zemskaja duma) za cara. On nastavi i kao car proganjati moguće porodice (osobito rođake Rurikova roda), koje bi mogle nauditi njemu i njegovoj porodici. Kraj takvih prilika podiže se varalica, neki kaluđer Gregorije Otrepêv, te se proglasi za tobož ubijenoga Dimitriju, o kome su i onako po narodu kolali lažni glasovi, da je spasen. Stupivši Otrepêv u službu kneza Adama Višnioveckoga u Litvi zaslijepi i njega i sandomirskoga vojvodu Jurja Mnišeka, da je on pravi Dimitrija, a kad povrh toga obeća, da će Rusku privesti u krilo katoličke crkve, dopusti mu poljski kralj Sigismund III., da kupi dobrovoljce u Poljskoj. Dobivši još na svoju ruku zaporoške Kozake pođe (1604.) s četom najmljenikâ i dobrovoljaca na samu Rusku, u kojoj nađe dosta privrženika. Nagla smrt Borisova (1605.) i izdaja ruskoga vojvode, kneza Basmanova, otvori mu put u Moskvu, u kojoj se svečano okruni za cara. On imađaše doduše priličnih sposobnosti, ali ne vladajući po starom i vrijeđajući svojim ponašanjem narodne običaje ogorči narod protiv sebe. Kada je na to njegova zaručnica, Mnišekova kći Marina, s 5000 Poljaka došla u Moskvu i s njime se vjenčala, a Poljaci se tom prigodom obijesno ponijeli, diže knez Vasilije Šujski bunu (1606.), u kojoj pogibe nesamo Dimitrija, već i velik dio stranaca.

(Vasilije Šujski [1606.—1610.] i *Lažni Dimitrija II.)* Novo izabrani car Vasilije ne bijaše podoban da odvrati pogibli, koje su državi prijetile sa svih strana. Sêverski i južnoruski gradovi odmetnuše se od njega, a Poljska iznese novoga lažnoga Dimitriju, koji razbi vojsku Vasilijevu, te se utabori blizu Moskve. Vasiliju posla doduše pomoć Švedska, ali mu s druge strane navijesti Poljska rat, te poljski kralj stade podsjedati Smolensk. Kada je pak poljski vođa Žolkievski pobijedio rusku vojsku kod sela Klušina, ustade na slaboga Vasilija ista Moskva i prinudi ga, da se odreče krune, našto bojarska duma preuze vrhovnu vladu.

(Bescarje, 1610.—1613.) Bojarska duma pozva sve gradove, da spasu Moskvu i da pošlju ugledne muževe na izbor novoga vladara. Ali dolaskom Žolkievskoga pred vrata Moskve preteže ona stranka, koja je željela proglasiti carem Vladislava, sina poljskoga kralja Sigismunda III. Dok su ruski poslanici putovali u Smolensk, da poljskomu kraljeviću ponude rusko prijestolje, uđoše Poljaci u Moskvu i zauzeše Kreml. Sigismund međutim sam zaželi krunu, te zadrža Vladislava pod različitim izlikama u Smolensku, a sam stade podjeljivati bojarskoj dumi naloge zahtijevajući najprije, da mu Smolensk ustupi. Nato diže patrijarh Hermogenes svoj glas na obranu crkve i državne samosvojnosti, te pozva sve gradove na oružje. Njegovu se glasu odazva čitava Rusija, te 25 gradova posla svoje vojske prema Moskvi. Uza sve to održaše se Poljaci u Kremlu. Nesreća Rusije dođe do vrška, kad se pojavi novi lažni Dimitrija u Pskovu.

U taj kobni čas pozva u Nižnjem Novgorodu neki neznatni, ali oštroumni i plemeniti muž, Kozma Minin, građane na oružje, te oni sebi izabraše za vođu kneza Požarskoga. Taj pođe s vojskom 1612. na Moskvu i zametne boj s Poljacima. Na koncu godine 1612. oslobodi se neprijatelja nesamo Moskva, nego i čitava srednja Rusija.

(Mihajlo Feodorović Romanov, 1613.—1645.) Vojvode ruske sazvaše sada zemsku dumu, koja jednodušno proglasi carem mladoga Mihajla Feodorovića Romanova.*) Država ruska bijaše tada u najvećem neredu. Četiri godine prođoše, dok se je Rusija uz teške žrtve izmirila sa Švedskom (1617.) ustupivši joj Kareliju i Ingriju, te izgubivši sasvim Baltičko more; a pet godina minu, dok se je Poljska (1618.), dobivši Smolensk, Černigov i Sêversku oblast, sklonila na to, da se odreče svojih drugih zahtjeva. Za to je vrijeme trebalo uprijeti sve sile, da se povrati mir u čitavoj državi, i da se brojne kozačke, poljske i hajdučke haračlije istrijebe. Strogim redom i pomnjom nastojao je Mihajlo, upućivan od svoga oca, patrijarha Filareta, učvrstititi moć vlade, oživiti trgovinu i obrt,

*) Roman bojarin, 1543.

Nikita Romanov,	Anastazija Romanovna († 1560.), žena Ivana IV. Vasiljevića.
Fedor Nikitić (patrijarh Filaret), žena mu Marta.	
Mihajlo Feodorović Romanov, (1613.—1645.)	

popraviti vojsku, te podići državu u svakome pravcu dozivajući strane obrtnike i trgovce. Mimo to tražio je također priliku, kako bi Poljacima opet oteo ustupljene gradove, ali se morade toga okaniti, kad su Poljaci (pobijedivši kod Smolenska) prodrli sve do Vjazme. Odsad se uklanjaše svakoj zgodi da se zarati; zato ne htjede ni zadržati grada Azova, što ga bijahu osvojili donski Kozaci, već zapovjedi, da se grad vrati krimskim Tatarima.

Za njegova carovanja raširi se ruska vlast u Sibiriji sve do Kamčatke, te biše ondje podignuti i mnogi novi gradovi.

L. Osmanlije i južni Slaveni.

§ 32. Osmanlijsko carstvo.*)

(Sulejman II., 1520.—1566.) Osmanlijsko carstvo, koje je Selim I. (1512.—1520.) raširio osvojivši Kurdistan, Mezopotamiju, Siriju i Palestinu, zatim podjarmivši Egipat (1517.), rasprostrani svoje međe najdalje za Sulejmana II., najslavnijega između svih osmanlijskih sultana. Najprije dođe mu u ruke Beograd (1521.), a namah zatim najskrajniji bedem zapadnoga kršćanstva, otok Rod, na kojemu su od godine 1310. bili Ivanovci. Ti vitezovi branjahu se postojano i hrabro (pri podsadi palo je do 10.000 najhrabrijih vojnika), no kad se je grad obratio u prah i pepeo, predadoše se uz pogodbu, da slobodno odu (1522.). Karlo V. pokloni im otok Maltu, na kojemu je taj red još jedamput procvao. Šest ratova vodio je Sulejman s Ugarskom; za prvoga pade kralj Ljudevit u boju na Muhačkom polju 1526., te se je činilo, da će čitava Ugarska postati Sulejmanovim plijenom; ali baš u taj čas planu buna u azijskim provincijama, te on morade natrag. Drugi i treći put (1529. i 1532.) prodre Sulejman kao saveznik Zapoljin preko Ugarske u austrijske zemlje (Beč je zaludo podsjedao 1529.); četvrti put (1541.—1547.) dopre sa svojim pobjedonosnim oružjem do najsjevernijih krajeva Ugarske i prinudi

*) Zinkeisen W., Geschichte des osman. Reiches in Europa, 7 svezaka, Hamburg 1840.—1863. — Hammer Jos., Geschichte des osmanischen Reiches, 10 svezaka, Pest 1827.—1834.

kralja Ferdinanda, da mu je ustupio u primirju nesamo osvojenu čest Ugarske, već se također obvezao i na plaćanje godišnjega danka. Na petoj i šestoj vojni (1555.—1562. i 1566.) branio je Zapoljina sina (Ivana Sigismunda), kneza erdeljskoga, kad su se Hapsburgovci digli, da izvojuju pravo na tu zemlju; na zadnjoj vojni umre Sulejman pod tvrđom Sigetom.

Za vrijeme tih ratova u Ugarskoj razmaknu se još osmanlijsko carstvo: 1. Hajredin Barbarossa osvoji s pomoću gusarâ Tunis, koji međutim ote Karlo V., ali ga brzo i izgubi; 2. Mlečanima bi otet preostali još posjed na Moreji i u arhipelagu; 3. Moldava (s Besarabijom), koja je dosad bila samo pod turskom zaštitom, stopi se sasvim s osmanlijskom carevinom; 4. osvojen bi Jemen u jugozapadnoj Arabiji; 5. za dva rata s Perzijom dobiše Georgiju; 6. osvojiše Tripolis.

Uz toliku ratnu sreću rasprostre se Sulejmanova država od Algira i od Jadranskoga mora sve preko Tigra (izuzev nekoliko otoka), zatim od Karpatâ, Dnjestra i od ušća Dona do južnoga Egipta i do Arabije. Sulejman se odlikovaše također i u miru. On uvede mir i red u prostranoj državi svojoj; uskrisi sasvim propali ugled sudova, obnovi zapt u vojsci, te uredi financijalnu upravu. Pače iste znanosti i umjetnosti stadoše cvasti, jer ih je on cijenio i podupirao.

(Nasljednici Sulejmana II.) Za njegovih naslj e d n i k a, koji su, mjesto da vode vojsku i upravljaju državom, živjeli udobno u saraju i puštali, da janjičari rade što ih volja, poče država, sastojeći se od vrlo različitih česti, naglo padati. K tome su sultani nemilo tlačili pokorene narode, mjesto da ih stope sa svojim narodom. Mimo to zavrgavali su evropsku kulturu, politiku i taktiku, mjesto da ih prihvate. Selim II. (1566. do 1574.) ote Mlečanima otok Cipar (1571.), koji ostade u osmanlijskim rukama, uza sve to, što je njihovo brodovlje (224 ladje i 30.000 momaka) postradalo kod Lepanta (1571.). I Tunis osvojiše Osmanlije nanovo (1574.). Napokon je neprestani, premda ne baš nesrećni rat s Perzijom bio uzrokom, te oni ne mogoše ništa veće poduzeti u Evropi.

§ 33. Južni Slaveni.

Pošto je Muhamed II. (1459.) Srbiju sasvim svladao, postade ona pokrajinom turskoga carstva, te dobi turski ustav, koji je do kraja slomio snagu i samosvojnost preostalih u zemlji stanovnika. Tako isto bilo je i u Bosni (osvojena godine 1463.); tek jedan dio te zemlje (između Une i Vrbasa) s gradom Jajcem ostade uz Hrvatsku. No i on bi za Ferdinanda I. osvojen od Turaka (1528.). Plemstvo bosansko i hercegovačko prigrli Muhamedovu vjeru, te postade najfanatičnijim progoniteljem domaćega i susjednoga pučanstva. — Jedini stanovnici Crnegore, koja se je pribrajala turskom sandžakatu u Skadru, održaše donekle svoju slobodu i nezavisnost; njih ne mogoše Turci zbog njihove hrabrosti i zgodna položaja zemlje nikako posve svladati.

Kod Srbâ održa se bar crkveno jedinstvo, jer imađahu od godine 1557. u Peći opet svoje vlastite patrijarhe. Stoga ostade u njih i crkva narodna. No toga svega ne bijaše kod Bugara, pače njihovo stanje bijaše još kukavnije, jer su ih osim Turaka ljuto tlačili grčki patrijarh i grčka crkva. Ti dokazivahu, da je nezavisno bugarsko svećenstvo uzrok, što se u Bugarskoj javlja nezadovoljstvo s Turskom. Grci izradiše napokon za sultana Selima II. (1566.—1574.), da su Bugarima, koji su već od početka svoje samosvojnosti imali svoga patrijarha (u Prêslavi, a poslije u Trnovu), oduzeli taj narodni patrijarhat. Mjesto svećenstva bugarskoga namjestiše za duhovnike Grke; jednako uvedoše i jezik grčki u crkvu i škole bugarske.

II. Doba vladarskoga apsolutizma.

(Od westfalskoga mira do francuske revolucije, god. 1648.—1789.)

Kraljevi i knezovi osjećahu se staleškim ustavima, koji se bijahu u srednjem vijeku razvili, stegnuti, jer nijesu u osudnim momentima mogli financijalnim sredstvima i obrambenom snagom svojih naroda slobodno ni zgodno raspolagati, a ni u samoj zemlji vršiti svoju vlast bez zaprekâ. Španjolski kraljevi započeli su već u 16. stoljeću borbu sa svojim staležima, te su ih i svladali; u ostalim evropskim zemljama izvodili su to vladari s manje ili više sreće tek nakon tridesetogodišnjega rata; jedino u Engleskoj nije kraljevima to nastojanje pošlo za rukom, pače Stuartovci biše lišeni prijestolja, a parlamentarno vladanje još bi jače utvrđeno.

Kako je prosvjeta uznapredovala, stali su poslije vladari i ministri njihovi gorljivo izvoditi različite reforme, nastojeći da što više pridignu državnu vlast, da unaprijede trgovinu i obrt, da preudese zakonodavstvo (da budu svi podanici jednaki pred zakonom), i da napokon sve staleže naroda svojih jednako opterete plaćanjem daćâ. U katoličkim zemljama rade još i oko toga, da oslabe vlast i utjecaj crkve. Najviše se ističu reformama Marija Terezija, Josip II., Fridrik II., ruska carica Katarina II. i španjolski kralj Karlo III. Tako se doba apsolutizma može zgodno razdijeliti u dva odsjeka: u prvom (1648.—1740.) vladari neograničenu vlast osnivaju i izrabljuju; u drugom (1740.—1789.) opet širi se prosvjeta i provode se reforme.

Kako je porodica Hapsburg u prvo doba (1492.—1648.) vršila prevlast u Evropi, tako ju je zamijenila sada Francuska za kralja Ljudevita XIV. na početku drugoga doba. Španjolskim nasljednim ratom utrt bi put nekomu ravnovjesju između evropskih država, koje bi poslije još više utvrđeno, kad se je podigla pruska monarhija, i kad je ojačalo rusko carstvo.

*

§ 34. Zemljopisni pregled Evrope u polovici XVII. stoljeća.

1. Portugalska oslobodi se Španije, pošto joj bijaše pokorna kroz 60 godina (1581.—1640.).

2. Španiji pripadaše u Evropi osim pirenejskoga poluotoka: Napulj i Sicilija, Sardinija, Milan i (do godine 1678.) Franche-Comté.

3. Francuska dobi westfalskim mirom definitivno biskupije: Metz, Toul i Verdun, a mimo to još i hapsburšku državinu u Elsassu, i Breisach. Tako se raširi od Vogezâ do Rajne.

4. Velika Britanija i Irska bijahu već od god. 1603. sjedinjene u jednu državu.

5. Od obiju skandinavskih država bijaše Švedska, podigavši se srećnim ratovima, kroz neko vrijeme velevlast. Bijaše naime dobila: a) od Danske: dvije pokrajine (Jämtland i Herjedalen) i otoke Gothland i Oesel; b) od Rusije Ingriju i Kareliju; c) od Poljske: Estonsku i Livonsku; d) u Njemačkoj: Bremen i Verden, prednje Pomorje i neku čest stražnjega Pomorja, napokon otok Rujanu i Wismar. Od Danske dobi još i oblast Schonen.

6. U Njemačkoj bijaše porodica Hapsburg izgubila svoju državinu na zapadu; pokraj Hapsburgovaca osiliše se porodice Hohenzollern i Wittelsbach, koje 1666. razdijeliše još godine 1609. ispražnjenu jülichsku baštinu: Hohenzollerne zapade Kleve s grofijom Mark i Ravensbergom, a Wittelsbache (poimence falačku lozu) Jülich i Berg. Hohenzollerni dobiše westfalskim mirom još neku čest stražnjega Pomorja, zatim Magdeburg, Halberstadt, Minden i Kamin; napokon vladahu od god. 1618. i Pruskom, koju poslije ugovorom u Velavi (1657.) oslobodiše vrhovne vlasti poljske.

7. i 8. Holandija i Švajcarska, koje su već odavna bile faktično odružene od njemačke države, postadoše westfalskim mirom samosvojne države.

9. U Italiji ostade sve kao na početku novoga vijeka; samo Mleci počeše gubiti svoju nekadanju moć i slavu. Oni moradoše ustupiti caru i papi neke krajeve od terre firme, a Osmanlijama otok Cipar. — Ferrara bi pridružena papinskoj državi.

10. Osmanlijsko (tursko) carstvo, koje se najdalje rasprostre u XVI. stoljeću, zadrža svoj prijašnji opseg, pače dobi još i otok Cipar.

11. Poljska, združena od Lublinske unije (1569.) s Litvom, stajaše sveđer na vrhuncu svoje slave; ali domala zače ona padati. Poradi domaće anarhije ne mogaše da se brani od svojih susjeda. Ugovorom u Velavi (1657.) izgubi vrhovnu lensku vlast u vojvodini Pruskoj; mirom u Olivi (1660.) ote joj Švedska Estonsku i najveći dio Livonske, a mirom u Andrusovu (1667.) ustupi Rusiji, Smolensk, Sêversku oblast, Kijev i Malu Rusiju (Ukrajinu) na istoku Dnjepra. Kuronska postade (1561.) zasebna vojvodina pod poljskim vrhovništvom (do 1795.).

12. Rusija se oporavi za vladanja careva iz porodice Romanovâ od rana, koje joj zadadoše domaće smutnje, Poljaci i Švedi na početku XVII. stoljeća; podjedno se je širila ruska vlast sve dalje po Sibiriji. — Krimski Tatari, pokoravajući se vrhovnoj vlasti osmanlijskoj, tek su životarili.

A. Vrijeme neograničene vlasti vladarske.

(Od westfalskoga mira do smrti cara Karla VI., 1648.—1740.)

§ 35. Francuska prevlast u Evropi za Ljudevita XIV.*)

(Mazarin upravlja državom.) Kad je Ljudevit XIII. umr'o, bilo je njegovu sinu Ljudevitu XIV. (1643.—1715.) tek pet godina; zato uze za nj vladati njegova mati Ana Austrijska, sestra španjolskoga kralja Filipa IV. Ona se sasvim povjeri svome ministru, kardinalu Mazarinu,**) koji je radio, da u duhu Richelieu-jevu održi apsolutnu kraljevsku vlast. No slavično plemstvo i pariski parlament, koji se zaludo nadahu, da će se za skrbničke vlade iznova dobaviti nekadanjega ugleda i moći, urotiše se sada protiv kardinala. Budući da je parlamentu

*) Philippson M. dr., Das Zeitalter Ludwigs des Vierzehnten, 1879.

**) Mazarin je bio podrijetlom Talijan; on se sam pisao isprva Mazzarini.

po starome običaju pristojalo pravo, da zabrani upisivati u svoj registar onakve zakone, za koje se je mislilo da su pogubni, to se on i sada u ime naroda opre novomu porezu, koji bi raspisan, da se nastavi rat s Njemačkom i Španijom. Kraljevski dvor baci u tamnicu nekoliko parlamentskih vijećnika, ne bi li tako slomio otpor; ali nato se pobuni parisko građanstvo (barikade). Tako planu rat »F r o n d e«, gdjeno se članovi parlamenta i mnogi plemići (Frondeurs) združiše s pariskim pukom na zator kardinala Mazarina (1648.). Kraljevski dvor preseli se tajno u St. Germain. Malo zatim svlada mladi princ Ljudevit II. C o n d é ustaše, a nato se kraljevski dvor vrati u Pariz. Slavodobitni Condé ponese se sada kao da je on sam kralj; zato ga Mazarin dade zarobiti. No sad se iznova porodi buna. Condé bude oslobođen i uze državom upravljati; Mazarin pak pobježe iz Francuske u Köln (1651.), gdje ga ugosti ondješnji nadbiskup i izbornik. Odanle napućivahu kraljicu Anu, kako da se oslobodi obijesnoga Condéa. Po njegovu savjetu proglasi kraljica sina svoga doraslim i pozove opet Mazarina, da preuzme državnu upravu. Kraljevske čete, koje je vodio vrsni vojvoda T u r e n n e, razbiše princa Condéa u pariskom predgrađu St. Antoine i zauzeše Pariz. Condé pobježe u Španiju, gdje nastavi ratovati na domovinu; Mazarin pak vrati se u Francusku (1653.) i upravljaše državom moćnije nego prije.

Pored tih nutarnjih smutnja ratovaše Francuska srećno s vanjskim neprijateljima. Ona produlji rat s Hapsburgovcima u Austriji i Španiji, te ote u w e s t f a l s k o m m i r u njemačkim Hapsburgovcima svu državinu na Rajni (1648.). Dulje trajaše rat sa Španijom. Mazarina pomagaše Engleska; no kad Cromwell umre, stade on ugovarati s iznemoglim neprijateljem. Na fazanskom otoku u rijeci Bidaçoa bude uglavljen p i r e n e j s k i m i r (1659.). Francuska dobi grofoviju Roussillon, gotovo čitavi Artois, više gradova u Flandriji, Hennegau-u i Luxemburgu, ali zato obeća, da se ne će pridružiti neprijateljima Španije. Tom prigodom bi još određeno, da se Ljudevit XIV. oženi M a r i j o m T e r e z i j o m, kćerju Filipa IV., koja se morade odreći svih svojih prava na španjolsko prijestolje nesamo za se, nego i za svoju djecu i baštinike.

(Ljudevit XIV. vlada sam.) Godine 1661. umre Mazarin, ostavivši golem imutak (50 milijuna livara), koji namijeni svojim

rođacima i nekom odgojilištu (Collége Mazarin). Po njegovoj smrti sazove Ljudevit državno vijeće i proglasi, da je nakanio odsad državom sam vladati; zato neka najviši činovnici vrše poslove, koji ih zapadaju, pod njegovim neposrednim ravnanjem. A Ljudevit je bio i podoban, da izvrši tešku zadaću, koju je sebi sam zadao; bio je naime bistra uma, dobre pameti i žive samosvijesti. Lijepa i pristala prikaza njegova, dostojanstvena spoljašnjost i ljubezno ponašanje njegovo još je neodoljivijom činilo njegovu ponositu volju. Budući da su ga u njegovu radu pomagali odlični stručnjaci, pođe mu za rukom, te preuredi državu posve u monarhičkom duhu podloživši svu državnu snagu svojim slavohlepnim ciljevima (l' é t a t c' e s t m o i — država sam ja). U vanjskim poslovima svjetovao i pomagao ga je L i o n n e s, jedan od najvještijih i najumnijih diplomata; u financijalnoj upravi stajao mu je isprva o bok veoma daroviti, no nepošteni F o u q u e t. Kad je toga iz službe otjerao, imenova „generalnim controleurom financija" genijalnoga i skromnoga J. Bapt. C o l b e r t a (rođ. 1619., † 1683.), koji je kroz jedanaest godina (1661.—1672.) gotovo neomeđeno sve nutarnje državne poslove rukovodio. Premda se Colbert nije mogao da otme nekim predrasudama svoga doba, te je podjeljivanjem monopola poveljenim družinama i velikim carinama obrtu i trgovini kojekako smetao,*) ipak podiže on industriju (sukno, čipke, zrcala, gobelin), sagradi ceste i kanale (Canal Languedoc), te stvori Francuskoj mornaricu (trgovačku i ratnu). Mimo to zavede on sve do danas još slavno brodograditeljstvo u Francuskoj, sagradi luke i morske arsenale (Brest, Toulon, Havre), te osnova trgovačke družine i nove naseobine u Americi (Cayenne), Africi (Madagaskar) i u Aziji (Pondichéry u istočnoj Indiji). Kad je Mazarin umr'o, sav je državni prihod brojio 84 milijuna livara; od toga se potrošilo na kamate državnoga duga, za trošak utjerivanja poreza i druge izdatke 52 milijuna, tako da su za državne potrebe preostajala samo 32 milijuna; Colbert povisi porez, ukloni zloporabe kod pobiranja njegova, ukine zališne službe i napokon snizi kamatnjak za

*) Colbert je prihvatio m e r k a n t i l n i s u s t a v, kojemu je zadaća, da svim načinima digne domaću industriju, a da otegoti dopremanje tuđih industrijalnih proizvoda. Prema tomu zabranio je izvoženje sirovinâ i uvoženje industrijalnih tvorevina.

državni dug, tako da su od g. 1667. državni dohoci iznosili 95½ milijuna livara. Budući da se je za pobiranje poreza, za kamate državnoga duga i za namirenje drugih obveza trošilo samo 32½ milijuna, mogao je Ljudevit sada slobodno raspolagati sa 63 milijuna livara, dakle sa još jedamput tolikom svotom kao prije. Tako mu je pretjecalo novaca, da nesamo namiri troškove za sjajni svoj dvor i za skupe ratove, nego da izdašno podupire umjetnosti i znanosti. Učene družine biše zasnovane, akademije podignute,*) botanički vrt uređen, glasovita zvjezdarnica sagrađena i t. d. Colbert je nastojao još oko reforme sudstva, te je u čitavoj državi uveo jednaki sudbeni postupak.

Jednako znameniti, kao Colbert u financijalnim stvarima, bijahu Letellier i sin mu markiz Louvois kao organizatori vojske. Svi vojnici dobiše jednako oružje i odijelo, što prije nije nikad bilo; časnike više nijesu imenovali pukovnici, nego sam kralj. U vojsku primali su se samo Francuzi, a vodili su je francuski plemići. Vauban znatno usavrši topništvo i utvrđivanje. Jednako se znatno podiže i ratna mornarica.

Razumije se samo sobom, da su se djela svih tih muževa ubrajala kralju u zaslugu, i da su mu stoga iskazivali neomeđeno poštovanje. Budući da je milosti i časti sam dijelio, hrlili su k njemu svi potrebni i častohlepni, nastojeći da uslugama i laskanjem steku njegovu ljubav. Smatrali su ga »oživljujućim suncem« (»le roi soleil«). Umjetnici, pjesnici i učenjaci uznosili su ga kao poluboga, a zato ih je on nagrađivao godišnjim mirovinama. Kralj je nastojao, da ovjekovječi svoje ime podižući ponosite zgrade, osnivajući dragocjene knjižnice i izdavajući štampom divotna djela. Svoj dvor u Versaillesu obasuo je sjajem, kakva svijet još nije vidio; čitava Evropa divila mu se, te mu zavidila. Stoga se silno podiže njegov egoizam, te je naposljetku glavna svrha njegova pregnuća i nastojanja bila, da ugađa svojoj taštini i svojim despotskim hirima.

(Ljudevit XIV. prema pjesništvu, znanosti i umjetnosti.) Apsolutna vlast kraljeva vjerno se ogleda u francuskoj knjizi onoga doba; savremeni spisatelji i pjesnici uzimali su građu za svoja djela iz stare

*) Uz pripomoć slikara Lebruna osnova Colbert akademije za slikare, kipare i graditelje, školu lijepih umjetnosti u Parizu, francusku akademiju u Rimu i dr.

povijesti ili iz sadašnjosti, no radili su vazda po željama i ukusu dvora, koji su uznosili, kao i po ustanovljenim oblicima pariskoga svijeta. Malo ih bijaše, koji se usudiše podići svoj glas protiv postojećih prilika. Djela francuskih pjesnika stekla su veliku znamenitost nesamo za Francusku, nego su se također neodoljivo doimala ukusa i duševne obrazovanosti viših staleža u čitavoj Evropi, jer su ih svagdje držali za gotove uzore. Pače i političkoj premoći Francuske radila su ta djela u prilog, pa tako je naposljetku francuski jezik, kojega je pravila osnovana od Richelieua „francuska akademija“ ustanovila, postao jedinim konverzacionim govorom dvorova i plemstva.

U tragediji poveli su se francuski pjesnici za antiknom dramom držeći se ropski jedinstva vremena, mjesta i čina. Uzimali bi i staroklasičku građu, pak bi je zaodjeli francuskim ruhom. Stoga ima u tim tragedijama često neistinitih osjećaja i ispraznoga patosa; no zato se odlikuju elegantnim jezikom i umjetnim rasporedom. Od tragikâ istaknuo se je Petar Corneille († 1684.), koji je poglavito svojim „Cinnom“ proslavio monarhiju. Racine († 1699.) odlikuje se u svom „Britaniku“ historijskom karakteristikom, dok se u njegovoj „Athaliji“ ogleda prava antika. Molière († 1673.) mora se smatrati začetnikom francuske vesele igre i uopće karakterne komedije; njegova djela (od kojih su najznatnija „Škrtac“, „Umišljeni bolesnik“, „Tartuffe“ i „Mizantrop“), u kojima šiba mane svoga vijeka ćudorednom zbiljom i zgodnom ironijom, ostadoše uzori i za potonja vremena. Što se tiče drugih vrsta pjesništva, ističe se Boileau († 1711.) kao lirik i satirik, a Lafontaine († 1695.) kao vrstan pisac basana. Biskup Fénelon († 1715.) napisao je u poetskoj prozi ep „Zgode Telemaka“; no poradi toga djela snađe ga nemilost kraljeva, jer je u njemu iznio neka načela, koja su se očito protivila kraljevu vladanju.

U prozi pisalo se je mnogo. Dva pisca memoarâ, kardinal Retz († 1679.) i vojvoda Saint Simon († 1755.) zabilježili su znatnije zgode svoga doba. Mezeray († 1683.) sastavio je u duhu Fronde povjesnicu Francuske, u kojoj se očituje oštri i temeljiti sud piščev. Petar Bayle († 1706.) napisa „Historički i kritički rječnik“; tim bi djelom pokrenuta stroga historička kritika, koja je poslije bitno pomogla revoluciji na političkom i duševnom polju. Bossuet († 1704.) proslavio se je kao vrstan propovjednik i religiozni spisatelj.

Najbolje se očituje izvanredno utjecanje kraljevo u umjetnosti; on je naime pokrenuo novi građevni slog, tako zvani barokni. Tu se

spleće golemost s kićenom dekoracijom, priprostost sa šarenom raznolikošću. Prema tim načelima dade on svoje dvore u Versaillesu od dva Mansarda (stric i sinovac) sagraditi, od Lebruna pak preinačiti, te slikama i kipovima ukrasiti. Znameniti slikar krajeva Claude Lorrain († 1682.) nije radio prema ukusu Ljudevitovu; on je probavio zato najveći dio svoga života u Italiji.

(Ljudevit radi da raširi svoju državinu.) Kako su neki biskupi i knezovi na Rajni bili sasvim zavisni od Francuske, bijaše to upotrijebio još Mazarin, te je ugovorio s tim njemačkim knezovima (Mainz, Köln, Trier, Baden, Hessen) rajnski savez (1658.), kojemu je bio glava francuski kralj. Ljudevit nastojaše da te alijance raširi i utvrdi, da bi s njihovom pomoću i inozemstvu pokazao svoju moć i razmaknuo svoju državinu.

U to ime bijaše mu najglavnije sredstvo mićenje, kojim se je služio doslije nečuvenim načinom. Ne bijaše u Evropi velike ni male države, gdje se ne bi trsio, da sebi novcem pribavi stranku; gdjegdje darivao bi same vladare, većinom pak potkupio bi ministre. Ako je u kojoj državi bilo nezadovoljnikâ, on bi namah stao s njima šurovati; tako je primjerice kroz čitavo vrijeme svoga vladanja dražio Ugre protiv Austrije.

(Prvi navalni rat na španjolsku Nizozemsku, 1666. do 1668.). Kad se je Ljudevit valjano pripravio, ne htjede više oklijevati, već pokaza očito, da kani osvajati. Povoda za to nađe lako. Po smrti svoga tasta, španjolskoga kralja Filipa IV., stade zahtijevati španjolsku Nizozemsku tvrdeći, da se abdikacija njegove žene protivi privatnomu nasljednomu pravu, što je vrijedilo u nekim pokrajinama Nizozemske (poimence u Brabantu). To se pravo zvaše devoluciono, te su po njemu kćeri prvoga braka imale preče pravo na baštinu od sinova drugoga braka. Budući da je novi španjolski kralj Karlo II. bio sin Filipa IV. od druge žene, a Ljudevitova supruga Marija Terezija kći njegova od prve žene, proglasi Ljudevit svečanu abdikaciju svoje supruge ništetnom. Španija ne bijaše dosta jaka da se brani; u kratko doba osvojiše Francuzi međašne tvrđe nizozemske, a zatim zauzeše i Franche-Comté. No druge države ne htjedoše dopustiti, da bi Francuska suviše osilila, pak stoga sklopiše Engleska, Švedska i Holandija (tako se zvaše slobodna Nizozemska) trojni savez (triple alliance). Sada privoli Ljudevit na mir

u Aachenu (1668.); on zadrža više osvojenih tvrđa u Nizozemskoj, no zato povrati Franche-Comté.

(Drugi navalni rat na Holandiju 1672.—1678.) Ljudevit odluči da će se osvetiti Holanđanima, jer ih je držao za začetnike trojnoga saveza. U Holandiji bi tada, budući da je Vilim III. Oranski bio još nedorastao, zaveden aristokratsko-republikanski ustav. Oranska stranka nasuprot radila je, da osnuje monarhijsku vladu kuće oranske. Tako ne bijaše Holandija poradi toga razdora pripravna, da dočeka neprijatelja. Pridobivši Ljudevit Englesku i Švedsku, a onda i neke njemačke knezove (Köln), provališe njegove vojvode s donje Rajne u Holandiju. U tinji čas osvojiše Francuzi velik dio zemlje; jedino pokrajina Holandija i grad Amsterdam spasoše se tako, da su žitelji otvorili sve ustave rajnskih kanala i prokopali nasipe, pak zemlju poplavili. Prilike se promijeniše, kad bi Vilim III. Oranski priznat za nasljednoga namjesnika i generalnoga kapitana kopnene i pomorske vojske u Holandiji. Njemu priskoči u pomoć ujak njegov, braniborski izbornik Fridrik Vilim I., a izborniku pridružiše se car i kralj španjolski, pak utanačiše savez za obranu republike. Rat bi prenesen u Lotaringiju, Franche-Comté i Elsass, ali carevci pod Montecuculijem i braniborski izbornik ne mogoše ništa opraviti, jer ih francuski general i vrsni strateg Turenne vazda suzbijaše. — Zato se je srećnije ratovalo s Ljudevitovim saveznicima. Englezi htjedoše se iskrcati u Holandiji, ali im to zapriječiše oluje i hrabrost Holanđana. Švedi provališe po naputku Ljudevitovu u Branibor, ali biše kod Fehrbellina (general Derfflinger) razbiti (1675.), te moradoše otići iz prednjega Pomorja. Već godine 1676. stalo se u Nimwegenu (na Waalu) ugovarati o miru, koji bi međutim utanačen tek nakon dvije godine, 1678. Ljudevit je mudro rastavio svoje protivnike. Holanđani, koji se prvi izmiriše, ne izgubiše ništa; ali zato morade Španija ustupiti više tvrđa u Nizozemskoj i Franche-Comté-u, koji bi sada odijeljen od Njemačke. Car izgubi Freiburg u Breisgau-u. Braniborski izbornik utanači mir tek iduće godine 1679. u St. Germain en Laye-u; premda je bio dobitnik, morade Švedima ipak vratiti osvojene zemlje u Pomorju.

(Reunije 1680.—1684.) Čim je Ljudevit sklopio mir u Nimwegenu, podiže on četiri sudbena stola (u Tournay-u za

Nizozemsku, u Metzu za Lotaringiju, u Breisachu za Elsass i u Besançonu za Burgundiju), koji će istraživati, što je sve nekad spadalo na ona mjesta i oblasti, koje su ga zapale u miru westfalskom i nimwegenskom. Kad bi te »reunijske komore« ustanovile »dependencije«, dao bi ih sebi on (koji je bio zajedno tužitelj, sudac i izvršitelj osude) dosuditi, pak bi dotične oblasti i mjesta namah i oteo, ne obazirući se ni najmanje na netom utanačeni mir. Tako posvoji preko 600 gradova, trgovišta i sela. Španjolcima ote Luxemburg; jednako biše porobljeni najodličniji državni knezovi. Otimačinu završi tim, što je usred mira posio državni grad Strassburg (1681.), sporazumjevši se prije s tamošnjim biskupom i nekim podmićenim gradskim vijećnicima. Car, kojemu su Ugri i Turci sila posla zadavali, ne mogaše mu se oprijeti; ali i Španija i Njemačka gledahu njegovo nasilje skrštenih ruku, samo što bi koji put prosvjedovale. Naposljetku, pošto je Ljudevit postigao, što je želio, sklopi on kao za sprdnju s carem i Španijom dvadesetogodišnje primirje (1684.), po kojemu zadrža Strassburg, Luxemburg i najveći dio »reuniranih« oblasti.

(Treći navalni rat ili falački rat, 1688.—1697.) Kad je car srećno ratovao s Turcima, otevši im i sam Beograd (1688.), započe Ljudevit sve pored primirja rat nanovo pobojavši se za reunirane oblasti. Povod mu dade smrt falačkoga izbornika Karla († 1685.), posljednjega kneza iz porodice falačko-simmernske. Po državnim i porodičnim zakonima, kao i po oporuci Karlovoj morala je izbornička čast i Falačka zapasti porodicu falačko-neuburšku. No Ljudevit zatraži Falačku za svoga brata, vojvodu orleanskoga, koji bio oženjen Elizabetom Charlottom, sestrom izbornika Karla. Pridobivši novcem duhovne izbornike i njihove savjetnike za svoje osnove ne bijaše mu teško, da provali s vojskom preko Rajne. Falačka bi osvojena, oplijenjena i strašno opustošena. Najljepši gradovi, kao Worms, Speier, Mannheim i Heidelberg biše obraćeni u pepeo, a čitava zemlja do francuske međe pretvorena u pustinju. Sad sklopi car savez sa Španijom, Holandijom, Savojom i Engleskom, gdje su udarili novim pravcem u politici, otkad bi Jakov II. s prijestolja skinut (1688.). Sjedinjene mornarice holandijska i engleska razbiše francusko brodovlje u petodnevnom boju kod rta La Hogue (La Hougue, Cherbourgu na istoku,

1692.); no zato pobijediše Francuzi svagdje na kopnu, pače Catinat osvoji istu Savoju. Naposljetku obnemogoše obje pomorske vlasti, a i Ljudevit zaželi, da se svrši ratovanje, jer je stao snovati, kako bi ga zapalo španjolsko kraljevstvo iza smrti Karla II., u kojega nije bilo djece. Tako dođe do mira u Ryswicku, selu kod Haaga (1697.). Ljudevit vrati sve oblasti i mjesta, koje mu dosudiše reunijski sudovi, te zadrža jedino Elsass sa Strassburgom. Tako dobi Njemačka opet tvrđu Freiburg, a Španija Luxemburg, ostavivši Francuskoj tek 82 neznatna mjesta u svojim nizozemskim pokrajinama.

(Nanteski edikt opozvan.) Vjerskoj slobodi Hugenotâ učini Ljudevit kraj opozvavši god. 1685. Nanteski edikt. Već nekoliko godina prije toga htjede Hugenote silom prinuditi (dragonade), da se združe s katoličkom crkvom, jer despotski duh njegov nije mogao podnositi, da bi u njegovoj državi postojala stranka, koja bi tvrdila, da je kriva ona vjera, koju on sam ispovijeda. Ne mogavši Hugenote skučiti ukide tolerantni edikt. Kad su Hugenoti stali sada jatomice grnuti iz domovine, nastojaše ih silom prinuditi da ostanu; no uza sve to uskoči preko 50.000 porodica uz ljuta stradanja u tuđinu, te se nastani poimence u Švajcarskoj, Braniboru, Holandiji i Engleskoj. Ustanak seljakâ u Cevennama (»Camisardi«) bi okrutno svladan. Kralj je sve te stvari nalagao i izvodio najviše po naputku gospođe Maintenon, udovice pjesnika Scarrona, s kojom se bijaše tajno vjenčao. Da bi prema katoličkoj crkvi održao svoju neomeđenu vlast, izdade on tako zvana četiri članka (galikanska crkva), hoteći njima francusku crkvu učiniti manje zavisnom od rimske stolice; no god. 1693. opozva te članke, jer je tada želio, da se s papom sporazumi.

§ 36. Njemačka i hapsburške nasljedne zemlje za Leopolda I.*) (1658.—1705.).

(Leopolda izabraše njemačkim carem.) Ferdinand III. bijaše namijenio nasljedstvo svomu najstarijemu sinu Ferdinandu

*) Zahn J., Ferdinand III. und Leopold I. vom westfälischen bis zum Karlowitzer Frieden 1648.—1699. Wien 1869. — Wolf Ad., Wenzel Lobkowitz, Wien 1869.

IV.; no pošto je taj još prije oca umr'o, zapade vladanje mladega sina Leopolda, koji je isprva bio određen za svećenički stalež. Kad je Leopold počeo raditi, da zadobije carsko dostojanstvo u Njemačkoj, stade mu na put Ljudevit XIV. Taj pozva najprije bavarskoga izbornika, da se natječe za carsku krunu, te mu za to obeća svoju pomoć. No kad se izbornik nije pozivu odazvao, i kad je i falcgrof neuburški ponuđenu mu kandidaturu otklonio, stade se francuski kralj sam otimati za carsku krunu, te pridobi za se duhovne izbornike. Svjetovni izbornici međutim prionuše za Leopolda, i tako se on uspe na carsko prijestolje; ali morade prihvatiti ponizujuću izbornu kapitulaciju, u kojoj se ća obveza, da se ne će plesti u rat, štono se je tada vodio između Francuske i Španjolske. — Premda je Leopold bio miroljubiv vladar, morade ipak čitav svoj vijek ratovati, budi da se brani od navalâ Ljudevita XIV., budi da suzbija Turke, budi da opet skuči nezadovoljne Ugre i Hrvate. Odbijajući Ljudevita od njemačke države nije se doduše ponio prema dostojanstvu carstva, ali tome bijaše kriva rascjepkanost Njemačke, a još više kukavština većine državnih knezova. No zato se proslavi carsko oružje u ratovima s Turcima.

(Prvi rat s Turcima.) Turskomu ratu dadoše povoda prilike u Erdelju. Sultan naime Muhamed IV. zbaci tamošnjega vojvodu Jurja II. Rakocija (1657.), jer je preko njegove volje zaratovao na poljskoga kralja, te imenova drugoga vojvodu. No ni car ni Erdeljci ne dadoše, da se s Erdeljem postupa kao s kakvim turskim pašalukom. Kad je Rakoci, odbijajući Turke, u boju kod Kološa poginuo (1660.), proglasiše Erdeljci svojim vojvodom Ivana Kemenja. Taj se sprijatelji i združi s Leopoldom; ali sve pored careve pomoći ne mogaše se održati, te pogibe u borbi s turskim štićenikom Mihajlom Apafijem. Poradi toga porodi se rat između Turaka i Leopolda, koji je Austrija srećno vodila. Uz pripomoć njemačke državne vojske i francuskih pomoćnih četa održa carski general Montecuculi sjajnu pobjedu nad Turcima kod Sv. Gotthарda na rijeci Rabi (1664.). Car sklopi nato mir s Turcima u Vašvaru, koji nije bio nimalo prema sjajnoj pobjedi kršćanskoj; on naime ustupi sultanu Nove Zamke (Neuhäusel) na Njitri i priznade Apafija za erdeljskoga vojvodu. Nestašica novaca i nemogućnost, da se od svih naroda evropskih

sastavljena vojska održi na okupu, kao i želja, da se francuske pomoćne čete uklone iz Ugarske, bijaše sklonila cara na popustljivost.

(Buna u Ugarskoj i drugi rat s Turcima 1683.—1699.)* Plemstvo ugarsko i hrvatsko bijaše silno ozlovoljeno poradi kukavnoga mira u Vašvaru. Pored toga bijaše kivno na cara, što je i nakon mira ostavio njemačke posade u Ugarskoj i Hrvatskoj, i što je progonio protestantske propovjednike. Tako se zgodi, da su najodličniji velikaši ugarski i hrvatski, po imenu palatin Franjo Vešelenji, vrhovni sudac Franjo Nadaždi, ban Petar Zrinski, Franjo Krsto Frankapan i Franjo Rakoci skovali zavjeru, kojoj se pridruži i štajerski zemaljski kapetan Erazmo Tattenbach (1666.). Urotnici sklopiše savez s erdeljskim vojvodom Apafijem i stadoše tražiti pomoć u francuskoga kralja Ljudevita XIV. snujući, kako bi Ugarsku i Hrvatsku otkinuli od države Leopoldove. Godine 1670. bijaše Petar Zrinski skupio već vojsku od 8000 momaka, te se spremaše, kako će započeti rat. No Leopold ga preteče, te uguši bunu u zametku. Vešelenji bijaše već prije umr'o; Zrinski i Frankapan pak biše pogubljeni u Bečkom Novom mjestu (30. travnja 1671.). Jednaka sudbina stiže Nadažda i Tattenbacha; jedini Rakoci bi pomilovan.

Sad htjede Leopold da po savjetu svoga ministra, kneza Lobkovica, preinači ustav i upravu u Ugarskoj. Ukinuvši dostojanstvo palatina imenova Nijemca (von Ampringen) za namjesnika u Ugarskoj. No stoga planu silan ustanak ugarskoga plemstva (kuruci), a na čelo buntovnicima stade grof Emerik Tököly, kojemu priskočiše u pomoć sultan Muhamed IV., erdeljski vojvoda Apafi i Ljudevit XIV. Zaludo je sada Leopold obećao Ugrima, da će im vratiti stari ustav i podijeliti još različitih novih povlasti; Tököly dozva Turke, koji pod velikim vezirom Kara Mustafom udariše prema Beču. Turska vojska brojila je 200.000 momaka. Leopold ostavi svoju prijestolnicu i pobježe preko Linca u Passau, dok se je hrabri Rüdiger Starhemberg spremio da brani Beč (1683.). Od 17. srpnja do 12. rujna suzbijaše on turske navale. Uto se sabra

*) Klopp, Das Jahr 1683. und der folgende Türkenkrieg bis 1699.—1882. — Toifel, Die Türken vor Wien 1683.

velika vojska na obranu Beča; vojska se ta sastojaše od njemačke državne vojske, koju je vodio Karlo od Lotaringije, i od poljačkih četa pod slavnim kraljem Ivanom Sobjeskim. Ivan Sobjeski i Karlo od Lotaringije razbiše srećno tursku vojsku (12. rujna) kod Kahlenberga, pa oslobodiše tako nesamo Beč, nego i čitavu srednju Evropu od očite pogibli.

Carska vojska zajedno sa Sobjeskim pođe za Turcima u potjeru i započe sada odlučnu borbu za oslobođenje Ugarske i Slavonije. Caru i Sobjeskomu pridružiše se još Mleci, pak zapodješe s Turcima rat na moru. Iza pobjede kod Parkanja na Dunavu osvojiše carevci tvrđu Ostrogon. Sad se Sobjeski vrati u Poljsku, a carska vojska nastavi rat sama goneći Turke sveđer dalje prema jugoistoku. Godine 1686. osvojen bi Budim, a iza pobjede Karla Lotaringijskoga kod Haršanja (4 milje od Muhača) dođe najveći dio Ugarske i čitava Slavonija u careve ruke (1687.). Izatoga sastadoše se ugarski staleži na sabor u Požun (1687.), gdje bi Ugarska proglašena naslje dnim kraljevstvom u muškom koljenu hapsburške porodice i podjedno ukinuta ona ustanova zlatne bulle (Andrije II.), koja je dopuštala plemstvu da ustane na kralja, kad se ne bi držao njezinih ustanova.

Kada su Turci bili protjerani iz najveće česti Ugarske, preniješe carske vojvode rat u samu Tursku. Karlo od Lotaringije, markgrof Ljudevit Badenski, bavarski izbornik Maksimilijan Emanuel i princip Eugen Savojski provališe u Srbiju i Bosnu, te nastaviše navalni rat tako srećno, da se je iza pada tvrdoga Beograda (1688.) i Niša već o tom snovalo, kako da se razdijeli tursko carstvo. Ali uto pokrene francuski kralj Ljudevit XIV. treći navalni (falački) rat, te car morade jedan dio svoje vojske poslati na Rajnu, našto Turci opet osvojiše Srbiju i Beograd (1690.). Tek godine 1691., kad je Ljudevit Badenski postao vrhovnim vojvodom, održaše carevci sjajnu pobjedu kod Slankamena blizu ušća Tise. Slijedećih godina opet je carsko oružje slabo napredovalo. No ipak pođe za rukom, te bi Erdelj pridružen carskim zemljama, našto se Mihajlo II. Apafi odreče kneževske časti te primi od

cara penziju (1697.). U isto doba postade vrhovnim vojvodom carske vojske princ Eugen Savojski.*)

Princ Eugen potječe iz porodice savojskih vojvoda. Mati mu Olimpija, rođena Mancini, bijaše nećakinja slavnoga kardinala Mazarina. Eugen se je rodio 18. listopada 1663. Tijelo mu je bilo slabašno i suviše nježno, boja lica garava; jedino oko bilo mu je lijepo i vatreno, te je odavalo duhovitost i srčanost. Već zarana omili mu vojnički stalež, koji još više uzljubi čitajući djela Aleksandra Velikoga. Da bi se pripravio za vojnika, stade tijelo jačati. Ali kad u Ljudevita XIV. zatraži časničku službu, kralj ga odbi. Nazva ga „malim opatom" (abbé), te mu reče, neka ide u svećenike. Kad mu je otac umr'o, a mati u nemilost pala te se preselila u Bruselj, pođe njegov brat Julije služiti u austrijsku vojsku. Za njim dođe i Eugen, navršivši tek 19 godina, i stupi u austrijsku vojsku. Kod obrane Beča bio je već pukovnik, a proslavivši se kod Haršanja postade feldmarschall-lieutenantom. Kod Beograda dopade rane, te ostavi za neko vrijeme to bojište, pa ratovaše zajedno s vojvodom savojskim na Francusku. Kad je savojski vojvoda utanačio mir s Francuskom (1696.), preuze Eugen kao feldmarschall vrhovno zapovjedništvo vojske, koja je s Turcima ratovala.

Eugen razbi turskoga cara Mustafu II. u osudnom boju kod Zente na Tisi (1697.). Obnemogla Turska od duga napora i neprestanih poraza stade nato ugovarati mir, koji bi uz posredovanje pomorskih vlasti (Holandije i Engleske) utanačen u Karlovcima (1699.). Caru ostade čitava Ugarska s Hrvatskom, Slavonijom i Erdeljem, samo tamiški Banat (između Tise i Moriša) zadržaše Turci i dalje. Mlečani dobiše poluotok Moreju, a Poljaci Podolje i jedan dio Ukrajine. Mirom karlovačkim raširi i osili se hapsburška država tako, da je postala samostalnom evropskom velevlasti.

(Njemački državni sabor.) Onamo od god. 1663. nije više bilo staroga državnoga sabora, na koji su lično dolazili car i neposredni državni staleži, nego bi zaveden permanentni državni sabor u Regensburgu, koji se sastojao samo od poklisarâ, što bi ih državni

*) Arneth Alf. v., Eugen von Savoyen, 3 vol. Wien 1857.—1864.; Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feldacten und anderen authentischen Quellen herausgegeben von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archives.

staleži u nj šiljali. Sam sabor dijelio se je na tri odjela ili kolegija: na kolegij izbornikâ (koji se je sastojao od 8 članova, poslije od 9), na kolegij knezova (71 duhovni knez, 100 svjetovnih) i na kolegij državnih gradova (61 državni grad). Mimo to dijelili su se saborski zastupnici na dvije korporacije, na katoličku (corpus catholicorum) i na evangeličku (corpus evangelicorum).

§ 37. Velika Britanija i Irska.

(1. Republika, 1649.—1660.) Kad su Karla I. smaknuli, bude kraljevstvo i gornja kuća ukinuta, a Engleska po donjoj kući proglašena republikom. Uprava bi predana državnomu vijeću, no uistinu vladaše Oliver Cromwell*) sa svojom vojskom. Budući pak da su nesamo u prezbiterijanskoj Škotskoj, već i u katoličkoj Irskoj iz mržnje na independente sina Karla I. proglasili kraljem kao Karla II., upokori Cromwell najprije Irsku povedavši na tamošnje žitelje krvav i zatoran rat, a onda pođe u Škotsku, kamo se bijaše vratio Karlo II. iz Nizozemske. Namah po prvoj pobjedi kod Dunbara na ušću Fortha (1650.) pođe u škotsku visočinu, te održa i drugu pobjedu kod Worcestera na rijeci Severnu (1651.), poslije koje Karlo ostade bjeguncem bez kuće i kućišta, dok nije naposljetku umakao u Normandiju. Siguran sada Cromwell, da je pobjedonosna vojska za njega, rastjera oružanom rukom krnji parlament, koji nije pokazivao volje da njega podigne na kraljevsko prijestolje, te sazva novi parlament i to tako, da je po gradovima i grofijama sastavio imenike ljudi, koji su bili na glasu kao »pravovjerni i pobožni«, pak između tih izabra državno vijeće od 155 lica, koji su sada bili članovi novoga parlamenta. Taj bi parlament po svome najznatnijemu članu, kožaru Barebonu, prozvan Barebonov parlament. Veća čest članova toga parlamenta primila je imena biblijska, kao na pr. Habakuk, Hesekiel i t. d. No i taj

*) Carlyle Thomas, Letters and memoirs of Oliver Cromwell, 2. izdanje, 5 svezaka, 1871. — Brosch Mor., Oliver Cromwell und die puritanische Revolution, Frankfurt, 1866. — Klopp O., Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in Grossbritannien und Irland (1660.—1714.), 12 Bände, 1875. i dalje.

parlament dodija naskoro Cromwellu, jer je htio stegnuti njegovu vlast. On ga zato raspusti. Sad bi izrađen novi ustav, po kojemu se je svake treće godine imao parlament sazivati, a Cromwell da bude na čelu države kao dosmrtni »Lord protektor« (1653.). Da bi se lakše engleska republika branila i održala, bijaše već prije ponudila savez Holandiji, ali ova tu uniju odbi. Zato joj se Engleska osveti zakonom o brodarenju (Act of Navigation, 1651.), koji je dopuštao tuđim narodima uvoziti u Englesku na svojim lađama samo one proizvode, koje su sami izvodili. Tom zabranom propade dakako holandijska posredna trgovina. Poradi toga zaplete se Engleska u rat s Holandijom (1652.—1654.), u kojem biše slavne vojvode holandijske Ruyter, de Wit i Tromp više puta razbiti od Englezâ, koje je vodio i hrabrio junačina Robert Blake. Pošto se rat s Holandijom srećno svrši, dade Cromwell povoda novomu ratu sa Španijom zahtijevajući slobodu trgovanja sa španjolskim naseobinama; u tome ratu (1655.—1658.) oteše Englezi Španjolcima Jamaiku i Dunkerque.

Nakon mnogih priprava učinjen bi u parlamentu prijedlog, da se protektoru ponudi kraljevska kruna. Ali Cromwell odbi od sebe kraljevsku čast, jer se s tim prijedlogom nijesu nikako slagali vojnički časnici. Ponovne urote protiv njegova života zadavahu mu golem strah, koji je pospješio njegovu smrt (3. rujna 1658.).

Njega naslijedi sin Rikard Cromwell, koji se je međutim, osjećajući se preslabim, već iza osam mjeseci odrekao časti protektorske (1659.). Sada nastade anarhija, koju upotrijebi general Monk, vrhovni zapovjednik engleske vojske u Škotskoj. On dođe u London i raspusti obnovljeni, no općenito prezreni krnji parlament, a onda sazva novi parlament, sastojeći opet od gornje i donje kuće. Taj pozva godine 1660. Karla II. na prijestolje.

(2. Restauracija Stuartovićâ, 1660.—1688. — a) Karlo II. 1660.—1685.) Gospodstvo puritanaca bilo je svojom licemjernom pobožnošću svakomu već tako omrzlo, da se je sve živo veselilo povratku Karla II. Ali njegovo ponašanje bijaše takovo, da je te privrženosti brzo nestalo iz srdaca njegovih podanika. Odan jedino požudi za uživanjem povođaše se u svakom pogledu za zlim primjerom Ljudevita XIV., kod kojega bijaše prije

našao utočište, ne hoteći ga međutim slijediti u tom, da radi u korist države i nastoji oko toga, kako da je učini silnom i mogućom. Budući da je Karlu za njegov rasipni život trebalo mnogo novaca, bio je uvijek zavisan od parlamenta; da bi imao više prihoda, prodade Francuskoj Dunkerque, te primaše napokon od Ljudevita XIV. godišnju plaću. Tako bi prinuđen da brani svagdje njegove interese. Lakoumno izazvani rat s Holandijom svrši se sramotno tako, da je holandijski admiral Ruyter spalio englesko brodovlje na Themsi (1667.). Ne mogavši odoljeti želji zemlje morade Karlo za neko vrijeme pristati uz trojni savez protiv Francuske. S pomoću tako zvanoga ministarstva Cabal*) stade Karlo, pošto mu je brat Jakov, vojvoda od Yorka, otvoreno prešao u krilo katoličke crkve, raditi oko toga, da obori engleski ustav, te i ne pitajući parlamenta proglasi indulgenciju, kojom ukide sve kaznene ustanove protiv katolikâ. Ali ga poslije prinudi donja kuća, da je to nesamo opozvao, već također u potrebi za novac morao proglasiti tako zvanu testaktu (1673.), po kojoj se nije nitko smio primiti u javnu službu, ako nije prisegao na supremat i primao svetu pričest po obredu anglikanske crkve. Taj bi zakon poslije protegnut i na članove parlamenta, te je vrijedio sve do godine 1828. — Novi parlament prinudi kralja, te morade izdati Habeas-corpus aktu (1679.), kojom bi određeno, da se nijedan Englez ne smije zatvoriti bez sudbenoga naloga. Za Karla II. nikoše imena dviju velikih stranaka: ime Whigs i ime Tories. Whigs radili su, da isključe Jakova, vojvodu od Yorka, s prijestolja, i da prošire prava parlamenta protiv krune; Tories branili su pravo vojvode Jakova i nastojali su ojačati vlast Stuartovićâ.

*b) (Jakov II., 1685.—1688.**)* Jakov snovao je dvoje: prvo da se oslobodi parlamenta i dobavi neomeđene vlasti, a drugo da katolicima izradi nesamo priznanje, nego i pristup k svima službama i častima, pa tako postepeno i prevlast.

---

*) Ime „Cabal" bijaše sastavljeno od početnih slova pet ministara, koji su se zvali: Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley i Lauderdale. Ministarstvo to upravljaše god. 1669.—1674.

**) Th. B. Macaulay: History of England, 5. volum., London 1849. i d.

Kuća Stuartovićâ i kuća Hanoveranska.

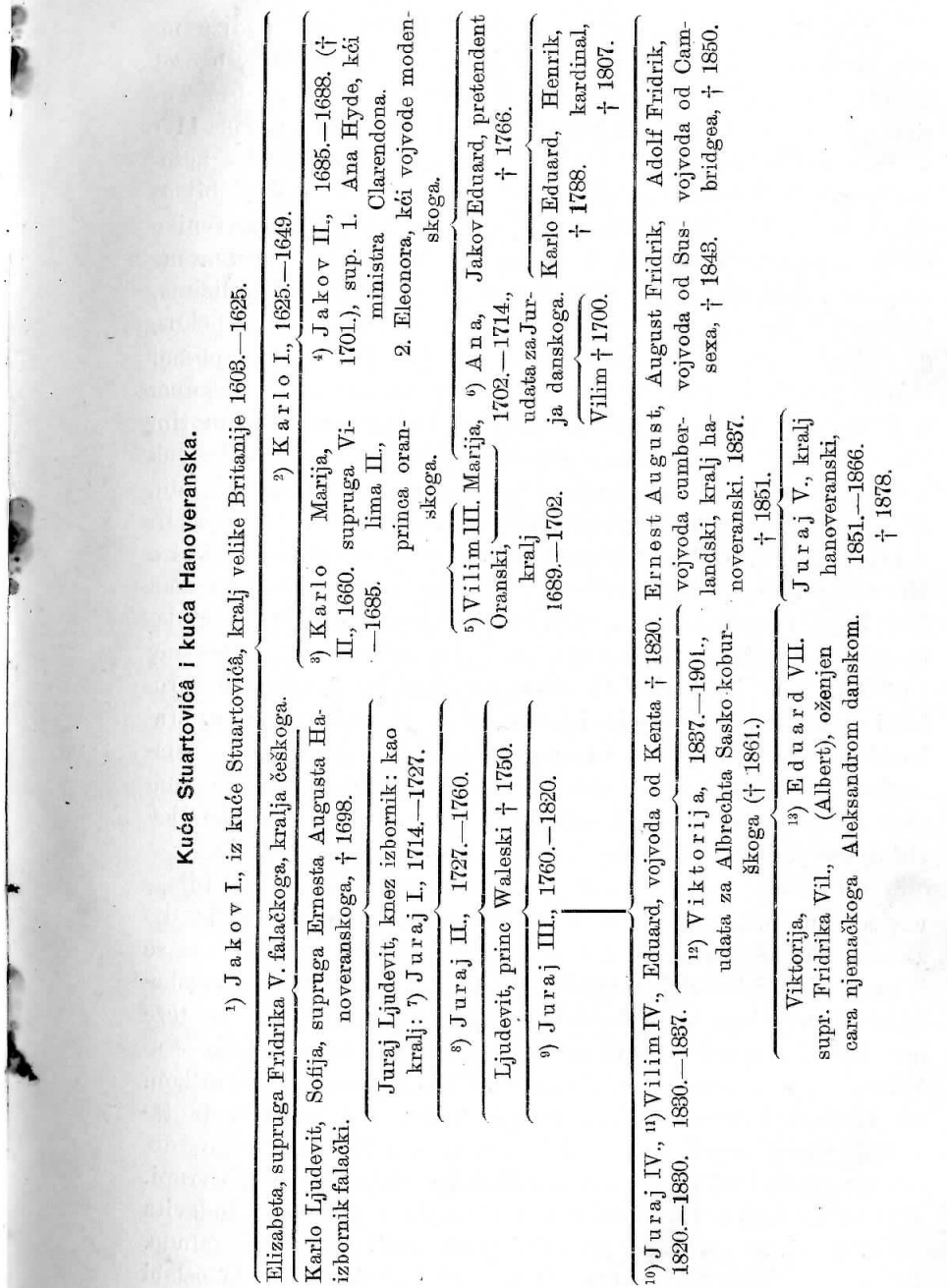

Radeći o tom, da se otrese vlasti parlamenta, podiže na sebe stranku Whigsa, a budući da je podupirao katolike, ogorči stranku Toriesa, kao i crkvu anglikansku, premda su baš Toriesi zajedno s episkopalcima najviše branili (za Karla II.) njegovo nasljedno pravo i stajali uz njega u borbi protiv nezakonitoga sina Karla II., vojvode od Monmoutha, koji bijaše digao bunu. Strahovita strogost, kojom proganjaše privržene pobijeđenoga vojvode, kao i to, što je mnoga dostojanstva nesamo u vojsci, već i u državnoj upravi podjeljivao katolicima, kojima je zbog toga oprostio i prisegu na supremat; dalje pokus, da ukine testaktu i sve zakone u Škotskoj, koji su bili napereni protiv katolikâ; napokon još zatvoranje anglikanskih biskupa, koji nijesu htjeli proglasiti obnovljenu indulgenciju: svim tim prouzroči općenito i golemo nezadovoljstvo. Kad mu se je pak rodio sin, te je nestalo nade, da bi ga mogla naslijediti koja od njegovih za protestantske knezove udatih kćeri (Marija ili Ana), planu g. 1688. tako zvana »engleska revolucija«. Ne samo Whigsi, već i veća čest Toriesa pozove kraljeva zeta Vilima Oranskoga, supruga kraljevne Marije i dosadanjega namjesnika u Holandiji, da brani njihovu vjeru i ustav (1688.). Kad je Jakov II. nato pobjegao u Francusku, proglasi parlament prijestolje ispražnjenim, te podigne na nj Jakovljevu kćer Mariju sa suprugom joj Vilimom III., ustanovivši podjedno: ako bi oni umrli bez potomaka, neka ih naslijedi Ana, a nikad koji katolik (1689.). Tim je Jakovljev sin Jakov Eduard isključen s prijestolja, jer je bio katolik.

(3. Vilim III. Oranski, 1689.—1702.) Vilim III. bijaše uzvišen na prijestolje pod pogodbu, da on sam upravlja državom. Budući da je on bio reformirane vjere, opirahu mu se i engleski episkopalci i irski katolici. Otpor engleskih episkopalaca i legitimistâ (vođa Dundee) svlada on brzo; no teže mu bijaše ratovati s Ircima, koji pristadoše uz raskralja Jakova II., a pomagaše ih Francuska s kopna i mora. Tek bitkom na rijeci Boyne (1690.) pokori Vilim Irsku, te stade tamošnji narod nemilo progoniti. Mnogo Iraca ostavi svoju domovinu, te se iseli ili u Ameriku ili u katoličke zemlje u Evropi. Poslije je Jakov II. i dalje radio, da se s pomoću Ljudevita XIV. vrati na englesko prijestolje, ali trud mu bijaše zaludo. Učvrstivši Vilim svoju vlast glavna mu je briga bila, da oslabi

premoć Francuske i održi »ravnovjesje evropskih država«. Kako je bio vrstan državnik, sklopi više saveza protiv Francuske, a uzato pođe sam na evropsko kopno, da vodi rat na Ljudevita XIV., koji je iza smrti Jakova II. (1701.) svom snagom radio, da na englesko prijestolje podigne sina njegova Jakova III.

Vilim III. je začetnik parlamentarne pravne i ustavne države u Engleskoj. Stuartovići htjedoše vladati bez parlamenta, pače i protiv njega. U drugu ruku bijaše parlament za Karla I. proglasio suverenitet naroda bez kralja. Tek revolucijom od g. 1688. obnovljeno bi ustavno vladanje, te bi općenito prihvaćeno, da kralj i obje kuće parlamenta zajedno izvršuju povlasti (prerogative) krune. Vilim zadrža doduše svoje tajno vijeće (privy council), ali svaki član toga vijeća jamčio je svojim potpisom za ono, što bi kralja svjetovao. U parlamentu opstojahu i dalje stranke Whigsa i Toriesa; no one nijesu više bile političke stranke, koje su razdvajala ustavna pitanja, nego frakcije različitih narodno-gospodarstvenih i ličnih interesa.

(4. Ana Stuart, 1702.—1714.) Vilima III. naslijedi svast njegova Ana, supruga danskoga kraljevića Jurja († 1708.). Ona se isprva oslanjaše na Whigse, kojima je bio na čelu vojvoda Marlborough i njegova vlastohlepna supruga. Za Anina vladanja sjediniše se Engleska i Škotska (»unijom«) u jednu državu (»Veliku Britaniju«); oba kraljevstva imaju odslije jedan parlament, zatim jednako javno pravo i iste poreze. U španjolskom nasljednom ratu stajaše Ana isprva uz Austriju. No kad je poslije Marlborough morao odstupiti (poradi svoje ohole supruge), pozva kraljica u ministarstvo Toriese (na čelu mu Bolingbroke), kojima je ona vazda bila u svome srcu sklona. Toriesi utanačiše mir s Francuskom u Utrechtu, te podigoše njim znatno trgovinu i naseobine engleske. Ana htjede još da s pomoću Toriesa osigura nasljedstvo svome polubratu Jakovu (III.), ali joj to ne pođe za rukom, jer se iza njezine smrti pope na prijestolje njezin najbliži protestantski baštinik, naime hanoveranski izbornik Juraj, po majci svojoj praunuk Jakova I.

§ 38. Rat za španjolsku baštinu. (1701—1714.)*)

Filipa IV. († 1665.) naslijedi sin njegov Karlo II., za kojega je Španija sve dublje propadala. Kako nije imao djece, a bio je posljednji muški potomak od španjolske loze roda hapsburškoga, nije čudo, da su se mnogi još za njegova života živo brinuli za to, koga će zapasti bogata baština španjolska. Sam Karlo odredi u svojoj oporuci, koju bijaše sastavio pod utjecajem ljudi Francuskoj odanih, da ga naslijedi vojvoda Filip Anžuvinski, mlađi unuk Ljudevita XIV.

Pitanje o španjolskom nasljedstvu raspravio je francuski povjesnik Mignet svestrano i temeljito. On kaže, da je u Španjolskoj vrijedilo takvo nasljedno pravo, da je ravna loza bila vazda preča od pokrajne, te je stoga primjerice kći vladajućega kralja imala veće pravo na prijestolje nego njegov brat. Upravo taj osnovni zakon najviše je pomogao, da je Španija postala jedinstvenom državom. To nasljedno pravo priznala je španjolska loza kuće hapsburške, kako se razbira iz oporuke Karla I. (V.) i Filipa II. — Kralj Filip IV. imao je sina Karla II. i dvije kćeri: Mariju Tereziju stariju i Margaretu Tereziju mlađu. Marija Terezija bijaše se udala za Ljudevita XIV. odrekavši se prije svih svojih nasljednih prava; no Ljudevit XIV. proglasi poslije tu abdikaciju ništetnom, jer se je protivila prirodnomu pravu, a i zato, jer mu žena nije nikad primila obećani miraz od 500.000 krunaša. Margareta Terezija, mlađa kći Filipa IV., bijaše pošla za cara Leopolda, ali se prigodom vjenčanja nije odrekla svoje baštine. — Ljudevit XIV. i Leopold htjedoše se isprva mirnim putem pogoditi, te utanačiše zato (1668.) diobeni ugovor, na koji se je međutim za ratova između Francuske i Austrije sasvim zaboravilo. Poslije (1698.) predloži Ljudevit XIV. drugu diobu, koju odobriše Engleska i Holandija. No začuvši za nju Karlo II. imenova svojim jedinim baštinikom svoga jedinoga izravnoga potomka, naime izbornoga kneževića bavarskoga Josipa Ferdinanda, premda se je njegova mati (Marija Antonija, kći

*) Mignet, Négotiations relatives à la succession d'Espagne, 1835.—1842. — Schlosser F., Geschichte des 18. und 19. Jahrhunderts bis zum Sturze des französischen Kaiserreichs, mit besonderer Rücksicht auf geistige Bildung, 5. Aufl., Heidelberg, 8. svez., 1866.—1870. — Gfrörer, Geschichte des 18. Jahrhunderts, herausgegeben von Weiss, Schaffhausen 1862. — Norden C. v., Europäische Geschichte im 18. Jahrhundert, I.—III. Düsseldorf, 1870.—1882.

Leopolda I.) sve preko volje kraljeve i kortesâ odrekla svoga prava na Španiju u korist svoje polubraće Josipa i Karla. — Domala umre međutim Josip Ferdinand (1699.), a Karlo II. nato pod utjecajem francuskoga diplomata i papinskoga nuncija sastavi oporuku (2. listopada 1700.), kojom ukide abdikaciju Marije Terezije, te imenova mlađega unuka njezina, vojvodu Filipa Anžuvinskoga, svojim nasljednikom. Četiri tjedna poslije umre Karlo II. Leopold ne htjede se ni sada odreći svojih zahtjeva, već osnivaše svoje pravo na tomu, što je bio sin infantice Marije Ane, sestre Filipa IV., koja se prigodom vjenčanja svoga s Ferdinandom III. ne bijaše odrekla svoga nasljednoga prava, dok je to sestra njezina Ana, pošavši za Ljudevita XIII., bila učinila. Svakako međutim mogao je car tražiti španjolsku Nizozemsku i Milan, jer su te zemlje bile lena njemačkoga carstva, pa za njih nije moglo vrijediti španjolsko nasljedno pravo.*)

(Prva perioda ratovanja, 1701.—1704.) Kad je Ljudevit XIV. čuo za smrt Karla II. i za njegovu oporuku, ne oklijevaše ni časka da čitavu baštinu primi za svoga unuka, i pokaza time, da nije voljan obazirati se dulje na diobene ugovore, što ih bijaše utanačio budi s Leopoldom, budi s pomorskim vlastima. No zato prionuše pomorske vlasti (Engleska i Holandija) živo uz cara. Prođe međutim ipak neko vrijeme, dok se

*) Rodoslovlje za razumijevanje spora o španjolskoj baštini.

Filip III.

Filip IV.

Marija Terezija, supruga Ljudevita XIV.

Ljudevit dauphin † 1711.

Ljudevit dauphin † 1712.

Filip V. Anjou.

Karlo II. † 1700.

Margareta Terezija † 1673., suprug Leopold I.

Marija Antonija. Suprug Max. Emanuel, izbornik bavarski.

Josip Ferdinand † 1699.

Ana, supruga Ljudevita XIII.

Ljudevit XIV.

Marija Ana, supruga Ferdinanda III.

Leopold I. 3. supruga Eleonora Magdalena falačko-neuburška.

Josip I., Karlo VI. (III.).

je ugovorio savez, a i onda osvanu već i svibanj 1702., kada se tek saveznici upletoše u ratovanje. Vilim III. umre doduše u to doba, ali njegova nasljednica, kraljica Ana, ostade vjerna saveznica careva. — Car započe ratovati u Italiji i u Njemačkoj već godine 1701. Tada mu bijahu jedini saveznici Pruska, koju bijaše nedavno (1700.) uzvisio na kraljevinu, i Hanoveranska, kojoj bijaše (1692.) podijelio (deveto) izborničko dostojanstvo; njima pridruži se poslije velika čest njemačke države, dok su izbornici bavarski i kölnski stupili na stranu francusku. Kad je rat već na sve strane bjesnio, uhvatiše se u kolo s carem još Portugalska i Savoja.

Vođa carske vojske u Italiji bijaše princ Eugen Savojski, jednako odličan vojvoda kao i državnik. Pošto su Francuzi zakrčili putove kroz alpske klance, udari Eugen s topovima i prtljagom puteljcima i stazama preko gorskih vrhunaca, zađe neprijateljima za leđa, te zarobi Catinatova nasljednika Villeroi-a u Cremoni (1702.). Ali budući da nije dobivao dovoljne pomoći, ne mogaše se Eugen s iznova pojačanom vojskom francuskom pod Vendômeom onako ogledati, kako je prije činio. — U Njemačkoj nije se isprva ratna sreća smijala carevcima. Vrhovni zapovjednik njemačke državne vojske, markgrof Ljudevit Badenski, ne mogaše pravo napredovati poradi slabe potpore državnoga sabora, pak tako pođe francuskome vojvodi Villarsu za rukom, te se sjedini s Bavarcima. Dok je Villars štitio Bavarsku, provališe Bavarci u Tirol, da se združe s Vendômeom, koji je dolazio iz Italije; ali u Tirolskoj diže se pučki ustanak (vođa Martin Sterzinger), koji otjera Bavarce; jednako bi suzbit i Vendôme, kad je nastojao da se protisne do klanca Brennera (1703.). Međutim bijaše Marlborough, vojvoda engleskih pomoćnih četa, osvanuo u Nizozemskoj, te osvojio oblasti izbornika kölnskoga. Nato pođe u južnu Njemačku, gdje se združi s Eugenom. Oba održaše 1704. sjajnu pobjedu nad sjedinjenim neprijateljima pod Tallardom kod Hochstädta na Dunavu u Bavarskoj. Nato dođe Bavarska caru u ruke, a ostaci francuske vojske biše protjerani preko Rajne.

(Druga perioda ratovanja, 1704.—1711. Josip I., 1705. do 1711.). Sad odluči Leopold da pošlje u Španiju svoga mlađega sina Karla. S pomoću pomorskih vlasti i Portugalske iskrca se Karlo godine 1704. u Lisboi. Pokrajine Katalonija, Aragonija i Valencija priznaše ga za kralja (Karlo III.); ali Kastilci, koji su od davnine mrzili na Aragonce, pridružiše se Francuskoj. U to doba umre Leopold, a njega naslijedi na njemačkom prijestolju sin mu Josip I. (1705.—1711.) Filip V. bi od saveznika dvaput protjeran iz Madrida, ali ipak ostade mu vjerna većina španjolskoga naroda. Njegova vlast bi osigurana, kad je Karlo III. iza smrti cara Josipa I. (1711.) morao otići iz Španjolske. Jedino Englezi zadržaše Gibraltar, koji bijahu još godine 1704. osvojili.

U Nizozemskoj i Italiji nasuprot ratovaše Ljudevit XIV. nesrećno. Nakon pobjede kod Hochstädta vrati se Marlborough u španjolsku Nizozemsku, te oblada sjajnom pobjedom kod Ramilliesa (1706.) velikim dijelom te zemlje. U Italiji opet svlada Eugen Savojski Francuze (1706.) kod Turina, koji su oni podsjedali, tako odlučno, da su morali ostaviti čitavu gornju Italiju. Saveznicima pođe također za rukom, te osvojiše Napulj i Sardiniju, tako da je Filip Anžuvinski zadržao jedino još Siciliju. U svim pokorenim zemljama bi Karlo III. proglašen za zakonitoga vladara. Sada se Eugen združi s Marlboroughom, da u Nizozemskoj završe odlučni rat. Osudnim pobjedama njihovim kod Oudenarde, južno od Genta (1708.), i Malplaqueta, istočno od Valenciennesa u sjevernoj Francuskoj (1709.), bude Ljudevit XIV. do kraja skršen. S nečuvenoga napora bila je Francuska tako iznemogla, da je sam Ljudevit XIV. stao raditi oko mira. On bijaše gotov odreći se španjolske baštine, pače obećavaše saveznicima i novaca, kad bi njegova unuka gonili iz Španije.

(Svršetak rata. Mir u Utrechtu, Rastattu i Badenu.) Neočekivanim događajima promijeniše se prilike u jedan mah, te poniženomu kralju pođe ipak za rukom, da poluči svoj cilj. U Engleskoj naime pade ministarstvo Whigsa, koje je svom snagom vodilo rat, pak tako se Ljudevit riješi opasna dušmanina. Novo ministarstvo Toriesa bilo je sklono na mir, to više, što je uto Karlo VI. (1711.—1740.) naslijedio svoga brata Josipa I. na njemačkom prijestolju, te bi se poremetilo evropsko ravnovjesje, kad bi njega uz austrijske zemlje zapala još i čitava španjolska baština. Karlo se je zaludo trudio, ne bi li en-

glesku kraljicu sklonio, da ustraje na putu stare politike; Englezi i Holanđani utanačiše (1713.) s Ljudevitom XIV. mir u Utrechtu, kojim bi Filip V. priznat za kralja Španije i njezinih posjedovanja izvan Evrope, ali bi podjedno ustanovljeno, da se Španija i Francuska ne smiju nikada sjediniti pod jednim vladarom. Car neka se namiri tako, da mu se ostavi španjolska Nizozemska, Milan, Napulj i Sardinija. Engleska dobi od Španije Gibraltar i od Francuske Newfoundland, Akadiju (Novu Škotsku) i zemlje okolo Hudsonova zaljeva. Savoji dadoše Siciliju kao kraljevinu. Slobodnoj Nizozemskoj (Holandiji) podijeliše Barrièretraktatom pravo, da drži svoje posade u nekim tvrđavama hapsburške Nizozemske (Belgije).

Car ne htjede isprva prihvatiti te pogodbe, već naumi sa svojim saveznicima nastaviti rat. No domala bude prinuđen, da i on sklopi mir s Francuskom (u Rastattu, 1714.), po kojemu zadobi sve, što bi mu dosuđeno mirom u Utrechtu. Njemačka prihvati taj mir nakon dogovora u Badenu (u Aargau-u). Izbornici bavarski i kölnski, koji biše iz svojih zemalja protjerani i državnim progonom udareni, dobiše svoje oblasti i dostojanstva natrag. Između Austrije i Španije ne dođe do mira, jer se Španija ne htjede formalno odreći svojih nuzzemalja, a Austrija krune španjolske.

§ 39. Švedska i Danska.

(Švedska.) Švedska zadrža za prva tri kralja iz kuće zweibrückenske premoć na sjeveru Evrope, koju bijaše zadobila westfalskim mirom, a još više tim, što je držala najbolje luke na Baltičkom moru. Ratoborni Karlo X. (1654.—1660.) uskrisi slavu švedskoga oružja. U zajednici s braniborskim izbornikom udari on na Poljsku, jer ga njezin kralj Ivan Kažimir nije htio priznati za kralja, budući da je on sam kao potomak jedne loze Wasovaca tražio švedsko prijestolje. U trodnevnom boju kod Varšave (1656.) održa Karlo X. sjajnu pobjedu nad Poljacima. Uto provališe Danci u švedsku oblast na Weseri zavideći uspjesima Švedâ. Karlo udari sad i na njih, te ih prinudi na mir (1658.), u kojem mu ustupiše ostatak svoje državine

u južnoj Švedskoj. Malo zatim obnovi Karlo rat, da Dansku sasvim svlada. No uto se diže braniborski izbornik, koji ne htjede da se Švedska suviše osili, pak se na obranu Danske združi s Poljskom, koja bijaše ugovorom u Velavi (1657.) priznala nezavisnost Pruske. Radi neočekivane smrti Karla X. svrši se rat. Najviši krunski činovnici i državno vijeće, koje je za nedorasloga, tek petogodišnjega sina njegova Karla XI. (1660. do 1697.) državom upravljalo, stade raditi, da se sa svima neprijateljima pogodi. Godine 1660. utanačen bi u manastiru Olivi kod Gdanskoga mir s Poljskom i njezinim saveznicima. Ivan Kažimir ustupi Švedskoj Estonsku i najveći dio Livonske, te se odreče svakoga prava na švedsko prijestolje; Švedska pak vrati sve ostalo, što bijaše Poljacima otela. Iste godine sklopljen bi i s Dancima mir u Kopenhagenu.

Državno vijeće bijaše za malodobnosti Karla XI. ugrabilo silnu vlast, dok je visoko plemstvo pootimalo najveću čest krunskih imanja. Kad je Karlo počeo sam vladati, pridobi on niže plemstvo, građanstvo i seljaštvo, pak s njihovom pomoći steče polako neomeđenu vlast. On vrati kruni ugrabljena imanja (redukcija), poboljša financije, stvori novu mornaricu i novu vojsku, te ostavi tako svome sinu Karlu XII. cvatuću državu.

(Danska.) U Danskoj digoše se drugi i treći stalež (svećenstvo i građanstvo) protiv prevelike moći plemstva, te podijeliše (1660.) kralju Fridriku III. (1648.—1670.) neomeđenu vlast.

§ 40. Poljska.

(Ivan Kažimir, 1648.—1668.) Čitavo vladanje posljednjega Wasovca ispunjeno je nesrećnim ratovima. Najprije bijaše mu se boriti s Kozacima, koji se podigoše još za njegova prethodnika Vladislava IV. Vođa Kozakâ bijaše Bogdan Hmeljnicki, koji pobuni godine 1648. nezadovoljne zaporoške Kozake i provali s pomoću Tatara u Ukrajinu, gdje se i ruski puk pridruži njegovim četama. Napredujući srećno dopre sa svojom vojskom do Zamošća. Ondje očekivaše izbor novoga kralja Ivana Kažimira, koji ga imenova hetmanom zaporoške vojske. No budući da poljski sabor nije htio pristati na zahtjeve Hmeljnickoga, nastavi se opet rat, u kojem bi poljska

vojska pod samim kraljem poražena kod Zborova. Obje stranke utanačiše nato nagodu (1649.). No budući da tom nagodom nije bilo zadovoljno ni poljsko plemstvo ni ruski narod, buknu rat nanovo. Uvjerivši se napokon Bogdan Hmeljnicki o nemogućnosti, da Mala Ruska ostane uz Poljsku, skloni se pod okrilje ruskoga cara, koji Malorusima zajamči autonomiju (1654.). Ali uprav radi toga zaratiše se Poljaci s Ruskom.

Nesreća Poljakâ skloni i švedskoga kralja Karla X., da udari na Ivana Kažimira, jer ga nije htio priznati za zakonitoga nasljednika švedskih Wasovaca. Kralj Ivan Kažimir pozva poljsko plemstvo, da pohita u pomoć državi, koja je osmogodišnjim ratom bila već sasvim iznemogla. Ali zaludo njegov vapaj; u Poljskoj ne bijaše još nikada tolike smutnje kao tada. Švedi osvojiše brzo samu Varšavu; kralj pak Ivan Kažimir, ostavljen od svega svijeta i lišen svake pomoći, pobježe u Slesku, dok se poljski velikaši pokloniše švedskomu kralju. Sad se diže još i braniborski izbornik, te provali u zapadnu Prusku i malo zatim utanači ugovor s kraljem Karlom X. Taj mu dade u ime lena istočnu Prusku, koja je dosad bila poljsko leno. Premda su sveze, štono su spajale pojedine udove Poljske, bile dosta slabe, bijaše u njima ipak toliko životne snage, da se je Poljska opet pomalo počela dizati na svoje tlačitelje. Kad je prior Augustin Kordecki junački obranio samostan Čenstohovo, prenu se opet u Poljakâ patriotičko čuvstvo, te sklopiše u Tišovcu konfederaciju na obranu vjere i domovine. Ivan Kažimir vrati se u Poljsku, a Juraj Ljubomirski i Stjepan Čarniecki stupiše na čelo poljskoga plemstva. No uza sve to bude ipak poljska vojska razbita u trodnevnom boju kod Varšave (Prage, 1656.), ne mogavši odoljeti sjedinjenoj vojsci švedskoj i braniborskoj.

Dugotrajni ratovi svršiše se tako, da je Poljska sklopila mir sve s pojedinim neprijateljima svojima. 1. S braniborskim izbornikom utanači mir u Velavi (1657.), po kojemu bi izbornik oslobođen zavisnosti od Poljske za Prusku. 2. Sa Švedskom bi sklopljen mir u Olivi (1660.), gdje Poljaci izgubiše Estonsku i gotovo čitavu Livonsku. 3. S Ruskom u Andrusovu (1667,), u kojem Poljska morade ustupiti Smolensk, Černigov, Kijev i Ukrajinu onkraj Dnjepra.

(Domaći kraljevi, 1669.—1696.) Ivan Kažimir odreče se godine 1668. vladanja, te pođe u neki manastir u Francuskoj († 1672.), našto poljsko plemstvo proglasi kraljem domaćega velikaša Mihajla Višnioviecka (1669.—1673.), kojega se otac bijaše odlikovao u ratu s Kozacima. Protiv njega diže se jedna stranka, da ga sruši s prijestolja. Sred toga komešanja provališe Turci u Poljsku, osvojiše tvrđu Kameniec, Podolje i Ukrajinu, te prodriješe pustošeći sve do zidina Lavova. Da se Poljska u taj mah spase, ne preostade drugo, nego sklopiti na brzu ruku mir, koji bi utanačen u Bučaču (1672.) pod teškim pogodbama. Ali nato skloni hrabri velikaš Sobjeski poljski sabor, da pogazi mir, pak da njemu dade novaca i vojsku, s kojom će nastaviti rat. I zaista porazi on Turke kod Hocima (1673.) dan prije, nego što je Višniovieckі preminuo. Sada se otimaše za poljsko prijestolje šest knezova, ali kraljem bi proglašen dobitnik hocimski, slavni Ivan Sobjeski (1674. do 1696.). On ne mogaše u prvi kraj zapriječiti, da Turci ne prodru sve do Lavova; no pod zidinama toga grada dođe do bitke, u kojoj su Poljaci održali jednu od najsjajnijih i najodlučnijih pobjeda (1675.), što ih je kršćanstvo iznijelo iz borbe s Turcima (15.000 Turaka ostade na bojnome polju). Uza sve to nije se Sobjeski usudio udariti na Kameniec, jer mu je vojska bila vrlo iznemogla, i jer je sultan poslao na bojište novih 200.000 momaka. Uvidiv Sobjeski, da je slab za otpor protiv Turaka, utabori se na Dnjestru, gdje ga sa svih strana Turci opkoliše i natjeraše u takvu nepriliku, da mu nije ostalo drugo, nego prihvatiti mir, po kojemu veći dio Podolja kao i tvrđa Kameniec, a i jedan dio Ukrajine s one strane Dnjepra osta u turskim rukama. Sklopivši zatim s Austrijom savez pođe Sobjeski pod Beč, te ga oslobodi od Turaka (1683.).

*(Saska porodica.)**) Za poljsko prijestolje otimahu se po smrti Sobjeskoga dva takmaca: vojvoda Conti, kojega podupiraše francuski dvor, i August II., saski izbornik, kojemu su u prilog radili car Leopold I. i njegov sin Josip. Nakon borbe od godinu dana izabran bi August II. (1697.—1733.) On sklopi namah savez s Leopoldom I. protiv Turaka, te dobi

*) Röpell dr., Polen um die Mitte des 18. Jahrhundertes (1697. do 1763.). Gotha 1876.

u karlovačkom miru Podolje i Kameniec. Zatim snovaše o tom, kako da se dobavi Livonske, ali radi toga zaplete se u sjeverni rat (§ 42.). Uza sve to ne bijaše ni on ni sin mu podoban da preporodi Poljsku; pače on je svojom sjajnošću, rasipnošću i putenošću bio dvostruko pogibeljan za poljski narod, koji se je i onako dao lasno zavesti. Ni August II., a ni slabi nasljednik njegov August III. (1733.—1763.), kojega je Ruska digla na prijestolje, ne uradi ništa za boljak nutarnjega stanja Poljske, pače jedan i drugi zanemari sasvim vanjske snošaje, radi čega se je republika počela raspadati.

Način vladanja u Poljskoj može se s punim pravom nazvati republikanskim, jer je opći državni sabor (koji se je od g. 1569. sastajao u Varšavi) imao u rukama najvišu vlast i izvršivao sva suverenska prava. Sastojao se pak od dvije komore: 1. od senata, u kojem su bili svjetovni i duhovni senatori; duhovnima su se pribrajali biskupi, a svjetovnima vojvode (dosmrtni upravitelji provincijâ), kastelani (spočetka zapovjednici tvrđâ) i 12 najviših državnih činovnika; 2. od plemićkih poslanika, koji su se birali u skupštinama svake vojvodine (od svih barem 18 god. starih plemića). Tako je jedino plemstvo utjecalo na vladu. O stvarima, koje su se ticale državne blagajne, odlučivalo se je većinom glasova; kad se je pak radilo o zakonima ili o tako zvanim državnim poslovima, onda je trebalo jednoglasja; svaki je pak poslanik mogao, upotrijebivši liberum veto,*) sve poslovanje prekinuti te sabor rastjerati. To su rado upotrebljavale susjedne vlasti, samo da što uspješnije uzmogu podupirati anarhiju u Poljskoj. No da ipak sve zakonarstvo i sva uprava ne postane nemoguća, služili su se Poljaci tako zvanim saborima konfederacijâ, kod kojih je odlučivala većina glasova; ali ti su sabori po ustavu bili dopušteni samo u nekim slučajevima (kad je ili neprijatelj u zemlju provalio, ili se kralj birao, ili je domaća urota prijetila). Stalež građanski bijaše od onoga doba, otkad je kralj postao sasvim zavisan od plemstva, isključen iz sabora; poljski pak seljaci bijahu kmetovi krune i plemstva.

*) Liberum veto (niepozvaľam) zaveden bi godine 1652. za Ivana Kažimira. Za 110 godina, za kojih bi po zakonu moralo biti 55 sabora, bude 48 sabora ovakvim načinom rastjerano.

§ 41. Rusija.

Za mudrih i jakih careva iz kuće Romanovâ oporavi se Rusija brzo od smutnjâ, koje prouzročiše lažni Dimitrije. Sreća bijaše za vladajuću porodicu, što su prva dva Romanovića dugo živjela i vladala, jer je tako narod privikao novoj dinastiji, te se je ona mogla učvrstiti.

(Aleksije Mihajlović, 1645.—1676.) Mihajla Feodorovića naslijedi njegov šesnaestogodišnji sin Aleksije Mihajlović, kojega je prvih godina carevanja rukovodio njegov odgojitelj, bojarin Morozov. Pošto je Aleksije dovoljno ojačao, udari na Poljsku i Švedsku, da im otme zemlje, koje su one prije smutnjâ u Rusiji ugrabile.

U ratu s Poljskom nasmija mu se sreća. Kozaci naime odmetnuše se od Poljske (1654.), a tim se je promijenilo i stanje Rusije tako, da je odsad mogla jače djelovati s jedne strane prema jugu na Tatare, a s druge prema zapadu na Poljake; kad ju je pak zapao Kijev (mirom u Andrusovu, 1667.), nije se samo uvelike materijalno okoristila, nego joj sinu i nada, da bi ipak jednom mogla potresti unijom, koja je znatan dio ruskoga naroda prikovala uz poljsku republiku.

U ratu sa Švedskom (za Karla X.) ne bijaše tako srećan. No budući da se je u to vrijeme istrošila švedska snaga, mogaše se barem nadati, da će se zemlje na Baltičkom moru, što ih je Rusija izgubila mirom u Stolbovi (god. 1617.), kada tada natrag vratiti. Glavna težnja Aleksijeva bijaše, da uredi vojništvo i da ga uvježba na evropsku, pak da tako ojača svoju vlast. — Da bi to postigao, stade dozivati u rusku službu strane čašnike, uvoditi zapadne uredbe, osnivati tvornice, podizati materijalno stanje zemlje i graditi prve ruske trgovačke brodove, koji su u njegova trećega sina pobudili veliku ljubav i oduševljenje za pomorstvo. Tako prokrči Aleksije put evropskim institucijama; u drugu ruku opet steče zaslugâ, što je izdao novi zakonski zbornik (soborno uloženije). Za njegova carevanja pregleda patrijarh Nikon staroslavenske crkvene knjige, te ispravi u njima pogrješke. Mnogo svećenika i puka ne htjede prihvatiti ispravljene crkvene knjige, već za-

drža stare knjige kao svetinju. Ti se starovjerci prozvaše raskolnici, te ih još danas ima do 3 milijuna u Rusiji.*)

(Feodor Aleksijević, 1676.—1682.) Aleksija naslijedi najstariji sin Feodor Aleksijević. On prinudi Turke mirom u Bahčisaraju (1681.), da su se morali odreći svakoga gospodstva nad zapadnom Ukrajinom. Jednako znatno bijaše ukinuće »mêstničevstva«, kad je dao spaliti »razrjadne knjige« (popis porodicâ, koje su imale nasljedno pravo na različite vojničke i građanske službe). Car je, istina, dopustio, da se sastavi druga knjiga za plemiće (rodoslovnije knjigi), ali tim nije htio drugo, nego da se uzdrži tek uspomena na pređe plemićkih porodica.

(Ivan, Sofija i Petar, 1682.—1689.) Budući da je u Rusiji opstojalo nasljedno pravo po starosti, to bi prijestolje imalo zapasti Ivana kao najstarijega brata Feodorova. Ali Ivan bijaše za vladanje nesposoban nesamo poradi svoje tjelesne nemoći, već i poradi duševne slabosti. Stoga su bojari po Feodorovoj smrti u Moskvi proglasili za cara mlađega brata Petra. No nato pobuni vladohlepna carevna Sofija strijelce bojeći se za se i za svoje rođake, ako njezin polubrat ostane carem. Strijelci podigoše Ivana i Petra zajedno na prijestolje, vladu pak predadoše Sofiji. U njezinim rukama bijaše čitava uprava, dok je Petar, od svoje matere odgojivan, rastao boraveći ponajviše u selu Preobraženskom kod Moskve. Kad je pak osjetio u sebi već dosta snage, ustade sam na obranu svoga vladarskoga prava. Sad se lati Sofija skrajnjega sredstva protiv njega, naime urote; no Petar uguši urotu, a sestru zatvori u manastir. Bratu Ivanu ostavi samo carski naslov, vladu pak preuze sam.

(Petar Veliki, 1689.—1762.) Petrovo carevanje**) imade veliku historičku znamenitost. Odgojen i izučen od tuđih učitelja nauči on cijeniti zapadnu prosvjetu, te stade s pomoću njezinom razvijati sile svoje države. Najviše mu bijaše na srcu reforma vojništva. U tome ga pomagaše osobito Ženevac Le Fort. Petar spozna brzo, kako je potrebito, da se međe države

*) Aleksije ženio se je dvaput: prva žena Marija Miroslavskova rodi mu sinove Feodora i Ivana, i kćer Sofiju, a druga Natalija Nariškin sina Petra.

**) Brückner A., Peter der Grosse. Berlin 1880.

njegove razmaknu do mora, nesamo na jugu, nego i na zapadu, jer tako se je mogla lijepo štititi i osigurati pomorska trgovina, koja je dosad bila samo na sjeveru slobodna. Zato svrati pozornost na Baltičko i Crno more, i to najprije na Crno, jer mu se činjaše znatnijim, da dobije Azov, taj ključ istoimenoga mora, što ga se nekad djed mu car Mihajlo nije usudio zadržati, premda ga je imao već u svojim rukama. Iz te tvrđe pomagali su Turci Tatare kod haračenja, te je Petar mislio, da će odanle moći najlakše suzbijati njihove navale. Kad mu je taj pothvat srećno pošao za rukom (1696.), povjeri svojim generalima, da nastave rat s Turcima, a sam odluči poći u tuđinu, da ondje uči. No prije nego što je pošao na put, iznenadi ga nova urota. Već prije pokazivala se je među svima staležima ogorčenost i nezadovoljstvo s novim redom, osobito među strijelcima, kojima su tuđe vojnike pretpostavljali, i koji su teško podnosili stroži zapt i nove vojničke vježbe. Jednako se je nezadovoljstvo opažalo među plemstvom i građanstvom, jer je car njihovu djecu slao u strane, »krivovjerne« zemlje. K tome počeo je rogoboriti stalež plemićki i poradi troška za 60 novih bojnih brodova, što ih je za tri godine morao sagraditi u Voronežu. To opće nezadovoljstvo upotrijebiše neki smjeli urotnici, da upropaste i cara i nove uredbe. Ugušivši Petar na brzu ruku tu opasnu urotu sastavi sebi pratnju, kojoj stavi na čelo Le Forta, te se zaputi najprije u Njemačku, a onda u Holandiju (1697.). Ondje stupi u službu nekoga tesara u Zaandamu blizu Amsterdama, da valjano prouči, kako se grade brodovi. Odanle posjeti Vilima III. u Engleskoj, a onda se vrati preko Njemačke do Beča. Iz Beča htjede krenuti u Italiju, ali nova buna strijelaca prinudi ga, da se namah vrati u Moskvu (1698.). Buna se porodi najprije među streljačkim pukovnijama, koje su s ostalom vojskom stajale na poljskoj međi. Kaznivši strašno i okrutno krivce ukide Petar strijelce, ustroji novu, od stranih časnika uvježbanu vojsku, a onda obrati sve sile na to, da novim iskustvom i znanjem, što ga bijaše stekao u tuđini, iznutra preustroji rusku državu. Tako podiže nove učionice, uvede tuđe običaje (njemačko odijelo, brijanje brada), i bolje uredi zakonarstvo. Težnja, da razmakne međe Ruske do Baltičkoga mora na štetu Švedske, zaplete ga u sjeverni rat (§ 42.).

Za toga rata, koji se je svršio (god. 1721.) za Rusiju vrlo korisno, nastavljaše car Petar svoje reforme. Osim toga upotrijebi on boravak švedskoga kralja Karla XII. u Turskoj, da se učvrsti na Baltičkom moru. Godine 1703. stavi on temelj novoj prijestolnici, Petrogradu, i to u tuđoj zemlji, ne obazirući se nimalo na predašnjega gospodara njezina, koji je još uvijek bio dosta jak. Petar stade svoj novi glavni grad naseljivati sve pod silu, zapovjedivši mnogim plemićima, trgovcima i zanatlijama u Moskvi i po drugim gradovima, da se u nj sele sa svojim porodicama. Namah zatim poče graditi Kronstadt. Obrt, trgovina i brodarstvo stadoše sada tako napredovati, da je država, premda su dugotrajni ratovi iziskivali golem trošak, ostala bez duga (kad je Petar stupio na prijestolje, imala je Rusija godišnji prihod od pet milijuna rubalja, a kad je umr'o, iznosio je dohodak do 25 milijuna; u bojnim lukama bijaše do 40 brodova i 260 galija). Jedna od najznatnijih Petrovih novotarija bijaše ukinuće patrijaršije, jer je držao, da je ona jako pogibeljna njegovim težnjama i osnovama. Poslije smrti patrijarha Adrijana (1700.) dade Petar upravljati patrijaršijom punih dvadeset godina nekim metropolitom, da tako narod zaboravi na svoju crkvenu glavu. Najvišom državnom oblasti učini senat za svjetovne poslove, a sveti sinod za crkvene. U pratnji carice Katarine pođe Petar još jednom na put u zapadnu Evropu (u Holandiju i Francusku). Staroruska stranka upotrijebi njegovo izbivanje, da se iznova digne na njega; na čelo otpornikâ stane njegov sin Aleksije. Taj pobježe poslije iz Rusije k svomu svaku Karlu VI. u Beč, a odanle u Napulj; ali odvažni Petar ne bojaše se nikakvoga otpora, kad se je radilo o opstanku njegovih reforama. Sina prinudi na povratak, povede protiv njega parnicu i dade ga osuditi na smrt. Ne zna se međutim, da li je osuda izvršena, ili je Aleksije umr'o (1718.) od pretrpljenih muka prije određenog roka za pogubljenje. Kad je Petar rat sa Švedskom dovršio, podijeliše mu obje vrhovne oblasti, senat i sinod, naslov cara svih Rusa (imperator vseja Rosii) i pridjevke: »veliki« i »otac domovine« (1721.). Posebnim ukazom (god. 1722.) dade Petar ruskomu caru pravo, da sebi imenuje nasljednika ne obazirući se ni na bliži rod. Tako postade prijestolje zavisno od careve volje, od dvorskih spletaka i od vojske.

Rodoslovlje ruskih dinastija: Romanovljeve i Holstein-gottorpske.

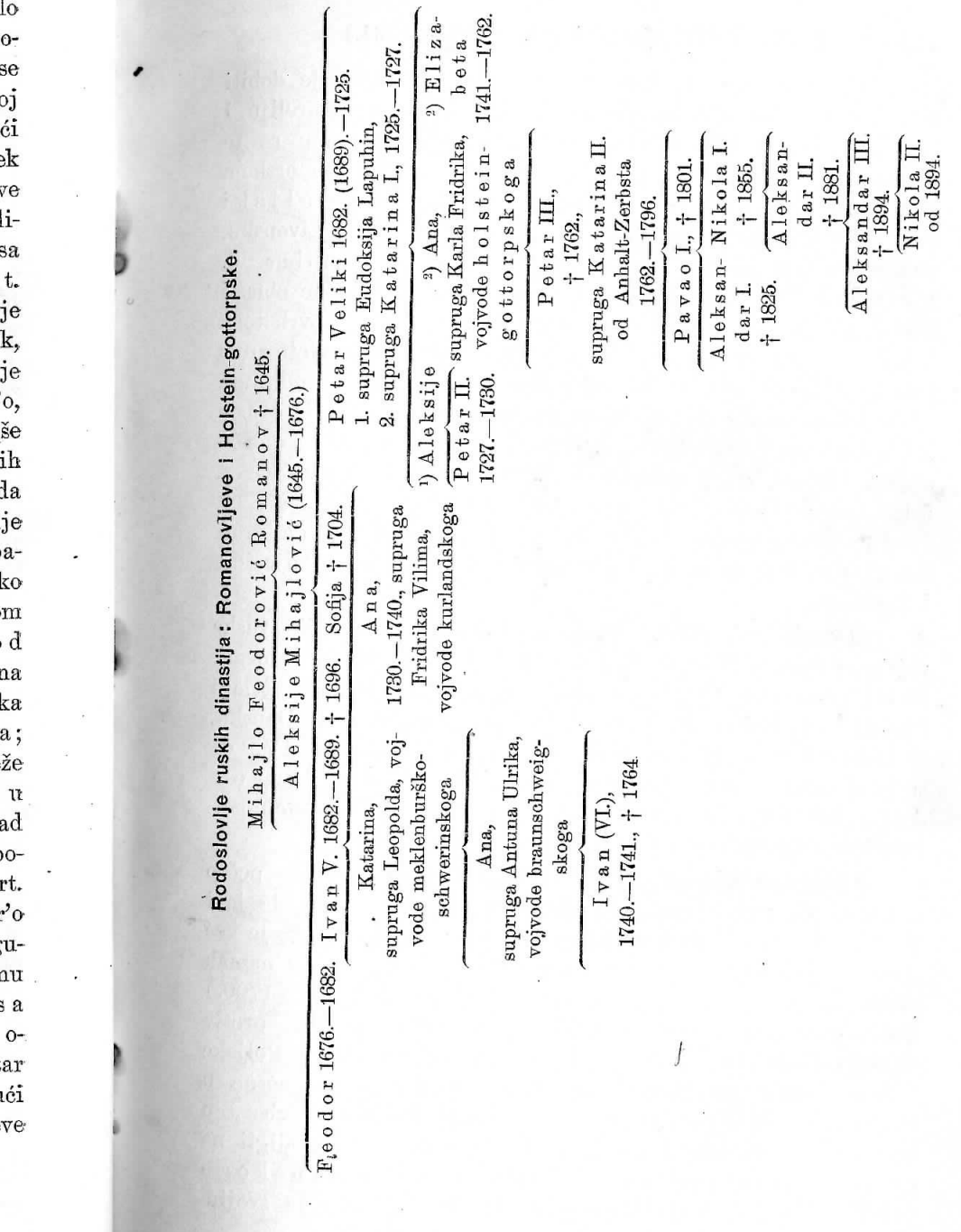

§ 42. Veliki sjeverni rat. (1700.—1721.)

(Povod ratu.) 1. Car Petar Veliki želio je dobiti natrag one primorske zemlje na Baltičkom moru (Kareliju i Ingriju), što su bile (1617.) zapale Švedsku, jer mu se je činilo, da su mu svakako potrebne, da učini Rusiju pomorskom vlasti. 2. August II., izbornik saski i ujedno poljski kralj, htjede opet pridružiti svojoj državi Estonsku i Livonsku, pak se tako vanjskim ratom ukloniti domaćim nemirima. 3. Fridrik IV., kralj danski, smjeraše osvojiti južne oblasti Švedske, koje bijaše izgubio mirom u Kopenhagenu; povrh toga htjede da steče vrhovnu lensku vlast nad vojvodinom Gottorp u južnom Schleswigu. Ta bi vojvodina još god. 1554. otkinuta od Danske, a sada vladaše njom šurjak švedskoga kralja Karla XII., po imenu Fridrik IV., koji je bio također vojvoda i u Holsteinu. Godine 1699. sklopiše Poljska, Rusija i Danska savez, želeći združeni upotrijebiti na svoju korist mladost Karla XII. (rođen 1682., vladao 1697.—1718.) i prinuditi ga, da vrati one zemlje, koje su njegovi prethodnici oteli Rusima, Poljacima i Dancima.

(Danski rat, 1700.) Prije nego što se je skupila ruska vojska, započeše Fridrik IV. danski i August poljski ratovati. Danci udariše na Gottorp, a Sasi provališe u Livonsku. Mladi švedski kralj pođe najprije na najbližega dušmanina, na Dansku, te iskrcavši se smjelo na Seelandiji, prinudi Fridrika IV., da se kani saveza protiv Švedske (u posebnom miru u Travendalu kod Lübecka 1700.), pak da vrati vojvodi holstein-gottorpskomu (šurjaku Karla XII.) otete zemlje i oblasti.

(Rusko-poljski rat, 1700.—1706.) Baš se je Karlo počeo spremati, da zajedri put Livonske, kad najednom začu, da je i Petar Veliki ustao na njega kao treći neprijatelj, te je već stao podsjedati Narvu u Ingriji. Karlo pohita namah protiv njega i oslobodi grad održavši sjajnu pobjedu (1700.) nad mnogo jačom ruskom vojskom (sa 8000 momaka protiv 40.000). Sada pođe Karlo na Livonsku, te protjera iz nje Poljake i Sase; zatim osvoji velik dio Litve, prodre pobjedonosno u Poljsku, i odbivši sve ponude mira skloni Poljake na zboru u Varšavi, da su skinuli s prijestolja Augusta II., i podigli na nj poznanjskoga vojvodu Stanislava Leščinskoga (1704.—1709.). Taj bijaše odan Karlu, koji mu je svojim

daljim pobjedama nad Sasima (i vojnom u Litvi i Volinju) pribavio opće priznanje. Pustivši svoga najpogibeljnijega neprijatelja, cara Petra, da mirno osvaja obale Baltičkoga mora i utvrđuje novu prijestolnicu svoga carstva (Petrograd sa tvrdinjama Kronstadt i Schlüsselburg) na švedskom zemljištu, provali Karlo XII. iz Volinja kroz Slesku i Sasku, te prinudi Augusta II. na mir u Altranstädtu nedaleko od Leipziga (1706.). August II. morade se odreći poljskoga prijestolja, okaniti saveza s carem Petrom i predati ruskoga poslanika Patkula, rođenoga Livonca i glavnoga začetnika rata, kojega je Karlo dao nemilo mučiti i pogubiti.

(Ruski rat, 1708.—1709.) Čitav uspjeh i svi plodovi dosadanjih pobjeda odoše brzo netragom poradi Karlove tvrdokornosti, a i stoga, što se je on spremao na poduzeće, koje nije bilo dobro zasnovano ni promišljeno. U svojoj prevelikoj mržnji na Ruse zanese se Karlo tako, da je naumio skinuti s prijestolja samoga cara, koji je i u samoj Rusiji poradi svojih reforama imao dosta neprijatelja. Mjesto da obnovi rat u pokrajinama na Baltičkom moru, pak da ondje otme caru ono, što je on uto osvojio, naumi navaliti na njega u srcu Rusije. Već bijaše kroz bare i šume provalio sve preko Dnjepra i zaprijetio samoj Moskvi, ali mjesto da ondje pričeka generala Löwenhaupta, koji mu je vodio u pomoć 11.000 kršnih momaka s obiljem živeža i bojnih sprava, dade se od staroga kozačkoga hetmana Mazepe sjajnim obećanjima naputiti, da ne udara ravno na Moskvu, već da pođe kroz Ukrajinu, pak da se ondje s njime sjedini. Uto navale Rusi na Löwenhaupta i razbiju ga tako, da je izgubio topove, bojne sprave i svu hranu, te kralju u pomoć doveo samo 6700 momaka. Ali ni združenje s Mazepom, koji je htio sa švedskom pomoću osloboditi se careve vlasti, ne donese Karlu nikakve koristi; jer mjesto 30.000 Kozaka, što mu ih bijaše Mazepa obećao, pristade uza nj samo 4—5000, pak se i ti pomalo razbjegoše tako, da je Mazepa samo s nekoliko momaka kao bjegunac stigao k švedskomu kralju. Uza sve to ne dade se Karlo skloniti na povratak, već pođe dalje, ali u zao čas. Kod Pultave (1709.) navališe na nj Rusi sa 50.000 momaka i razbiše ostatke njegove iznemogle vojske od 15.000 momaka (on nije imao bojne osnove ni bojnih sprava) tako strašno, da je Karlo jedva sam s nešto malo družine (2000 momaka) preko Dnjepra i Dnjestra pobjegao u turski grad Bendér.

(Karlo XII. u Turskoj, 1709.—1714.) Karlo ostade u Turskoj čitavih pet godina, nastojeći da sultana skloni na rat s Ruskom. To vrijeme upotrijebi August II., a i Fridrik IV., da pogaze mir, koji su od nevolje utanačili. August II. protjera Stanislava Lešćinskoga iz Poljske izjavivši, da ga je samo nužda na to nagnala, da se je odrekao poljske krune, pa zauze opet tu kraljevinu. Danci navališe na južne oblasti švedske, ali biše dva puta sramotno suzbiti; ipak oteše sinu vojvode holstein-gottorpskoga nesamo Schleswig, nego i Holstein, mimo to osvojiše još švedske vojvodine Bremen i Verden. Najveću korist ugrabi Petar. On pokori švedske pokrajine Livonsku, Estonsku, Ingriju, Kareliju i jedan dio Finske.

Nakon dugoga pogađanja i kojekakih spletaka skloni napokon Karlo XII. sultana Ahmeta III. na rat s Rusijom. Petar htjede predusresti navalu Turaka, ali bijaše zle sreće. Turci (200.000) ga po nesreći s čitavom njegovom vojskom (40.000 momaka) opkoliše na rijeci Prutu. Iz te neprilike izbavi se poniženjem i darovima za velikoga vezira, te izmoli »milostivi« mir, po kojemu je Rusija Turcima ustupila Azov s čitavom okolinom (1711.). Karlo ostade ipak u Bendéru nadajući se udilj, da će i taj mir razvrgnuti. Svom snagom opre se Turcima, kad su ga gonili, da se vrati kući; napokon oteše jurišem njegov dobro utvrđeni stan kod Bendéra, te zarobiše njega samoga. Odvedoše ga ća u Demotiku kod Drinopolja, ali on ne htjede još ostaviti Turske, već zahtijevaše, da mu dadu vojsku od 160.000 Turaka i Tatara. Tek kad je dočuo, da švedski staleži smjeraju predati krunu njegovoj sestri Ulriki Eleonori, pohita nečuvenom brzinom kući. Za 14 dana prevali put od 280 milja i dođe kući 27. studenoga 1714.

(Karlova navala na Norvešku i njegova smrt.) Godine 1715. pridružiše se švedskim neprijateljima pruski kralj, zatim hanoveranski izbornik i engleski kralj. Karlo posla poslanika caru Petru, da mu ponudi pokrajine na Baltičkom moru i da se s njime pogađa, samo da ga tako zabavi, a međutim skupi posljednje sile svoga naroda, te odluči Dancima oteti Norvešku, pa tako nadoknaditi sav gubitak. Prva vojna (1716.) ispade mu zlo za rukom zbog nepogodnoga vremena; obnovivši rat pade Karlo (1718., u 36. god.) u prokopima kod Fredericksballa, možda kao žrtva neke urote, koja mu je radila

o glavi. Švedi sada ne htjedoše Karlova nećaka, vojvodu holstein-gottorpskoga, već podigoše na prijestolje mlađu sestru njegovu Ulriku Eleonoru, suprugu nasljednoga princa hessen-kasselskoga, koja je izjavila, da će se odreći neomeđene vlasti kraljevske i vladati zajedno s državnim vijećem.

(Mir.) Rat se svrši mirom, koji je Švedska s pojedinim neprijateljima sklopila. 1. Hanoveranska dobi vojvodinu Bremen i Verden. 2. Pruska: Prednje Pomorje između Odre i Peene, zatim Stettin, otoke Usedom i Volin. 3. Danska zadrža Schleswig (izuzev glücksburšku oblast). 4. Rusi su neprestano harali švedske obale, te tako silom prinudili Švede, da su mirom u Nystädtu (u Finskoj 1721.) ustupili Livonsku, Estonsku, Ingriju i jednu čest Karelije.

Tako izgubi Švedska svoju premoć na sjeveru Evrope, a Rusija stupi na njezino mjesto kao velevlast. Stanislav Lešćinski, koji je ostavljen od svega svijeta poslije smrti Karla XII. pobjegao u Francusku, zadrža ugovorom između Švedske i Poljske samo kraljevski naslov.

§ 43. Njemačka i austrijske nasljedne zemlje za cara Karla VI.

(1711.—1740.)

(Turski rat.) Kad je Petar Veliki počeo (1711.) ratovati s Turcima, podiže on Crnogorce, da tako odvrati Arbanase i Hercegovce od rata s Rusijom. Poradi toga provali Ahmet-paša poslije mira, sklopljena s Petrom Velikim na Prutu, u Crnu goru, ali ga vladika Danilo suzbi. Nato dođe Numa-paša Ćuprilić sa 100.000 momaka. Crnogorci biše razbijeni, te ih se veća čest razbježe što po gorama, što po bližem primorju bokeljskom, kamo se je i vladika bio sklonio. Budući pak da su tako Crnogorci našli utočište na mletačkom zemljištu, navijesti Turska rat Mlečanima (1714.) i pokuša oteti im poluotok Moreju, koji ih je zapao karlovačkim mirom. Kad se je nato Karlo VI. počeo oružati da pomogne Mlečanima, navijestiše Turci rat i njemu. Eugen Savojski pokaza snova svoj vojnički talent na vrlo sjajan način: razbi naime Turke kod Petrovaradina (1716.) i zatim osvoji tvrdi Temešvar, a godine 1717. prijeđe preko Dunava, te podsjede Beograd. Razbivši veli-

koga vezira, koji bijaše doveo novu tursku vojsku od 200.000 momaka, osvoji Beograd. Turci sklopiše sada mir u Požarevcu (1718.), kojim dobi car sav Banat, jedan dio Srbije (između Morave i Drine s Beogradom) i Vlašku do Alute; zatim ostatak Slavonije i od Bosne tursku obalu uza Savu od Une do Drine zajedno s tvrđama Novim, Dubicom i Jasenovcem. Mlečani dobiše od Moreje natrag samo otok Cerigo, ali zadržaše zato neke gradove u Dalmaciji, Hercegovini i Albaniji, koje bijahu u ratu osvojili.

(Quadrupelalijanca 1718.) Dok je Karlo VI. ratovao s Turcima, zamisli ministar španjolskoga kralja Filipa V., slavični kardinal Alberoni, osnovu, kako bi predašnju španjolsku državinu u Italiji opet pridružio španjolskoj kruni. U to ime dade zauzeti Siciliju i Sardiniju. No kako je Filip V. čeznuo i za francuskim prijestoljem, okani se i Francuska svakoga prijateljstva s njim, te sklopi s Velikom Britanijom i s carem, nadajući se da će uz njih pristati (što se je malo poslije dogodilo) također Holandija, tako zvanu quadrupelalijancu. Svrha joj bijaše, da uzdrži utrechtski mir. Saveznici prinudiše kratkim ratom Filipa V., da je otpustio Alberonija, te ostavio Sardiniju i Siciliju, a povrh toga da se je odrekao španjolskih nuz-zemalja na korist cara, koji ga je tada priznao španjolskim kraljem. Savoja, koja bijaše prešla na stranu Filipovu, morade caru dati Siciliju u zamjenu za Sardiniju (1720.). Vojvoda savojski proglasi se na to »sardinskim kraljem«.

*(Pragmatička sankcija.)**) U to doba bijaše moć Austrije na svome vrhuncu; utrechtskim naime i požarevačkim mirom znatno se poveća njezina državina, tako da je obuhvaćala nesamo narode različitih jezika i običaja, nego i oblasti zemljopisno vrlo rastrgane i odijeljene. Car Karlo VI. nastojaše iz svih sila, kako bi povisio nutarnje blagostanje svojih zemalja, te tako podigao i svoju moć. No brzo natkrili sve njegove skrbi osobito jedna briga. Ne imajući muškoga potomka po smrti jedinca sina

*) Bidermann, Entstehung und Bedeutung der pragmatischen Sanction, Wien, 1875.; — Fournier A., Entstehungsgeschichte der pragmatischen Sanction, 1877.; — Wolf A., Geschichte der pragmatischen Sanction, Wien 1850.; — Turba G., Die pragmatische Sanction mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stefanskrone, Wien 1906.

(1716.) obuze ga strah, da se ne bi austrijske zemlje po njegovoj smrti raspale. Zato izdade zakon o nasljedstvu pod imenom pragmatičke sankcije, koja je sadržavala tri ustanove: 1. da se zemlje, koje pripadaju hapsburškoj monarhiji, nikada ne dijele; 2. da one po njegovoj smrti u nedostatku muškoga potomka pripadnu njegovim kćerima i njihovim nasljednicima po pravo prvorodstva; 3 ako izumre i ta loza, onda su baštinice prijestolja kćeri Josipa I. i njihovi descendenti.

Pragmatičku sankciju prihvatiše prvi hrvatski staleži (u ožujku 1712.), i to još prije, nego što bijaše pismeno ustanovljena (19. travnja 1713.). Godine 1720.—1724. priznaše je ostale kraljevine i pokrajine hapsburške (Ugarska 1722.). Da bi je i strane vlasti evropske prihvatile, prinese Karlo velikih žrtava, mjesto da ju je osigurao jakom vojskom. Iza dugoga dogovaranja priznaše ju prve Španjolska i Rusija, zatim (1731.) pomorske vlasti, pošto je Karlo ukinuo pred nekoliko godina zasnovanu istočno- i zapadnoindijsku trgovačku družinu u Ostendu. Naposljetku prihvati je i njemačka država izuzevši Bavarsku i Sasku. Da tu posljednju pridobije, stade Karlo podupirati (sve preko volje Eugenove) saskoga izbornika, da steče poljsku krunu; no time se zaplete u rat, u kojem je izgubio jednu čest svojih zemalja.

(Poljski nasljedni rat, 1733.—1738.) Kad je poljski kralj August II. umr'o, skloni Ljudevit XV., kralj francuski, veliki dio poljskoga plemstva, da opet digne na prijestolje njegova tasta Stanislava Lešćinskoga. No druga stranka, koju podupirahu Rusija i Austrija, izbere sina pokojnoga kralja, saskoga izbornika Augusta III. (1733.) Sasko-ruska vojska protjera Stanislava iz Poljske. No Ljudevit XV. i njegovi rođaci, španjolski i sardinski kralj, prionuše za Stanislava i navijestiše caru rat, kojega pozorište bijaše u Italiji i na gornjoj Rajni. Saveznici osvojiše Lotaringiju, koje je vojvoda Franjo Stjepan bio određen za supruga carevoj kćeri Mariji Tereziji, tako isto i Napulj sa Sicilijom. Na Rajni održa se slabo pomagani Eugen barem defenzivno i obrani cara od veće nesreće, dok su careve vojvode u Italiji izgubili sve do Mantove. Nakon trogodišnjega pogađanja (1735.—1738.) utanačen bi miru Beču (1738.). Stanislav Lešćinski odreče se poljske krune, te dobi za naknadu Lotaringiju i Bar pod pogodbu, da te vojvodine po njegovoj

Bourbonska i bourbonsko-orleanska kuća u Francuskoj, Španiji, Napulju i u Parmi.

1) Henrik IV., sin Antuna Bourbonskoga, † 1610.

2) Ljudevit XIII., † 1643.

3) Ljudevit XIV., † 1715., supruga Marija Terezija španjolska

Ljudevit Dauphin, † 1711.

Ljudevit Dauphin, † 1712. — 1) Filip V., vojvoda anžuvinski, kralj španjolski, † 1746.,

4) Ljudevit XV., † 1774. — 2) Ljudevit, † 1724. — 3) Ferdinand VI., † 1759. — 4) Karlo III., 1735., kralj obiju Sicilija, i 1759.—1788. — Filip, 1748., vojvoda parmanski

Ljudevit Dauphin, † 1765. — kralj španjolski

5) Ljudevit XVI., † 1793. — 7) Ljudevit XVIII., † 1824. — Karlo X., † 1836.

6) Ljudevit XVII., † 1795. — Ljudevit, vojvoda angoulêmski, † 1844. — Karlo, vojvoda od Berryja † 1820.

Henrik (V)., vojvoda od Bordeauxa, „grof Chambord" † 1883.

5) Karlo IV., 1788.—1808. — Ferdin. I. (IV.), † 1825. — kralj obiju Sicilija

6) Ferdinand VII., † 1833. — D. Carlos V., † 1855

7) Izabela zbačena 1868., supruga Franjo Assisijski — Karlo (VI.) † 1861.

8) Alfons XII. 1875.—1885., 2. žena Kristina austrijska.

9) Alfons XIII.

Ferdinand — Ljudevit, kralj etrurski, supr. Marije Luize, restituiran u Luki

Ferdinand II., † 1859. — Karlo II., od 1847. u Parmi

Franjo II., zbačen 1861. — Karlo III., ubijen 1854.

Roberto I., otjeran 1859.

Filip, vojvoda orleanski, † 1701.

Filip, regent, 1715.—1723.

Ljudevit, † 1752.

Ljudevit Filip, † 1785.

Ljudevit Filip Josip (Egalité), † 1793.

9) Ljudevit Filip I., kralj francuski, 1830.—1848., † 1850.

Ferdinand od Orleansa † 1842. — Ljudevit od Nemoursa — Antun od Montpensiera

Ljudevit Filip, grof Eu. Supruga Izabela od Braganze

Ljudevit Filip, grof pariski. — Roberto, vojvoda od Chartresa.

smrti pripadnu Francuskoj kao baština njegove kćeri. (To se dogodi 1766.) Vojvoda lotaringijski Franjo Stjepan dobi (godine 1737. izumrćem porodice Medici ispražnjenu) veliku vojvodinu Toskanu (koja ostade porodici hapsburško-lotaringijskoj do god. 1859.). Car ustupi kraljevinu obiju Sicilija španjolskomu infantu Don Carlosu (španjolska sekundogenitura, do 1861.) i primi u zamjenu Parmu i Piacenzu. Francuska napokon priznade pragmatičku sankciju.

Za poljskoga nasljednoga rata umre najveći austrijski vojvoda, princ Eugen Savojski (1736.). Nešto bolan leže junak u postelju, a već sjutradan u 8 sati nađoše ga mrtva. U različnim bojevima dopade Eugen trinaest rana. On satre moć Osmanlijâ i potrese Ljudevitom XIV., upravo kad je on stajao na vrhuncu svoje slave i moći (1711.). Eugen bijaše velik u politici, silan na bojištu. Za života učini jeditu pogrješku, što ne htjede prihvatiti Ljudevitove ponude mira u španjolskom nasljednom ratu; želja naime, da zgazi i smrvi staroga neprijatelja, nadjača njegovu mudrost. Pragmatička sankcija bijaše mu također vrlo na srcu, ali je on ne htjede osigurati ugovorima, nego jakom i dobro uređenom vojskom.

(Rat s Turskom, 1737.—1739.) Na koncu svoga života zaplete se Karlo kao saveznik Rusije još u jedan rat s Turskom. Ruska carica Ana upotrijebi zgodu, kad se je Turska zaratila s Perzijom, da joj otme Azov, što ga car Petar Veliki bijaše ustupio mirom na Prutu. To joj pođe također za rukom. No mnogo nesrećniji bijaše njezin saveznik car Karlo VI., koji se je nadao, da će osvojiti više turskih zemalja i tako nadoknaditi gubitak Napulja i Sicilije. Turci nadjačaše uvijek slabu i iza Eugenove smrti zlo vođenu austrijsku vojsku u tri vojne, pak počeše podsjedati i sam Beograd. Carski dvor htjede sada sklopiti mir, te bijaše pripravan na svaku žrtvu, samo da spase Beograd, u kojemu bijaše jedva 15.000 momaka posade. General Schmettau ponudi doduše, da će ga on braniti; ali grof Neipperg, koji je ugovarao mir, predade Beograd Turcima još prije, nego što je car potpisao mir. Car ne mogaše više ratifikacije odbiti, i tako dobiše Turci natrag u Beogradskom miru (1739.) velik dio svoga prijašnjega gubitka, naime Beograd sa Srbijom, Vlašku do Alute, i bosansku Posavinu. Dunav i Sava postadoše međom obiju država. Rusiji ostade Azov.

*(Nutarnje prilike u hapsburškim zemljama.)**) Blagostanje hapsburških nasljednih zemalja bijaše tridesetogodišnjim ratom silno nazadovalo, dok su opet zemlje krune ugarske za turskoga vladanja i za vječitih ratova s njima grozno stradale. K tomu su još kužne bolesti ponovo bjesnile i harale. Broj pučanstva bijaše se u svim zemljama znatno smanjio; ratarstvo, obrt i trgovina zahiriše. Leopold I., koji je nakon svršenih vojna s Turcima morao ponovo ratovati, nastojaše da blagostanje svojih zemalja opet pridigne. Za njegova vladanja izašla je knjiga s napisom: »Austrija nada sve drugo, samo kad hoće«, u kojoj se je izlagalo bogatstvo njegove države prirodninama, te se bodrilo, da se to upotrijebi za industriju i trgovinu.

Tom pobudom i nastojanjem vlade stale su se austrijske zemlje polagano oporavljati od ljutih rana zadatih im u predašnja vremena. Industrija se dizala u Češkoj, Moravi, Sleskoj i Donjoj Austriji. Suknenu robu iz Jiglave i Liberca, platno iz Rumburga, Trutnova i Sleske, pak i različite prirodnine počele se izvoziti u strani svijet. Da bi trgovinu podigao, proglasi Karlo VI. 1719. Trst i Rijeku slobodnim lukama, gdje se ne plaća nikakva carina; podjedno pogodovaše orijentalnoj kompaniji, družini za trgovanje po Dunavu i po moru. Car joj također podijeli pravo, da osniva tvornice, te dade podjedno sagraditi izvrsne ceste iz Beča u Trst, iz Beča u Prag, pak također iz Karlovca na Rijeku (Carolina).

Pokraj sve to više rastuće moći državne napredovale su i umjetnosti, naročito pak graditeljstvo. Najznatniji umjetnici bili su Ivan Bernhard Fischer von Erlach i njegov sin Josip Emanuel, Ivan Luka von Hilleprand i Dominik Martinelli. Po njima nastadoše u baroknom slogu u Beču državna kancelarija, zimska jašionica, dvorska knjižnica, zamak Schönbrunn, palača princa Eugena i više palača plemićkih porodica. Karlova crkva sagrađena bi prilozima sviju zemalja. Najznamenitiji kipar u ono vrijeme bio je Rafael Donner († 1741.), od kojega potječe lijepi zdenac na Novom trgu u Beču.

*) Mayer F. M., Die Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich und die orientalische Compagnie, 1882. — Ilg A., Kunsthistorische Charakterbilder aus Oesterreich-Ungarn, 1893.

§ 44. Branibor i Prusija.*)

Od svršetka tridesetogodišnjega rata ovamo zauzeše odlično mjesto izborni knezovi braniborski iz kuće Hohenzollern, koja je godine 1618., pošto bijaše izumrla pruska loza, također i Pruskom zagospodovala. Tomu najviše pomože Fridrik Vilim (1640.—1688.), prozvan »veliki izbornik«. Fridrik Vilim oslobodi istočnu Prusiju od poljske vrhovne vlasti (ugovor u Velavi 1657.); k tome uze sebi za glavnu zadaću, da što čvršće združi dijelove svoje države, koji su bili daleko razasuti i jedan drugomu protivni. Nastojeći revno oko zemaljske kulture dade on obraditi puste krajeve, dozva u zemlju naseljenike, te uze pomagati industriju, koju znatno unaprijedi, kad je primio iz Francuske protjerane Hugenote. Da bi digao trgovinu, osnova kolonije u »Zlatnom primorju« afričkom; ali one nijesu imale trajne vrijednosti, te biše poslije prodane Holandiji. Tim i uređenom upravom poveća on svoje dohotke, te mogaše sada uzdržavati znatnu vojsku, kojom je sebi osigurao odlučno utjecanje u spoljašnje prilike.

Njegov nasljednik Fridrik III.**) (kao kralj Fridrik I., 1688.—1713.) pomagaše cara u španjolskom na-

*) Stenzel G. A. H., Geschichte des preussischen Staates (do g. 1763.), 5 svez.; — Droysen J. G., Geschichte der preussischen Politik; — Oncken W., Das Zeitalter Friedrich des Grossen, 2 sveska, 1881. do 1883.; — Häusser Ludw., Deutsche Geschichte vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Gründung des deutschen Bundes, 4 sveska, 1869. do 1870.

) **Rodoslovlje porodice Hohenzollern od god. 1640.

Fridrik Vilim, veliki izbornik, 1640.—1688.

Fridrik III. (kao kralj I.), 1688. (1701.)—1713.

Fridrik Vilim I., 1713.—1740.

Fridrik II., 1740.—1786.

August Vilim † 1758.

Fridrik Vilim II., 1786.—1797.

Fridrik Vilim III., 1797.—1840.

Fridrik Vilim IV. 1840.—1861.

Vilim I. regent od 1858., kralj od 1861., car od 1871. † 1888.

Fridrik III. (I.) † 1888.

Vilim II.

Karlo Fridrik Karlo, † 1885.

Albrecht, Albrecht, regent u Braunschweigu.

sljednom ratu, te podiže tako svoju kuću, jer mu je zahvalni car dopustio, da se proglasi pruskim kraljem (1701.). Dobivši kraljevski naslov podade se velikoj raskoši misleći, da će sebi tako osvjetlati lice; no pri tome prekorači svaku mjeru, te umrije ostavivši iza sebe goleme dugove. Uza sve to zadužio je potomstvo osnovavši sveučilište u Halli (gdje su tako blagoslovno djelovali Thomasius, Francke i Kristijan Wolf) i akademiju znanosti u Berlinu (kojoj bijaše prvi predsjednik Leibnitz).

Njegov sin i nasljednik Fridrik Vilim I. (1713. do 1740.) bijaše surov despot, koji je međutim svojom hirovitom samovoljom i nemilom strogošću samo htio da uredi zemlju i podigne blagostanje njezino. Da se oslobodi duga, što ga je baštinio od oca, poraspoda dragulje i bogato pokućstvo. Sve, što je spominjalo na raskoš, zabrani, a za uzdržavanje kraljevskoga dvora odredi vrlo malenu svotu. Operni pjevači i glumci biše otpušteni, pjesnici, umjetnici i učenjaci izgubiše sasvim ili djelomice svoje plaće. Umjesto da učini dvor središtem finijega života, on bi najviše volio krupne šale i dosjetke, koje je zbijala njegova »pušaća družina«. No zato je tom štedljivošću vrlo mnogo pomogao, da je država ojačala, te postala velika i slavna. Svojim novim financijalnim sustavom nastojaše da povisi dohotke, a da ipak ne nametne većih tereta ni seljaku ni građaninu. Da opustjele krajeve upitomi, primi u zemlju mnogo doseljenika (20.000 protestantskih bjegunaca iz Salzburga). Najviše se je starao, da skupi i uredi veću vojsku, uvijek na boj spremnu (knez Leopold Anhaltsko-dessavski zasnovao je organizaciju i disciplinu pruske vojske); no pri tome je bio dosta silovit i vrlo smiješan. Za tjelesnu stražu svoju kupovao je za skupe novce momčad gotovo iz čitave Evrope; a često bi zorne mladiće lukavštinom i silom zarobio, osobito ako su bili stasiti i neobično visoki.

Utrechtskim mirom dobi gornji Geldern, a iza velikoga sjevernoga rata zapade ga jedan dio Pomorja.

Pokraj svoje velike škrtosti bijaše Fridrik Vilim još i bezobzirce strog, a mnogo puta i okrutan. Sin njegov, kraljević Fridrik, bijaše štedljiv kao i on; no inače bijaše u svemu živa opreka očeva. Bavio se je vrlo rado francuskom knjigom i vještinama, osobito pak glazbom. No upravo radi toga sukobiše se više puta otac i sin, te Fridrik Vilim stade misliti, kako bi sina

svoga lišio nasljedstva. Ne mogući Fridrik dulje snositi očeve silovitosti naumi pobjeći u Englesku. Ali osnova njegova bi izdana; ortak njegov, poručnik Katte, bi pogubljen, a i sam Fridrik kao vojnički bjegunac od ratnoga suda osuđen na smrt. Srećom zauzeše se za nj strani vladari, poimence car, pa ga tako spasoše. No ipak bude kao zarobljenik poslan u tvrđu Küstrin, gdje je pod strogom paskom radio i priučavao se poslu kod ratne komore. Iza godine dana pusti ga otac opet na slobodu, ali pravoga sporazumka ne bijaše nikad između oca i sina. Fridrik živio je najviše u Rheinsbergu u društvu svojih prisnih prijatelja, učenjaka, pjesnika i umjetnika. Odavle je dopisivao također s francuskim filozofom Voltaireom, kojega je kao kralj pozvao na svoj dvor. Njemu je kraljević šiljao također svoje spise, u kojima je izlagao svoje političke nazore, tako »Promatranja o sadanjem stanju evropskoga državnoga tijela« i »Antimachiavelli«, gdjeno pobija načela, koja bijaše Machiavelli iznesao u svome djelu »Il principe«. Fridrik izlaže u posljednjem spisu, da je knez (vladar) prvi službenik države, da je namješten za boljak naroda, i da mu je poglavita zadaća promicati narodno blagostanje. Tim osudi načela Ljudevita XIV. o vladanju i utre put prosvijećenomu apsolutizmu.

B. Evropa u vrijeme prosvijećenoga apsolutizma (1740.—1789.).

§ 45. Literatura »prosvjete«.

Što je apsolutizam postajao moćniji te više utjecao u sve prilike crkvenoga, državnoga i društvenoga života, sve se je više stalo vapiti za reformama na crkvenom, državnom i gospodarskom polju. Težnje za općom reformom prikazuje literatura »prosvjete«. Kolovođe te literature jesu Voltaire, Montesquieu i Rousseau, zatim tako zvani enciklopedisti. Ukoliko su se ti muževi obarali na vjeru i crkvu, bijaše im put već utrt od filozofskih spisatelja 17. stoljeća.

Već lord Bacon Verulamski († god 1626.) osnivaše sve znanje na motrenju i iskustvu, dakle na induktivnoj metodi; jednako nastojaše, da znanost bude od koristi (commodis

humanis inservire), što doduše nije uopće pravo, ali je ipak filozofiju svratilo na pravac jasnoće i činjenicâ. Na čelu novijih filozofa stoji Francuz Descartes (Cartesius, † 1650.), koji je za glavni osnov svoga filozofičkoga sustava prihvatio dvojbu (skepticizam), te se otresao sviju onih tradicionalnih nazora, koji se ne mogu razabrati ni dokazati razumom. Kako međutim nije izravno udarao na objavljenu vjeru, nije se uopće poimao doseg njegova nauka. Nasuprot svaku vjeru u dogme zabaci Spinoza († 1677.), Židov iz Portugalske, koji se bijaše nastanio u Amsterdamu. On propovijedaše panteizam, to jest da su Bog i svijet jedno. Stvarajuća i stvorena priroda njemu je jedno te isto, a različite su samo prema tomu, odakle se promatraju. Veću pozornost probudio je njegov vršnjak Englez Locke († 1704.). Locke ustvrdi (u svom »Pokusu o čovječjem razumu«), da sve znanje potječe od osjećanja i od toga što duh razabira svoju vlastitu djelatnost; sve naše znanje o netvarnom svijetu da je samo rezultat naše sopstvene djelatnosti. Vjerske nazore ocjenjivaše on prema tomu, da li se slažu s razumom; no podjedno nastojaše dokazati, da u objavljenoj vjeri nema ništa, što bi se protivilo razumu. Kao politički spisatelj branio je isprvičnu čovječju slobodu te je tvrdio, da je država postala dvostranim ugovorom između vladara i podanikâ. Država mora štititi i usrećiti svakoga pojedinca; ona ima dalje određene zakone, kojih se mora držati i vladar i njegovi podanici.

Nasljednici Lockeovi svom se odlučnošću oboriše na sve crkvene dogme, naročito pak na Trojstvo, tvrdeći, da se samo jedno najviše duhovno biće imade štovati kao Bog. Najodličniji propovjednik toga novoga nauka, kojega se pristaše prozvaše deisti, bijaše grof Shaftesbury († 1713.). Deisti engleski doimahu se znatno literature, poimence u Francuskoj i Njemačkoj. Francuski spisatelji zabrazdiše još dublje od svojih engleskih učitelja; ravnodušje engleskih filozofa prema kršćanstvu prometnu se u Francuskoj u očito neprijateljstvo i ruganje. Na čelo neprijateljâ kršćanstva stade ondje najznamenitiji i najuplivniji francuski spisatelj i pjesnik prošloga stoljeća, po imenu François Marie Arouet de Voltaire († 1778.). U svojim brojnim spisima historijskoga, filozofijskoga i poetskoga sadržaja, koji svi odaju veliku nadarenost i neiscrpljivu dosjetljivost njegovu, udaraše on svom žestinom na vjeru i svećenstvo

sipajući najujedljivije pogrde i poruge na sve, što je veliko i sveto, te dokazujući, da su puka sebičnost i hladni razbor glavne pobude svakomu nastojanju čovječjemu. No i na državni sustav kao i na kraljevstvo udaraše on jednako žestoko. Nijednoga spisatelja nijesu nikada suvremenici tako štovali kao njega; njegovi spisi doimali su se silno tadanjega mišljenja, pače i kraljevi i knezovi otimali su se za njegovo prijateljstvo, jer je u ono doba duhovito ruganje vjeri i ćudorednosti preotelo mah u odličnome društvu. Udarajući na kršćanstvo ne ostade Voltaire sam, već se za njim povedoše mnogi drugi spisatelji. Od njih ističu se osobito sastavljači velikoga enciklopedičkoga rječnika, na čelu im filozof Diderot († 1784.) i matematik d' Alembert († 1783.). U tome enciklopedičkom rječniku (Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers) obrađeno i prikazano je čitavo čovječje znanje i umijeće u duhu nove filozofije: auktoritet i tradicija ne vrijede tu ništa, sve se samo sudi i ocjenjuje po razumu. Prvi svesci enciklopedije ugledaše svijetlo god. 1751. i 1752.

I politički nazori Lockeovi nađoše u Francuskoj živa odziva. Kao najljući protivnici postojećih državnih prilika ustadoše Montesquieu († 1755.) i Jean Jacques Rousseau († 1778.). Montesquieu udaraše isprva na državu i crkvu nastojeći njihove uredbe izvrći ruglu; poslije putovaše i proučavaše strane zemlje, te se poimence zadrža dulje vrijeme u Engleskoj. Plodove svoga izučavanja i zreloga iskustva skupi on u djelu »L' esprit des lois« (duh zakonâ), u kojemu izlaže svoje nazore o različnim državnim oblicima. Svrha države je zakonita sloboda pojedinaca. Ta se svrha najbolje postizava, kad se pučko zastupanje združi s kraljevstvom; stoga je ustavna monarhija najbolji oblik države.*) Još veću pozornost od Montesquieu-a pobudi Rousseau (rođen u Ženevi 1712.) sa svojim političkim idejama. U svome djelu »Emil« prekoravaše on dotadanji način odgojivanja mladeži te preporučivaše, neka se odgoja udesi tako, da se mladež što manje udalji od prvotnoga naravnoga stanja čovječjega. Premda u pozitivnom di-

*) U spisu „Lettres Persannes“ žigosaše on grkom satirom političke mane u državi i društvu, a u knjizi „Sur . . . la décadence de la république Romaine“ prikaza, kako i velik narod propadne, kad nestane u njemu građanskih vrlina.

*

jelu toga spisa ima sva sila krivih i pretjeranih tvrdnja i zaključaka, ipak bi njim položen osnov modernomu naravnomu uzgoju i zornoj obuci. Još se jače doimaše drugo Rousseau-ovo djelo s napisom »Contrat social« (društveni ugovor), u kojemu je tvrdio, da sva državna vlast potječe od naroda, koji ju je dobre volje prenio na vladare. Ako vladar ne ispunja pogodbe toga ugovora, smije narod monarhiju ukinuti. Prema toj teoriji postupali su također poslije kolovođe revolucije onako samovoljno i silovito.

I na polju političke uprave prevladaše postepeno novi nazori. Quesnay stade nasuprot merkantilnomu sustavu naučati, da bogatstvo neke zemlje sastoji samo od njegova tla, te zahtijevaše, da se podigne seljački stalež, i da se smanje tereti, koji ga tište. Tako on osnova fiziokratski sistem. Ideje pomenutih spisatelja doimale su se silno svih obrazovanih ljudi u Evropi. Beccaria iz Milana zahtijevaše u svome djelu »Prestupci i kazne«, da se ukine tortura, kao i smrtna kazna, a da se zavede javno sudovanje. Tim je utjecao na novije kazneno zakonarstvo u svim kulturnim državama. Njegovu zahtjevu, da se zločini zapriječe boljom podukom pučkom, zadovolji donekle Švajcar Pestalozzi, koji je na temelju idejâ Rousseauovih zasnovao novu metodu podučavanja.

Također njemački pjesnici i filozofi prigrliše ideje slobodnih mislilaca; utjecajem filozofa Leibniza (1646. do 1716.) i Wolffa (1754.) razvi se popularna filozofija. Njemački se pjesnici jednako opriješe sputanosti tadanjega društvenoga reda, te vapijahu za prirodnim stanjem i njegovom djevičanskom priprostosti, ali prosuđivahu ipak pravednije i bez predrasudâ tijekom stoljećâ nastale prilike. Oplemenjena ta prosvjeta ogleda se u djelima Lessinga, Herdera, Goethea i Schillera.

Prosvjeta doimala se vladarâ, koji su je prihvatili, tako da je u njima prenula vjersku toleranciju i humane nazore, te su oni stali ograničavati vlast svećenstva, podizati humanitarne zavode, popravljati sudstvo i škole, pravednije rasporezivati daće, i uopće uklanjati sve, što je smetalo napretku i blagostanju. Ali da bi vlast i vladanje podijelili s narodom, kako je bilo u Engleskoj, o tom nijesu ni snivali. Budući da su blagotvorne svoje reforme izvodili po vlastitom nagonu, pače kadikad protiv narodne volje, zove se njihovo doba vijekom prosvijećenoga apsolutizma. U Francuskoj, gdje vlada nije uklanjala stare nevolje i preživjele uredbe, planula je na koncu stoljeća revolucija.

§ 46. Prvi i drugi sleski rat (1740.—1745.) i austrijski nasljedni rat (1741.—1748.).*)

Kad je Karlo VI. umr'o, preuze vladanje u hapsburškim nasljednim zemljama po pragmatičkoj sankciji najstarija kći njegova Marija Terezija (1740.—1780.), koja bijaše udata za Franja Lotaringijskoga, velikoga vojvodu toskanskoga. Premda je njezin otac prinesao goleme žrtve, da se prizna po njemu ustanovljeni red o nasljedstvu, ipak je mlada baštinica, koja je bila tek u 24. godini, bila izložena žestokim navalama. Kad je naime izbornik bavarski stao da traži svoje pravo na neke dijelove hapsburške baštine, uzeše ga pomagati najglavnije evropske vlasti nadajući se, da će se i one time okoristiti.

Izbornik bavarski Karlo Albrecht izvodio je svoje pravo na hapsburšku baštinu kao potomak jedne kćeri Ferdinanda I. On je naime tvrdio, da je Ferdinand tu svoju kćer i njezine potomke odredio za nasljednike u slučaju, kad bi izumrlo „mušk o“ koljeno njegovih sinova. No kad su stali da istražuju oporuku, vidješe, da u njoj nema govora o muškom potomstvu, nego o „zakonitom“, i da stoga Marija Terezija ne može biti isključena od nasljedstva. Mora se međutim pravici za volju spomenuti, da bavarski izbornik, premda mu zahtjevi ne bijahu osnovani, nikada nije priznao pragmatičke sankcije, dok su je svi ostali protivnici Marije Terezije prihvatili, te su sada

*) Wolf, Oesterreich unter Maria Theresia, 1855.; — Arneth Alfr. v., Geschichte Maria Theresias, 10 svez., Wien 1863.—1879.; — Heigel K. Th., Der oesterreichische Erbfolgestreit und die Kaiserwahl Karls VII., 1877.; — Weiss J. B. Dr., Geschichte der Kaiserin-Königin Maria Theresia, Wien 1863.; — Ilwolf J. dr., Maria Theresia vom Aachener Frieden bis zum Schlusse des 7-jährigen Krieges, Wien 1865.; — Schwicker J. H., Die letzten Regierungsjahre der Kaiserin-Königin Maria Theresia (1763.—1780.), Wien 1871.; — Proschko J. Dr., Maria Theresia, Wien 1879.; — Ranke Leop. v., Zwölf Bücher preussischer Geschichte, 3 sveska.

sramotno svoju riječ pogazili. — August III. saski, za kojega je državnim poslovima upravljao bezdušni ministar grof Brühl, zatraži također pravo na hapsburšku baštinu, i to kao suprug starije kćeri Josipa I., premda se je ona prije udaje odrekla svojih prava na nasljedstvo. — I Španjolska pojagmi se za čitavom hapsburškom državinom tvrdeći, da je Ferdinand II. u nekom ugovoru (1617.) ustupio prvenstvo ženskomu potomstvu iz španjolske loze Hapsburgovaca pred vlastitom svojom ženskom potomčadi. To bijaše međutim samo ishitrena tvrdnja, jer je Ferdinand II. u pomenutom ugovoru dao tu prednost samo muškomu koljenu španjolskih Hapsburgovaca.

Što se tiče Prusije, ona je također priznala pragmatičku sankciju, a ipak stade sada zahtijevati Krnjov, Ljegnicu, Brieg i Volavu. Markgrof braniborski Ivan Juraj, posjednik kneževine Krnjova, bio je od Ferdinanda II. prognan i lišen svoje državine, jer je bio jedan od najglavnijih učesnika češkoga ustanka g. 1618. No tu osudu Ferdinandovu ne htjedoše nikad izbornici braniborski priznati, a i Fridrik II. tvrdio je poput svojih pređa, da se potomci kojega prognanika ne mogu s pravom lišiti baštine svoga roda. — Što se tiče Ljegnice, Briega i Volave, to su vlasnici tih oblasti, vojvode ljegničke, bili utanačili s braniborskim izbornicima uzajmični ugovor o nasljedstvu. No taj je ugovor vrijeđao vrhovno lensko pravo češke krune, po kojemu nijesu vojvode bili vlasni, da slobodno raspolažu svojom državinom, ako bi izumrlo njihovo muško koljeno. Stoga se i potužiše češki staleži Ferdinandu I., te on ukide taj ugovor god. 1547. Veliki izbornik Fridrik Vilim odreče se svakoga prava na te vojvodine, koje biše god. 1675. pridružene Češkoj, te dobi zato od cara švibuško okružje u Sleskoj. Ali njegovi nasljednici povratiše rečeno okružje caru, pa zato Fridrik II. obnovi svoje zahtjeve u pogledu sleskih vojvodina.

(Prvi sleski rat 1740.—1742. — Početak austrijskoga nasljednoga rata 1741.) Prvi se podiže na Mariju Tereziju pruski kralj Fridrik II. Nakon kratkoga dogovaranja provali on u Slesku i bitkom kod Molvica (1741.), gdje se je osobito hrabro i ustrajno ponio maršal Schwerin, osvoji gotovo čitavu zemlju. Marija Terezija nađe se u najljućoj nevolji, jer se je međutim protiv nje složila pogibeljna koalicija. Bavarska se združi s Francuskom (ugovor u Nymphenburgu, 1741.), gdjeno je ministar Ljudevita XV., kardinal Fleury, snovao, da razdijeli baštinu austrijsku onako, kako bijaše nedavno učinjeno sa

Španjolskom. I Španjolska, izbornici saski, falački i kölnski pridružiše se tomu savezu. Izborni knez bavarski provali sa svojim saveznicima kroz Austriju, gdje mu se staleži pokloniše, u Češku, osvoji Prag i dade se ondje okruniti za kralja. Nato bi u Frankfurtu izabran i okrunjen za njemačkoga cara. Novi car Karlo VII. (1742.—1745.) bijaše puko oruđe francuskoga kralja. No baš onaj dan, kad su Karla u Frankfurtu krunili, moradoše Bavarci i Francuzi ostaviti Linz, i dok se je na francuski trošak slavila krunidbena slava, uđoše Austrijanci u München. Taj neočekivani preokret poluči Marija Terezija uzdajući se u svoje nepobitno pravo i u vjernost svojih naroda. Političkim koncesijama i milotom svojom oduševi mlada vladarica na saboru u Požunu Ugre, te oni krenuše sad na neprijatelja sa znatnom silom; a i u Austriji i Tirolu podiže se puk na obranu careve kćeri. — Tako se dogodi, da je Karlo VII. izgubio nesamo Austriju, već i svoje nasljedne zemlje. U isto vrijeme provali i u Češku austrijska vojska. Međutim bijaše Fridrik II. udario na Moravu. On morade doduše opet odanle uzmaknuti, no zato pođe u Češku i pobijedi kod Chotusica blizu Časlave (1742.) austrijsku vojsku. Da bi mogla što bolje odoljeti ostalim neprijateljima, ugovori Marija Terezija s Prusijom mir u Berlinu (1742.). Ona ustupi Fridriku II. gotovo čitavu Slesku i grofiju Kladsku (Glatz). Na to je bijaše sklonio najviše engleski kralj Juraj II., koji joj obreče, da će joj biti saveznik pod pogodbu, ako se prije izmiri s pruskim kraljem.

Sad se Marija Terezija mogaše svom snagom oboriti na ostale neprijatelje. Francuzi i Bavarci moradoše seliti iz Češke, a nakon pobjede vojvode Karla od Lotaringije kod Simbacha na Innu (1743.) obladaše Austrijanci ponovo Bavarskom. Car Karlo VII. ostade bez kuće i kućišta, te tumaraše po Njemačkoj kao bjegunac. I Englezima nasmija se sreća u borbi s Francuzima. Kralj Juraj II. razbi Francuze kod Dettingena na Majni (1743.) sa svojom »pragmatičkom« vojskom, koja sastojaše od Englezâ, Hanoveranaca i Hessâ. Sad steče Marija Terezija novih saveznika, poimence Sardiniju, Holandiju i Sasku. Austrijska vojska pod Karlom Lotaringijskim i Traunom udari preko Rajne prema Francuskoj, koja bijaše u proljeću 1744. Austriji formalno navijestila rat.

(Drugi sleski rat, 1744.—1745. — Franjo I., 1745.—1765.) Fridrik II. zabrinu se videći, kako sreća naginje Mariji Tereziji, te i ne navijestivši rata provali u Češku. Tim se nadade Karlu VII. prigoda, da se vrati u svoju nasljednu zemlju; ali tek što uđe u München, umre. Marija Terezija izmiri se nato s njegovim sinom Maksimilijanom Josipom u Füssenu (1745.). On se odreče austrijske baštine, a carica mu vrati njegovu izbornu kneževinu Bavarsku. Nato izradi Marija Terezija, da su joj supruga izabrali njemačkim carem (Franjo I., 1745.—1765.). Rat se je međutim dalje vodio u Njemačkoj, austrijskoj Nizozemskoj i u Italiji. Fridrik morade iz Češke uzmaknuti u Slesku, pače i najveći dio Sleske oteše mu Austrijanci (pod Traunom); no kad su zatim Austrijanci (god. 1745.) bili razbiti kod Hohenfriedberga (u pruskoj Sleskoj) i Zarova (Soor, u Češkoj između Trutnova i Kraljeva dvora), a Sasi u boju kod Kesselsdorfa, stanje carice Marije Terezije opet se pogorša. Fridrik ipak sam spozna, da ne bi ništa više mogao osvojiti, sve da rat i produlji, te sklopi s caricom mir u Dražđanima (Dresden, 1745.), po kojemu je Fridrik i dalje zadržao Slesku i grofiju Kladsku u svojoj vlasti.

(Svršetak austrijskoga nasljednoga rata.) Rat u Nizozemskoj i Italiji bjesnio je sveđer. Francuzi, koje je vodio maršal Mavro Saski (sin izbornika Augusta II.), vrstan vojvoda, održaše više pobjeda. Marija Terezija bijaše uto ugovorila savez s Rusijom (1746.), i kad su ruske čete, pomagane engleskim novcem, imale poći na Rajnu, dodija i Francuskoj ratovanje te privoli, da se ugovara mir. On bi utanačen u Aachenu (1748.). Marija Terezija ustupi Parmu i Piacenzu španjolskomu infantu Filipu (zetu francuskoga kralja). Tako je carica taj opasni rat svršila s razmjerno malo gubitka, a to je postigla samo svojom odlučnom ustrajnošću i odanošću svojih podanika.

§ 47. Sedmogodišnji rat ili treći sleski rat. (1756.—1763.)*)

Marija Terezija ne mogaše pregorjeti gubitak Sleske, te pregnu svom snagom, da tu zemlju opet zadobije. Pri tome pomagaše je grof (poslije knez) Većeslav Kounic (Kaunitz), koji je duže vremena bio poslanik na dvoru u Versaillesu, a zatim je (od godine 1753.) kao dvorski i državni kancelar upravljao spoljašnjim poslovima. Već na kongresu u Aachenu (1748.) bijaše se približio Francuzima, da bi s njihovom pomoću Slesku zadobio, ali se oni ne odazvaše njegovim željama. S više sreće ugovaraše on s Francuskom poslije toga. Francuze je naročito mamila nada, da bi se oni mogli dokopati Nizozemske, kad bi Sleska ponovo pripala Austriji. I s Rusijom bijaše Austrija (još od god. 1746.) u savezu, kojemu se god. 1750. pridruži i Engleska. Sa Saskom stala je Austrija također ugovarati, ali poradi sebičnosti i neodlučnosti svemožnoga ministra Brühla otegnuše se rasprave. Fridrik nasuprot imao je za saveznika jedinu Francusku (od god. 1751.); ali i taj se savez rasklima, otkad je Austrija god. 1755. počela u Parizu revno raditi, da pridobije Francuze.

Uto planu iznenada rat između Engleske i Francuske poradi Akadije u sjevernoj Americi. Mornarice obiju država sraziše se (1756.) na moru kod Newfoundlanda. Sada zahtijevaše Juraj II. od Marije Terezije, da prema postojećoj alijanci zaštiti austrijsku Nizozemsku i Hanoveransku od francuske provale. No carica otezaše izvinjujući se, da je utanačila alijancu samo protiv Prusije, a ne protiv Francuske. Nato se Engleska odvoji od Austrije i sklopi s Prusijom ugovor o neutralitetu u Westminsteru (1756.), da se sačuva mir i da se njemačka zemlja zaštiti od navale strane vojske. Tim ugovorom potisnuta bi Francuska na austrijsku stranu. I zaista bi između obiju država u Versaillesu ugovorena konvencija i unija za obranu (1756.). S Rusijom je Austrija već prije mjesec dana ugovorila defenzivni savez, te se obje države spremahu,

*) Schäfer A., Geschichte des siebenjährigen Krieges, 2 sveska, Berlin, 1867.—1874. — Ranke Leop. v., Zur Geschichte von Oesterreich und Preussen zwischen den Friedensschlüssen von Aachen und Hubertusburg. — Ranke Leop. v., Der Ursprung des siebenjährigen Krieges, Berlin 1871.

kako će s proljeća 1757. započeti rat. Francuska ugovaraše opet sa Saskom, pri čemu bijaše posrednica Dauphina, kći Augusta III.

Fridrik bijaše međutim saznao za sve osnove i priprave austrijske, te ne htjede čekati, dok saveznici na nj udare. Već u jeseni god. 1756. navali iznenada sa 70.000 momaka na Sasku, pa sasku vojsku opkoli sa svih strana u njezinu tvrdom taboru kod Pirne na Labi. Kad mu pak stigoše glasi, da se austrijska vojska pod Brownom kreće put Saske opkoljenima u pomoć, pođe toj vojsci ususret u Češku i razbi je ondje kod Lovosicâ. Nato prinudi Sase kod Pirne na predaju te ih većim dijelom uvrsti u svoju vojsku.

Sada se digoše i saveznici Marije Terezije, Ruska i Francuska, da ratuju. Austrijancima pridružiše se još Švedska i većina njemačkih državnih knezova. Još se ne bijahu saveznici Marije Terezije (osim Saske) upleli u borbu, kadno Fridrik vojnu god. 1757. započe provalivši u Česku. Održavši kod Praga pobjedu nad Austrijancima pod Karlom od Lotaringije i Brownom, stade taj grad podsjedati. S jednom česti svoje vojske pođe ususret generalu Daunu, koji je Pragu u pomoć dolazio, ali ga taj 18. lipnja kod Kolina razbi tako, da je brzo iz Češke uzmaknuti morao. Na uspomenu te pobjede osnova carica vojnički red Marije Terezije. Još iste godine poduze konjanički general Haddik smjelu navalu na Berlin te mu nametnu kontribuciju. Uza sve pobjede, što ih je zatim Fridrik održao kod Rossbacha (na Saali) nad Francuzima i državnim četama, a kod Leuthena nad Austrijancima, koji bijahu provalili u Slesku, činilo se je ipak vjerojatnim, da ne će moći uspješno odolijevati trima vlastima: Francuskoj, Ruskoj i Austriji. Naredne godine (1758.) zaposjedoše Rusi Prusku i opustošiše Branibor. Fridrik ih razbi doduše kod Zorndorfa (blizu Küstrina), ali bi sam kod Hochkircha (kod Budišina u Lužici) od Dauna poražen. Godine pak 1759. održaše nad njim kod Kunersdorfa (istočno od Frankfurta na Majni) sjedinjeni Rusi i Austrijanci (pod Laudonom) tako osudnu pobjedu, da se je neko vrijeme mislio sam skončati, jer je svoju propast smatrao neotklonivom.

Barun Gideon Laudon, rođen 1717., potekao je od škotske porodice, koja se bijaše doselila u Livonsku. Služio je isprva u ruskoj vojsci; poslije htjede stupiti u prusku službu, ali ga Fridrik II. nije primio. Nato je pošao u Beč, gdje ga je Marija Terezija 1744. imenovala kapitanom Trenkovih pandura. Ostavši kratko vrijeme u toj četi obavljao je druge vojničke službe. Prvi put proslavio se je u borbama oko Praga, tako da su ga učinili zapovjednikom većih odjela. Kao takav odlučio je pobjedom kod Kunersdorfa.

Tri mjeseca nakon boja kod Kunersdorfa morade se 12.000 Prusa pod Finkom kod Maxena blizu Pirne predati austrijskomu generalu Daunu. Fridrik se spase od gotove propasti jedino stoga, što saveznici nijesu imali jedinstvene ratne osnove, i što ruske vojskovođe nijesu odlučno ratovali. Godine 1760. zarobi doduše Laudon generala Fouquéa kod Landshuta s najvećim dijelom njegovih četa, ali bi poslije sam razbit kod Ljegnice (na Katzbachu) od kralja Fridrika, jer ga Daun nije valjano podupirao. Sreća se sada i dalje smijaše pruskomu kralju; kod Torgave pobijedi on, dakako uz goleme gubitke, drugoga austrijskoga vojvodu Dauna, premda je borba dugo neodlučna bila. Ali budući da je čest Sleske ostala Austrijancima, a pokrajina Pruska bila izložena Rusima, dok je Fridrik tek s nedostatnim silama jednoga dijela svoje države mogao raspolagati, prijetio je njemu uza svu ustrajnost njegovu napokon ipak osudni poraz.

Nepredviđene zgode doniješe Fridriku uto spasenje. Ruska carica Elizabeta umrije na početku godine 1762., a njezin nasljednik, Petar III., velik štovatelj Fridrikov, zapovjedi svojim četama, da se Prusima pridruže. I Švedska utanači mir s Pruskom. Petar bi doduše nakon polugodišnje vlade ubijen, a njegova nasljednica Katarina II. pozva svoje čete kući, no Fridrik se ipak još jednom posluži njihovim pribivanjem (ako i ne sudjelovanjem) u boju kod Burkersdorfa (blizu Svidnice), te pobijedi austrijskoga generala Dauna (21. srpnja 1762.). Marija Terezija izgubi sada svaku nadu, da bi mogla Slesku opet predobiti. Nato bi sklopljen mir (15. veljače 1763.) u saskom lovačkom dvorcu Hubertusburgu (Leipzigu na jugoistoku) između Pruske, Austrije i Saske, a po njemu vrati se sve u ono stanje, kako je bilo prije rata (nakon mira u Dražđanima). Odsad pribrajaše se Pruska evropskim velevlastima.

§ 48. Reforme Marije Terezije. Posljednje godine njezina vladanja. Josip II. i Leopold II.*)

(Reforme.) Namah poslije mira u Aachenu pregnu Marija Terezija, da upravu i zakonarstvo svoje monarhije uredi i što jedinstvenije udesi. Naročito nastojaše, da njemačko-austrijske i češke zemlje stopi u jednu cjelinu. U to ime pretvori ona austrijsku i češku dvorsku kancelariju u zajednički direktorij (directorium in internis, in publicis et in cameralibus), kojemu podredi u pojedinim zemljama gubernije (namjesništva), a njima opet okružne oblasti. U Ugarskoj, Nizozemskoj i Lombardiji ostavi najvećim dijelom stari ustav i upravu. Da bi se što prije njemačke i češke zemlje stopile, na stojaše ona i oko reforme zakonarstva, ali ne mogaše mnogo da uradi, jer su komisije, koje su izrađivale nove zakonike, posao svoj jako sporo i netočno vršile. Ipak odijeli sudstvo od uprave te osnuje vrhovnu oblast za sudstvo (oberste Justitzstelle). Godine 1768. izdan bi kazneni zakonik. Tortura bi ukinuta.

Znamenite su još caričine reforme na polju pučke škole. Najviše pri tome steče zaslugâ opat Ignjatije Felbiger († 1787.), koji je sastavio mnogo školskih knjiga, a i »opći školski red«, kojim bi uređena pučka škola. Potrebita sredstva za to dobi, kad bi god. 1773. ukinuta družba Isusovaca, te su golema imanja njezina zapala državu. Sveučilišta (poimence medicinski nauci, Gerhard van Swieten) i srednje škole biše snova preustrojene i učenje realističnih predmeta zavedeno; za odgoju mladih plemića osnovano bi više konvikata, kao Terezianum u Beču. Carici bijaše na srcu dobrobit svih njezinih podanika, pak zato gledaše, da popravi također stanje seljakâ i građana. Ona smanji terete i ustanovi točno daće, koje će seljaci plaćati svojoj gospodi; a od nasilja njihova štitit će seljake okružne oblasti. Građanskomu staležu pomagaše tako, što je podizala industriju (poimence suknarstvo, platnarstvo i staklarstvo), i što je unapređivala trgovinu. U to ime povećala je mornaricu, gradila ceste i kanale, osnivala trgovačke družine i osiguraonice, i

*) Reimann E., Geschichte des baierischen Erbfolgekrieges, Leipzig 1869.; — Ranke Leop. v., Die deutschen Mächte und der Fürstenbund; — Beer Ad., Leopold II., Franz II. und Katharina. Ihre Correspondenz nebst Einleitung zur Geschichte der Politik Leopold's II., Leipzig 1873.

ustrojavala konzulate u stranim zemljama.*) I naseljivanjem pustih krajeva (Banata) promicala je materijalno blagostanje svojih naroda i množala dohotke države. Stoga biše i plemići i svećenici prinuđeni, da plaćaju veći porez, pak se je u to ime točno izmjerila zemlja (katastar od god. 1748.). — Mnogo se je carica brinula za vojnike. Gradila je kasarne i domove za invalide; podjedno se je trsila oko reforme vojničke opskrbe. Da bi dobila što valjanijih časnika, osnivala je vojničke akademije. Za obranu od Turske uređena bi vojnička krajina. U crkvenim stvarima vazda su se strogo čuvali državni interesi. (»Placetum regium« ili »kraljevska volja« točno se obdržavala; nadziralo se je općenje svećenstva s Rimom; stegnuo broj procesijâ, hodočašćâ, blagdanâ; ukinuli se manastirski asili). Znanosti i umjetnosti mnogo su se gojile, poimence u Beču (kipar Canova; pjesnik Denis; glazbotvorci Gluck, Josip Haydn, Mozart, — zatim učenjaci Ekhel, Sonnenfels i dr.).

Pri prvoj diobi Poljske (1772.), na koju je Marija Terezija sve preko svoje volje morala pristati, dobi ona 13 šipuških mjesta, koja su nekad pripadala Ugarskoj (a Sigismund ih je 1412. založio Poljskoj), zatim vojvodine Osvećim i Zator, istočni Halič i Vladimirsku, svega 720□ Mm. sa 2 i po milijuna žitelja. Turska joj naprosto nakon nekoga pogađanja ustupi Bukovinu (1775.).

(Bavarski nasljedni rat 1778.—1779.) Godine 1765. umre u Innsbrucku car Franjo I., suprug Marije Terezije. Sada postade njemačkim carem i suvladarom Marije Terezije sin Josip II. (1765.—1790.), kojemu međutim mati predade samo upravu vojničkih posala. Kad je god. 1777. izumrla izbornička porodica u Bavarskoj, a zemljom zavladao Karlo Teodor iz falačke loze Wittelsbachovaca, podiže se Marija Terezija te po naputku svoga sina stade na osnovu staroga lenskoga lista Sigismundova zahtijevati, da joj novi izbornik ustupi donju Bavarsku i gornju Falačku. Karlo Teodor, nemajući zakonitih potomaka, priznade njezinu tražbinu i utanači formalnu »konvenciju«. No sad se diže Fridrik II., koji je budno pazio, da se Austrija ne bi povećala, kao što je pomnjivo čuvao Slesku, pak skloni zweibrückenskoga vojvodu, baštinika Karla Teodora, da ne primi te

*) Godine 1776. zauzeo je brod „Josip i Terezija“ otoke Nikobare.

konvencije. Pruska i austrijska vojska uđoše već u Češku; ali kako se je Marija Terezija žacala rata, utanači ona mir u Tješinu (1779.), po kojemu je Bavarska ustupila Austriji Innviertel i Braunau.

(Josip II., 1780.—1790. Zajednica knezova 1785.) Marija Terezija umre 29. studenoga 1780. u 64. godini svoga vijeka. Ostavši tako Josip II. samovladarom nastojaše on, da što bolje okupi državnu vlast u svojim rukama. On spozna, da je austrijska Nizozemska (Belgija) njegovoj vlasti više na teret nego na korist, jer je suviše udaljena od njegovih ostalih zemalja. Zato smisli da je proglasi kraljevinom Burgundijom, i da je zamijeni za Bavarsku. Izbornik bavarski Karlo Teodor bijaše već prihvatio tu osnovu, kad se i opet podiže Fridrik II. da pomrsi careve namjere. On podupiraše svom snagom prosvjed zweibrückenskoga vojvode protiv zasnovane zamjene, a mimo to izradi, da je većina njemačkih knezova sklopila »zajednicu«, da tobož obrani »državni sustav«. Car se morade okaniti svoje osnove.

(Nutarnji nemiri. Rat s Turcima. Leopold II., 1790.—1792.) Zamašne novotarije Josipove na političkom i crkvenom polju urodiše u Nizozemskoj najvećom zlovoljom, koja postade još veća, kad se je čulo, da je Josip namjeravao Nizozemsku zamijeniti za Bavarsku. Planu i buna, za koje se Nizozemci proglasiše nezavisnima (1789.). Josip ih ne mogaše skučiti, jer se bijaše kao saveznik ruske carice Katarine zapleo u rat s Turskom (1788.). A i u Ugarskoj bijaše narod poradi njegovih političkih reforma tako ogorčen, da se je spremao na ustanak. Tik pred smrt otkloni car prijeteću pogibao u Ugarskoj opozvavši svoje novotarije i vrativši narodu stari ustav. No zato zapade njegova brata i nasljednika Leopolda II. (1790. do 1792.), dotadanjega velikoga vojvodu toskanskoga, mučni zadatak, da utiša bunu u Nizozemskoj i svrši rat s Turcima. Leopold umiri Nizozemce mudrom popustljivošću, a s Turcima sklopi mir u Svištovu (1791.), po kojemu je Austrija dobila neke neznatne krajeve i mjesta od Turske.

§ 49. Reforme u Prusiji za Fridrika II. (1740.—1786.) i u Austriji za Josipa II. (1780.—1790.).

Fridrik II. nastojaše blagostanje svojih za sleskih ratova opustošenih zemalja podići tako, da je uvelike štedio i gorljivo podupirao ratarstvo, rudarstvo, trgovinu (gradeći ceste i kanale) i obrt. No pri tome nije se toliko brinuo za narod, nego poglavito za plemićke posjednike. On je prije svega težio za tim, da poveća svoje dohotke, da bi tako vojskom, vazda za rat spremnom, i punom državnom blagajnom mogao održati stečenu vlast. Zato nametaše sveđer nove danke, koji su narod nemilo tlačili, kao što su bili nesnosni i akcizi, koje je po Francuzima upravo bezobzirno dao utjerivati, — ili monopolisaše mnoge stvari tako, da je time nanio veliku štetu trgovini. Sudstvo popravi on »općim zemaljskim pravom«, koje bi međutim tek za njegova nasljednika u Prusiji zavedeno. U vjerskim stvarima bijaše jako tolerantan, no ne zato, što je bio čovjekoljubac, nego što nije mnogo mario za vjeru, i što su ga na to poticali državni obziri (Isusovaca ne tjeraše iz Sleske, jer su besplatno podučavali mladež). Za dušobrižnike i škole mario je malo (nemoćne vojnike i podčasnike namještao je za pučke učitelje).

Kralj Fridrik družio se rado s učenim i umnim ljudima. I u svojoj starosti volio je sveđer Francuzima te je za narodni pokret u njemačkoj knjizi malo mario. Za članove kraljevske akademije znanosti imenovao je većinom Francuze, koji su ostavili svoju domovinu i u Prusiji se nastanili. Voltaire proživi također neko doba na kraljevu dvoru. Pridjevak »Veliki«, kojim Fridrika okrstiše povjesnici, zavrijedio je on svakako kao vojvoda i politik.

Kod prve diobe Poljske zapade Fridrika II. zapadna Prusija (bez Gdanskoga i Torunja), zatim biskupija Ermeland i Notečki okrug; baštinom dobi istočni Friesland (1744.), te ostavi po svojoj smrti sinovcu svomu Fridriku Vilimu II. državu, koju je sam povećao za 830□ Mm. i više od 3 milijuna žitelja.

Josip II. bijaše vidio kod Fridrika II. i Prusije, što sve može uraditi i malena država, kad je sva vlast i uprava u rukama vladara. On se zato povede za Fridrikom, da bi to isto postigao u Austriji. Već Marija Terezija bijaše utrla put uprav-

nomu i sudskomu jedinstvu u njemačko-češkim zemljama; Josip II. htjede, da s njima izjednači i zemlje ugarske krune. Njemački jezik neka bude jedini službeni jezik, pa neka pomogne, da se svi narodi austrijski prometnu u Nijemce. Sve zapreke, naročito pak staleške povlastice, koje su priječile izvođenje njegovih osnova, gledaše on s neumornom ustrajnošću da ukloni. Dalje izdade mnogo naredaba, da podigne blagostanje svojih naroda. Tako on sve postepeno ukide kmetstvo (1781. do 1785.), zatim stegne prava vlastele, podijeli građansko pravo Židovima i t. d. Osobito su znamenite njegove crkvene reforme. Tolerantnim patentom (1781.) dopusti on privrženicima Luterova i Kalvinova nauka, da svagdje slobodno ispovijedaju svoju vjeru, ostavivši katoličkoj »vladajućoj« crkvi prednost, da i dalje javno vrši svoje bogoslužje. Zatim ukine mnoge manastire, naročito onakve, koji se nijesu bavili znanošću, njegovanjem bolesnikâ ili duhovnom pastvom (god. 1770. postojahu 2163 manastira, god. 1786. samo 1425), a od njihova imutka osnova vjerozakonsku zakladu. Napokon stegne i prava svećeničkoga staleža, te otegoti općenje svećenstva s Rimom još više, nego što je to njegova mati učinila. Od njegovih crkvenih reforma ne mogaše ga odvratiti ni sam papa Pio VI., kad mu dođe u Beč u pohode (1782.); on nastavi nesamo ukidati manastire, nego osnivaše tako zvana »centralna sjemeništa«, da bi tako odgojivanje duhovne mladeži izvinuo iz ruku biskupâ, pak ga udesio prema državnim interesima. Kako u svemu, tako je i u školstvu vazda težio za korisnim, pak se je stoga najviše brinuo za pučku obuku i praktično obučavanje (Josefinum u Beču). Za ubogi i stradajući svijet podiže ubožnicu, opću bolnicu u Beču, zatim nemoćnice, sirotišta i t. d. Vjersku i ćudorednu osnovu države i društva nastojaše s pravom zbiljom učvrstiti; on bijaše u jednu ruku zakleti protivnik Voltairove razvraćenosti kao i pobožnoga licemjerstva, u drugu pak ruku iskren prijatelj prosvjete. Ali najviše njegovih reforma propade naposljetku, jer ih je prenaglo izvodio i jer je kao idealist slabo mario za realne prilike. On se je premalo obazirao na konzervativni duh u naroda, na hijerarhički princip u katoličkoj crkvi, zatim na starodavne povlastice plemstva, i napokon na davne ustave pojedinih zemalja i naroda.

§ 50. Rusija za prvih nasljednika Petra Velikoga.
(1725.—1762.)

(Katarina I., 1725.—1727.) Petra Velikoga naslijedi druga supruga njegova Katarina I., kći litavskoga seljaka. Za nju upravljao je državom Menšikov, koji je u Poljskoj pomagao progonjene disidente.

(Petar II., 1727.—1730.) Iza Katarine I. stupi na prijestolje Petar II., sin nesrećnoga carevića Aleksija. Za Petra je također isprva ravnao državom Menšikov; no poslije ga zbaci Dolgoruki i posla u Sibiriju. Petar je stolovao u Moskvi. S njim izumre muško koljeno Romanovića.

(Ana Ivanovna, 1730.—1740.) Sada postade caricom Ana, kći Petrova brata Ivana (V.). Ona zabaci kapitulaciju, kojom se je njezina vlast stezala, a plemstvo ju je htjelo njoj silom nametnuti, samo da se dokopa oligarhijske vlade. S državnim poslovima nije se Ana mnogo bavila, već prepusti vladanje ministrima i svomu ljubimcu Bironu, koji je njezinim utjecajem postao vojvoda Kuronske. U poljskom nasljednom ratu pomagaše Augusta III. protiv Stanislava Lešćinskoga, pa tako stade utjecati u poljske poslove. Poslije povede s Karlom VI. rat na Turke. Ruska vojska pod maršalom Münnichom ratovaše slavodobitno; potukavši Turke kod Hoćima provali u Moldavu te se stade odanle na svojim brzim konjma zaletavati sve do Dunava. No kad su Austrijanci utanačili sramotni mir u Beogradu (1739.), morade i Rusija pristati na nj, te dobi od Turske Azov i stepi između Buga i Donca.

(Ivan VI., 1740.—1741. Elizabeta Petrovna, 1741.—1762.) Carica Ana imenova u oporuci za svoga nasljednika Ivana VI., unuka svoje sestre Katarine; no već poslije nekoliko mjeseci skinuše urotnici Ivana s prijestolja te posadiše na nj Elizabetu, najmlađu kćer Petra Velikoga. Za njezina vladanja počeše u Rusiji vladati ljubimci (Razumovski, Ivan Šuvalov) baš onako, kao u Francuskoj razuzdane žene. Zaslužni državnici i vojvode (kao Münnich) biše poslani u progonstvo; s državnim dohocima pak gospodarilo se rasipno i samovoljno. Uza sve to poče Rusija u spoljašnjoj politici dobivati sve veću znamenitost, jer se je Elizabeta znala zgodno upletati u zapadnoevropske

poslove, kad je kao saveznica carice Marije Terezije poslala svoju vojsku na Rajnu i pospješila mir u Aachenu, zatim kad se je još tjesnije združila s Austrijom u sedmogodišnjem ratu kao lična neprijateljica Fridrika II. Rat sa Švedskom svrši se povoljnim mirom u A b o - u (1743.), kojim dobi istočni dio Finske. Za njezina vladanja osnova Ivan Šuvalov prvo r u s.k o s v e u č i l i š t e u Moskvi (1755.) i akademiju lijepih umjetnosti u Petrogradu.

§ 51. Rusija i Poljska za Katarine II. (1762.—1796.)*)

(Petar III., Pugačev.) Elizabeta imenova svojim nasljednikom svoga sestrića P e t r a III., vojvodu holstein-gottorpskoga, s kojim stupi na rusko prijestolje kuća h o l s t e i n-g o t t o r p s k a. Njegovi potomci vladaju još i danas ruskim carstvom. Petar III. bijaše gorljiv prijatelj i štovatelj pruskoga kralja Fridrika II.; zato razvrže savez s Marijom Terezijom, te podupiraše u sedmogodišnjem ratu s vojskom svojom Fridrika protiv Austrije. Kad je i vojsku po pruskom uzoru uredio, pak Nijemce svakom zgodom odlikovao a Ruse zametavao, odmetnu se od njega narod i vojska. Opće nezadovoljstvo upotrijebi njegova žena K a t a r i n a, anhaltska kneginja, da ga svrgne s prijestolja. Ona pridobi vojsku u Petrogradu, a vojsci se pridruži ostalo žiteljstvo kličući: »Neka živi carica!« Nevoljni Petar III. moljaše svoju suprugu, da mu dopusti otići u Holstein. Katarina mu za odgovor posla na potpis pismo, kojim se odriče ruskoga prijestolja. Petar ga potpisa, ali ne bi pušten u svoj zavičaj, nego bi poslije zagušen (Gregorije O r l o v 1762.).

*) S o l o v j e v S. M., Istorija padenija Poljši, Moskva 1863.; — B e e r Ad., Die erste Theilung Polens, 2 sveska, Leipzig 1873; — B o g u s ł a w s k i E., Historyja Polski, Krakow 1889.; — V i v e n o t Alfred v., Zur Genesis der zweiten Theilung Polens, 1874; — B r ü c k n e r A., Katarina II.; — D u b r o v i n N., Pugačev i jego soobščniki, 3 sveska, S. Peterburg 1884.; — K o s t o m a r o v N. J., Poslêdnie godi rêči Pospolitoj, 2 sveska; — P e t r u š e v s k i j A., Generalissimus kn. Suvorov, 3 sveska, S. Peterburg 1884.; — R a m b a u d M., Histoire de la Russie, depuis les origines jusqu'à l'année 1884., 1 volume avec 4 cartes.

Katarina malo da ne izgubi prijestolja, na koje se je tako silovito popela. Podigao se naime na nju neki Kozak P u g a č e v, koji je za Elizabetu vojevao protiv Prusâ, a poslije pobjegao u Poljsku, gdje se je sklonio u manastir. Tamo ga netko upozori, da je nalik na cara Petra III. On to naumi upotrijebiti te naglo ostavi Poljsku, i došavši među Kozake naokolo rijeke J a i k a (Urala) proglasi se carem Petrom govoreći, da su mjesto njega ubili vojnika, koji mu je bio sličan. Kozaci nezadovoljni, što je nova vlada njihove sloboštine stezala, pristadoše uz njega, a njima se pridruži mnogo kmetova (1773.). Dvije godine odolijevao je Pugačev carskoj vojsci, naposljetku iznevjeriše mu se Kozaci, te ga zarobiše i predadoše carskoj vojsci. Katarina dade ga u Moskvu otpremiti (1775.), gdje ga pogubiše.

(Prilike u Poljskoj.) Otkad se porodiše smutnje prigodom izbora Augusta III. (1733.—1763.) za poljskoga kralja, ugnijezdi se Rusija u Poljskoj te stade postupati s njom kao s pokorenom pokrajinom. Za sedmogodišnjega rata prolazila je ruska vojska neprestano kroz Poljsku, a Poljaci nijesu se mogli oprijeti tomu nasilju, jer su bili sasvim zapustili svoje vojništvo. August III., vladar puten i razuzdan, ne bijaše podoban da spase zemlju, koja je hrlila u svoju propast, budući da se svemožno plemstvo nije nikako htjelo da okani svojih velikih mana. Iza mira u Hubertusburgu umre kralj August III. (1763.), a po njegovoj smrti postade poljska država (»otvorena, olujama razrovana kuća bez vlasnika, koja će se sad na srušiti«) ponovo pozorištem nutarnjih smutnja. Pojaviše se dvije stranke. Jedna (Potocki i Branicki) htjede uzdržati stari red i zapriječiti utjecanje stranih vlasti kod izbora kralja; druga (Čartorijski) radila je oko promjene ustava, makar i s tuđom (ruskom) pomoću. Te prilike upotrijebi carica Katarina, pak sklopi s Pruskom savez, da potpiruju anarhiju u Poljskoj.

Pod zvekom ruskoga oružja, i nakon silovite i krvave borbe kod izbora zapade kraljevska čast S t a n i s l a v a P o n i a t o v s k o g a (1746.), ljubimca i štićenika carice Katarine. On bijaše vrlo obrazovan, no bez svoje volje i stalna značaja. Nastojanje oko promjene ustava, koju je htjela izraditi stranka Čartorijskih, slomi se o otporu ruskoga poslanika Repnina. U drugu ruku opet podupirale su Rusija i Pruska z a h t j e v e d i s i d e n a t a, da im se podijeli ravnopravnost. Budući da je otpor katolikâ

*

protiv toga bio jak, sklopiše disidenti sa svima nezadovoljnicima konfederaciju u Radomu namjeravajući s pomoću Repninovom i ruske vojske silom prodrijeti sa svojim zahtjevima. Kad je pak na izvanrednom saboru (1767.) krakovski biskup Sołtik sa svojim privrženicima uložio prosvjed protiv ravnopravnosti disidenata, dade Repnin njega i drugove mu pohvatati i u Rusiju odvesti, našto je ustrašeni sabor morao primiti zakon o toleranciji. To postupanje međutim povrijedi narodno i vjersko čuvstvo Poljaka, te se zatim u Baru u Podolju utanači konfederacija (vođena od Krasinskoga i Pulavskoga), kojoj bijaše zadaća, da slomi rusku premoć u Poljskoj i ukloni disidentima podijeljena prava (1768.). Sada tek bukne grozan građanski rat, koji pohara čitavu Poljsku. Tisuće i tisuće ljudi poginuše, te cijeli krajevi Poljske biše obraćeni u pustoš. Ruska vojska u Poljskoj, združena s četama poljskih disidenata, poče pokoravati ustaše, koji i onako nijesu imali ni jedinstva u ratovanju, ni dovoljno hrane, ni za rat potrebnih sprava. Vođe barske konfederacije, ne mogući odoljeti pretežitijoj sili ruskoj, prebjegoše napokon u Tursku. Ali i onamo pođoše Rusi za njima u potjeru, te tom prigodom slučajno spališe tursko mjestance Baltu.

(Prvi rat s Turskom, 1768.—1772.) Događaji u Poljskoj silno uzrujaše Osmanlije u Carigradu. Kad je k tomu ruska vojska, progoneći Poljake, prešla na tursko zemljište, porodi se u Carigradu gotova buna. Narod zahtijevaše, da sultan navijesti Katarini rat i da ustane na obranu poljskih katolika. Veliki vezir, koji se je tomu opirao, bi svrgnut, a njega zamijeni ratoborni vezir, koji Rusima navijesti rat (1768.).

Katarina obori se svom snagom na Turke. Vojvoda ruski Rumjancov razbi brojnu tursku vojsku na rijekama Prutu i Kagulu, te osvoji zatim Moldavu i Vlašku. Uto stiže i rusko brodovlje u Sredozemno more. Čim se pojavi ruska mornarica u grčkim vodama, namah se podigoše Grci na Turke. Ustanak grčki bi doduše od Turaka krvavo ugušen, ali zato razbi rusko brodovlje Turke kod otoka Skia (Chios 1770.), te spali i uništi tursku mornaricu u zalivu Česme (na maloazijskoj obali, nasuprot Skiu). Malo zatim zauzeše Rusi i poluotok Krim (1771.).

Čitava se Evropa zapanji začuvši za sjajne pobjede ruske na kopnu i moru. Neke vlasti stadoše pače snovati, kako da zapriječe napredovanje Rusâ. Austrija se poče oružati i potajno raditi oko saveza s Turskom; Francuska pak uze spletkariti po svim dvorovima, samo da bi podigla kojega neprijatelja na Rusiju. Pače i pruski kralj Fridrik II., dosadanji saveznik Katarine, gledaše prijekim okom napredak Rusije, koju je prema ugovoru morao pomagati s godišnjim prinosom od 480.000 talira. Razabravši sve to turski car zamoli Austriju i Prusku, da posreduju mir između njega i carice Katarine.

(Prva dioba Poljske, 1772.) Za rusko-turskoga rata nastaviše pristaše barske konfederacije borbu s Rusima i njihovim privrženicima. Pomagaše ih isprva Francuska (ministarstvo Choiseul). No kad ih ona iznevjeri, nestade im posljednje nade. U zdvojnosti skinuše Poljaci kralja Stanislava Poniatovskoga s prijestolja, pače ga pokušaše i odvesti iz Varšave, ali im on srećno pobježe. Međutim bi sudbina Poljske već riješena.

Car naime Josip II. i kralj Fridrik II. nerado su gledali, kako ruska moć silno raste; naročito car Josip smatrao je, da ne smije dopustiti, da Moldava i Vlaška ostanu Katarini, jer bi tako ušće Dunava, najglavnije rijeke austrijske, došlo u ruske ruke. Zato su oba vladara rado prihvatila molbu turskoga sultana, da posreduju mir između njega i carice Katarine. Ali budući da je carica mnogo tražila, ne mogaše se sklopiti mir, nego samo primirje. Uto predloži Pruska, da bi se Rusija za turske zemlje (Moldavu i Vlašku) odštetila jednim dijelom Poljske, a poradi ravnovjesja neka i Pruska i Austrija uzmu po koju poljsku oblast. Marija Terezija ne htjede nikako prihvatiti toga prijedloga, pače zaprijeti, da će se združiti s Poljacima. Ali Fridrik i Katarina već se godine 1772. sporazumješe, što će koji uzeti, i tako ne preostade ni Austriji drugo nego da prihvati ponudu. Tako bi izvršena prva dioba Poljske. Kod te diobe dobi Austrija trinaest šipuških gradova, vojvodine Osviećim i Zator, istočni Halič i Vladimirsku; Pruska zapadnu Prusku (bez Gdanskoga i Torunja), biskupiju Ermeland i Notečki okrug (Netzdistrikt), oko 350□ Mm. i 900.000 stanovnika; Ruska napokon istočnu Litvu do Dvine i Dnjepra (1150 □ Mm. i 1,600.000 stanovnika). Kralj poljski i sabor moradoše se (1773.) odreći tih zemalja, koje obuhvatahu trećinu čitave države. Ostatak kraljevstva zadrža i dalje svoj

kobni izborni red, liberum veto, i povrh toga stari pogubni ustav, koji je bio glavni povod čitavoj nesreći poljskoga naroda.

(Svršetak prvoga rata s Turcima, 1774.) Poslije diobe Poljske ugovaraše Katariną s Turcima o miru; ali kad joj oni ne ustupiše, što je tražila, nastavi rat. Ruska vojska pođe kroz Vlašku i prešavši Dunav provali u Bugarsku, gdjeno opkoli tursku vojsku kod Šumena (Šumle) tako, da nije mogla ni kud ni kamo. Sad zamoliše Turci opet za mir, koji bi utanačen (1774.) u mjestu Kučuk-Kainardže (u Bugarskoj, jugoistočno od Derstra). Ruska dobi više tvrđa na Dnjepru i Crnom moru (Krč, Jenikale), podjedno bi joj dopušteno, da slobodno plovi po svim turskim morima. Napokon biše i Tatari u Krimu proglašeni nezavisnima od osmanlijskoga carstva.

(Gregorije Potemkin.) Katarina je vladala isprva tobože za svoga nedorasloga sina Pavla; no ona zadrža vladu i poslije, kad joj je sin odrastao (1772.). Na njezine odluke utjecahu mnogo njezini ljubimci, od kojih je najznamenitiji Gregorije Potemkin. On uđe carici tako u volju, da ga je obasula milostima, podijelila mu najviše časti (ministra rata), tako da je on kroz šesnaest godina (1776.—1791.) u njezino ime državom upravljao. Evropski vladari otimahu se za njegovu ljubav te mu iskazivahu najveće počasti. Car Josip II. imenova ga državnim knezom njemačkim.

Katarina i Potemkin zasnovaše, kako će Osmanlije protjerati iz Evrope te obnoviti bizantsko carstvo. U to ime mišljaše Potemkin, da mora najprije pokoriti poluotok Krim. Ondje vladaše kan od roda Džingiskanova, kojemu je godine 1774. Katarina pomogla, da se je oslobodio vrhovne turske vlasti. Sad ga Potemkin skloni obećanjima i novcem, da je svoju zemlju pokorio Ruskoj, pak se onda odrekao vladanja. Potemkinu bi povjereno, da uredi novu pokrajinu. No sad se pobuniše krimski Tatari. Ustanak bi od Potemkina ugušen; predašnji kan pade poslije Turcima u ruke te plati izdaju svoje zemlje glavom.

Pokoreni Krim prozvan bi starim imenom Taurija. Da bi svojim očima vidjela stanje nove pokrajine, otputova Katarina iz Petrograda u Tauriju (1787.). Stanje te zemlje bijaše vrlo tužno. Mjesta i sela bila su spaljena, narod malobrojan i bijedan. Ali Potemkin prikaza tu oblast svojoj vladarici u sjajnoj slici.

Zapovjedi naime Tatarima, da se nađu na okupu u onim mjestima, kraj kojih je carica putovala; jednako dade na ta mjesta i stada dotjerati, koja biše onda noću dalje otpremljena. Katarina bijaše tako tvrdo uvjerena o pohvalnom radu svoga ljubimca, da mu je podijelila pridjevak »Taurijski«.

Potemkin je također skučio zaporoške Kozake razvalivši njihov tabor (sič) na divljem polju. Jedan dio zaporoških Kozaka morade se preseliti u istočno primorje Azovskoga mora (crnomorski Kozaci), najsmjeliji pak pobjegoše u Tursku (u Dobruču).

(Drugi rat s Turskom, 1787.—1792.) Kad se je Katarina II. desila u Krimu, pohodi je ondje u Hersonu car Josip II., te ugovoriše prijateljski savez i međusobnu pomoć. Stoga zavlada strah u Carigradu, gdje su Turci mislili, da je taj sastanak naperen protiv njih, pak da Austrija i Ruska hoće da podijele turske zemlje u Evropi. Zato bi ruski poklisar u Carigradu bačen u tamnicu, a Ruskoj naviješten rat (1787.). Katarina se brzo spremi za rat i pozove čitavi kršćanski svijet u boj na nevjerne Turke. Ruskoj se pridruži njezin saveznik car Josip II.

Na čelu ruske vojske, koja je godine 1788. zajedno s austrijskom ratovala na Turke, bijaše Potemkin, a uza nj vrsne vojvode Suvarov, Kamenski, Galicin i Kutuzov. Najprije stadoše Rusi udarati na tvrđu Očakov (zapadno od ušća Dnjeprova), koju zauzeše nakon šest mjeseci. Druge godine (1789.) osvojiše Rusi Suvarovljevim trudom Moldavu i Vlašku. Potemkin htjede već da odanle preko Bugarske udari na sam Carigrad, kadno Austrijanci odstupiše od saveza, a druge evropske vlasti (Pruska, Engleska) Katarini zaprijetiše ratom, ako ne pristane na mir s Turcima. Švedski kralj Gustav III. započe pače zaista rat, ali se brzo opet primiri. Katarina bila bi već tada ugovarala s Turcima, da se nije Potemkin opirao; tek po njegovoj smrti (1791.) sklopi ona s Turcima mir u Jašu (1792.). Rusija dobi oblast između Buga i Dnjepra, zatim tvrđu Očakov.

(Druga dioba Poljske, 1793.) Poljaci spoznaše napokon, da je njihovoj nesreći kriv njihov stari nevaljali ustav i vječito tuđe utjecanje prigodom izbora novoga kralja. Da bi se dakle otresli tuđine i obranili od propasti, upotrijebiše oni zgodu, kad

se je Rusija zaplela u drugi rat s Turskom, pak napeše sve svoje šile, da promijene svoj od Rusije zajamčeni ustav. Taj čas činjaše im se to zgodniji, što je i Engleska bila gnjevna na Rusiju, i što je također Pruska, zavideći Rusiji, podupirala njihove težnje. Poljski sabor primi 3. svibnja 1791. novi ustav, na koji je i sam kralj oduševljeno prisegao i zaštitu mu obećao. Po tomu novomu ustavu prestat će pogubno biranje kraljeva, Poljska će postati nasljedna kraljevina, a kruna će pripasti po smrti Poniatovskoga izborničkoj kući saskoj. Izvršujuća vlast bi podijeljena kralju i njegovu državnom vijeću, a zakonodavna državnomu saboru, koji je razdijeljen na dvije komore; sudstvo pak bit će sasvim nezavisno. Nesrećni »liberum veto« bi ukinut, stanje građanskoga staleža poboljšano; samo za seljake nije se ništa učinilo, izuzevši što su ih preporučili zaštiti države od bezobzirnoga ugnjetavanja plemstva.

S tim novim ustavom ne bijaše jedan dio plemstva nikako zadovoljan, jer je još uvijek smatrao svoja stara privilegija najboljim jamstvom za opstanak republike. Još u jesen god. 1791. skupiše se glave nezadovoljnikâ u Petrogradu (Feliks Potocki, Rzevuski, braća Kosakowski, Branicki), gdje su ih sjajno dočekali. Carica Katarina II. obeća im, da će ih pomagati oružanom silom, da obrane stari ustav Poljske.

Sklopivši zatim carica s Turskom mir u Jašu, dade ona u Targovicama od nezadovoljnikâ utanačiti konfederaciju, kojoj je bila svrha obnoviti stari ustav Poljske. Do 100.000 Rusa dođe namah u Poljsku i Litvu, da bude konfederaciji u pomoć. Uzalud se je narodna vojska poljska pod Josipom Poniatovskim i Tadijom Košciuškom opirala pretežitijoj sili Rusâ. U tako žalosnom stanju zamoli kralj Stanislav Poniatovski Katarinu II., da dade Poljskoj za kralja svoga unuka, velikoga kneza Konstantina; ali mu ona odgovori, da će on Poljsku spasti samo tako, ako sam namah pristane uz targovičku konfederaciju. Uplašeni kralj učini tako te zapovjedi i vojsci, da prestane udarati na rusku vojsku; pače privoli i na ukinuće novoga ustava. Pruska, koja je baš u to vrijeme bila zapletena u rat s Francuskom te je htjela izbjeći ratu s Rusijom, ne htjede Poljskoj pružiti pomoći prema pređašnjem obećanju, jer se je Poljska tobož već bila odrekla saveza s njom, što je narodna stranka pristala uz Austriju, dok se je targovička konfederacija

sporazumjela s Rusijom. Pruska pače, da zatre u Poljskoj šireće se jakobinstvo (poljska narodna stranka bijaše se također združila s francuskom republikom), posla svoju vojsku u Poljsku izvinjavajući se, da sigurnost njezinih zemalja zahtijeva, da posjedne međašne pokrajine poljske. Nato se Katarina sporazumi s Pruskom (1793.) o drugoj diobi Poljske. Prusija dobi veći dio Velike Poljske, zatim gradove Gdansk i Torunj, te zaokruži tako svoje istočne međe (550 □ Mm. s više od 1 milijuna stanovnika); Rusiju zapade najveći dio Litve (Volinj, Podolje, Ukrajina) s 3 milijuna žitelja.

(Treća dioba Poljske, 1795.) Ruska vojska ostade i poslije druge diobe u onom dijelu Poljske, štono je zadržao nezavisnost, te je Katarinin poslanik gospodovao u Varšavi kao pravi vladar zemlje. Međutim spremahu se rodoljubni Poljaci na osvetu. Nadaleko razgranjena urota stade se širiti po čitavoj zemlji, te se ustrojilo do 700 tajnih društava, koja su brojila preko 20.000 članova, spremnih da slijepo slušaju »velikoga svoga oca« Košciuška. Kada je uto ruski poslanik zaiskao, da se poljska vojska smanji za polovicu, moradoše Poljaci prije reda započeti borbu. Neke pukovnije raziđoše se, istina, namah na prvu zapovijed; ali kad je zapovijed stigla brigadiru Madalinjskomu, koji se je desio u Pultusku sa 10 satnija konjaničkâ, otkaza on posluh i pohita u Krakov, gdje je uto buna već buknula. Onamo poleti i Košciuško iz Dražđanâ, preuze diktaturu i pozove sav narod na oružje. Pobijedivši Košciuško ruskoga generala Tormasova kod Racławicâ, planu buna također u Litvi i Varšavi, gdje bi iza dvodnevne borbe ruska posada od razjarenoga naroda ili sasječena ili zarobljena. Sada poleti na intervenciju Prusija, te kralj Fridrik Vilim II. provali sam glavom na čelu svoje vojske u Poljsku. Zaludo nastojaše Košciuško sporazumjeti se s kraljem, zaludo se izjavi pripravan, da prizna opstojeće međe Prusije, samo da na nj ne navaljuje; Prusi (a i Rusi) udariše na njega, te on izgubi bitku, našto morade ostaviti Krakov, koji Prusi namah zauzeše. Sada se je rat vrtio oko Varšave, koju su Prusi također podsjeli. No i njihovo stanje postajaše svaki dan opasnije; u jednu ruku ponestalo im hrane, a u drugu ih pritisnule bolesti. Kada je k tomu još iza leđâ pruske vojske buknula buna u južnoj Prusiji, morade se kralj kaniti podsjedanja Varšave. Međutim posla

i Rusija svoga najboljega generala Suvarova s velikom vojskom u Poljsku. Da se Suvarov ne sjedini s vojskom Fersenovom, koja je već otprije bila u Poljskoj, udari Košciuško na generala Fersena kod Maciejovicâ (1794.), ali ga sreća izdade. On bi pobijeđen i ulovljen († 1817. u Švajcarskoj). Krvavim jurišem Suvarovljevim na Pragu (12.000 Poljaka poginulo) i predajom Varšave svrši se taj nesrećni rat. Kralj Stanislav Poniatovski morade se odreći prijestolja († 1798. u Petrogradu), a Rusija, Pruska i Austrija učiniše ugovor o trećoj i posljednjoj diobi Poljske (1795.). Rusija dobi veći, istočni dio preostale Poljske; a Prusija i Austrija manji, zapadni dio. Austrija naime dobi jedan dio krakovske vojvodine s gradom Krakovom, vojvodine Sandomir i Lublin, Podlašku i Mazoviju, i sve to (440 □ Mm.) pridruži pod imenom zapadnoga Haliča ostalomu Haliču. Prusiju zapade Varšava i s njom komad zemlje (550 □ Mm.) između Visle, Buga i Njemena (pod imenom nove istočne Pruske). Ostalo dobi Rusija (1100 □ Mm.).

(Nutarnje prilike u Rusiji.) Katarina II. bijaše pomnjivo odgojena i obrazovana vladarica, te nastojaše da po nazorima francuskih enciklopedista, s kojima se mnogo družila (Voltaire), preustroji i prosvijetli državu. Tako sazove ona 1767. komisiju, da izradi za Rusiju novi opći zakonik sasvim po Montesquieu-ovim načelima. Dalje razdijeli ona državu zgodnim načinom (1775.) u manje gubernije (50) omeđivši vlast gubernatorâ, oduzevši im sudbenost i pobiranje poreza, što je povjerila posebnim oblastima; tako isto naredi, da svakoga sude samo njegovi vršnjaci. Ona ublaži još i kmetstvo, podiže srednji stalež, pomnoža broj gradova i podijeli im veće povlastice; gradove pak naseli stranim naseljenicima, poimence Nijemcima. Jednako podupiraše obrt i rudarstvo, a trgovini otvori prvim ratom s Turcima široka vrata po čitavom evropskom jugu. Podiže također mnogo viših i nižih škola, usavrši pomorstvo, a svima vjerskim sljedbama pokaza jednaku sklonost i toleranciju. Godine 1783. osnova »rusku akademiju« po uzoru francuske akademije, koja je za deset godina (1789.—1799.) izdala rječnik ruskoga jezika u šest svezaka.

(Katarina II. prema znanosti i pjesništvu.) Carica Katarina II. bavila se je i knjigom, te je sama pisala ruski, njemački i francuski. Za svoje unuke Aleksandra i Konstantina sastavila je „Abecedar bake“ i „Pripovijesti iz ruske povijesti“; mimo to napisala je više drama za glumište (Oleg, Gorebogatyr, O vremê, i t. d.), kojima je šibala mane i poroke suvremenikâ. Kako je sama bila spisateljica, pomagala je i učenjake i pjesnike. Najznamenitiji pjesnici njezina vijeka bijahu Gavr. Rom. Deržavin (1743.—1816.), kojega je oda „Bogu“ prevedena nesamo u sve evropske jezike, nego i na kitajski, japanski i dr.; zatim Fon Vizin, koji se je proslavio svojim komedijama „Nedorosl“ i „Vibor guvernera“.

§ 52. Osmanlije i južni Slaveni.

(Osmanlijsko carstvo.) Pokvarenost Turaka kao i to, što su znatno zaostajali za svojim susjedima, koji su uspješno napredovali u svake vrsti znanostima i umjetnostima; njihovi slabi i u saraju odgojeni sultani, koji su vladanje prepuštali svojim ljubimcima i pohlepnim vezirima, zatim nesrećni ratovi, naročito s Rusijom, dovedoše osmanlijsko carstvo gotovo na rub propasti. Što se je ono ipak uzdržalo, pomogla je samo nesloga i međusobna zavist evropskih vlasti. Podsadu Beča čitaj na str. 111.; rat s Austrijom i Mlecima na str. 112.; zatim s Austrijom i Rusijom na str. 141.; a oba rata s Katarinom II. na str. 164. i 167.

(Seoba Srbalja.) Kao što je Austrija zaludo kušala pod Leopoldom I. i njegovim nasljednicima osvojiti Bosnu, tako ne urodi boljim uspjehom ni njezino nastojanje, da oblada Srbijom. Ipak prijeđe pod Leopoldom I. god. 1689. nekoliko tisuća Srbalja, koje je vodio despot Juraj Branković, k carskoj vojsci, našto se preseli i patrijarh Arsenije III. Čarnojević (iz svoje stolice u Peči u staroj Srbiji) iduće godine (1690.) sa preko 30.000 srpskih porodica preko Save. Ti se srpski doseljenici nastaniše u Srijemu i Ugarskoj te dobiše od cara Leopolda više privilegija. Manje srećan bijaše patrijarh Arsenije Jovanović, nasljednik Čarnojevićev u Peći. On je naime na poziv Karla VI. digao Srbe na Turke, ali bi razbijen tako, da je jedva s malenim brojem naroda (1200) mogao pobjeći u Srijem (1737.). Poslije toga ukidoše Turci patrijaršiju u Peći te predadoše srpske eparhije Grcima.

(Crna gora.) Ovom malenom nezavisnom zemljom upravljahu od god. 1697. vladike Njegušiiz bratstva Petrovića. Prvi od tih vladika, po imenu Danilo, očisti zemlju od poturicâ, te dade sve, koji ne mogoše pobjeći, pogubiti. Kad je Petar veliki, car ruski, zametnuo god. 1711. rat s Turcima, podiže on i Crnogorce na noge; no kad je turska vojska na Prutu opkolila Petra te ga prinudila na mir, u kojemu ne bijaše spomena o Crnogorcima, oboriše se gnjevni Turci na Crnu goru. Poraz Ahmet-paše (1712.) kod Careva laza osveti nabrzo Numa Ćuprilić, no i Crnogorci se oporaviše, osobito kad se Turci malo zatim zaratiše s Mlecima i Austrijom. Danilo pomagaše gorljivo Mlečane protiv Turaka, koji su i poslije rata udarali na Crnu goru. Danila naslijediše Sava (1737.—1750.) i Vasilije (1766.). Poslije smrti pošljednjega pojavi se neki pustolovac Stjepan Mali, koji se proglasi za ubijenoga cara ruskoga Petra III. te poče Crnom gorom vladati tako, da je predašnjemu vladici Savi, koji je za Vasilija živio u manastiru, baš svu vlast oteo. Turci uzeše to za povod novome ratu, a uz njih pristadoše i Mlečani. Turci opkoliše sa 100.000 momaka Crnu goru sa tri strane.

Nevolja Crnogoraca bila je velika, jer im je ponestalo strjeljiva, budući da su Mlečani zabranili uvoz baruta u Crnu goru. Uza sve to razbiše hrabri Brđani turske čete u krvavom boju kod Čeva. Kad se je zatim godine 1768. porodio opet rat između Turaka i Katarine II., dođe u Crnu goru knez Dolgoruki, da skloni Crnogorce da pomažu Rusima; ali ne izvrši ništa. Stjepan Mali, koji se je sveđer kao vladar ponašao i tako radio, približi se jednom poslije toga neoprezno k mjestu, gdje su pravili barut, te dopade ljutih rana. Zatim proživi još četiri godine u manastiru, kad ga je neki sluga, rodom Grk, ubio (1774.). Po njegovoj smrti preuze opet vladanje Sava, a iza njega vladika Petar I. Petrović (1782.—1830.). Namah na početku svoga vladanja ode Petar u Rusiju. Njegov odlazak upotrijebi skadarski paša Mahmud Bušatlija te udari na Crnu goru. Doprijev do Cetinja spali manastir, oglobi čitavu zemlju, te prinudi narod na plaćanje harača (1785.). Vrativši se Petar kući nađe svoju domovinu u velikoj bijedi i nevolji. Najprije nastojaše da umiri nezadovoljni narod, a zatim uskrati Turcima harač. Kad su godine 1787. Austrija i Rusija ratovale s Turcima,

pozvaše obadvije vlasti Crnu goru u pomoć. Poslije mira u Svištovu (1791.) pokuša skadarski paša Mahmud ponovo da pokori Crnu goru; no Crnogorci održaše znamenitu pobjedu kod Spuža (1791.). Paša nato uzmače, da se pojača, te iza tri mjeseca navali s još većom silom na Crnu goru. Ali ovaj put bude još strašnije razbijen. On sam pade u boju, a s njime 26 turskih vojvoda. Ta sjajna pobjeda učvrsti slobodu Crne gore i Brdâ te razglasi širom svijeta hrabrost crnogorskoga puka. Rusija davaše odsad Crnoj gori godišnju pripomoć od 1000 dukata. Vrijeme mira izatoga upotrijebi Petar I. za različne reforme; on skloni također Crnogorce, da su prihvatili novi zakonik. Petra I. naslijedi vladika Petar II. Petrović (1830.—1851.), slavni pjesnik »Gorskoga vijenca«.

§ 53. Portugalska.

Portugalska nije samo pod prvim kraljevima iz kuće Braganza obranila svoju slobodu i nezavisnost od Španjolske, nego je i naseobine, koje su bile došle pod Holandiju (kao Braziliju), najprije srećnim bojevima, a poslije također ugovorima natrag zadobila. Kad je Filip V. anžuvinski sio na španjolsko prijestolje, nastojaše Portugalska obraniti se od utjecanja španjolskoga tako, da je s engleskim poslanikom Methuen-om sklopila ugovor (1703.), po kojemu dođe za kratko vrijeme čitava portugalska trgovina Englezima u ruke. Time, pak onda rasipnošću kralja Ivana V. (1706.—1750.) osiromaši zemlja sve uz dijamante i bogate zlatne rude brazilske, te pade u stanje potpune nemoći. Od konačne je propasti spase ipak svemoćni ministar kralja Josipa I. Emanuela (1750.—1777.), po imenu Carvalho marquis Pombal, koji poče izvoditi svom silom reforme u zemlji, i to po merkantilnome sustavu. Prihvativši osnovna načela toga sustava, po kojima se mora vlastita zemlja štititi od uvoženja tuđih proizvoda, dade on, hoteći podići ratarstvo, mnogo vinograda uništiti; trgovini pak i obrtu nastojaše pomoći zabranivši i uvoženje i izvoženje. Groznim potresom godine 1755. (1. studenoga) razoreni zapadni dio Lisboe (kojom prigodom pogibe 30.000 ljudi) dade on nanovo i mnogo sjajnije sagraditi. Radeći da podigne kra-

ljevsku vlast, oduze plemstvu sva imanja u Americi, koja mu darovaše predašnji kraljevi. Najljuće zamrzi Carvalho na Isusovce, jer su se oni uvijek opirali njegovim osnovama. Kad je jednom kraljevu životu iz potaje pogibao zaprijetila, upotrijebi on tu lijepu zgodu nesamo da ukloni s puta svoje protivnike među velikašima, nego i da se oslobodi Isusovaca. Obijedivši ih, da su oni zasnovali i pomagali urotu protiv kralja, kraljevskim ih dekretom protjera iz svih portugalskih zemalja (1759.). Tim dade povoda, da se ukine red Isusovaca (P. Malagrida spaljen). Dobra i dohoci njihovi biše zaplijenjeni. Kada je poslije Josipa I. sjela na kraljevsko prijestolje kći njegova Marija I. (1777.—1816.), bude Pombal otpušten, na sud pozvan i na smrt osuđen; no kraljica ga pomilova. Većina njegovih naredaba bi ukinuta.

§ 54. Španija.

Dvanaestogodišnji rat za nasljedstvo bijaše za Španiju najviše građanski rat, koji je razdvojio narod u dva protivna tabora i uništio zadnje ostatke blagostanja, štono su bili ostali iza Filipa II. i njegovih slabih nasljednika.

Španija je mirom u Utrechtu izgubila svoje evropske nuzzemlje ustupivši Austriji Napulj, Sardiniju, Milan i Nizozemsku, Savojskoj Siciliju, a Engleskoj Gibraltar i Minorku. Filip V. (1700.—1746.) nije bio podoban da izliječi rane svoje zemlje. On je sam bolovao od periodičke melankolije, pak ga je to prinukalo, da se je odrekao vlade na korist svoga najstarijega sina Ljudevita (1724.); no kada je taj za nekoliko mjeseci umr'o, vrati se on opet na prijestolje, ali prepusti vladanje svojoj vladohlepnoj ženi Elizabeti Parmanskoj. Elizabeta snovala je i težila za tim, da Španjolskoj opet vrati njezine predašnje nuz-zemlje u Italiji. Prvi pokus, što ga je učinila s pomoću smjeloga ministra i kardinala Alberonija 1718., ne pođe joj za rukom, budući da je quadrupelalijanca ustala na obranu careve državine; ali zato bijaše ona srećnija za poljskoga nasljednoga rata, kada joj car ustupi Napulj i Siciliju na korist infanta Carlosa (sekundogenitura). U austrijskom nasljednom ratu dobi Španija opet Parmu i Piacenzu za infanta Filipa (terciogenitura).

Melankoliju Filipovu baštinio je njegov sin Ferdinand VI. (1746.—1759.) Po smrti Ferdinandovoj zapade vladanje njegova polubrata Karla III. (1759.—1788.). Taj vladar bijaše odgojen po načelima francuskih filozofa, pak stade uvoditi u zemlju različne reforme. Pri tome pomagaše ga ministar Aranda, koji je jednako s kraljem mislio i osjećao. Karlo III. bijaše jedini Bourbonac, pod kojim se je država mudrom upravom i naredbama (poimence što se tiče vojske, brodovlja, trgovine i poreza) opet nekako popela na političku visinu, koja je bila prema bogatstvu pomoćnih vrela, što ih je Španjolska imala. I premoć crkve nastojaše on da skrši; zato stade progoniti Isusovce. On ih dade jedne noći u svim svojim pokrajinama pohvatati, pak na brodovima otpremiti u papinsku državu (1767.). Prihvativši od Francuske predloženi porodični ugovor bourbonski zaplete se god. 1761. u sedmogodišnji francusko-engleski rat, ali bijaše nesrećan nesamo u kopnenom ratu s Portugalskom, već i u pomorskom s Engleskom, te izgubi mirom pariskim Floridu, koju je međutim mirom u Versailles-u (1783.) opet natrag dobio zajedno s Minorkom. No zato mu nikako ne pođoše za rukom ponovni pokusi da osvoji Algir i Gibraltar. Karla III. naslijedi njegov sin Karlo IV. (1788.—1808.), koji nakon nekoga vremena opozva gotovo sve očeve reforme.

§ 55. Danska i Švedska.

(Danska.) Danska s Norveškom i Islandijom, kojima se pridruži poslije sjevernoga rata još Schleswig i zapadno primorje Grönlandije, uživaše iza sjevernoga rata blagodati osamdesetogodišnjega mira. Sjajno vladanje Fridrika V. (1746.—1766.) smatraju Danci svojim zlatnim vijekom u knjizi i umjetnosti; a i blagostanje zemlje procvate pod upravom ministra Bernstorfa starijega. No za vlade slaboumnoga Kristijana VII. (1766. do 1808.) istisnu Bernstorfa Nijemac Struensee, tjelesni liječnik kraljev i ljubimac kraljičin. On postade brzo grofom i tajnim kabinetskim ministrom, te stade uvoditi reforme u duhu francuskih filozofa (kao što to bivaše u ono doba gotovo svagdje po Evropi). Ali ne poznavajući ni danskih zakona, ni ustava, ni jezika, te vladajući neomeđenom vlašću, probudi svojim naglim i silovitim reformama opće nezadovoljstvo. K tomu uvri-

jedi i narodno čuvstvo Danaca upotrebljavajući u svojim proglasima njemački jezik. Napokon pogibe on već iza dvije godine (zajedno sa svojim prijateljem Brandtom) na stratištu kao žrtva urote, kojoj bijaše na čelu kraljeva mati Julijana (1772.). Većina njegovih reforma propade s njim zajedno.

(Švedska.) Švedska izgubi u sjevernom ratu najljepše svoje pokrajine, te propadaše sve dublje poradi neprestanih raspra mogućega plemstva, koje se silno podiže za vladanja kraljice Ulrike Eleonore. U državnom vijeću dijelilo se je to gordo plemstvo na dvije stranke: na stranku kapâ i šeširâ; prva je radila za ruske interese, a druga za francuske, nijedna pak u prilog svojoj domovini. Francuska potače stranku šeširâ, te ona izradi, da se je zapodjenuo rat s Rusijom zato, da se opet osvoje izgubljene pokrajine na Baltičkom moru. No taj pothvat plati Švedska iza dvije nesrećne vojne sramotnim mirom (u Abo-u 1743.), po kojemu ustupi Rusiji jedan dio Finske. Ulrika Eleonora († 1742.) bijaše svoga supruga Fridrika Hessen-kasselskoga (1720.—1751.) uzela za suvladara, te on vladaše i poslije njezine smrti. Međutim izradi ruska carica Elizabeta kod ugovaranja mira u Abo-u, te bi određen za Fridrikova nasljednika rođak vladajuće porodice ruske, naime vojvoda Adolf Fridrik iz kuće holstein-gottorpske.*)

Za vlade Adolfa Fridrika (1751.—1771.) trajahu neprekidno raspre u plemstvu. Kraljeva vlast bude novim do-

*) **Rodoslovlje porodicâ Wasa i Holstein-Gottorp od god. 1660.**

Kristijan Albr. od Holstein-Gottorpa 1659.—1694.

Kristijan August	Fridrik IV. od Holstein-Gottorpa (1694.—1702.), njegova supruga Hedviga Sofija	Karlo XII., 1697.—1718.
Adolf Fridrik, kralj švedski 1751.—1771.	Karlo Fridrik, 1702.—1739., supr. Ana, kći cara Petra Velikoga	Ulrika Eleonora, njezin suprug Fridrik landgrof hessenski († 1751.)
	Petar III. † 1762.	

Karlo XI., 1660.—1697.

dacima k ustavu još više stegnuta, a financijalna nevolja povećana beskorisnim sudjelovanjem u sedmogodišnjem ratu. No njegov smioni i slavohlepni sin Gustav III. (1771.—1792.) obori s pomoću vojske nekrvavim prevratom gospodstvo plemstva (1772.). On zadrža za se izvršujuću vlast (ali ipak nije smio poreza raspisati ni navalnoga rata navijestiti bez dozvole staležâ), zakonodavnu pak vlast prepusti staležima. Državno vijeće postade tek svjetujućom oblasti. Što se je svojevoljno odrekao neomeđene vlasti, što se je starao za bolje sudstvo, što su trgovina i obrt nanovo procvali i blagostanje se podiglo, što je podupirao znanosti i umjetnosti (osnovavši akademiju znanosti): svime time steče veliku ljubav zahvalnoga naroda. Samo plemstvu ne bijaše poćudan, pak se opozicija plemstva prometnu u očit otpor, kad je on utanačio savez s Turskom i protiv ustava bez dozvole staležâ zametnuo rat s Rusijom. Kad su mu pače i vojvode njegove, pozivajući se na ustav, uskratili pokornost, prodre ipak Gustav, premda uz žestoke prigovore plemstva, na državnom saboru sa svojim prijedlogom, neka mu se predade pravo, da može i bez dozvole staležâ navijestiti navalni rat (1789.). Međutim upotrijebi Rusija to zatezanje te se pripravi dobro, tako da se je rat i na kopnu i na moru svršio bez ikakve koristi za Švedsku, samo što je sebi naprtila nove dugove. Stoga izgubi kralj najedamput ljubav i povjerenje naroda, i prije nego što mogaše izvesti svoju osnovu, da naime povrati francuskomu kralju Ljudevitu XVI. prijestolje, pade kao žrtva plemićke urote od ruke Jakova Ankarströma, kojega bijaše nedavno dao radi nepravedne sumnje zatvoriti, a taj mu se sada osvetio zadavši mu na krabuljnom plesu smrtnu ranu.

§ 56. Velika Britanija i Irska. Sjeveroamerički rat za slobodu.

(Juraj I., II. i III.) Za Jurja I. (1714.—1727.) upravljaše spoljašnjom politikom ministar Rob. Walpole, koji je svom snagom radio, da se uzdrži mir, te je tim znatno pomogao blagostanju naroda. Juraj II. (1727.—1760.) zadrža zaslužnoga ministra Walpole-a, koji je i dalje još kroz petnaest godina čuvao mir kod kuće i vani. Tek kad se je Walpole zahvalio (1742.), pridruži se kralj Mariji Tereziji i pobijedi kao

njezin saveznik (u austrijskom nasljednom ratu) Francuze kod Dettingena na Majni (1743.). U sedmogodišnjem ratu promijeniše se alijance. Dok je naime Engleska kao saveznica Fridrika II. u tome ratu vojevala protiv Austrijanaca i njihovih saveznika Francuza, u Njemačkoj, da obrani djedovinu svoga kralja (Hannover), zaplete se u isto vrijeme u sedmogodišnji rat s Francuskom (1756.—1763.). Tomu ratu dadoše povod raspre poradi međâ Akadije i engleskih naseobina u porječju Misisipa i Ohia, koje je Francuska ustupila Engleskoj mirom u Utrechtu. Rat se prometnu u borbu za gospodstvo u Americi. U prvi mah ratovahu Englezi nesrećno; ali kad je genijalni Pitt (stariji) postao državnim tajnikom, uredi on englesku vojsku i popravi brodovlje, pak izabravši još valjane vođe pribavi on premoć engleskomu oružju. Novi engleski kralj Juraj III. (1760.—1820.) želio je sklopiti mir, zato otpusti iz ministarstva ratobornoga Pitta. Ipak morade nastaviti rat nesamo s Francuskom, nego i sa Španijom, Napuljem i Parmom, jer su te države prihvatile (1761.) od Francuske predloženi porodični ugovor, da će sve zajedno raditi za napredak bourbonske dinastije. Uza sve to gledaše kralj Juraj III. i dalje, da dovrši rat, jer je dugotrajnim ratovanjem engleski državni dug znatno narastao. Budući da je i Francuskoj trebalo mira, to se lako u Parizu (1763.) pogodiše. Francuska ustupi Engleskoj Kanadu, svoju državinu na Senegalu i više otoka u zapadnoj Indiji.

(Sjeveroamerikanski rat za slobodu, 1775.—1783.) Od onoga časa, kad je Walter Raleigh položio prvi osnov engleskomu gospodstvu u sjevernoj Americi (1585.) naselivši pokrajinu, koju je kraljici Elizabeti na čast prozvao Virginijom, napučiše Englezi sve polagano lijep broj pokrajinâ, tako da je u drugoj polovici 18. stoljeća bilo trinaest takvih oblasti. Da je to naseljavanje tako brzo napredovalo, mnogo su pomogle vjerske borbe u Engleskoj. Progonjeni Puritanci nastaniše se u Massachusetsu; naseobina Pennsylvanija, osnovana od quakera Penna (1682.), postade sigurno utočište sljedbenicima sviju vjera. Prava pojedinih naseobina bijahu različita. Neke su izravno bile pokorne kruni; druge su namah spočetka dobile zasebne povlastice, kojima biše točno označene njihove dužnosti i prava. Uopće pak

upravljahu se i nametahu sebi porez same; engleski parlament utjecao je odlučno samo onda, kad je trebalo urediti trgovačke prilike.*)

Budući da je rat sa Španijom i s Francuskom stajao neizmjerno mnogo, naumi engleski parlament prinuditi naseobine, da i one pomažu isplaćivati povećani državni dug. Stoga pokuša najprije uvesti biljege, a kad s time ne mogaše prodrijeti, udari uvozninu na čaj (spočetka također na staklo, papir i boje). Tomu nasilju opriješe se međutim žestoko već mnogi Englezi (smioni, divno pisani »Juniusovi listovi« od god. 1769.); naseljenici pak u Americi ne htjedoše ni čuti za takav porez, pak se zavjeriše, da ne će čaja ni kupovati ni piti. Uto stigoše tri broda s čajem u luku grada Bostona, te engleski namjesnik zapovjedi, da se preko volje naroda istovare. Sad navali četa mladićâ, odjevena u indijansko odijelo, na brodove, te pobaca sav čaj u more (1773.). Strože naredbe, koje je Engleska izatoga prihvatila, prinudiše ostale naseobine, te sklopiše zajednicu s Bostonom. Zastupnici naseobinâ sastadoše se na kongresu u Filadelfiji (1774.) te odlučiše prekinuti svaku trgovačku svezu s Engleskom. Podjedno latiše se ozbiljno posla, da obrane svoju zemlju od engleske vojske. Parlament zaključi sve pored nastojanja opozicije (Pitt stariji, Fox), da se Amerikanci silom pokore. Na čelo Amerikanaca stade Juraj Washington, jednako vrstan kao vojvoda i državnik, koji se bijaše odlikovao već za francuskoga rata. Godine 1776. proglasiše zastupnici trinaest pokrajina, uzdajući se u svoju snagu i tuđu pomoć, svoju domovinu samostalnom i nezavisnom od Engleske, te je prozvaše »Savezne države sjeveroameričke«.

Vijest o amerikanskom ustanku uzbudi čitavu Evropu uvelike: Francuska je pak pozdravi s pravim oduševljenjem. Ljudi sviju staleža, pače iz najvišega plemstva počeše simpatizirati s Amerikancima, mnogi pače stupiše u njihovu vojsku kao dobrovoljci (Lafayette, Larochefoucauld, Nijemac Steuben, Poljak

*) Bancroft G., Geschichte der vereinigten Staaten Nordamerikas bis auf die neueste Zeit (njemački prijevod A. Kretschmara.), 8 svezaka, 1845.—1864. — Hopp, Bundesstaat und Bundeskrieg in Nordamerika. 1886.

Košciuško i dr.). Budući da su međutim Amerikanci održali sjajnu pobjedu prinudivši kod Saratoge 7000 Engleza na predaju (1777.), bilo je njihovu poslaniku Benjaminu Franklinu lako pridobiti za njih i sam francuski dvor. U Versaillesu utanačen bi između sjeverne Amerike i Francuske savez (1778.), kojemu pristupiše namah Španija i Holandija. Englezi opet sklopiše ugovore s više njemačkih knezova, koji im za novac dadoše vojnikâ za amerikanski rat. Borba se je vodila na kopnu i na moru, te se je raširila po objema Indijama i po Africi. Na moru održaše Englezi pobjedu nakon 21, većinom neodlučne bitke. Svi napori Španjolaca i Francuza, da prinude Gibraltar na predaju, ostadoše jalovi, jer je tu tvrđu branio hrabri Elliot. Ali zato ih na kopnu u Americi, osobito otkad je onamo došla francuska pomoćna vojska, stizaše jedan udarac za drugim. Napokon svrši Washington zajedno s Lafayettom rat tako, da je opkolio i zarobio englesku vojsku pod lordom Cornwallisom kod Yorktowna (1781.). Iznemogla s tolikoga napora privoli napokon Engleska na mir u Versaillesu (1783.), u kojem morade priznati nezavisnost 13 saveznih država.

Nova republika dobi 17. rujna 1787. ustav,*) po kojemu je pripala izvršujuća vlast na četiri godine izabranomu predsjedniku (najprije Washingtonu, 1787.—1797, † 1799.). Zakonodavna vlast podijeljena bi kongresu, koji sastoji od dvije komore, od senata i zastupničke kuće. Najvišu sudačku vlast vrši zajednički vrhovni sud. Predsjednik republike ima uza se odgovorno ministarstvo, te mora barem jedamput svake godine sazvati kongres u grad Washington. Ondje se vijeća i odlučuje samo o zajedničkim poslovima sviju država, jer su u mnogim stvarima pojedine države posve samostalne.

(Englezi osnivaju svoju vlast u istočnoj Indiji.) Već za kraljice Elizabete stupiše Englezi u trgovačke snošaje s istočnom Indijom; ali njihova trgovina podiže se znatnije tek u drugoj polovici 17. stoljeća, pošto su Englezi ondje osnovali brojne naseobine, koje su najprije imale štititi i širiti njihovu trgovinu. Poslije, kad se je u 18. stoljeću raspalo veliko mongolsko carstvo Mogulovo (osnovano od jednoga potomka Timurova), te se je na njegovim razvalinama podiglo

*) Holst H. v., Verfassung und Demokratie der Vereinigten Staaten von Nordamerika, 4 sveska, 1873.—1886.

mnogo nezavisnih državica, kojih su se gospodari (Nabobi) vjekovito međusobno svađali, krenuše prilike po Englesku na bolje tako, da je počela misliti, kako bi osvojila zgodnije primorske krajeve. Premda ju je pri tome poduzeću priječila Francuska, koja bijaše već neke krajeve na istočnoj obali prednje Indije zaposjela, pođe joj ipak za rukom pobjedama lorda Roberta Clive-a, te zadobi Bengalsku i više manjih oblasti (1757.). Francuzi se tada zabrinuše za svoju državinu, pak se složiše u savez s indijskim knezovima te izradiše napokon, da je Hyder Alija, sultan mysorski, zajedno s Maratima stao obarati englesku vlast u istočnoj Indiji baš onda, kad se je Francuska združila sa sjevernom Amerikom u zajednicu protiv Engleske. Ali oprezno i odlučno vojevanje vrhovnoga namjesnika Warrena Hastingsa spase ipak istočnoindijsku kompaniju. Kad je on nato s Maratima utanačio poseban mir, morade Tippo Saib, sin i nasljednik Hyder Alije († 1782.), ostavljen od svih saveznika, mirom u Mangaloru (1784.) vratiti sve, što bijaše osvojio. Još dva puta (1789. i 1799.) obnovi Tippo Saib rat s Englezima; no kad je napokon on sam kod predaje svoje prijestolnice Seringapatama pao, dođe najveći dio mysorske države u engleske ruke (1799.). Potlašnjim osvajanjima rašrili su Englezi svoju vlast po čitavoj Prednjoj Indiji i po jednoj česti Stražnje Indije, tako da se njima sada ondje pokorava preko 300 milijuna neposrednih i tributarnih podanika.

Dok je prije sva vlast u istočnoj Indiji bila u rukama povlaštene engleske trgovačke kompanije, promijeni se taj sustav tako zvanom istočnoindijskom billom mlađega Pitta (1784.), po kojoj je ta družina postala zavisna od vlade u svim političkim, vojničkim i financijalnim poslovima.

(James Cook.) Naseobine i brodarstvo Engleza razgrani se još više tim, što je kapitan James Cook (god. 1768.—1779.) tri puta oplovio zemlju. Na prvome putovanju iskrca se on prvi put na opasnoj istočnoj obali Nove Holandije (Australije) te zauze Novi južni Wales. Na drugome putovanju otkri mnogo otoka u južnom moru (Novu Kaledoniju) tražeći uzalud kopno u južnom ledenom moru (on dopre do 71^0 južne širine); na trećem pak putovanju zaglavi na otoku Ovaihi (Sandiški otoci) zavadivši se s lupeškim urođenicima 1779.).

§ 57. Francuska za Ljudevita XV. (1715.—1774.)

(Regencija.) Ljudevita XIV., koji je istrošenoj i iznemogloj zemlji ostavio duga 3000 mil. livri, naslijedi njegov praunuk Ljudevit XV. (1715.—1774.) Budući da je taj bio još nedorastao, upravljaše državom kao regent umni no raspušteni vojvoda orleanski Filip, koji opet povjeri vladanje svome učitelju i ministru, opatu (poslije kardinalu) Duboisu. Sada bijaše francuski dvor sijelo razuzdanosti i bezvjerja. Da bi se napunile prazne državne blagajne, osnovana bi na prijedlog Škota Lawa banka, koja stade izdavati papirni novac. Pošto je regent učinio tu banku državnim zavodom, nosio je narod u nju zlato i srebro, pak je za nj dobivao papirne novce. Zajedno s tom bankom dobi jedno dioničko društvo (zapadnoindijska kompanija, compagnie d' Occident) gotovo čitavu francusku morsku trgovinu kao monopol u svoje ruke, zatim uze u najam sve daće i poreze, pak probudi nadom u velik dobitak (trgujući u Americi sa zemljom na Misisipu, koja bi kralju na čast prozvana »Louisiana«) u narodu tako silnu maniju za spekulaciju, da su njegove dionice poskočile četrdeseterostruko prema svojoj isprvičnoj vrijednosti. Konac svega toga bijaše opći bankrot, kojom je prigodom velik dio građanskoga staleža izgubio sav svoj imutak.

(Ljudevit XV.) Po smrti orleanskoga vojvode Filipa (1723.) preuze Ljudevit XV. vladu sam, te se oženi Marijom, kćerju poljskoga raskralja Stanislava Leščinskoga. Ali naskoro prepusti vladanje svome odgojitelju, kardinalu Fleury-u (1726.—1743.). Svojom štednjom i miroljubivom politikom nastojaše Fleury da podigne duboko palo blagostanje Francuske; zato i nerado pristade, da Francuska učestvuje u poljskom i austrijskom nasljednom ratu. Prvi rat svrši se tako, da je vojvodinu Lotaringiju i Bar dobio kraljev tast Stanislav Leščinski, a po njemu Francuska; austrijski nasljedni rat, koji se je poradi štedljivosti Fleuryjeve isprva nesrećno vodio, dokonča se mirom u Aachenu tako, da Francuska nije baš ništa dobila.

Uto je kralj u svome životu udario takvim pravcem, da ga se je stao žacati čitav svijet. Podao se naime najodurnijoj putenosti povjerivši kojekakvim prezrenim ljudima, da upravljaju državom i da grabe državno blago. Markizica Pompadour (1745.—1764.) preoblada kraljem tako, da je zapravo ona vladala, razdavajući najodličnije časti vojničke i civilne po miloj volji svojoj. Ona također promijeni tradicionalnu politiku francusku, kadno se ponukom austrijskoga ministra Kounica sprijatelji s bečkim dvorom. No poradi toga zaplete se Francuska u skupi i beskorisni sedmogodišnji rat, dok je u isto doba morala voditi pogubni sedmogodišnji rat na moru s Engleskom. Posljedice toga rata s Engleskom bile su za Francusku vrlo štetne: njezina mornarica propade, mimo to morade ona mirom u Parizu (1763.) ustupiti Engleskoj jedan dio svojih naseobina, pak još i Španiju odštetiti za njezine gubitke. No zato dobi Francuska nekoliko godina zatim Korziku (1768.), koju je kupila od Genovežana.

Kralj se još jače ponizi i osramoti, kad je po smrti Pompadourinoj njim obladala kći nekoga poreznog činovnika. On je imenova groficom Dubarry, te joj prepusti dvor i čitavu državu. Za pet godina ugrabi ona iz kraljevske blagajne čitavih 180 milijuna livri, te ih potrati sa svojim prijateljima.

Puk je skapavao od teških nameta, uza sve to nije se prestalo trošiti u nemar. Život na dvoru bijaše sasvim nećudoredan i pokvaren, zato i preziraše narod kralja te ga ljuto proklinjaše.

(Družba Isusovaca ukinuta.) I u Francuskoj obarahu se na družbu Isusovaca, ali ne kao u Španjolskoj i Portugalskoj kraljevi i njihovi ministri, nego protivnici katoličke crkve, filozofi i njihovi privrženici, koji su Isusovce smatrali za najodlučnije zatočnike katoličke crkve. Napokon bi kralj prinuđen da družbu raspusti (1764). Od toga časa salijetali su bourbonski vladari zajedno s Portugalskom rimskoga papu, da družbu sasvim ukine. Tomu zahtjevu zadovolji napokon papa Klement XIV. godine 1773. bullom „Dominus ac redemptor noster".

III. Doba ustavnih borba i gospodarskoga razvoja.

(Od 1789. do danas.)

U toj se periodi zgađaju velike promjene u životu narodâ, kao što se znatno mijenjaju dosadanji međaši pojedinih država. Sve to započinje francuskom revolucijom od 1789., kad je francuski narod pregnuo da preudesi državni ustav prema svojim potrebama, pa da se oslobodi težkoga ropstva, u koje ga bijahu sputali kraljevska vlast i viši društveni razredi. Ali pri tom počinio je i sam strašnih grozota. Brojni evropski narodi prihvatili su tijekom 19. stoljeća težnje Francuzâ, pa su uklonili zapreke, koje su smetale slobodnomu razvoju njihovih sila; oni su budi polučili promjenu opstojećih ustava, budi izvojštili nove ustave, kojima bi dokrajčeno privilegovano stanje viših razreda društvenih: pristup k svim službama i vršenje zakonodavne vlasti postadoše zajedničkim pravima svih državljana. U Ruskoj primaklo se je tomu cilju tek u najnovije vrijeme, pošto su još god. 1861. ukinućem kmetstva svi državljani postali lično slobodni. U Americi, koja se sve više takmi s Evropom, urodila je težnja za ustavnim životom tim, da su se kolonije redom otkidale od matice zemlje. Ondje su također ustali protiv ropstva budi s moralnih razloga, budi što su robovi otimali privredu slobodnomu pučanstvu; pa tako bi napokon ropstvo ukinuto.

Uz ustavne borbe zaredale su i narodne borbe. Cilj je narodnim borbama bio, ili da se pojedine države odijele, kao primjerice Srbija i Grčka od Turske, Poljska od Ruske, Belgija od Nizozemske (Holandije), ili da se srodne a razasute državice okupe, kao u Italiji i Njemačkoj.

Procvat trgovine i obrta, koji se očituje osnutkom nebrojenih tvornica i trgovačkim svezama između svih dijelova svijeta, izgradnjom željeznicâ i osnutkom parobrodarskih linija, urodio je veličanstvenim gospodarstvenim razvojem, ali podjedno i gospodstvom kapitala i velike industrije. Radnički stalež bori se zakonitim sredstvima protiv toga, da ga izrabljuju, pa nalazi kod mnogih vlada predusretljivosti i zaštite. No pored toga javlja se i socijalistički pokret, kojega privrženici ili nemaju jasnih ciljeva, ili prijete, da će oboriti sve opstojeće gospodarske, državne i crkvene prilike. Ta se opasnost može ukloniti jedino vrsnim zakonodavstvom, gorljivim vršenjem dužnosti sa strane svakoga pojedinca, općenitom predusretljivošću i vjerskim odgojem.

Naporedo s izbrojenim promjenama sjajno se je razvilo spekulativno ispitivanje kao i prirodne nauke.

Ova se perioda dijeli u dva odsjeka: prvi seže od početka francuske revolucije do drugoga pariskoga mira (1789.—1815.) te obuhvata vrijeme, kad su Evropom obladale promjene, koje je ta revolucija provodila. Drugi odsjek dopire do sadašnjosti i ispunja vrijeme, u koje se sve kršćanske zemlje bore za ustavna prava, te ih gotovo bez iznimke i dobivaju. U to se vrijeme u Evropi redaju ustanci i narodne borbe, a u Americi borbe za dokinuće ropstva; u objema stranama svijeta pak stvara se postepeno četvrti stalež, naime radnički stalež, a s njim u svezi pomalja se i socijalno pitanje.

A. Od početka francuske revolucije do drugoga pariskoga mira (1789.—1815.).*)

§ 58. Zemljopisni pregled Evrope u oči francuske revolucije.

1. Španija bijaše izgubila svoje nuz-zemlje u Evropi te ustupila Gibraltar Engleskoj.

2. Francuska je dobila Franche-Comté, Lotaringiju i Korziku, no zato je izgubila najveći dio svoje državine izvan Evrope.

---

*) Taine H., Les origines de la France contemporaine. I. La révolution, Paris 1885. (Njemački prijevod od Katschera); Sorel, L'Europe et la révolution française, I.—VI., 1885.; Aulard, Histoire politique de la Révolution, 1901.; Sybel H., Geschichte der Revolutionszeit von 1789.—1800., 5 svezaka, 1874.—1882; Oncken W., Das Zeitalter der Revolution, des Kaiserreiches und der Befreiungskriege, 2 sveska, 1884. do 1887.; Lanfrey, Histoire de Napoléon I. (I.—V., 1867., njemački prijevod od Glümera 1869.); Fournier A., Napoléon, 3 sveska, 2. izdanje 1905.

3. Republika Holandija.

4. Velika Britanija dobila je Gibraltar, Kanadu i znatan dio istočne Indije (Behar, Bengalsku i neke primorske oblasti na poluotoku Dekanu); no u drugu ruku izgubila je trinaest pokrajina u sjevernoj Americi.

5. Hapsburška porodica držala je čitavu Ugarsku, Erdelj i Slavoniju, a od španjolske baštine zadržala je još Belgiju i Milan (koji bi međutim na korist Savojske osakaćen). Slesku je doduše izgubila, no kod prve diobe Poljske dobi Halič i Vladimirsku, a napokon od Bavarske Innviertel. K tomu je zapade u Italiji: Mantova po izumrću porodice Gonzaga (1708.), za neko doba Parma (1738.—1748.) i napokon Toskana po izumrću porodice Medici (1764.) kao sekundogenitura za Leopolda, mlađega sina cara Franja I. — Prusija bijaše se znatno razmakla dobivši ove zemlje i oblasti: ratom gornji Geldern, jedan dio prednjega Pomorja, Slesku, zapadnu Prusiju; baštinom Neufchâtel (1707.), istočni Friesland (1744.), Ansbach-Bayreut (1791.); kupom grofiju Tecklenburg u zapadnoj Falačkoj i Quedlinburg.

6. Danska (s Norveškom i Islandijom) zadrža Schleswig, što ga bijaše u sjevernom ratu zauzela.

7. Švedska izgubila je svoju premoć na sjeveru Evrope. Rusiji je ustupila Livonsku, Estonsku, Ingriju i Kareliju, a Prusiji i Hannoveru najveći dio svoje državine u Njemačkoj.

8. Rusija bijaše se znatno raširila dobivši poljske i švedske pokrajine. Mimo to osvojila je Krim i zadobila vrhovnu vlast nad georgijskim zemljama.

9. Poljska izgubi 1772. jednu trećinu svoje državine.

10. Osmanlijsko carstvo bijaše Moreju ponovo dobilo, ali mu je u drugu ruku Austrija otela svu državinu u Ugarskoj, Erdelju i Slavoniji.

11. U Italiji i bijahu kraljevina obiju Sicilija (od 1738.) i vojvodina Parma (od 1748.) u rukama španjolskih Bourbonaca; Mantova, Milan i Toskana bijahu hapsburške oblasti (vidi br. 5.); Mleci su imali još jonske otoke.

I. Francuska revolucija do ukinuća kraljevstva. (1789.—1792.)

§ 59. Uzroci francuske revolucije.

Revoluciju francusku prouzrokovaše poglavito posve loše političke i gospodarstvene prilike. 1. Čitava državna uprava bila je nevaljana i nepravedna. Sve znatnije službe u upravi ugrabiše plemićke porodice, koje su bile u tijesnoj međusobnoj svezi i koristovale se svojim položajem, pak se nepravednošću svake ruke obogaćivale. Od njihova nasilja ne mogaše se nitko obraniti, budući da su i sudovi bili pristrani. Događalo se je i to, da su kadikad uslijed tajnih naloga (lettres de cachet) ljudi dopanuli tamnice, pak u njoj ostali ni krivi ni dužni. 2. U Francuskoj ne bijaše ni čestitoga seljaštva ni imućnoga krepkog građanstva, bez kojih nema ni zdrave države. Najveća čest posjeda bijaše u rukama plemstva, svećenstva i bankirâ. Kmetovi morali su redovito polovicu svega prirodа davati vlasteli, mimo to još su rabotali, pak desetinu i druge danke plaćali. Vlasteli trebaše za raskošni život bezbroj novca, pak su stoga njihovi zakupnici uboge podanike nesmiljeno globili. Oko dvije petine zemlje pripadaše slobodnim seljacima, ali njihov posjed bijaše rastrgan na silesiju malih baština, koje nijesu mogle prehraniti gospodara i družinu njegovu. Tako su seljaci (slobodni i kmetovi) živjeli u najvećoj oskudici, te su ogorčeni gledali, kako vlastela rasiplju, što su oni teškom mukom privrijedili. Jednaka bijeda trla je građanski stalež. Obrtnost je stradala poradi cehovskih povlastica; industriju pomagala je doduše država, no i tu su samo neki odabranici dobijali privilegija, koja su mnogo stajala, jer je trebalo podmititi one, koji su ih podjeljivali. Uopće nije tadašnji način vladanja bio u prilog građanskomu staležu. Gradovi naime, izgubivši (već u 17. stoljeću) svoju autonomiju, stajali su pod upravom kraljevskih činovnika, koji su svoje službe morali kupovati za skupe novce. Ti su činovnici, da bi nadoknadili kupovninu za službe, građane nemilo globili, pak ih silili, da za svaki posao dobro plate. Premda je stanje seljačkoga i građanskoga staleža bilo tako nepovoljno, ipak je on morao najviše prinositi za državnu upravu, budući da je porez bio neje-

dnako rasporezan. Plemići i svećenici nijesu doduše bili sasvim oslobođeni od poreza, ali su plaćali jedva polovicu zemljarine i glavarine, premda su imali dvije petine zemlje. Najveći dio poreza (oko 90%) plaćali su seljaci i građani. K tome su se plemići i svećenici dobro pazili i lako pogađali s i n t e n d a n t i m a, koji su porez ubirali, dok je puk ljuto stradao od njihove strogosti. Od ubranoga poreza bilo je najviše hasne plemstvu: ono je obavljalo najunosnije službe na dvoru i u upravi, pa i u vojsci bili su časnici jedino plemići. 3. Mnogo je revoluciji pridonijela izopačenost kraljevskoga dvora i višega plemstva. Za Ljudevita XV. bijaše k r a l j e v s k a č a s t duboko pala poradi nećudorednosti i neslavne politike njegove. Puk je mrzio na kralja, te je poslije prezirao i nasljednika i unuka njegova Ljudevita XVI., osobito kad se je oženio Marijom Antoinettom, kćerju Marije Terezije. Ćudoredna pokvarenost raširi se s dvora i u o d l i č n o m d r u š t v u, te je puk i poradi toga prezirao gospodu. 4. Mržnju pučana podjarivali su silno francuski f i l o z o f i ili e n c i k l o p e d i s t i, koji su u svojim djelima potkapali ugled države i crkve, i obarali svaki auktoritet, pak mjesto toga iznosili nove ideale: jednakost i slobodu svih ljudi, republikanski ustav i t. d. 5. Ideali filozofa, činilo se, da su se ispunili, kad se je podigla s j e v e r o a m e r i č k a r e p u b l i k a. Što je Francuska pomagala ustašama u sjevernoj Americi, kad su se borili za slobodu, bilo je za nju prezamašno. Lafayette i njegovi drugovi, vrativši se u domovinu, pričahu o junacima te borbe, te usađivahu tako uzato u srca svojih zemljaka demokratska načela i ljubav za republiku.

(Državni dug i deficit.) Najbliži povod revoluciji bijaše golemi državni dug, koji je upropastio državne financije. Još Ljudevit XIV. ostavio je duga do 3000 milijuna livri. Taj je dug za Ljudevita XV. narastao do 4000 milijuna livri, a za amerikanskoga rata povećao se opet za novih 1250 milijuna. Godišnji dohoci iznosili su nešto preko 500 milijuna; budući da se tim novcem nijesu mogli namirivati i troškovi uprave i kamate za državni dug (samo kamate preko 200 milijuna livri), bilo je svake godine manjka ili d e f i c i t a (oko 140 mil.), koji je sveđer rastao zajedno s državnim dugom.

Kako se je u ono doba gospodarilo u Francuskoj, evo nekoliko podataka. Na dvoru kraljevu i kraljičinu bilo je 4.500 činovnika i

sluga, zatim tjelesna straža (garda) od 9.000 momaka. Stariji brat kraljev imao je 600 dvoranika, mlađi brat blizu 700; jednako brojnu družinu imali su ostali princevi i princeskinje. Na dvoru ređale se svečanosti jedna za drugom, a stajale su ogromne svote. Mimo to podjeljivao je kralj mnogim plemićima i plemkinjama godišnje mirovine po 10.000 do 30.000 livri, ili bi ih darivao obilatim darovima. Vojska i uprava stajale su silnih novaca: plaće plemićkih časnika (1.171 general) iznosile su 46 mil. livri, dok je čitava ostala vojska dobijala samo 44 milijuna.

Kralj L j u d e v i t XVI. (1774.—1792., † 1793.), dobar i krepostan vladar, ne bijaše dosta jak, da makne s dvora pijavice, koji su u ludo tratili državne dohotke, i da skloni oba viša staleža (plemićki i svećenički), da se sami odreku svojih privilegija, koja se i onako nijesu mogla više održati. Međutim pokaza ipak dobru volju, kadno stupivši na prijestolje uze za ministre dva vrla muža, T u r g o t a i M a l e s h e r b e s a (1774.). Oni stadoše podizati financije temeljitim reformama, da bi tako ugodili nezadovoljnomu puku. Preudesiše upravu, začeše uvelike štedjeti, ukloniše zapreke trgovini i obrtu, primahu u više službe građane, napokon nametnuše porez plemstvu i svećenstvu. No tima se reformama tako odlučno opriječe privilegovani staleži, da su oba ministra morala napustiti svoja mjesta (1776.). Nato se vrati stari red. A kad je financijalna bijeda sveđer rasla, imenovan bi ministrom financijâ Ženevac N e c k e r, tada bankir u Parizu (1777.). On zajmom namaknu novaca za sjeveroamerički rat, a tim poveća državni dug. No kad je zatim položio javno račun o stanju financijâ (»Compte rendu«) te preporučio, da se štedi, osobito pak na kraljevskom dvoru, bi i on otpušten (1781.). Iza nekih promjena postade ministrom financijâ C a l o n n e (1783.). On stade nanovo silno trošiti i tratiti novce, a kad mu svega ponestade, skloni kralja, da sazove n o t a b l e, pak da plemstvo i svećenstvo namiri deficit. No s k u p š t i n a n o t a b l â (1787.) u Versaillesu ne htjede nikakove žrtve prinijeti za državu, pa zahtijevaše, da se Calonne ukloni. Njega zamijeni u ministarstvu financijâ grof B r i e n n e, nadbiskup toulouski. No ni on ne mogaše skloniti notablâ, da dozvole nove poreze, te bijeda nastade stoga tolika, da vlada nije ništa više gotovinom plaćala. Sad stade vlada na svoju ruku

poreze nametati. Ali pariski parlament opre se tomu ne hoteći nove poreze uknjižiti, već zahtijevaše, da se sazovu državni staleži. Nato budu parlamenti ukinuti i zavedena oblast (cour planière), da unese u registre edikte o novim porezima. Stoga se silno uzruja čitava zemlja. Dvor spozna, da se mora slušati narod, koji zahtijevaše, da se sazovu državni staleži. Brienne odstupi, a Necker ponovo preuze upravu financijâ. Cour planière bi ukinuta i za 1. svibnja 1789. sazvani državni staleži (états généraux), koji nijesu od godine 1614. bili na okupu. Ali zakoniti red bijaše već uzdrman, čemu je mnogo pridonijela loša ljetina god. 1788. Gladni puk grabio je na zemaljskim cestama tovare žita, koje su u gradove vozili, a u gradovima provaljivao je u dućane, imenito u pekarne i mesnice. Oblasti se nijesu usudile, da ga poradi toga kazne.

§ 60. Državni staleži (od 5. svibnja do 17. lipnja 1789.) i **ustavotvorna narodna skupština** (od 17. lipnja 1789. do 30. rujna 1791.).

Od državnih staleža, štono se skupiše u Versaillesu, pripadaše svećenstvu i plemstvu po 300 zastupnika, a građanskomu ili trećemu staležu (tiers état) oko 600 zastupnika. Glavno pitanje međutim, hoće li ta tri staleža zajedno vijećati i glasovati, ili će poslovati kao tri nezavisna zbora (kurije), ostavi vlada nažalost neriješeno, ne odredivši u tom pogledu sasvim ništa. Međutim bijaše već zavladalo svuda mnijenje (osobito pošto je opat Sieyès izdao brošuru »Qu' est ce que le tiers état«), da samo treći stalež zastupa narod i da on jedini ima pravo zakonodavstva. Stoga zahtijevaše treći stalež namah, da se zajednički vijeća i glasuje (po glavama, a ne po kurijama), pak da prema tomu cijela skupština ovjerovi izbore pojedinih članova. Pošto se je o tome mnogo i bezuspješno prepiralo, proglasi se treći stalež na prijedlog predsjednika Bailly-a za narodnu skupštinu (assemblée nationale, 17. lipnja) i pozove druge staleže, neka se s njime sjedine. Taj odlučni čin trećega staleža mora se smatrati za pravi početak francuske revolucije. Sada svjetovaše ministarsko vijeće kralja, neka sam glavom drži zajedničku sjednicu svih triju staleža, kao što je to učinio prigodom otvorenja skupštine, i neka svečano izjavi, da će narodu ispuniti sve njegove glavne zahtjeve iz kraljevske svoje milosti, ali ujedno neka zapovjedi, da ostane svaki stalež zase. Budući da su se morale činiti priprave za tu kraljevsku sjednicu, biše staleži umoljeni, neka do toga vremena odgode svoje sjednice. Oba prva staleža pokoriše se kraljevoj želji, no predsjednik trećega, zvjezdar Bailly, ne učini toga, već našavši dosadašnju sabornicu opkoljenu stražama odvede zastupnike trećega staleža u bližu dvoranu za igranke i ondje se zakleše, da se ne će prije razići, dok ne stvore za Francusku novi ustav.

Kralj obeća nato u »kraljevskoj sjednici« svih triju staleža (23. lipnja) znatne reforme, ali zapovjedi, da se staleži razdijele na troje i da se namah raziđu. Kad se je on udaljio, odoše također prva dva staleža; no treći ostade te proglasi (grof Mirabeau) zastupnike nepovredivima. Budući pak da je već sutradan veći dio svećenstva, a (25. lipnja) 47 plemića, na čelu im herceg orleanski, pristalo uz treći stalež, pozove sam kralj, koji se ne mogaše već ni u vojsku pouzdati, zastupnike plemstva, da se i oni sjedine s trećim staležem, što oni napokon i učiniše.

Dvor se htjede osigurati od svake opasnosti; zato skupi između Pariza i Versaillesa do 30.000 vojnika. Kad je nato kralj otpustio još i Neckera, nastade stoga u Parizu takova uzrujanost, da je narod, razdražen kolovođama pokreta (odvjetnik Camille Desmoulins, Danton i dr.), oplijenio oružane i trgovine oružja, pak naoružavši se jurišem osvojio bastillu (14. srpnja 1789.), u koju su prije zatvorali nedužne ljude. Kod juriša poubija narod jedan dio posade i zapovjednika bastille, premda se on bijaše pod pogodbom predao. Sad bi zavedena narodna garda, koja je nosila trobojnu (modru, bijelu, crvenu) kokardu (tricolore). Zapovjednikom narodne garde postade Lafayette, a načelnikom (maire) grada Pariza izabran bi Bailly. Tako je vlast u glavnom gradu došla u ruke narodne skupštine, te su njezine glave (Mirabeau i dr.) bili kud i kamo silniji od samoga kralja.

Takih krvavih prizora nije bilo samo u Parizu. Po čitavoj Francuskoj ustade narod na plemstvo i više svećenstvo prijeteći se njihovu životu i imutku. Što se je više krvi prolijevalo, to je narod više žeđao. Mislilo se ukloniti despociju kraljevstva, a to zaređala tiranija svjetine. Zakona i reda nestade, a mjesto

njih zavlada anarhija u čitavoj Francuskoj. To potaknu više plemstvo, te stade ostavljati zemlju; grof Artois (Karlo X.), brat kraljev, i mnogi drugi odlični velikaši (emigranti) stadoše se seliti iz zemlje namjeravajući s pomoću stranih vlasti s vojskom provaliti u Francusku i obnoviti stari red. No ti emigranti uradiše zlo, jer su tako svojim protivnicima samo olakotili posao, te su oni mogli što prije i bolje svoje težnje kraju privesti.

Ljudevit XVI. bijaše Neckera opet pozvao u ministarstvo, jer je mislio, da će on moći opći pokret svratiti na pravi put. Ali Necker ne bijaše jak, da izvrši taj zadatak. Budući da se je narodna skupština, mjesto da raspravlja o financijalnoj reformi, stala baviti ustavom, bila bi vlada morala skupštini predložiti primjerene prijedloge za raspravljanje. No Necker ne učini toga, i tako je skupština sama počela izrađivati novi ustav. Na prijedlog vicomta Noaillesa ukinut bi noću od 4. na 5. kolovoza feudalni sustav, kao i sve povlastice plemstva i svećenstva.

Uslijed toga odreče se plemstvo svih svojih prava na robotu i tlaku, a svećenstvo svoje desetine, koja je iznosila na godinu 60—80 milijuna livri. Građanski zastupnici privolješe također, da se ukine prodavanje službi, zatim cehovi i ostale zadruge, napokon sve provincijalne i gradske povlastice. — Nakon toga stalo se na prijedlog Lafayettov raspravljati o pravima čovjeka i građanina uopće, koja su se imala po primjeru sjeverne Amerike svagdje proglasiti. Onda tek dođe na dnevni red pitanje o ustavu. Zaključeno bi, da narodna skupština imade biti permanentna i sastojati samo od jedne komore, u koju će se svake druge godine birati zastupnici; kralju ne dozvoliše bezuvjetni, nego tek odgađajući veto na 4 godine (dakle na dvije skupštine).

Kad kralj nije htio bezuvjetno odobriti izjavu o čovječjim pravima, pročulo se je, da dvor smjera raspustiti narodnu skupštinu. Poradi toga nastane opet velika uzrujanost u Parizu, te se narod nanovo diže bojeći se i onako sve to više grozeće se gladi. Jedna gomila od (8000) žena krenu (5. listopada) u Versailles, a Lafayetta prisili narodna garda, da povede i nju onamo. Premda je kralj obećao deputaciji k njemu poslanoj, da će glavni grad opskrbiti hranom, i premda je potvrdio čovječja prava, ipak navali fukara (slijedeće nato noći 6. listopada) na kraljevsku palaču i stade nemilice ubijati tjelesnu stražu. Lafayette oslobodi doduše kralja i još u većoj nevolji deseću se kraljicu; no kraljevska porodica morade poći s onim ženama u Pariz, kamo se sada preseli i narodna skupština, pošto je mnogo (preko 200) članova bilo iz nje istupilo. Kralj izgubi tako svu svoju slobodu te morade skrštenih ruku gledati, kako mu se sustavno ugled obara. — Preselivši se narodna skupština u Pariz dijelila se je već tada na tri stranke: na desnicu ili royaliste, koji su bili privrženici apsolutnoga kraljevstva, na središte (Mirabeau, Sieyès) ili na pristaše ustavne monarhije, i napokon na ljevicu ili republikance. Bavila se je pak glavno uređivanjem narodnoga zastupstva i nove državne uprave. Radeći o tome ukinu dosadašnju razdiobu Francuske na pokrajine, koje biše različnim prigodama državi pridružene, te su stoga imale mnoga posebna prava i povlastice, pak razdijeli čitavu zemlju po gorama i vodama u 83 departementa, a te opet na okružja (distrikte), kantone i općine (municipalitete).

Aktivni državljanin ili prabirač bio je onaj, koji je navršio 25 godina i plaćao stanovitu svotu izravnoga poreza. Prabirači birali su izbornike departementa, a ti opet zastupnike (svih ukupno 745) za zakonodavni sabor (na dvije godine).

Da bi se doskočilo nestašici novca, predloži Talleyrand (biskup autunski), neka se sva crkvena dobra (vrijedna 2000 mil. livri) dadu narodu na raspolaganje (a država da plaća svećenike). Da bi se ta dobra što prije rasprodala, svjetova Mirabeau, neka se izdade papirni novac, tako zvani assignati, koje će morati svatko primati. U početku izdano je samo 400 mil. assignata, no poslije budu umnožani preko svake mjere (do 45.000 mil. franaka), tako da su izgubili svaku vrijednost.

Drugim dekretima zabrani narodna skupština redovničke zavjete, ukide sve duhovne redove (izuzev one, koji su se bavili podučavanjem mladeži i njegovanjem bolesnikâ), uvede reforme u pravosuđu odijelivši sudačku vlast od upravne i uvedavši porotu u kaznenim stvarima. Malo zatim ukide nasljedno plemstvo s njegovim naslovima, gr-

bovima i livrejama, a svećenstvo uredi na građansku (birači svakoga okruga birat će župnika, izbornici departementa pak biskupe, a svi ti od naroda izabrani svećenici morat će polagati prisegu, da će biti vjerni narodu, kralju i ustavu). Posljednjim ustanovama razvrže skupština kaptole i svu duhovnu sudbenost, te izvinu svećenstvo sasvim papinskoj vlasti. — O ratu i miru odlučivat će ubuduće kralj zajedno s narodnom skupštinom. Sve te reforme morade kralj potvrditi, a prigodom narodne svečanosti na Martovu polju, gdje se je (14. srpnja 1790.) slavila godišnjica razorenja bastille, prinuđen bi on, da položi zakletvu na taj novi državni ustav.

Članovi narodne skupštine sklopiše društva (klubove) jednomišljenikâ, koji su u svojim sastancima o svim stvarima prije vijećali i odlučivali, kako će glasovati u narodnoj skupštini. Od tih klubova bijaše najznamenitiji klub Jakobinaca (u početku samo zastupnici iz Bretagne). Ime svoje dobiše odatle, što se sastajahu u ukinutom samostanu dominikanskom u ulici Rue St. Jacques. Oni stajahu u svezi sa sličnim klubovima (200) po pokrajinama, pak svojom slogom i pretežnošću odlučivahu već unaprijed, kako će se ovo ili ono izvesti.

Uto se Necker zavadi s narodnom skupštinom te istupi iz ministarstva. Kad je k tomu umr'o još i Mirabeau (2. travnja 1791.), koji se je u zadnje doba mnogo borio da uzdrži ustavno kraljevstvo, isticahu se svakim danom sve to jasnije republikanske težnje. Kralj, koji je posljednje zaključke narodne skupštine (da se skinu svećenici, koji ne će da polože građansku prisegu, — i da se kralju oduzme pravo pomilovanja) preko svoje volje morao potvrditi, osvjedoči se sada potpuno, da je njegova lična sloboda u pogibli, jer kad je na veliku nedjelju (1791.) htio otputovati u St. Cloud, ne dadoše mu Parižlije da pođe onamo. Tada odluči bijegom izbaviti se iz svoga tužnoga položaja u Parizu, te uteći u koju međašnu tvrđavu i odanle s pomoću stranih vlasti i francuskih emigranata započeti protivurevoluciju. S porodicom svojom ostavi on 21. lipnja 1791. grad Pariz; ali ga na nesreću njegovu u St. Menehouldu prepozna poštar Drouet, našto ga u Varennesu uhvatiše i natrag u Pariz dovedoše. Narodna skupština obustavi kraljevsku vlast i stade sama vršiti eksekutivu. Za daljih rasprava u narodnoj skupštini zahtijevaše jedna stranka, da se kralj optuži, ali veći

se dio ljevice ipak složi s umjerenim zastupnicima, te bude zaključeno, da se uzdrži ustavna kraljevina, i da se Ljudevitu XVI. vrate njegova prvašnja prava, čim se sasvim izradi ustav te ga kralj potvrdi.

Nato bi još jednom pregledan novi ustav, a kralj ga potvrdi i na nj prisegne (14. rujna), našto bi ukinuta suspenzija njegove vlasti. Narodna skupština zaključi zatim svoje sjednice (30. rujna), pošto je još prije (na prijedlog Robespierreov) stvorila nesrećni zaključak, da se nijedan njezin član ne smije izabrati u buduću zakonodavnu skupštinu.

§ 61. Zakonodavna skupština.

(Corps législatif; od 1. listopada 1791. do 21. rujna 1792.)

Toj skupštini bijaše dopuniti novi ustav novim zakonima. Sastojaše od 745 članova, većinom posve mladih ljudi, koji ne navršiše ni trideset godina. Po svojim težnjama lučili su se u republikansku stranku (»brdo« i »ravnica«), koja bijaše kud i kamo brojnija, i u ustavno-monarhijsku stranku (Les feuillants, desnica), koja je brojila do 200 članova. Republikanci dijelili su se opet na girondiste ili umjerene republikance, najviše zastupnici grada Bordeauxa i departementa Gironde (odatle Girondisti), kojima je lebdila pred očima »građanska« republika po uzoru Atene i Rima, i na brđane (montagnards) ili radikalne republikance, koji su htjeli »socijalnu« republiku, u kojoj bi sav posjed jednako razdijeljen bio. Među girondistima isticahu se imenito Vergniaud, glavni govornik, Condorcet, Brissot, Roland i Lanjuinais. Oni se sastajahu u dvoranama gospođe Roland, te se odlikovahu svojom uljuđenosti, izobraženosti i govorničkim darom. Glave brđana u saboru bijahu Cambon, Chabot, Couthon, Merlin, Herault de Sechelles, a njima je gospodovao jakobinski klub, u kojemu su bili najgorljiviji Robespierre, Marat, Collot d' Herbois i Tallien. Novi pariski maire, po imenu Pethion, bijaše također republikanac i čvrsta potpora svoje stranke.

Raspravljalo se o tri pitanja, o kojima je zavisila sudbina države i kralja, naime pitanje o ratu, o emigrantima i o svećenstvu. Republikanci, da bi oborili monarhiju, rasturiše

*

u narodu glase, da su se kralj, svećenici, emigranti i neki strani vladari sporazumjeli, pak da će s njemačkom vojskom obnoviti i učvrstiti apsolutnu monarhiju. Zato bi zaključeno, da se svi francuski emigranti (la France extérieure), koji ostanu skupljeni na međama do konca godine, proglase za izdajice, pak da se osude na smrt i liše svoga imutka (kraljevići izgubit će pravo na prijestolje). Glede onih svećenika, koji su se opirali novomu ustavu, odredi skupština, da im se uskrati penzija; ako bi pak bilo nemira u njihovim općinama, da se otjeraju. Zatim izradiše girondisti (već mjeseca ožujka), da je kralj otpustio svoje dotadašnje ministre i sastavio ministarstvo od samih girondista (le ministère sansculotte; Dumouriez ministar vanjskih posala, Roland nutarnjih posala), koje prinudi 20. travnja 1792. Ljudevita XVI., te je u sporazumku sa zakonodavnom skupštinom navijestio rat Franju II., »kralju ugarskomu i češkomu«. Izatoga zaključi skupština, da se svaki oporni svećenik, ako to zatraži dvadeset općinara, otjera iz zemlje, i da se za obranu Pariza od tuđe vojske skupe sve pokrajinske narodne straže u taboru kod Soissonsa. Kralj se opre tima zaključcima, pače otpusti ratoborno ministarstvo girondistâ i sastavi novo ministarstvo od desničarâ (feuillants). Poradi toga planu buna u Parizu (20. lipnja). Pariski puk (sansculotti), vođen od pivara Santerra i mesara Legendra, provali najprije u zakonodavnu skupštinu i predade ondje peticiju; zatim krenu na Tuilerije, da potraži kralja. Zatekavši kralja i kraljicu u palači obruži ih nemilo, te zahtijevaše od kralja, neka potvrdi zaključke skupštine. Tek pod večer nadođe Pethion te izbavi kraljevsku porodicu iz najveće pogibli. Umjereniji članovi zakonodavne skupštine zgražahu se s toga nasilja, pače zahtijevahu, da se kolovođe buntovnikâ pozovu na sud; no jakobinci nesamo da to zapriječiše, nego dozvaše iz čitave zemlje najgoru fukaru, pak i zločince s galijâ, u Pariz. Kad se zatim razglasi manifest vojvode Ferdinanda od Braunschweiga, u kojem se prijetio, da će Pariz razoriti, potakoše jakobinci 10. kolovoza (1792.) nov ustanak. Dosadanje gradsko vijeće u Parizu bude skinuto i novo sastavljeno od najbjesnijih republikanaca (među njima i Danton), koje imenova pivara Santerra zapovjednikom narodne straže. Nato provali puk na Tuilerije i poubi kraljevu švajcarsku gardu. Sam kralj poboja se za svoj život te pobježe zajedno sa svojom porodicom u dvoranu zakonodavne skupštine. No ona obustavi na prijedlog svoga predsjednika Vergniauda kraljevsku vlast i zaključi, da se sazove narodni konvent, koji će vijećati o novome ustavu, da li bi se naime pridržalo kraljevstvo ili proglasila republika. Kralja pak s porodicom predade gradskomu vijeću, koje ga zatvori u Temple, gdje je, odijeljen od čitavog svijeta, morao podnositi pogrde i uvrede stražarâ. Ministarstvo girondistâ bude uspostavljeno, a Danton postade ministrom pravde.

Kad se je počelo raditi oko izbora za konvent, zasnovaše kolovođe gradskoga vijeća pariskoga (Robespierre, Marat), kako da što više svojih političkih protivnika (royalista) pobacaju u tamnicu ili poubiju, te da tako sebi i pariskomu puku osiguraju pobjedu kod izbora. Uzalud je zakonodavna skupština zaključila, da se gradsko vijeće raspusti; ono pače upotrijebi vijest o dolasku Prusâ pod Verdun, da još jače razdraži fukaru. Danton, novi ministar pravde, i Marat, glava policajnoga odbora u gradskome vijeću, dadoše zarobiti sve, za koje se je sumnjalo da pristaju uz kraljevstvo, pak ih pobacaše u tamnice. Kad se je nato 2. rujna razglasila vijest, da su Prusi stali podsjedati Verdun, oglasi se u podne zvono, koje je sazivalo puk, a u isti čas bi 48 svećenika, koji nijesu htjeli prisegi, odvedeno iz jednoga zatvora u drugi. Razdražena svjetina navali na goloruke sužnje, izmrcvari ih i poubija. Tako započe rujansko krvoproliće (od 2—4., djelomice do 7. rujna). Čitave čete fukare provaljivahu u tamnice i ubijahu sve na hrpe neboge sužnjeve, među kojima bijaše i sasvim nedužnih ljudi. »Patriote« dobivahu za taj svoj krvnički »rad« od gradskoga vijeća »dnevnice«. Preko 3000 ljudi pogibe od tih krvnika. Za Parizom povedoše se i drugi gradovi (Versailles, Lyon, Orleans).

II. Republika.

(1792.—1804.)

§ 62. Narodni konvent (od 21. rujna 1792. do 26. listopada 1795.).

(Osuda i smrt kraljeva.) Narodni konvent dijelio se je na dvije protivne stranke: na umjerene girondiste (ravnica ili

močvara = le marais), koji se poslije rujanskoga krvoprolića prometnuše u konzervativce, boreći se za red, zakon i vlasništvo: — i na bijesne jakobince (brdo = la montagne), koje su vodili Danton, Marat i strastveni Robespierre (»triumvirat«). Namah u prvoj sjednici konventa bude kraljevstvo ukinuto, a Francuska proglašena jedinom i nerazdjelivom republikom. No već za prvih sjednica porodiše se raspre između girondistâ i jakobinaca. Girondisti zahtijevahu odlučno, da se prije kazne začetnici rujanskoga krvoprolića, te dizahu tužbe naročito na Robespierre-a i Marata. To međutim bijaše objema samo u prilog, jer su ih mnogi smatrali za progonjene mučenike. U drugu ruku pregoše jakobinci svom snagom, ne bi li izradili, da se protiv kralja digne parnica, hoteći tako prinuditi girondiste, da se ili iznevjere svojim načelima, ili da izgube privrženost naroda. Girondisti bili bi doduše rado spasli život kralju, ali ne hoteći zaostati za jakobincima u republikanskoj gorljivosti ustadoše sve preko svoje volje kao protivnici kraljevi. K tomu pridonese još rat i skupoća hrane, te je kraljevo stanje postajalo svaki dan opasnije. U prosincu započe parnica. Nesrećni kralj, kojega su naprosto zvali »Louis Capet«, morade doći pred konvent, koji je bio u isti mah i tužitelj i sudac. Svi gotovo čini kraljeva vladanja, otkako bi obustavljena narodna skupština (20. lipnja 1789.), poimence pak »njegov savez s francuskim neprijateljima i navala na narod 10. kolovoza«, budu proglašeni najvećim prestupcima i zločinima, a nato ga s velikom većinom glasova (683 od 721) osudiše kao krivca veleizdaje.

Girondisti pokušaše, ne bi li kralja možda spasli tako, kad bi mu se dozvolio priziv na prabirače. Ali im to ne pođe za rukom. Premda se je kralj prema prijašnjim ustavnim ustanovama mogao jedino svrgnuti, sve i onda, kad bi vojsku vodio na Francusku, konventu ipak ne bijaše dosta, što ga je skinuo, već mu se htjelo krvi njegove. Prije nego će glasovati o kazni kralju namijenjenoj, predloži Danton, da bi tom prigodom odlučivala naprosto većina glasova, a ne dvije trećine, kako bijaše zakonom određeno. Nato glasovaše 361 poslanik ili od svoje volje ili od straha pred svjetinom za bezuvjetnu smrt, dok su od ostalih 360 neki glasovali za smrt, ali tako, da se ona odgodi, a najviše njih za tamnicu ili progonstvo (17. siječnja 1793.). Branitelji

kraljevi (sijedi Malesherbes, Tronchet i mlađani Desèze) zahtijevahu doduše, da mu se dozvoli prizvati na čitav narod, ali uzalud; četiri dana poslije osude odveden bi Ljudevit XVI. (21. siječnja) na stratište (»place de la Concorde«), te izgubi glavu pod guillotinom.

(Pad Gironde.) Po kraljevoj smrti planu u samome konventu ljuta borba između jakobinaca i girondistâ. Jakobince pomagaše njihov klub, zatim gradsko vijeće i revolucionarni odbori gradskih kotara pariskih, dok su girondisti imali jedino zaklonište u konventu. Pošto je propala osnova, da se orleanski vojvoda Filip (Egalité), koji prianjaše uz jakobince, proglasi protektorom republike, zaveden bi (poslije tako strašni) revolucionarni sud (tribunal) od dvanaest porotnika i pet sudaca. Taj sud sudio je narodnim zastupnicima, ministrima i generalima, kad bi ih konvent tužio; ostale ljude mogao je sud i bez konventa preda se pozvati. Mimo to izabran bi odbor za javno blagostanje (comité du bien public) od devet članova, gotovo najljućih republikanaca, kojemu predadoše svu izvršujuću vlast. Sjednice toga odbora bijahu tajne, te on nadziraše sve činovnike počevši od ministara. No sve to ne bijaše jakobincima dosta; oni htjedoše da i u konventu satru svaki otpor girondistâ. Da bi ih lakše zatrli, popuni gradsko vijeće narodnu stražu samom fukarom (sansculotti), te imenova njezinim vojvodom mjesto Santerra policajnoga uhodu Henriota. Tako obnovljena narodna straža stade (po naputku Marata i njegovih drugova) 2. lipnja 1793. udarati na Tuilerije, gdje je konvent vijećao; Henriot zaprijeti, da će pucati iz topova, ako konvent ne izdade girondiste. Nato zapovjedi konvent, da se 34 najodličnija girondista bace u tamnicu. Preostali girondisti razbjegoše se po zapadnim i južnim departementima, da ondje zajedno s royalistima dignu ustanak protiv strahovlade u Parizu.

(Strahovlada, 2. lipnja 1793. do 28. srpnja 1794.) Sada zareda prava strahovlada u Francuskoj, za koje su jakobinske kolovođe živo radili, da do kraja iskorijene svoje protivnike, tako aristokrate, kao i bogataše (Bourgeois). Odbor za javno blagostanje zapovijedao je čitavoj zemlji nečuvenom samovoljom, pače konvent je morao prihvaćati sve zakone, koji su odboru za to potrebni bili. I revolucionarni sud postao je puko oruđe tiranskoga odbora, te je jedino osuđivao na smrt. Neka

zanesena djevojka, po imenu Charlotte Corday, mišljaše, da će svojoj domovini pribaviti pravu slobodu, pak ubi bjesomučnoga Marata (13. srpnja 1793.); no tim tek raspali još više krvoždne drugove njegove. Groznim »zakonom o sumnjivcima« (17. rujna 1793.) budu za neprijatelje domovine proglašeni svi, koji bi se odali, da stoje uz svećenike i plemiće, ili za koje bi se moglo samo posumnjati da vole prijašnje stanje. Po tome zakonu mogao se je progoniti svaki, koji nije komu bio poćudan. Zarobljeni girondisti biše pogubljeni. Oni pak girondisti, koji umakoše u nutarnju Francusku, digoše pokrajinu na glavni grad. Pothvat im ne pođe za rukom, a slavodobitni jakobinci upotrijebiše tu priliku, da čitavo žiteljstvo francusko zastraše. U to ime predadoše svagdje svu vlast prostome puku. Gradovi Nantes, Lyon, Marseille i Toulon opriješe se najžešće jakobinskoj strahovladi. Toulon bijaše se pače združio s Engleskom i primio u svoju luku englesku mornaricu; tek kad je Napoleon Bonaparte, tada potpukovnik topništva, otkrio jedino mjesto, s kojega se je mogao grad uzeti, morade se Toulon predati. Svi čestiti žitelji bijahu se uto razbjegli, u gradu ostade samo 7000 ljudi, ponajviše skitalica i zločinaca s galijâ. I ostali oporni gradovi biše redom svladani. U Nantesu sudio je Carrier strašan sud: muževe, žene i djecu uprtiše na brodove, pak ih onda u Loiri potopiše (Noyade). Jednako se je bjesnilo u Lyonu, gdje su najmljeni radnici razvalili čitave ulice, da se tako grad pretvori u »bezimenu općinu«.

Najstrašniji udes snađe pokrajinu vendejsku (Vendée). Ondje nijesu samo gradski žitelji, nego i seljaci bili odani kraljevstvu. Vrijeđalo ih je ljuto, kad su vidjeli, što se je uradilo s kraljem, i kako se progone svećenici, koji ne će da prisegnu na novi ustav. Kad je konvent, da bi suzbio vanjske neprijatelje, na Carnotov prijedlog pozvao svu oružju doraslu momčad (od 18. do 25. godine) u vojsku, ne htjedoše vendejski seljaci svoje sinove predati jakobincima, nego se složiše, da se njima opru. Najsmjelije i najoduševljenije pristaše kraljevstva pohitaše sada u Vendeju, da s pomoću seljakâ obnove kraljevstvo i na prijestolje podignu Ljudevita XVII., sina pogubljenoga kralja. No pored sve svoje hrabrosti i odvažnosti biše Vendejci ipak više puta razbiti od sansculottskih četa. Posebne »paklene čete« (colonnes infernales) harale su polja nesrećnih žitelja, palile su njihove kuće i plijenile blago i hranu njihovu. Uza sve to odolijevahu Vendejci za čitave strahovlade; tek nakon propasti njezine smiri ih general Hoche postupajući s njima blago i čovječno.

Ne može se ustanoviti, koliko je naroda za strahovlade u Francuskoj izginulo i u građanskom ratu i od guillotine. Jamačno više stotina tisuća. Nakon pobjede jakobinske biše u čitavoj zemlji zavedeni revolucionarni odbori. Naposljetku bijaše 52.000 takih odbora. Ti su odbori zajedno s revolucionarnom vojskom, koja je sastojala od tatova i zločinaca, radili jedino o tome, da iskorijene sve protivnike, sumnjive i nepoćudne ljude.

U to grozno doba izgubi glavu i kraljica Marija Antoinetta, kći Marije Terezije. Još prije revolucije prepati ona mnogo, jer je oklevetaše moćni njezini protivnici, te je stoga ljuto zamrzi prosti puk. Pošto je u posljednje vrijeme dugo čamila u strašnoj tamnici, odijeljena od svoje djece, pozvaše je pred revolucionarni sud, te je osudiše na smrt i pogubiše (16. listopada 1793.). Kraljica se je uoči smrti ponijela dostojno i spokojno. Sina joj Ljudevita (XVII.), dijete od 8 godina, predadoše nekomu surovomu čizmaru Simonu, da ga hrani i odgoji. Simon postupaše s njim tako okrutno, da je dijete domala umrlo (8. lipnja 1795.). Jedina kći kraljičina, po imenu Marija Terezija, ostade na životu; nakon dugotrajnog tamnovanja predana bi Austrijancima (1795.), te se poslije udade za vojvodu angoulêmskoga. Pod guillotinom izdahnu i pobožna sestra kralja Ljudevita XVI., po imenu Elizabeta, a naposljetku i ona rđa, herceg orleanski, koji se nije obranio, premda se je vazda gradio republikancem. Budući da je u ono grozno doba bila smrt gotov spas, bijaše premnogim osuđenicima lako umrijeti, te su nesamo muževi, nego i žene, a i nejaka djeca išla spokojna i badra srca na stratište. Vlastodršci bjesnili su i protiv kršćanske vjere. Ukinuše kršćanski zakon i uvedoše mjesto njega štovanje slobode i jednakosti, te se uzeše klanjati bogu „razumu“. U isto doba (6. listopada 1793.) ukinuše i kršćanski kalendar i zavedoše novu eru, brojeći od prvoga dana republike (22. rujna 1792.). Godina bi razdijeljena na dvanaest mjeseci po 30 dana; posljednjih 5 (ili 6) dana izuzeše kao praznike. Svaki mjesec imao je po 3 dekade od deset dana (mjesto tjedana). Nedjelje i blagdane zamijeniše dekadskim i sansculottskim praznicima. Napokon prihvatiše još i decimalni sustav za novac (franak), mjere i uteze (na osnovu metarskom).

Napokon počeše se sami jakobinci međusobno zatirati. Već otprije dijelili su se na tri stranke. Skrajnji ljevičari bili su »mahnici« (Enragés), na čelu im najprije Marat, a poslije njegove smrti Herbert. Srednju stranku vodio je Robespierre sa svojim ortacima, dok je stranka »blagih« (Indulgents) sa svojim vođom Dantonom radila, da se prolijevanje krvi jednom dokrajči. Robespierre, puki licemjerac, koji se je u svojoj taštini gradio nesebičnim i žarkim rodoljubom, te okrutno i promišljeno poticao ostale na krvoproliće, zamisli sada, kako bi se oslobodio i mahnitaca i blagih. Najprije ukloni s puta mahnite Herbertovce (24. ožujka), koji su doslije gospodovali u gradskom vijeću, a nato pregnu da sruši Dantona. Taj mu je sam radio u prilog. Odalečio se naime za neko vrijeme iz Pariza, da se mirno naužije blaga, što ga bijaše za revolucije ugrabio. Kad se je vratio u Pariz, pozvaše ga pred revolucionarni sud. Optužiše njega i prijatelje njegove, da su primali mito, pak ih osudiše i pogubiše. Tako postade Robespierre diktatorom u Francuskoj (5. travnja 1794.).

On obnovi (u svibnju 1794.) doduše vjeru u najviše biće (être suprême) i ustanovi dekretom besmrtnost duše; ali bojeći se svojih neprijatelja bješnjaše sve ljuće. Kad ga pak osumnjičiše, da kani revoluciju ugušiti, prinudi on konvent, te prihvati zloglasni zakon od 10. lipnja 1794. Taj zakon naređivaše, da revolucionarnomu sudu ne treba svjedoka ni dokaza, već da porotnici mogu osuditi svakoga po svojoj savjesti. Sad preote mah pusta samovolja, te bi bezbroj ljudi osuđeno na smrt. U samom Parizu pogubljeno bi od 10. svibnja do 27. srpnja 1285 ljudi. Kad je tako strahovlada najljuće haračila, dodija ona narodu, te se u njemu prenu smilovanje. Odbor za javno blagostanje raspade se u tri stranke. Najbjesniji zulumćari (kao Collot d' Herbois) htjedoše još više krvi prolijevati i zastrašivati nego Robespierre, koji je sa svojim drugovima (Justh i Couthon) sačinjavao srednju, vladajuću stranku. Treća stranka bijaše najumjerenija (Dantonovci). Ta se umjerena stranka složi s divljom na zator tiranina Robespierrea. Dne 27. srpnja (9. thermidora) optužiše ga u konventu, da se je urotio protiv republike. Konvent zaključi, da se Robespierre sa svojim ortacima (Henriotom, Justhom i dr.) baci u tamnicu, a nato ih dade sjutradan pogubiti (28. srpnja 1794.).

(Reakcija.) U prvi mah nije se doduše činilo, da je strahovlada prestala smrću kolovođâ; no već iza nekoliko dana dobaviše se umjereniji muževi (thermidorijanci ili moderantisti) većega ugleda i vlasti. Njima se pridružiše sinovi bogatih građana (jeunesse dorée), pak s njihovom pomoću zapodješe posljednju borbu s pristašama strahovlade. S jakobincima postupalo se sada isto onako, kako su oni prije radili s drugima. Najgorljiviji jakobinci (Carrier) i porotnici revolucionarnoga sudišta biše pogubljeni, jakobinski klub bi raspušten, a Pichegru imenovan zapovjednikom narodne straže. U konvent budu pozvani svi umjereniji članovi, koji su prije bili isključeni, imenito pak oni girondisti, koji bijahu srećno umakli progonu. Budući da je uto spala vrijednost assignatima i zavladala glad, pobuniše se pariska predgrađa, no disciplinovana vojska uguši ustanak (20. svibnja 1795.).

Tadanje stanje htjedoše upotrijebiti pristaše kraljevstva (royaliste), da obnove kraljevsku vlast. Ljudevit XVIII., brat pogubljenoga kralja, iskrca se s engleskom pomoću kod Quiberona u Bretagni i sjedini se s ondješnjim kriomčarima (Chouans), ali ga razbi general Hoche. I u Parizu nastade royalistički pokret. Da mu odoli, uze konvent raditi oko novoga ustava. I tom se je prigodom najviše trudio opat Sieyès. Po tome novomu ustavu podijeljena bi izvršujuća vlast direktoriju od pet lica; zakonodavna vlast (legislativa) ostade narodnomu zastupstvu, koje će sastojati od dvije komore: vijeće od pet stotina članova (najmanje 30 godina starih) predlagat će zakone, a vijeće od dvjesta i pedeset članova (najmanje 40 godina starih) može te zakone prihvatiti ili zabaciti. Da bi se pak zapriječila silovita reakcija, ustanovljeno bi posebice, da dvije trećine novoga zastupstva moraju biti članovi dosadanjega konventa. Tome se opre pariska svjetina, ali ju svladaše čete, koje je vodio Napoleon Bonaparte (5. listopada 1795.). Nato se 26. listopada konvent raziđe, a dva dana zatim sastadoše se prvi put po novome ustavu oba zakonodavna vijeća.

Napoleon Bonaparte, sin korzikanskoga plemića, rođen je 1768. u gradu Ajaccio. Dječakom dođe u vojničku školu u Brienne, te se ondje kao i poslije u Parižu odlikovaše u matematici i povijesti. Započe služiti kao poručnik kod topnikâ, i proslavivši se za podsade

Toulona postade generalom topništva. Nakon pada Robespierreova lišiše ga zapovjedništva, te on življaše u Parizu neko vrijeme bez zanimanja. Tek onda, kad se je grad Pariz digao na konvent, opet ga učiniše vojvodom. Član direktorijalne vlade Barras oženi ga Josipom, udovicom generala Beauharnaisa, pa izradi, da su ga poslije imenovali zapovjednikom francuske vojske u Italiji.

§ 63. Prvi savez protiv Francuske.

(1792. [1793.] do 1797.)

(Početak rata.) Revolucija u Francuskoj probudi pozornost čitave Evrope, te se brzo porodi osnova, da se s oružjem u ruci priteče u pomoć zlostavljenomu kralju. Ipak otezahu Austrija i Prusija, da započnu rat, već dozvoliše samo, da se na francuskoj granici skupljaju emigranti, koji su doduše vazda prijetili, da će provaliti u Francusku, no ipak toga ne učiniše, jer nijesu bili dosta jaki. To ohrabri pariske republikance. Premda je francuska vojska bila u gotovu rasulu, uzdavahu se ipak u oduševljenje narodnje za slobodu, te prinudiše svoga kralja, da navijesti rat Austriji, pak da započne vojnu s njom i Prusijom (1792.). U Njemačkoj i Austriji vladaše iza smrti Leopolda II. njegov sin Franjo II. (1792.—1806.; odnosno 1835.); u Prusiji naslijedi Fridrika II. Fridrik Vilim II. (1786.—1797.). No prije nego što Prusi provališe u Champagnu, proglasi njihov zapovjednik, herceg Ferdinand od Braunschweiga, u Koblenzu manifest na Francuze, zahtijevajući da prihvate stari red. Taj manifest razdraži i silno ogorči francuski narod. Isprva bijahu Prusi srećni, no poslije kanonade kod Valmy-ja, kad se Francuzi neočekivano hrabro opriješe i kad nastade nepogodno vrijeme, moradoše Prusi uzmaknuti u njemačku zemlju. Sada se oboriše Francuzi pod Dumouriezom na Austrijance, razbiše ih kod Jemappes-a (blizu Monsa, 6. studenoga 1792.) i osvojiše austrijsku Nizozemsku. Budući da se je i sardinski kralj pridružio savezu (koaliciji) protiv Francuzâ, navališe ovi na njega te mu oteše Savojsku i Nizzu. Bolje ne bijaše ni njemačkim knezovima na lijevoj obali Rajne; grad za gradom dođe Francuzima u ruke, napokon i sam Mainz.

(Opći rat s Francuzima, 1793.—1795.) Francuski republikanci širili su sada svoje ideje nesamo u osvojenim zemljama, nego i u državama stranih vladara. Mimo to pomamiše se s dosadašnje sreće, te ih obuze očita želja za osvajanjem. Kad su k tome još i kralja svoga pogubili, složiše se protiv njih gotovo sve evropske vlasti. Saveznicima bijaše na čelu Engleska, kojom je upravljao mladi Pitt.

Osvojivši austrijsku Nizozemsku udari Dumouriez na Holandiju, ali ga Austrijanci pod principom od Koburga (kojemu bijahu uz bok Clairfait i mladi nadvojvoda Karlo) razbiše kod Neerwindena blizu Lütticha (18. ožujka 1793.). Nizozemska vrati se sad pod Austriju. Dumouriez obijedi jakobince kao krivce toga poraza, jer su porušili stegu u vojsci i kukavno ju snabdjeli hranom. Uzato odade očito svoju namjeru, da rastjera konvent i obnovi monarhičnu vladu u Francuskoj, namijenivši prijestolje sinu hercega orleanskoga. Ali konvent preteče Dumourieza skinuvši ga, a on da se spase, uskoči u austrijski tabor. Uto uzeše Prusi Mainz, ali kako nijesu saveznici bili složni, ne bi im koristi od tih pobjeda. Konvent diže sada čitav narod od 18. do 25. godine na oružje (levée en masse), pak skupi brojniju vojsku, nego što ju imaše koalicija gotovo čitave Evrope. Oko organizacije francuske vojske, kao i oko njezina rasporeda i razmještaja trsio se je najviše Lazare Carnot, koji je kao član odbora za javno blagostanje upravljao vojničkim poslovima. Jourdan zauze iznova austrijsku Nizozemsku, Pichegru pak nato posjede Holandiju. Nasljedni namjesnik holandijski morade pobjeći, a novo osnovana »batavska republika« utanači s Francuskom savez za obranu i navalu.

Malo zatim potisnuše Francuzi austrijsku i prusku vojsku preko Rajne. Nato Prusija, da bi Austriju pretekla kod predstojeće zadnje diobe Poljske, istupi iz koalicije i sklopi s Francuskom mir u Baselu (1795.). Lijevu obalu Rajne prepusti Francuzima; zatim odijeli sjevernu Njemačku posebnom granicom (Demarkationslinie) od južne te obreče, da će zajedno sa sjeveronjemačkim državama biti u daljem ratu neutralna. Za Prusijom povedoše se Toskana, Španjolska i Portugalska, te se izmiriše s Francuskom. Tako se nedavno još strašna i nedobitna koalicija razvrže uzveličavši jedino moć francuske republike.

(Rat se nastavlja; mir u Campo-Formiu, 1797.) Rat nastaviše jedino Austrija, jedan dio Njemačke, Engleska, Napulj i Sardinija. Najteži teret zapade Austriju, koja je morala suzbijati Francuze u Njemačkoj i u Italiji. Austrijski general Clairfait prinudi Francuze u jeseni (1795.) na uzmak za Rajnu; no malo zatim provališe opet preko Rajne dvije francuske vojske, koje su vodili Jourdan i Moreau. Vojvoda austrijski bijaše mladi nadvojvoda Karlo, brat cara Franja II. Premda mu bijaše tek 25 godina, ipak je već u više prilika pokazao svoj sjajni talent za vojvodu. Karlo uzmakne najprije u Bavarsku, a nato prihvati ofenzivu, te razbi i rasprši Jourdanovu vojsku kod Amberga (22.—24. kolovoza 1796.) i Würzburga (3. rujna). I generala Moreaua prinudi na uzmak za Rajnu.

Uto je u Italiji postao vojvodom francuske vojske smioni, tek dvadesetisedamgodišnji general Napoleon Bonaparte, kojega bijaše direktorij onamo poslao (1796.). Napoleon zateče francusku vojsku u najbjednijem stanju: ponestalo joj odijela i hrane. Vatrenom besjedom ohrabri on tu tužnu vojsku te razbi u nekoliko manjih okršaja austrijskoga vojvodu Beaulieu-a (Montenotte, Millesimo), a zatim se obori na sardinskoga kralja, te provalivši do Turina prinudi ga na mir, kojim zapade Francusku Savoja i Nizza. Sada pođe na Lombardiju, da stigne uzmakle Austrijance. Prešavši preko Pada, razbi kod Lodija Austrijance, te zastraši manje talijanske knezove tako, da su stali ugovarati, samo da bi spasli svoje državine. Parma i Modena izmoliše primirje platívši znatnu ratnu kontribuciju i izručivši svoje umjetnine; Napulj se odvrže od saveza s Austrijom i Engleskom, papa (Pio VI.) pak dade novaca, umjetnina i dragocjenih rukopisa i mimo to još legacije Bolognu i Ferraru. Austrijance proganjaše jednako nedaća, premda je vrli Wurmser zamijenio nemoćnoga Beaulieua. Napoleon ga razbi u više bojeva, našto se Wurmser skloni u tvrđu Mantovu. Napoleon je stade podsjedati. Alvinzi, koji dođe Mantovi u pomoć, bude kod Arkole i Rivolija razbit, našto bi austrijska posada u tvrđi nakon junačke obrane gladom prinuđena da se predade (2. veljače 1797.).

Budući da je modenski vojvoda pomagao Mantovi, liši ga Napoleon njegove državine, pak pridruživši Modeni papine legacije osnova od tih oblasti »cispadansku republiku«. Zatim pođe Romagnom do Ankone te skloni papu na mir, u kojem je Pio VI. definitivno Francuskoj ustupio Avignon, Venaissin, legacije Bolognu, Ferraru i Romagnu, a povrh toga platio veliku kontribuciju. Osiguravši sebi tako leđa nastavi Napoleon ratovati na Austriju. Nadvojvoda Karlo pohita s Rajne, da ga odbije, ali ga Napoleon potisne, te Koruškom i Štajerskom prodre do Ljubna (Leoben). Premda je u taj mah za Napoleonovim leđima ustao talijanski narod na oružje, te mu je zaprijetila pogibao, da bi mu mogli zakrčiti uzmak u Italiju, preteže ipak u Beču ona stranka na dvoru, koja je žudila mir, pak car ugovori s Napoleonom primirje u Ljubnu. Napoleon osveti se nemilo Mlecima, koji su pomagali talijanskim ustašama; on zauze grad, ote mu brodovlje, svu zairu i umjetnine, ukide stari ustav, te postupaše s republikom kao s pokorenom pokrajinom. U miru, što ga je car Franjo II. ugovorio s Napoleonom u Campo Formiu (17. listopada 1797.), ustupi car Nizozemsku (Belgiju) Francuskoj, a Lombardiju cispadanskoj republici. Ta povećana republika prozvana bi sada »cisalpinskom republikom«, te bi uređena po francuskom uzoru. Austrija dobi za odštetu mletačku oblast na kopnu do rijeke Adige, zatim Istru i Dalmaciju; jonske otoke zadrža Francuska. Herceg modenski, koji bijaše izgubio svoju zemlju, dobi austrijski Breisgau. Naposljetku bi određeno, da se s Njemačkom ugovara mir na kongresu u Rastattu. — Genova morade već prije uslijed ustanka zamijeniti svoj stari ustav demokratskim te se prozva ligurskom republikom. — Francuska ratovaše odsad jedino još s Engleskom.

§ 64. Direktorijalna vlada (od 27. listopada 1795. do 9. studenoga 1799.).

Direktori bijahu, izuzev jedinoga Carnota, neznatni ljudi, nepodobni da upravljaju državnim poslovima. Stoga prosliједiše političke borbe. U duhu prijašnjih skrajnjih republikanaca (Enragés) radio je Baboeuf, koji sebi nadjene ime Gracchus, te stade propovijedati komunizam. Ali kad je skovao urotu, izgubi glavu. Njegova smrt ohrabri pristaše kraljevstva (royaliste), pak izađoše smjelo na javu. U oba vijeća rastao je

njihov broj dnevice; naposljetku stade im na čelo general Pichegru. I dva člana direktorija, po imenu Carnot i Barthélemy, pridružiše se kolu royalistâ. Ostala tri direktora (Rewbell, La Reveillère-Lepeaux i Barras) nađoše se u velikoj nevolji, pak se ogledahu za vojvodom, koji bi spasao njih i tekovine revolucije. Zamoliše pomoć u Napoleona, koji je u tuđini pomnjivo motrio sve, što se je zgađalo u glavnom gradu. Or. posla iz Italije generala Augerau-a, i taj po nalogu trojice direktora (triumvirata) svlada »royalističku zavjeru«. Najodličniji kolovođe biše pohvatani (4. rujna 1797.) i osuđeni na deportaciju. Među njima bijahu Pichegru, Carnot i Barthélemy.

Preostala tri direktora ne mogahu zavesti ni reda ni mira. Da odvrate pozornost naroda od nepovoljnih nutarnjih prilika i da robeći u tuđini okrpe tužne financije, trebaše direktorima rata. Stoga povjeriše slavodobitnomu generalu Napoleonu, da osvaja Egipat, pak da odanle zatire i uništi engleske kolonije u Aziji.

§ 65. Napoleon Bonaparte u Egiptu. (1798.—1799.)

U svibnju 1798. ukrca se Napoleon u Toulonu s jezgrom pobjedonosne talijanske vojske (35.000 momaka). Uza nj bijahu brat mu Ljudevit, zatim generali Berthier i Kléber, pak iz Rima nadošli Desaix. Vojsci pridruži se sva sila vrsnih umjetnika i učenjaka (arheologa i prirodopisaca), koji su svojim radnjama i istraživanjima prvi put točno proučili egipatsku zemlju. Umakavši srećno engleskomu brodovlju sjedini se Napoleon s francuskom mornaricom na Korzici i u Civita vecchiji, osvoji usput izdajom otok Maltu, koja pripadaše redu Ivanovaca, te se (1. srpnja 1798.) iskrca u Egiptu. Predobivši jurišem Aleksandriju prodre u nutarnju zemlju i prikuči se gradu Kairu, gdjeno razbi na podnožju piramidâ vojsku mamelukâ (potomci robova iz kavkaskih krajeva), kojih su vođe vladali Egiptom pod vrhovnom vlasti turskom. Osvojivši nato Kairo uredi upravu zemlje na evropsku, obazirući se ipak što više na predrasude ondješnjih žitelja. Medjutim stigoše mu glasi, da mu je brodovlje uništeno. Ono naime stajaše kod Abukira, gdje ga zateče engleski admiral Nelson te navali

na nj (1. kolovoza). Čitavo francusko brodovlje izgibe; samo četiri lađe umakoše srećno do Malte. Tom engleskom pobjedom zakrčen bi francuskoj vojsci povratak u domovinu.

Uto je Turska navijestila Francuskoj rat poradi navale na Egipat. Sirski paša već se spremaše da uđe u egipatsku zemlju i protjera Francuze. No Napoleon ga preteče. Povjeri naime Desaixu, da osvaja gornji Egipat, a sam provali u Siriju te osvoji jurišem Jaffu (1799.). Nato navali na tvrdi grad Acre, koji su branile engleske čete. Tu ga međutim prvi put sreća izdade. Budući da mu je vojska i onako ljuto stradala od kuge i drugih bolesti, vrati se u Egipat. Tu razbi kod Abukira tri puta jaču vojsku tursku (25. srpnja 1799.), koja se bijaše netom iskrcala. No budući da Francuskoj nije bilo moguće, da mu pošlje novih četa, dok su Turska i Engleska svedjer množile svoju vojsku, odluči vratiti se u Francusku. Ondje je i onako republika bila u kritičnom stanju, te se mogaše nadati, da će ga zapasti odlično mjesto u državi, za kojim je već odavno težio. Predade zato vrhovno zapovjedništvo u Egiptu generalu Kléberu, a sam se s jednim odjelom vojske ukrca u brodove. I taj put srećno umače engleskoj mornarici, te 9. listopada 1799. stiže u Fréjus.

Kléber se ponese viteški i razbi sa 10.000 momaka osamput jaču tursku vojsku kod Heliopolisa. No malo zatim ubi ga neki moslimski fanatik. Francuzâ bijaše svaki dan manje; naposljetku sporazumješe se s Englezima. Oni ostaviše Egipat (1801.), te se na engleskim brodovima prevezoše u Francusku.

§ 66. Drugi savez protiv Francuske. (1799.—1802.)

(Uzroci i povod ratu.) Republikanci u Rimu, poticani od Francuzâ, digoše bunu. Planuše borbe po ulicama i tom prigodom ubiše papinski vojnici francuskog generala Duphota, namještenog kod francuskog poklisara. Direktorij namah posla generala Berthiera s vojskom u Rim, da obori papinsku vladu (10. veljače 1798.). Proglašena bi tobože »rimska republika«; uistinu su međutim Francuzi grad i okoliš njegov nemilo tlačili i harali. Kad se je rimski puk spremao, da oslobodi papu Pija VI., odvedoše ga Francuzi u Valence, gdje je

čamio u tamnici do svoje smrti (1799.). — Jednako planu i u Švajcarskoj borba između demokratâ u Waadtlandu i aristokratske vlade u Bernu. Francuzi potekoše demokratima u pomoć, zauzeše Bern, zbaciše aristokratske vlade u pojedinim kantonima, te proglasiše Švajcarsku nerazdjelivom »helvetskom republikom« s demokratskim ustavom (travnja 1798.). Za nagradu oteše Francuzi kanton Genevre, pa ga pridružiše svojoj zemlji (departement Léman). — I sardinski kralj bi prinuđen, da ustupi Piemont te da se skloni na Sardiniju.

Dok su tako Francuzi obijesno obarali vlade i otimali tuđe zemlje, ugovaralo se je još uvijek u Rastattu. Ali se ne mogoše sporazumjeti. Francuzi zahtijevahu, da im se ustupi čitava lijeva obala Rajne, njemački pak knezovi ne bijahu skloni, da išta izgube, već htjedoše svoje državine da povećaju. Naposljetku se složiše, da se sva duhovna imanja u Njemačkoj (na desnoj obali Rajne) sekulariziraju, pak da se njima odštete oni knezovi, kojih bi oblasti došle pod Francusku. No prije nego što se je ta stvar do kraja raspravila, podigoše se najznamenitije evropske države, da iznova zaratuju na Francusku. Austriju skloniše na to događaji u Italiji, Turska htjede da obrani Egipat, Engleska pak, koja još od prvoga saveza nije prestala ratovati, nastojaše da što veću silu na Francusku digne, jer su Francuzi iz Egipta prijetili engleskim kolonijama u Indiji. Savezu tih triju država pridruži se i Rusija, gdjeno je Katarinu II. naslijedio njezin sin Pavao I. (1796.—1801.). Njega izabraše vitezovi sv. Ivana svojim velikim meštrom, te on zahtijevaše, da se njima vrati ugrabljeni otok Malta. I Napulj pristade uz saveznike, jer je i njemu prijetila pogibao od Francuzâ. Naposljetku pridruži se savezu i većina njemačkih državnih staleža; jedino Prusija sa svojim novim kraljem Fridrikom Vilimom III. (1797.—1840.) ostade neutralna.

(Početak rata 1799.) Saveznici zasnovaše, kako će sa tri strane udariti na Francuze. Rusko-austrijska vojska gonit će ih iz Italije, druga austrijska vojska provalit će Švajcarskom i južnom Njemačkom u Francusku; obje pak navale pomagat će rusko-engleska vojska iz Nizozemske. Ali prije nego što se je sve valjano pripravilo, započe rat Napulj, gdjeno vladaše kralj Ferdinand i supruga mu Karolina, sestra Marije Antoinette. Napuljci, koje je vodio austrijski general Mack, udariše na rimsku republiku. Ali Francuzi otjeraše napuljsku vojsku te provališe u sam Napulj. Kraljevski dvor umače na Siciliju, gdje se održa s pomoću Englezâ. Napulj pak pretvoriše Francuzi u »partenopsku republiku« (siječnja 1799.). Kad su Francuzi još i velikoga vojvodu toskanskoga prognali, jer je pomagao Napuljce, bio je čitav talijanski poluotok u njihovoj vlasti.

S proljeća (1799.) započeše saveznici rat. Isprva im se sreća smijaše. Nadvojvoda Karlo razbi francuskoga vojvodu Jourdana kod Ostracha (21. ožujka 1799.) i Stockacha (25. ožujka) i prinudi ga, da se vrati za Rajnu. Sad se tek svrši ugovaranje na kongresu u Rastattu. Tri francuska poslanika, vraćajući se kući iz Rastatta, biše na putu napadnuta i dva od njih umorena (travnja 1799.); tko je bio začetnik toga umorstva, nije dosad ustanovljeno. — Još srećnije ratovahu saveznici (Austrijanci i Rusi) u Italiji. Tu svlada ruski vojvoda Suvarov ametom Francuze u krvavom boju kod Novi-ja (15. kolovoza 1799.). Republike, što ih bijahu Francuzi nedavno u Italiji podigli, sad se raspadoše.

Srećniji bijahu Francuzi u Švajcarskoj. Odanle potisnu njihov vojvoda Masséna Austrijance sve do Tirola. Nato pođe na njega nadvojvoda Karlo iz južne Njemačke te ga pobijedi kod Züricha. Francuzi izgubiše stoga jedan dio Švajcarske, ali se brzo opet oporaviše, kad bi nadvojvoda Karlo odazvan na drugo bojište. Saveznici naime smisliše novu osnovu, po kojoj bi određeno, da Austrijanci vojuju u Njemačkoj i u Italiji, a Rusi u Švajcarskoj. Zato dobi Suvarov zapovijed, da ide u Švajcarsku i da se ondje sjedini s drugom vojskom, koju je vodio Korsakov. Ali ta nova ruska vojska, kojoj je nadvojvoda Karlo pridružio svojih 25.000 momaka pod Hotze-om, bila je već razbijena, kad je Suvarov, boreći se neprestano s francuskim četama, stigao preko sv. Gotthарda, izgubivši putem sila ljudi i zaire. Našavši u Švajcarskoj mjesto saveznikâ ljute neprijatelje morade on nakon više zaludnih kreševa uzmaknuti sa svojom iznemoglom vojskom preko Graubündena u Tirol.

I u Nizozemskoj odolijevali su Francuzi Englezima i Rusima.

*

(Pad direktorija 9. studenoga ili 18. Brumairea 1799. Konzulat. Radi nedaće francuskoga oružja u Italiji diže se protiv direktorija jaka opozicija. Po želji te opozicije biše popunjena ispražnjena mjesta u direktoriju. Uza sve to učestaše gubici francuske vojske tako, da je narod teško izgledao slavodobitnoga Napoleona. Napoleon pak, razabravši kako stoje stvari, vrati se nato iz Egipta. On se nadaše, da će ga narod pozdraviti kao spasitelja i da će mu pomoći, da obori ustav, i da se popne na čelo republike. Napoleon nađe oba vijeća podijeljena na tri stranke: na ljevicu, koja bijaše prihvatila ime i načela jakobinaca; na ustavnu stranku pod Lucijanom Bonapartom, koja je bila voljna promijeniti ustav; i na royalističku stranku, koju je vodio Barras. Napoleon se pridruži ustavnoj stranci te pridobi za svoje ciljeve i dva direktora, naime Sieyèsa, koji je zamijenio Rewbela, i Roger-Ducosa. Nato se Barras zahvali, a druga dva direktora (Gohier i Moulins), ne hoteći pristati uz Bonaparta, biše zarobljena. Jednako budu oba vijeća premještena u St. Cloud (9. studenoga ili 18. Brumairea 1799.) sve pod izlikom, da se je ljevica urotila protiv ustava; a Bonapartu bi naloženo, da štiti vijećnike vojničkom silom. No sjutradan (10. studenoga) planu u vijeću od pet stotina, kojemu predsjedaše Lucijan Bonaparte, žestoka borba između republikanskih ljevičara i Napoleonovaca. Sam Napoleon, ušavši u pratnji grenadirâ u sabornicu, nije znao u prvi mah šta da počne, kad su neki smjeliji republikanci navalili na nj prijetnjama i kletvama. Dva ga grenadira iznesoše napolje, dok je Lucijan Bonaparte nastojao da utiša bunu. No kad su vijećnici zahtijevali, da se Napoleon proglasi veleizdajicom, položi Lucijan predsjedničku čast, a dva grenadira iznesoše i njega iz sabornice. Međutim umio je Lucijan s Napoleonom pridobiti vojnike (optuživši vijećnike, da su htjeli ubiti njihova generala), a nato Murat s vojnicima provali u sabornicu i rastjera vijećnike.

Napoleon i dva njemu odana direktora (Sieyès i Roger-Ducos) izradiše sada kao privremeni konzuli novi ustav. Nato bi Napoleon izabran za prvoga konzula na deset godina. Njegova dva druga u konzulatu, po imenu Cambacérès i Lebrun, koje je on sam imenovao, bijahu jedino njegovi savjetnici. Konzulima stajaše o bok senat od 80 članova (sénat conservateur), koji bijaše neka vrsta državnoga vijeća. Zakonodavnu vlast vršit će dva zbora: tribunat od 100 članova (koji su navršili 28 godina), koji će vijećati o zakonima; i zakonodavno tijelo (corps législatif) od 300 članova (koji su navršili 30 godina), koje će zakone glasovanjem naprosto primati ili otklanjati. Prvi konzul nastani se u Tuilerijama.

(Svršetak drugoga rata sa saveznicima.) Pošto se je uto ruski car raskrstio s Austrijom i Engleskom, bijaše prvomu konzulu ozbiljan rat voditi jedino s Austrijom. On posla jednu vojsku pod Moreau-om u Njemačku, a drugu, novu vojsku povede sam u Italiju.

Italija bijaše i nakon odlaska ruske vojske ostala u rukama Austrijanaca i njezinih saveznika, jedino u Genovi održa se Masséna, premda je i njemu prijetila pogibao da podlegne austrijskomu vojvodi Melasu. Napoleon smjelo udari preko alpskoga klanca Sv. Bernharda (Mont Cenisa, Simplona i Sv. Gottharda) i zađe Austrijancima za leđa. Sada ne ostade austrijskomu vojvodi Melasu drugo, nego ili da se skloni u Genovu, koju je Masséna uto predao, ili da sebi kroz francusku vojsku prokrči put u Lombardiju. Melas izabere drugo, te se sukobi s Napoleonom kod Marenga (blizu Alessandrije, 14. lipnja 1800.). Francuze iznevjeri u prvi mah sreća; oni biše suzbiti te stadoše uzmicati. Bolešljivi Melas, potreban kratkog odmora, predade nato vrhovno zapovjedništvo generalu Zachu. Napoleonu međutim stiže u pomoć Desaix, te on s njim zajedno obnovi bitku. Desaix pogibe na bojištu, ali Austrijanci budu razbijeni. Prestravljen stoga Melas ostavi Napoleonu sve utvrde u Piemontu i grad Genovu, te se povuče u Mantovu.

Budući da se car nije htio bez Engleske pogađati o miru, nastavio se je rat u Njemačkoj. Moreau pobijedi Austrijance pod nadvojvodom Ivanom kod Hohenlindena (3. prosinca 1800.), i utre sebi tim put do Beča. Nakon tolike nesreće privoli Franjo II. na mir, koji bi utanačen u Lunéville-u (9. veljače 1801.), i to za Austriju uz iste pogodbe, kao mir u Campo-Formiu. Kao njemački car ustupi Franjo II. Francuskoj čitavu lijevu obalu Rajne. Onim njemačkim knezovima, koji su tim izgubili svoju državinu, neka se dadu u ime odštete sekularizovane i mediatizovane oblasti. Nadvojvoda od Toskane i vojvoda od Modene dobiše njemačke zemlje; prvoga zapade Salzburg, a drugoga Breisgau. Minulo je preko dvije

godine, dok su se njemački knezovi namirili i ušutkali (Reichs-Deputations-Hauptschluss u Regensburgu 1803.). Duhovnih imanja sada nestade, a od brojnih državnih gradova zadrža samo šest svoju slobodu (Hamburg, Bremen, Lübeck, Frankfurt na Majni, Augsburg i Nürnberg). Najviše dobiše Prusija, Bavarska, Hessen-Darmstadt, Württemberg i Baden. Austrija zadrža biskupije Brixen i Trident. Za Württemberg, Baden, Salzburg i Hessen-Kassel biše zavedena nova izbornička mjesta. Od duhovnih izbornika ostade samo jedan (u Mainzu); knez od Dalberga dobi kao izbornik, vrhovni kancelar i primas čitave države ostatak od nadbiskupije u Mainzu i biskupiju regensburšku.

Cisalpinska republika bi povećana (Parmom) i dobi ime talijanske republike; prvi njezin predsjednik bijaše sam Napoleon. Vojvoda od Parme dobi mjesto svoje zemlje Toskanu, i to kao kraljevinu Etruriju. Kralju napuljskomu Ferdinandu povraćeno bi njegovo kraljevstvo; jednako i papi Piju VII. papinska država. Piemont združen bi s Francuskom.

Svima tima novim uredbama i ustanovama povladivao je ruski car Pavao, koji se je odavao sve to većim prijateljem Napoleonovim. Kad Pavla umoriše, njegov sin i nasljednik Aleksandar I. (1801.—1825.) ostade prijatelj Francuzâ, pak tako morade i Engleska privoljeti na mir, koji bi utanačen u Amiensu (1802.). Engleska vrati Francuzima gotovo sve osvojene naseobine, pače obreče, da će i vitezovima sv. Ivana povratiti otok Maltu, koji bijaše Francuzima otela. Miru pristupi i Turska, kad Francuzi ostaviše Egipat.

§ 67. Konzularna vlada Napoleona Bonaparta.

(1799.—1804.)

Prvi konzul pribavi Francuskoj nesamo mir izvana, završivši rat s evropskim velevlastima, nego joj vrati i nutarnji red i sigurnost. On se je trudio oko nove organizacije zemlje, da bi zajazio jaz, što je rastavljao staro doba od novoga; k tome je nastojao, da izmiri protivne stranke i da utaloži revolucionarne strasti. Da bi dokrajčio progonstvo građana, dozvoli većini emigranata, da se vrate u svoju domovinu. I vjerskomu

nehajstvu htjede da stane na put, te ugovori s papom Pijom VII. konkordat (1801.); katolička vjera priznata bi opet u čitavoj Francuskoj. Zanemareno školstvo također bi pomnjivo organizovano, ali podjedno poput vojništva podređeno državnoj vlasti. Najslavnije djelo konzularne vlade jest novi građanski zakonik (Code Napoléon). Radeći tako Napoleon oko uređenja Francuske uzimao je za svoje pomoćnike muževe sviju stranakâ, samo ako su iskreno pristajali uz njegovo vladanje, i tako je najbolje osigurao nove uredbe svoje. Taj razumni postupak i opći mir, koji je izvojštio svojim pobjedama, doimahu se blagotvorno trgovine i obrta; propale financije francuske oporaviše se preko svakoga očekivanja.

Radeći tako za opće dobro odavao je Napoleon sve više, da hlepi za samovladom. Ni drugovi konzuli, a ni zakonodavni zborovi ne smjedoše mu prigovoriti ni protiviti se. Uto se royalisti urotiše, da Napoleona ubiju (pakleni stroj). Pokus im se izjalovi, a Napoleon upotrijebi tu zgodu, da se deportacijom oslobodi nepomirljivih republikanaca, i tako ukloni protivnike svojih vlastohlepnih čežnja. Zatim osnova red začasne legije, da steče privrženika, koji će biti odaniji njemu nego republici. Udesivši tako sve obrati se na narod, koji ga je iza amienskoga mira osobito zavolio, pak dade sebi općim glasovanjem dosmrtni konzulat predati (1802.). Royalistima nestade tako nade, da bi se naskoro moglo vratiti kraljevstvo. Kad je nato planuo rat s Engleskom, skovaše oni opet urotu, da zbace Napoleona. Na čelu urote stajahu Georges Cadoudal i Pichegru. No zavjera bi otkrita, te se prvi konsul ne zadovolji sada tim, što je kaznio u Francuskoj ulovljene učesnike (Cadoudal s jedanaest drugova bi pogubljen, Pichegru-a nađoše u tamnici zadavljena, a Moreau pođe u zatočenje u Ameriku), nego dade također u Badenskoj boravećega vojvodu Enghienskoga tobož kao sukrivca zarobiti i u Vincennesu ustrijeliti, premda se je on zaklinjao, da nije ništa kriv.

Najviši cilj svojega slavohleplja poluči Napoleon, kad bi na prijedlog zakonodavnih zborova novim narodnim glasovanjem proglašen nasljednim carem francuskim (20. svibnja 1804.). Novo prijestolje okruži on sjajnim dvoranstvom, u kojemu je bilo nesamo vrsnih generala i drugih odličnih muževa, nego i jedan dio staroga plemstva. Da bi svoju čast

posvetio, skloni papu, da ga u Parizu pomaže, našto sebi on sam na glavu posadi carsku krunu (2. prosinca 1804.). Iduće godine ovjenča se kao talijanski kralj u Milanu također krunom lombardskom. Ustav Francuske opet bi preinačen; senat i zakonodavni zborovi ostadoše doduše i dalje, ali izgubiše svu vlast.

III. Francusko carstvo.*)

(1804.—1815.)

§ 68. Treći savez protiv Francuske.

(Povod savezu.) Sve doslije težio je Napoleon u vanjskoj politici za onim, što se je dalo postići; no prevelika sreća izobijestila ga je, pak se nije mogao više mudro obuzdati, već se je gotovo pomamio i tako sve postepeno povjerenje gubio. Još kao konzul zaratio se je s Engleskom (1803.), kojom je tada upravljao mlađi Pitt. Napoleon je naime tražio od Englezâ, da savjesno vrše pogodbe amienskoga mira, dok on sam nije mario ni za kakve obveze. Da bi engleskoga kralja u srce ranio, zauze

*) **Rodoslovlje porodice Bonaparte.**

Carlo Bonaparte, † 1785., žena Laetitia Ramolini, † 1836.

Josip † 1844. (kralj obiju Sicilija 1806.—1808., kralj Španije 1808.—1812.).	**Napoleon I.** car francuski 1804.—1814. † 1821. 1. žena Josipa Beauharnais. 2. žena Marija Lujza austrijska † 1847.	Lucijan † 1840.	Ljudevit † 1846. (Kralj Holandije 1806. do 1810. Žena Hortenzija Beauharnais (kći Josipe.)	Karolina, suprug joj Murat, kralj napuljski 1806.—1815. † 1815.	Jerôme, † 1860. (Kralj u Westfalenu 1807.—1813. Princ Napoleon † 1891.
	(2). Napoleon (II.) kralj rimski, herceg od Reichstadta, † 1832.		Ljudevit, veliki herceg od Berga, † 1831.	**Napoleon III.** car francuski 1852.—1870. † 1873., žena Eugenija Montijo. Louis Napoleon, † 1879.	

on Hanoveransku, te zatiraše tu zemlju ratnom ovrhom i policajnom silom. Podjedno stade uvoditi zloglasni kontinentalni zatvor zabranivši uvoženje engleske robe u Francusku. U Boulognu nadalje učini veliki vojnički tabor, kao da se smjera iskrcati u Engleskoj. Pitt se sada ogledaše za saveznicima na kontinentu, pa ih lako nađe, jer je Napoleon nova nasilja počinjao u Italiji. Ligursku naime republiku bijaše sjedinio s Francuskom, a talijansku republiku pretvorio u kraljevinu. To i druge naredbe Napoleonove, sve u prilog njegovoj porodici, jasno pokazivahu njegovu težnju, da želi obladati čitavom Italijom. Engleskoj se pridružiše Rusija, Švedska i Austrija, te utanačiše treći savez ili koaliciju.

(Ratni događaji.) Najveći ratni teret spade opet na Austriju, koja je uslijed mudre, ali i egoistične politike engleske bila prva izvrgnuta francuskoj navali. Napoleon ne mogaše sada ni pomisliti, da se u Engleskoj iskrca, jer su se na njega digle dvije tako jake kopnene vlasti, kao što su Austrija i Rusija. Stoga on svu svoju vojsku krene na Njemačku i Italiju. Car Franjo iščekivaše glavnu navalu u Italiji, zato posla onamo najvrsnijega vojskovođu svoga, nadvojvodu Karla sa 120.000 momaka. Drugi vojvoda, Mack po imenu, dobi vojsku od 80.000 ljudi, da ratuje u Njemačkoj. Napoleon povjeri ratovanje u Italiji Masséni, a sebi izabere taj put za bojište Njemačku, u koju provali s velikom vojskom. Bavarska, Württemberg i Badenska, a i druge njemačke zemlje ugovoriše savez s Napoleonom, i tako ratovahu sada njemačke čete uz francusku vojsku. Napoleon podsjedne Macka u Ulmu te ga prinudi, da se je sa 23.000 momaka predao (20. listopada 1805.). Konjaništvo austrijsko bijaše sebi smionom provalom pod nadvojvodom Ferdinandom i knezom Schwarzenbergom izvojštilo uzmak. Nesreća kod Ulma bila je uzrok, da pobjeda, koju je nadvojvoda Karlo u Italiji kod Caldiera (30.—31. listopada) održao nad Masséном, nije imala žuđenih rezultata. — Baš onoga dana, kad se je Ulm predao, bude kod rta Trafalgara sjedinjena francusko-španjolska mornarica od engleskoga brodovlja pod Nelsonom, koji je sam u boju poginuo, tako strašno razbijena, da se Francuska nije više mogla boriti na moru s Engleskom. — Napoleon prodre uto do Beča, zauze otvoreni grad bez otpora i pođe zatim na Moravu, gdje se bijaše mala austrijska vojska sjedinila

s ruskom pomoćnom vojskom pod carem Aleksandrom I. Tu se je (2. prosinca 1805.) na godišnjicu Napoleonova krunisanja kod Slavkova (Austerlitz) zametnula (trocarska) bitka, u kojoj je Napoleon održao pobjedu.

(Mir u Požunu i njegove posljedice.) Car Franjo II. sklopi sada primirje i malo zatim mir u Požunu (26. prosinca 1805.). Uslijed toga mira morade on ustupiti sve od republike mletačke dobivene zemlje i oblasti (Dalmaciju, Istru) kraljevini talijanskoj, Tirolsku Bavarskoj, a svoju državinu u Švapskoj saveznicima Napoleonovim: Bavarskoj, Württemberškoj i Badenskoj. Zato dobi Salzburg, kojega je vlasnik, prijašnji nadvojvoda toskanski, primio za odštetu Würzburg, što ga je Bavarska ustupila. Izbornici bavarski i württemberški biše proglašeni za samostalne kraljeve. Prusija, koju je Napoleon raznim obećanjima odvraćao od saveza, utanači poslije bitke kod Slavkova s Napoleonom savez za obranu i navalu. Zato joj on prepusti Hanoveransku te primi od nje neke manje oblasti (Anspach, Kleve, Neufchâtel). Klevsku zemlju zajedno s vojvodinom Berg (koju je ustupila Bavarska) sastavi Napoleon u veliku vojvodinu Berg te je dade svome šurjaku Muratu. — U Italiji bijaše se kralj obiju Sicilija pridružio koaliciji; zato mu Napoleon sada ote Napulj, pa ga dade svome bratu Josipu Bonapartu. I holandijska (batavska) republika pretvorena bi u kraljevinu Holandiju, a kraljem njezinim imenovan bi Ljudevit Bonaparte.

(Njemačka se država raspala.) Uslijed tih znatnih promjena u Njemačkoj raspade se sasvim stara njemačka država. Dne 16. srpnja 1806. odvrže se naime šesnaest knezova južne i zapadne Njemačke, na čelu im bavarski kralj, od njemačke države te utanačiše u Parizu rajnski savez (Rheinbund). Napoleon proglasi se pokroviteljem toga saveza. Savezni se knezovi obvezaše, da će u svakom ratu na kopnu biti u pomoć Francuzima s određenim brojem četâ. Čitavo čislo neposrednih državnih staleža tom bi prigodom opet mediatizovano, te od Francuzâ podređeno članovima rajnskoga saveza. — Car Franjo II. videći, da su se njemački knezovi javno od njega odmetnuli, ne htjede dulje nositi krunu carstva, od kojega ništa nije ostalo do pukog imena. On bijaše već god. 1804. (10. kolovoza) kao vladar nasljednih zemalja svojih uzeo naslov nasljednoga austrijskoga cara (Franja I.), da mu bude dostojanstvo jednako s dostojanstvom francuskoga i ruskoga vladara, pa se sada (6. kolovoza 1806.) odreče naslova njemačkoga cara.

§ 69. Četvrti savez protiv Francuske (1806.—1807.).

(Jena i Auerstädt.) Napoleon je držao, da mu se ne treba obazirati više na Prusiju, te je stoga primora, da zatvori ušća sjeveronjemačkih rijeka engleskim brodovima. Kad je k tomu još pruski kralj Fridrik Vilim III. čuo, da Napoleon s Engleskom ugovara o miru i da joj obećaje, da će joj vratiti Hanoveransku, spozna on bjelodano, da francuski car hoće Prusiju sasvim poniziti, pa se odluči za rat. On se složi sa Saskom, izbornikom hessenskim i s više njemačkih knezova, te skupi vojsku, koju povjeri 72-godišnjemu vojvodi braunschweigskomu Ferdinandu. Napoleon s veseljem dočeka taj rat, sabra silnu vojsku te održa dvostruku pobjedu kod Jene i Auerstädta (14. listop. 1806.). Ostatak pobijeđene vojske pruske rastrka se na sve strane, a pruski narod klonu duhom tako, da su se mnoge tvrđe bez otpora predale. Čitava Prusija sve do istočnih pokrajina stajaše sada gotovo goloruka pred Napoleonom. On uđe 27. listopada u Berlin te uvede u pokorenim pokrajinama do Odre francusku upravu. Zatim izdade zloglasni proglas o kontinentalnom zatvoru, kojim zabrani pokorenim i saveznim zemljama trgovanje, pače i dopisivanje s Engleskom. Vojvoda braunschweigski i izbornik hessenski biše lišeni svojih državina; saskomu izborniku dozvoljen bi mir, pače mu podijeljen još i kraljevski naslov, ali zato morade i on i saske vojvode pristupiti k rajnskom savezu.

(Jelava i Friedland.) Sad se napokon združi s Prusijom ruski car Aleksandar I., kojega bijaše Napoleon svojim rovarenjem zapleo u rat s Turskom. Ruska vojska dopre do Visle. Nato se i Engleska i Švedska pridružiše tomu savezu. Da bi tolikoj sili odolio, obeća Napoleon Poljacima, da će uspostaviti njihovo kraljevstvo, te ih tako okupi pod svojom zastavom. Nakon mnogih ljutih i krvavih, no neodlučnih bojeva dođe napokon (8. veljače 1807.) do pogubne bitke kod pruske Jelave, koja također ostade neodlučna. Budući da su obje strane bile izne-

mogle, povukoše se s bojišta i odoše preko zime u zimske stanove. Iza četirmjesečnoga počinka zače se rat nanovo, te Napoleon održa pobjedu kod Friedlanda (14. lipnja). Poslije toga sastade se on s carem Aleksandrom na Njemenu te sklopi mir u Tilži (Tilsit) s Rusijom (7. srpnja) i ujedno (9. srpnja) s Prusijom. Prusija dobi natrag marke (krajišta) Pomorje i Slesku, ali zato morade platiti veliku kontribuciju od 126 milijuna franaka; mimo to morade ustupiti pokrajine između Labe i Rajne, zatim sve zemlje i oblasti, koje su nekad Poljskoj pripadale. Napokon morade sve svoje luke zatvoriti Englezima. — Napoleon proglasi Gdansk slobodnom državom, a od poljskih pokrajina (izuzev malenu čest, koju ustupi Rusiji) stvori Varšavsku vojvodinu, koju dade saskomu kralju. Pruske pokrajine između Labe i Rajne pridruži dijelom velikoj vojvodini Bergu, a drugo sjedini s Braunschweigom, Hessen-Kasselom i jednom česti Hanovera, te od tih oblasti sastavi Westfalsku kraljevinu, koju dade svomu najmlađemu bratu Jeronimu. Rajnski savez obuhvataše sada svu nekadanju njemačku državu, izuzev Austriju, Prusiju i Holstein. I Švedskoj oteše Francuzi svu njezinu državinu u Njemačkoj.

Sastavši se ruski car Aleksandar s Napoleonom na Njemenu odreče se saveza s Prusijom i dobi zato pruski međašni kotar Białostok. Napoleon mu dalje predlagaše, da bi si Francuska i Rusija razdijelile čitavu Evropu, te za prvi čas obeća caru Finsku, Moldavu i Vlašku.

(Reforme u Prusiji.) Iz dubokog poniženja podiže se Prusija slijedećih godina reformatorskim radom ministra Karla Steina. Seljaci biše oslobođeni nasljednoga podložništva te zadobiše vlastite svoje zemlje. Novim zakonom o ustrojstvu gradova dano bi građanima pravo, da sami upravljaju svojom općinom, a državi pridržan bi samo vrhovni nadzor. Stein utre nadalje put slobodnomu obrtu te izdade niz dobro smišljenih naredaba, koje omogućiše, da je Pruska mogla namirivati golemu kontribuciju. Scharnhorst i Gneisenau uvedoše reforme u vojsci. Duševnomu preporodu naroda pridoniješe filozof Fichte („Reden an die deutsche Nation"), Schleiermacher svojim propovijedima, napokon i brojna domorodna društva (kao Tugendbund).

(Švedska.) Švedski kralj Gustav IV. ne htjede ni poslije mira u Tilži mirovati. Nato se sami Švedi urotiše protiv njega,

zarobiše ga i prinudiše, da se je odrekao prijestolja (1809.). Njega naslijedi njegov stari stric Karlo XIII., koji nije imao djece, pak je zato francuskoga maršala Bernadotte-a posinio i svojim nasljednikom proglasio. Opornošću Gustava IV. izgubi Švedska ostatak Finske, kojom zavlada Rusija.

§ 70. Rat na pirenejskom poluotoku. (1808.—1813.)

(Napoleonove osnove protiv Španjolske.) Dosad je Napoleon Španjolsku, gdje je za kralja Karla IV. (od godine 1788.) upravljao nevrijedni ministar Godoy, baš najgadnijim načinom izrabljivao za svoje ciljeve prinudivši je, da ga je morala pomagati u svim njegovim ratovima. No ni to nije mu bilo dosta. Razdor u kraljevskoj porodici i skroz zanemareno vojništvo španjolsko potaklo ga je na najdrskije nasilje. Naumio je naime Bourbonce iz Španjolske protjerati, pa je gledao svoju namjeru polučiti nečuvenim lažima i spletkama.

Da bi Englesku sasvim od kopna odbio, odluči zaratovati na Portugalsku, koja kao stara saveznica Engleske nije htjela da prihvati kontinentalni zatvor. Francuska vojska pod Junotom prođe u sporazumku s Godoyem kroz Španiju i uđe bez otpora u Portugalsku, nakon što je kraljevska porodica sa svojim blagom na engleskim brodovima pobjegla u Braziliju (27. studenoga 1807.). Portugalska bila bi se morala sada podijeliti između Napoleona i njegove saveznice Španjolske, ali mjesto da to učini, šiljaše Napoleon sve više vojske u Španjolsku tako, da se je narod ozbiljno zabrinuo, što to on snuje s njegovom zemljom. U Madridu planu buna, naperena najprije protiv nevrijednoga Godoy-a; no i kralj Karlo IV. bi prinuđen, da ustupi prijestolje svomu sinu Ferdinandu VII. (1808.). Nato Murat zauze Madrid. Budući da je kralj Karlo IV. sa svojom suprugom ljuto zamrzio na svoga sina Ferdinanda, upotrijebi Napoleon taj nesporazumak u kraljevskoj porodici na propast njezinu. On domami Ferdinanda i njegove roditelje lukavo u Bayonnu, pa prisili kraljevsku porodicu, da se odreče prijestolja. Kraljem španjolskim imenova svoga brata Josipa, kojega opet u Napulju zamijeni Murat. Ferdinand VII. ostade zasužnjen u Francuskoj.

(Ustanak u Španiji i engleska pomoć.) Tolika nevjera i nasilje Napoleonovo silno ogorči španjolski narod, koji se sada listom diže na oružje, da se oslobodi tuđega jarma. Ipak uđe Josip u Madrid, pače francuski vojvoda Dupont provali sve do Andaluzije. No ondje zadesi Francuze prvi udarac. Dupont bi kod Baylena sa 20.000 vojnika zarobljen (22. srpnja 1808.), a nekoliko sedmica zatim moradoše Francuzi uzmaknuti također iz Portugalske, pošto su Englezi onamo poslali Wellesley-a, poznijega vojvodu Wellingtona, da bude Španjolcima u pomoć. Josip pobježe iz Madrida.

(Napoleon u Španjolskoj.) Sada pođe sam Napoleon na Španjolce, pošto se bijaše prije u Erfurtu sastao s ruskim carem Aleksandrom (1808.), koji mu obreče, da će stati uza nj, ako bi se zaratio s Austrijom. Napoleon osvoji Madrid i prinudi Engleze, da su jedino Portugalsku branili. Uza svu nedaću ne klonu duhom španjolski narod, pače se sjajno proslavi junačkom obranom Saragosse, koju je vojvoda Palafox predao tek onda, kad mu je 20.000 momaka poginulo, a 13.000 polijegalo po bolnicama (Guerrillas).

(Španjolci iznova napreduju. Ustav od god. 1812.) Kad je godine 1809. buknuo rat između Francuske i Austrije, odlanu Španjolcima; pa i Englezi održaše pobjedu kod Talavere zapadno od Toleda (28. srpnja 1809.). Središnja junta, koja je u ime zarobljenoga kralja Ferdinanda upravljala zemljom, sazove sabor kortesa u Cadiz, koji izradi nov ustav za Španjolsku. Taj ustav proglašen bi god. 1812. Dok je prosti puk doslije ustajao na Napoleona više stoga, što su ga neprestano kaluđeri poticali na borbu i što se je spominjao, kako je francuski dvor sramotno pogazio prava i svetinje njegove, oduševio se je novim ustavom i onaj dio naroda, koji je oko reformâ nastojao, te je i on sada prilagao sve moguće žrtve za domovinu.

Svršivši rat s Austrijom posla Napoleon nove čete na Španjolsku, koje međutim nijesu ništa trajno postigle. Kad je Napoleon, spremajući se na Rusiju, morao svoju vojsku u Španjolskoj oslabiti, stadoše iznova napredovati Englezi i Španjolci. Ali tek sjajnom pobjedom Wellingtonovom kod Vitorije (21. lipnja 1813.) oslobođena bi Španjolska posve od Francuzâ. Sad se opet pope na prijestolje Ferdinand VII., pošto ga bijaše Napoleon pustio iz sužanjstva.

§ 71. Ukinuće svjetovne vlasti papinske.

Čim je Napoleon bio okrunjen za cara, odluči on oteti papi svjetovnu vlast, premjestiti ga u Pariz, pak ga upotrijebiti za sredstvo, da učvrsti svoju vlast u Evropi. Nakon mnogih prijetnja i uvreda zatraži od Pija VII., da pristane uz kontinentalni sustav i da zatvori Englezima svoje luke, zatim da utanači s njime savez barem protiv nevjernikâ, naime protiv Turaka i protestantskih vlasti. Kad papa njegovih zahtjeva ne prihvati, zapovjedi Napoleon, da se zauzme Rim, te pridruži sjeveroistočni dio papinske države kraljevini talijanskoj (1808.). Papa zaludo prosvjedovaše protiv te otimačine. Iduće godine izdade Napoleon u Schönbrunnu odluku (16. svibnja 1809.), kojom ukide svjetovnu vlast papinsku, a njegovu državu pridruži kraljevini Italiji. Papa Pio VII., koji je prokleo začetnike i ovršitelje toga nasilja, odveden bi u Savonu, gdje je tri godine čamio u sužanjstvu i postojano odbijao sve ponude i prijedloge, da se odrekne svoje svjetovne vlasti i da u Pariz premjesti papinsku stolicu. Godine 1812. doveden bi u Fontainebleau, gdje ga Napoleon htjede prinuditi na novi konkordat, kojim bi francuska crkva postala carevom robinjom. Tek godine 1814. iza Napoleonova pada vrati se papa u Rim i obnovi papinsku državu.

§ 72. Austrijski rat s Napoleonom godine 1809.

(Aspern i Wagram.) Uslijed saveza između Francuske i Rusije (sastanak u Erfurtu) zaprijeti Austriji velika pogibao. Kad je zato planuo narodni rat u Španjolskoj, koji je francuskomu caru zadavao golemog posla, odluči Franjo I. skupiti svu snagu svoju i još jednom ogledati se s Napoleonom, da bi Austriji vratio nekadašnji ugled i političko znamenovanje. Nadvojvoda Karlo bijaše neumornim trudom svojim austrijsku vojsku snova uredio i domobrancima znatno povećao. No nesamo na vojničkom polju dogodiše se zamašne preinake, nego ministar grof Stadion nastojaše shodnim reformama i upravu zadahnuti novim životom. Radeći jednako kao Stein u Pruskoj mogaše se nadati, da će svanuti bolji dani. Gentz, odličan politički spisatelj, koji je prije služio pruskoga kralja, podupiraše svojim

perom nastojanje Stadionovo. Kad je dakle car Franjo odlučio zametnuti osudni rat s Napoleonom, nađe kod svojih podanika oduševljenog odziva. Stotine tisuća naroda grnule su pod carevu zastavu; sve suho zlato i srebro, pače i sve manje potrebito zlatno i srebrno posuđe darovalo se za rat. Tri vojske biše opremljene: s jednom provali nadvojvoda Karlo u Bavarsku, drugu odvede nadvojvoda Ivan u Italiju, a s trećom je nadvojvoda Ferdinand pošao u Halič, da se bije s Rusima, Napoleonovim saveznicima.

Car Franjo započe rat (1809.) s proklamacijom na njemački narod pozivajući ga, da mu se pridruži protiv zajedničkoga tlačitelja. Poziv carev dojmi se doduše silno naroda u sjevernoj Njemačkoj, no uza sve to krsmaše ipak pruski kralj da se pridruži Austrijancima. Jedino se junački pruski major Schill diže sa svojom pukovnijom, ali jer ne nađe nigdje odziva, nastrada tužno. Napoleon bijaše uto dohrlio iz Španjolske te se složio s rajnskim savezom i Rusijom. S pomoću četâ, koje mu dade rajnski savez, porazi on Austrijance pod nadvojvodom Karlom u bojevima kod Abensberga, Landshuta, Eckmühla i Regensburga (19.—23. travnja), te ih prinudi, da su morali prijeći preko Dunava i s velikim gubitkom uzmaknuti u Češku. Nato prodre on do Beča (Austrijanci ponijeli se slavno kod Ebelsberga) te ga ponovo osvoji (13. svibnja). Namah zatim prijeđe Napoleon na očigled nadvojvode Karla preko otoka Lobave na lijevu obalu Dunava, ali na moravskom polju bude on u dvodnevnom boju kod Asperna i Esslinga (21. i 22. svibnja) prvi put pobijeđen. Masséna odvede s velikom opreznošću francusku vojsku natrag u Lobavu, te se nadvojvoda Karlo ne mogaše okoristiti svojom pobjedom, jer mu toga ne dopuštaše njegova iznemogla vojska. Sada počivahu obadvije vojske više (preko pet) tjedana sabirajući nove sile. Nadvojvoda Ivan imađaše doći u pomoć Karlu, a talijanski potkralj Eugen Beauharnais Napoleonu. Ivan bijaše doduše potukao potkralja kod Sacile-a u Italiji; ali čuvši za poraz glavne vojske u Bavarskoj stade uzmicati i pođe u Ugarsku, kamo ga je slijedio i potkralj Eugen. Kod Gjura razbi potkralj njega i palatina s ugarskom insurekcijom i zatjera ga do Komorana, otkuda se Ivan uputi prema Požunu, da se sjedini s nadvojvodom Karlom. No čim je Eugen Beauharnais nadošao te se združio s Napoleonom, prijeđe ovaj po drugi put

preko Dunava i svlada u dvodnevnom krvavom boju kod Wagrama (5. i 6. srpnja) vojsku nadvojvode Karla, kojemu ne bijaše pošlo za rukom da se sjedini s nadvojvodom Ivanom. — Nadvojvoda Ferdinand ratovao je u Poljskoj isprva srećno, pače je osvojio Varšavu; ali poslije morao je uzmaknuti pred pretežnijom ruskom vojskom.

(Mir u Beču.) Austrijanci uzmakoše sada na Moravu, da nastave rat. No i Napoleon pođe za njima. Kod Znojma započe opet bitka, te je pobjeda već naginjala na francusku stranu, kad car Franjo posla kneza Lichtensteina, da zamoli primirje. Tim se primirjem svrši rat. U Schönbrunnu potpisaše nato oba cara tako zvani Bečki mir (14. listopada 1809.). Austrija ustupi: Salzburg i više obližnjih krajeva Bavarskoj; zapadni Halič vojvodini varšavskoj; jedan dio istočnoga Haliča Rusiji; caru Napoleonu napokon sve svoje zemlje na jugu Save (zajedno sa Bjelačkim okrugom), naime Kranjsku, Trst, Goricu, austrijsku Istru, hrvatsko primorje s Rijekom i svu Hrvatsku na desnoj obali Save. Tim zemljama doda Napoleon (od Italije otkinutu) Dalmaciju, zatim Istru i Dubrovnik, te sastavi tako novu državu od sedam ilirskih pokrajina (Kranjske, Koruške, Dalmacije, Istre, Dubrovnika, građanske i vojničke Hrvatske), koje su pokrajine činile jedan francuski gouvernement (pod Marmontom). Tako izgubi Austrija 1100□ Mm. sa 3½ milijuna žitelja, pa bi od mora otisnuta. Osim toga morade platiti Napoleonu kontribuciju od 85 milijuna franaka i prihvatiti kontinentalni sustav. — Engleska bijaše 40.000 momaka iskrcala na otoku Walcherenu, da tako pomogne Austriji, ali taj pothvat tužno se svrši.

Još prije, nego što je buknuo taj rat, naime mjeseca travnja 1809. ustadoše Tirolci, koji bijahu s bavarskom vladom nezadovoljni (jer je ona stala novačiti, u crkvene uredbe dirati, uklanjati biskupe i ukidati samostane). Pod zapovjedništvom hrabroga Andrije Hofera i Speckbachera pograbiše oni oružje te protjeraše s rijetkom hrabrošću (mjeseca travnja, svibnja i kolovoza) Francuze i Bavarce iz svoje zemlje. No poslije Bečkoga mira navališe ovi opet s pretežnijom silom s juga i sjevera na Tirolsku te je osvojiše. Hofera ulovi neki uhoda u passeyerskoj dolini, pa ga Napoleon dade ustrijeliti u Mantovi (1810.).

§ 73. Francusko carstvo na vrhuncu svoje moći.

(1810.—1812.)

Da bi svoje prostrano carstvo još jače učvrstio i budućnost mu osigurao, rastavi se Napoleon sa svojom dosadašnjom suprugom, plemenitom Josipom, te se oženi (2. travnja 1810.) Marijom Lujzom, kćerju cara Franja II. Ta mu rodi (29. ožujka 1811.) sina, kojemu on namah dade naslov »rimskoga kralja«.

Kad se je holandski kralj Ljudevit, ne hoteći osiromašiti i zatrti Holandije bezobzirnim zatvorom kopnene trgovine, zahvalio na prijestolju na korist svoga sina, združi Napoleon čitavu Holandiju s Francuskom. Tako isto priklopi on svomu carstvu sjeveronjemačke primorske zemlje, velik naime dio kraljevine westfalske, hanseatske gradove Hamburg, Bremen i Lübeck, veliku vojvodinu Berg, vojvodinu Oldenburg i istočni Friesland. Budući da je već prije jednako uradio s Toskanom, papinskom državom i švajcarskim kantonom Wallisom (departement Simplon), rasprostrani on tim bezobzirnim postupkom francusku carevinu tako, da je ona sada brojila 130 departementa te se protezala duž obalâ zapadne i južne Evrope od Lübecka i ušća Labe sve do Trsta i otoka Krfa.

I u Francuskoj postupao je Napoleon samovoljno i bezobzirno. Tribunat bi dokinut (1807.), a senat izgubi svoj ugled. Sva vlast zapade tajno redarstvo, koje je napunilo tamnice bezbrojem osumnjičenih ljudi. Sloboda štampe propade radi stroge cenzure i inih odredaba. Liceji se, istina, pomnožaše, ali pô Francuske ostade bez pučke obuke. Umjetnosti postade glavnom zadaćom, da veliča carstvo i ratnu slavu. Premda se je mnogo radilo, da se podigne obrt (raspisivanjem nagradâ, osnivanjem zavodà, građenjem putova po vodi i po kopnu), ipak je kontinentalni sustav silno smetao trgovini i prometu. Radi toga bude Napoleon prinuđen, da čini iznimke i dijeli tako zvane „licencije“. No njegova zabrana, da se u zemlje, pokorne Francuskoj, uvozi engleska roba (samo da tako satre obrt Engleske), nanese štete jedino trgovcima na kopnu. Sve to, pak i neprestano novačenje, zatim silna skupoća urodi nečuvenom ogorčenošću u čitavoj Evropi, tako da su Napoleona ljuto zamrzili nesamo pojedini dvorovi, nego i pokoreni narodi.

§ 74. Napoleonova vojna na Rusiju. (1812.)

(Povod razdoru između Francuske i Rusije.) Savez s Francuskom nije mogao postati u Rusiji popularan, jer je smetao trgovini s Engleskom, te ruska sirova roba nije mogla ni kud ni kamo iz zemlje. Uza sve to prianjao je ipak car Aleksandar uz taj savez, dok se je nadao velikomu dobitku zemalja. Tako je on oteo Švedskoj Finsku, a očekivao je još, da će prijateljujući s Napoleonom dobiti i podunavske kneževine. Još godine 1806. bijaše se Rusija zavadila s Turskom te je posjela Moldavu i Vlašku, a uzato je i pomagala (premda slabo) Srbe, kad su pod Karađorđem ustali na Tursku. U tilžitskom miru dođe, istina, posredovanjem Napoleonovim do primirja s Turskom, te bi odlučeno, da joj se vrate podunavske kneževine, ali one ostadoše još i dalje u ruskoj vlasti. Kad su se oba cara sastala u Erfurtu, dopusti Aleksandar Napoleonu, da slobodno izvede svoje osnove u Španjolskoj, te priznade sve njegove uredbe u Italiji. Napoleon nasuprot odustane od saveza s Turskom i pusti Rusiji podunavske kneževine. Radi toga planu god. 1809. ponovo rat rusko-turski; no Rusija ne htjede namah odlučno postupati, jer se je uto razvrglo njezino prijateljstvo s Francuskom. Napoleon je naime uvrijedio Aleksandra, što je u Bečkom miru povećao varšavsku vojvodinu zapadnim Haličem, premda je znao, da Aleksandar gleda prijekim okom sve, što je god u prilog uskrisenju Poljske. Kad je još k tomu Napoleon lišio rođaka ruske carske kuće, vojvodu oldenburškoga, njegovih zemalja i povrh toga tražio od Rusije, da strože pazi na kontinentalni sustav (koji je međutim on sam gazio podjeljivanjem licencijâ), Rusija pak u drugu ruku zahtijevala potpuno sjedinjenje vojvodine varšavske kao puke provincije (tako da joj nestane i imena) sa Saskom i odlazak francuske vojske iz pruske države, to je napokon, jer nijedna strana nije htjela ispuniti, što se je zahtijevalo, došlo do rata.

(Ratovanje.) Premda je Napoleon u isti mah ratovao u Španjolskoj, skupi on ipak vojsku od 500.000 momaka. Knezovi rajnskoga saveza, Švajcarska, Italija i Poljska dadoše mu vojnikâ, pače i Austrija i Prusija moradoše mu poslati pomoćnih četa. Rusija nasuprot združi se s Engleskom i Švedskom, gdje je bio kraljevićem nekadašnji francuski maršal

*

Bernadotte, kojega je ljuto uvrijedilo, što je Napoleon zauzeo švedsko Pomorje.

U lipnju 1812. započe Napoleon rat prešavši preko Njemena. Macdonald, kojemu se pridružiše pruske pomoćne čete, pođe na sjever prema Kuronskoj i Livonskoj, da suzbije desno krilo rusko pod Witgensteinom; Schwarzenberga zapade da udara na lijevo krilo neprijateljevo pod Bagrationom i da provali u Volinj; sam Napoleon pođe ravno na rusko središte, koje je vodio Barclay de Tolly. Sreća bijaše za Rusiju, da je u taj mah utanačila mir s Turskom u Bukureštu (kojim se je Rusija razmakla do Pruta), te je tako mogla svu svoju silu (nešto preko 200.000 momaka) dići na Napoleona. No uza sve to bijaše ruska vojska brojem kud i kamo slabija od francuske; pak i vojvode ruske ne mogahu se isporediti s francuskima. Stoga odlučiše, da neprestano uzmiču pustošeći za sobom sve, i da tako Napoleona dovabe u sredinu svoje zemlje i rastave s njegovim ostalim vojskama. Napoleon prodre sve do Smolenska, pače i to znamenito mjesto dođe u njegove ruke, jer Barclay de Tolly nije htio da zametne bitku. Budući da su sada u Rusiji mnogi sumnjali, da Barclay de Tolly snuje izdaju (on bijaše rodom Livonac), bude on skinut, a zapovjedništvo povjereno rođenomu Rusu Kutuzovu. Taj se ogleda s Francuzima kod Borodina na rijeci Moskvi (7. rujna). Bitka trajaše punih deset sati te bijaše najkrvavija, otkad imade baruta. Uza sav gubitak s obje strane (do 70.000 bijaše mrtvih i ranjenih) ostade bitka neodlučna. Rusi uzmakoše u najboljem redu prema Moskvi. Napoleon pođe uzastopce za njima te uđe (14. rujna 1812.) bez ikakve zapreke u Moskvu, pošto je prije Kutuzov zajedno s plemstvom i građanstvom grad ostavio. No iza nekoliko dana plane u Moskvi silna vatra, koju je sam gubernator Rostopčin podmetnuo, da obrati grad i Kremlj u prah i pepeo. Tako ostade francuska vojska uoči zime bez zaklona, a i opskrbu dobavljaše sebi jedino s velikom mukom.

Uza sve to ostade Napoleon još pet tjedana u izgorjelom gradu nadajući se, da će cara Aleksandra skloniti na povoljan mir, budući da mu je staru prijestolnicu osvojio. Uto bi Macdonald potisnut natrag do Mitave, a Schwarzenberg prinuđen da uzmakne do Varšave. Sada tek uvidi Napoleon, da Rusi ugovarajući mir navlaš zatežu, samo da ga zadrže u svojoj zemlji, dok

svane zima. Kad je k tomu već i prvi snijeg zapao, spozna Napoleon, da se je ljuto prevario i da mu ne preostaje drugo, nego da se što prije vrati. Dne 18. listopada stade se vraćati. Od ogromne vojske njegove bijaše mu preostalo samo nešto preko 100.000 momaka; drugi bijahu mrtvi, ranjeni i zarobljeni, ili pak uskočiše, kad ga je sreća izdala.

Put, što ga bijaše Napoleonu prevaliti, bio je dug preko 1100 kilometara, a k tomu je vodio zemljom sasvim opustošenom. Snijeg pritisnuo sa svih strana, zatrpao putove i zasuo malone i vojsku. Tomu se pridružila strašna glad, zima stala rasti sve više, dosegla 18—20° R. i ostala nepromijenjena, tako da je sam Napoleon sa svojima vojvodama morao često pješke putovati, samo da si malo živce ugriju. Tako stiže do Berezine (kod Borisova) od čitave francuske vojske jedva 30.000 za oružje sposobnih momaka. Ondje izvojevaše Ney i Oudinot sa svojih 8500 momaka proti 25.000 Rusa (28. studenoga) tegoban prijelaz preko pomenute rijeke, i to bijaše posljednje junačko djelo francuske vojske. Ali tom pobjedom ne prestade bijeda i nevolja, niti se vojska spase od konačne propasti. Tek sada svanuše grozni dani kušnje. Glad uzbjesni kao nikad prije; ljuta zima (26—27°R.) pritisnu, kakve svijet nije zapamtio, otkad opstoji. Prešavši preko Berezine nosilo je oružje još samo 8000 Francuza; no i ti se zatim raspršiše na sve strane tako, da je u Kraljevac u redu stiglo jedva 500 momaka stare garde. Po uredovnim izvještajima pokopano bi u Rusiji 240.000 neprijateljskih tjelesa.

Uvidjevši Napoleon, da je sve propalo, ostavio je namah poslije prijelaza preko Berezine (u Vilnu) tužne ostatke iznemogle vojske svoje i pohitao na saonama u Pariz, gdje su međutim željno izgledali njegov povratak, jer su se već republikanci stali buniti i urote kovati (urota generala Malleta, da se obnovi republika).

Generalu Yorku, koji je vodio pomoćne čete pruske vojske, bi naloženo, da na povratku štiti vojvodu lijevoga krila Macdonalda od pretežitije sile ruske. Ali York stade misliti, kako da se Prusija oslobodi Francuske, pa sklopi s ruskim generalom Diebićem na svoju ruku ugovor o neutralitetu. Napoleon proglasi tu pogodbu za najveću nevjeru i ujedno za

glavni uzrok svekolike nesreće svoje. U to vrijeme uzmače i desno krilo (austrijska pomoćna vojska) pod knezom Schwarzenbergom do međâ Haliča i odustade od daljega ratovanja.

§ 75. Veliki rat za slobodu protiv Napoleona (1813.—1814.).

(Prusija se diže.) Premda su pruske tvrđe bile u francuskim rukama, odluči ipak pruski kralj, da zajedno s Rusima (ugovor u Kališu) započne rat na Napoleona, pa da tako ugodi živoj želji čitavoga naroda svoga. Odobrivši naknadno postupak Yorkov i navijestivši rat Napoleonu (16. ožujka 1813.) pozove svoje podanike, da se listom dignu i oružaju. Sav narod odazove se oduševljeno njegovu pozivu i pridonese ogromne žrtve. Ruskopruskomu savezu pristupiše još Švedska i Engleska.

Na početku rata u proljeću 1813. bijahu Francuzi pretežitiji od sjedinjenih Rusa i Prusa. No zato su ti bili kud i kamo oduševljeniji i izvježbaniji, budući da je francuska vojska sastojala većinom od nevještih novaka, koji su tek prevalili dječačko doba. Uza sve to razbi Napoleon, premda s velikim gubitkom, saveznike u dva boja, te ih potisne natrag u Slesku. Da bi mogao dovršiti svoje priprave za rat, ugovori on primirje (4. kolovoza do 10. kolovoza); u to doba sastao se je u Pragu kongres, da smišlja, kako bi se došlo do mira. Ali kongres ostade bez uspjeha, pače dade povoda, da se je i Austrija pridružila Napoleonovim neprijateljima.

(Austrija se pridružila saveznicima. Snaga obiju stranaka.) Austrija je poslije ruske vojne ostala neutralna te je iskreno nastojala, da posreduje pravedan mir; ali sav trud njezin bijaše zaludo, jer je Napoleon bio suviše vlastohlepan, pak nije htio žrtvovati ni onoga, što bijaše već izgubio. Sad ne htjede car Franjo dulje krsmati, već se pridruži saveznicima i privede im vojsku od 200.000 momaka. Tako skupiše saveznici, pomagani engleskim novcem, ogromnu silu od 600.000 ljudi, koju razdijeliše na tri vojske. Češku vojsku, kod koje su se desila sva tri združena vladara (ruski, pruski i austrijski), vodio je Schwarzenberg, sleskoj bio je zapovjednikom Blücher, a sjevernoj švedski kraljević Bernadotte. Napoleon skupi jedva 350.000 momaka.

(Osudne pobjede saveznikâ.) Kad primirje minu, obori se Napoleon na slesku vojsku, da rasprši središte saveznikâ. Ali

poradi napredovanja Austrijanaca morade se vratiti natrag do Dražđanâ (Dresden), gdjeno zadade neprijateljima osjetljiv udarac (26. i 27. kolovoza). To bijaše posljednja pobjeda Napoleonova na njemačkom tlu. Maršal Oudinot, kojega je zapala zadaća da zauzme Berlin, ne mogaše toga izvesti, jer ga Prusi pod Bülowom i Tauenzienom kod Grossbeerena razbiše (23. kolovoza). Tri dana zatim (26. kolovoza) održa Blücher nad Macdonaldom još slavniju pobjedu kod Katzbachâ (istoga dana pade Teodor Körner u okršaju kod Gadebuscha u Meklenburgu); napokon bi Vandamme, koji je iza boja kod Dražđanâ pošao za saveznicima da im zakrči povratak, od Rusâ, Prusâ i Austrijanaca kod Hluma i Nollendorfa razbit i sa 12.000 momaka zarobljen (30. kolovoza). Pače i Ney, kojega je zapala zadaća da još jednom pokuša prodrijeti do Berlina, bude suzbit. Tima udarcima, koji jedan za drugim brzo zaredaše, izgubi Napoleon 100.000 vojnika; podjedno se pokaza, da su saveznici smislili izvrsnu ratnu osnovu. Oni se naime sporazumješe, da se ne će sa samim Napoleonom ogledati, dok se sve tri vojske njihove ne združe; no zato će na njegove podvojvode svagdje udarati, gdje im se samo prilika nadade. Tako je Napoleon upravo s neumornom revnošću hrlio od jednoga mjesta na drugo, samo da zametne boj, no kako mu se je za to svagdje izmakla zgoda, izmori ljuto svoju vojsku i pripravi sam svoj poraz.

Zasnovano združenje saveznikâ pođe najprije za rukom sleskoj i sjevernoj vojsci, nakon što je York potukao Francuze te sebi silom izvojštio prijelaz preko Labe. Budući da je i češka vojska na lijevoj obali Labe napredovala, mogli su se saveznici sastati za Napoleonovim leđima, koji je još sveđer iz Dražđanâ upravljao svojim operacijama. Stoga bi on sada prinuđen da uzmakne prema Leipzigu.

(Boj kod Leipziga.) Tu se je dakle zametnuo veliki »boj narodâ«, kojim bi sudbina Evrope riješena i Napoleonova premoć sasvim skršena. Bitka započe 16. listopada i svrši se toga dana dosta povoljno za Napoleona. No dok je on mogao dići na saveznike samo 190.000 momaka, sabraše oni drugoga i trećega dana toliku silu, da su imali preko 300.000 vojnika. Kako su na svima mjestima bili mnogo pretežitiji od njega, opkoliše ga tako, da su mu gotovo zakrčili povratak. On morade tako

hitro uzmaknuti, da su svi bolesnici i ranjenici njegovi ostali u rukama dobitnikâ. Kad su Francuzi prije reda razvalili most preko Elstere, dopade 12.000 njihovih još za rat sposobnih vojnika neprijateljskoga ropstva. Saveznici izgubiše u boju kod Leipziga do 52.000 mrtvih i ranjenih; Francuzâ pade manje, ali zato bi ih kud i kamo više zasužnjeno. I saski kralj bi zarobljen.

Još za bitke kod Leipziga bijahu čete rajnskoga saveza većim dijelom prešle na stranu saveznikâ. Poslije boja odmetnuše se od Napoleona gotovo svi privrženici i saveznici njegovi. Bavarska bijaše već 8. listopada ugovorila s Austrijom ugovor u Riedu; sada pak zakrči bavarsko-austrijska vojska pod Wrede-om caru Napoleonu put kod Hanau-a, kad je s ostatkom svoje vojske uzmicao prema Rajni. No Napoleon se ipak probi te prijeđe kod Mainza Rajnu sa 70.000 momaka. To bijaše ostatak vojske, koja je na početku rata brojila 350.000 ljudi. Sada se moradoše predati i francuske posade, koje su bile smještene u tvrđavama od Hamburga do Kraljevca (Königsberg), i onda dalje po Poljskoj i Sleskoj sve do Dražđanâ.

Prva posljedica boja kod Leipziga bijaše, da se je razvrgao rajnski savez, kojega se članovi pridružiše saveznicima. Nadalje raspade se westfalska kraljevina, zatim velike vojvodine Frankfurt i Berg. Bülow osvoji Holandiju, te ondje zavlada opet kuća oranska. Danska, koja je bila saveznica Napoleonova, kažnjena je tako, da je morala Švedskoj ustupiti Norvešku. Ilirske pokrajine vratiše se pod Austriju; u Italiji pak oboreno bi sve, što je Napoleon ondje zasnovao. Murat sklopi savez s Austrijom, samo da i dalje zadrži napuljsku kraljevinu.

(Rat u Francuskoj.) Saveznici htjedoše se zadovoljiti dosadašnjim uspjesima te ponudiše Napoleonu mir, koji je bio povoljan prema tadašnjemu stanju njegovu. Ali on zabaci mir i zahtijevaše od senata, da digne novu vojsku od 300.000 momaka. Nato provališe saveznici preko Rajne i Švajcarske u francusku zemlju. Schwarzenberg i Blücher održaše (1. veljače 1814.) kod La Rothière u Champagni pobjedu nad Napoleonom, nakon koje nestade dotadašnjega pouzdanja u njegovoj vojsci. Nato se dobitnici opet rastaviše, da bi lakše opskrbljivali svoje čete. Blücher udari prema Parizu uz rijeku Marnu, a Schwarzenberg uza Seinu. Sad se Napoleon sa svojom vojskom obori najprije

na Blüchera te ga prinudi na uzmak; izatoga sukobi se sa Schwarzenbergom, pa i njega potuče. Te nezgode skloniše saveznike, te stadoše ponovo ugovarati o miru; ali Napoleon zanesen i opojen posljednjim pobjedama zahtijevaše odviše toga, pa prinudi tako sam saveznike, da ga do kraja skrše. Blücher razbi ga (9. ožujka) kod Laona, a Schwarzenberg kod Arcisa na Aubi (20. ožujka). Saveznici udariše sada ravno prema Parizu. Razbivši još maršale Marmonta i Mortiera i osvojivši jurišem visočinu Montmartra prinudiše napokon Pariz na kapitulaciju (31. ožujka 1814.). Nato uđoše car Aleksandar I., kralj Fridrik Vilim III. i knez Schwarzenberg slavodobitno u grad.

(Napoleon skinut. Prvi pariski mir.) U Parizu proglasi sada senat na prijedlog Talleyrandov, da je Napoleon zajedno sa svojom porodicom lišen prijestolja, te riješi narod prisege vjernosti (1. travnja). Napoleon sam, videći da se ne može dulje održati, odreče se nekoliko dana zatim (11. travnja) u Fontenaibleau-u u ime svoje i u ime svoje porodice sviju prava na Francusku, Italiju i sve druge zemlje, te dobi zato od saveznika otok Elbu kao samosvojnu kneževinu i godišnju rentu od dva milijuna franaka, koju će mu Francuska isplaćivati. Još bi mu dozvoljeno, da 1000 momaka svoje garde odvede sa sobom na Elbu. Napoleonovce zamijeni sada porodica Bourbonaca, jer su saveznici mislili, da će najbolje osigurati trajni mir, ako uspostave tu dinastiju. S Ljudevitom XVIII., koji je dao Francuzima ustav nalik na engleski, utanačen bi 30. svibnja 1814. prvi pariski mir. Francuska zadrža uopće one međe i opseg, što ga je imala prije revolucije.

§ 76. Kongres u Beču (1. studenoga 1814. do 9. lipnja 1815.).

Da se konačno urede evropske prilike uopće, naročito pak njemačke, sastade se kongres u Beču. Ondje se nađoše na okupu carevi Franjo I. i Aleksandar I., kralj Fridrik Vilim III., zatim kraljevi bavarski, württemberški i danski, napokon mnogi manji knezovi; k tomu najznamenitiji državnici (Talleyrand, Metternich, Nesselrode, Wellington) i najslavniji generali. Nakon duljega vijećanja sporazumješe se ovako:

1. Austrija dobi ilirske pokrajine, Milan, Mletke (kao odštetu za god. 1797. izgubljenu Nizozemsku), Salzburg i Tirol,

napokon neki dio svoje poljske državine, koju bijaše god. 1809. izgubila.

2. Prusku zapade jedan dio velike vojvodine varšavske (Poznanj), Gdansko (Danzig), švedsko Pomorje i Rujana, jedna čest Saske, napokon prostrana državina na Rajni i Neufchâtel.

3. Rusija dobi najveću čest velike vojvodine varšavske, koju ona sa svojim prije stečenim poljskim zemljama sjedini i na kraljevinu (Poljsku) uzvisi. (Krakov postade slobodna i nezavisna državica.)

4. Engleska zadrža Helgoland, Maltu i jedan dio osvojenih naseobina, zatim protektorat nad sedam jonskih otoka, koji biše nakon pada Mletaka proglašeni republikom. — Hanoveranska, povišena na kraljevinu i raširena istočnim Frieslandom, povraćena bi engleskoj kraljevskoj porodici.

5. Da bi se Njemačka na sjeveru što jače ogradila protiv Francuske, sjedinjena bi nekadašnja austrijska Nizozemska (Belgija) s Holandijom u jednu državu, a oranska porodica dobi kraljevsku čast u toj novoj kraljevini Nizozemskoj.

6. Danska morade Švedskoj ustupiti Norvešku, no zato dobi za odštetu Lauenburg u Njemačkoj.

7. Švajcarskoj budu pridruženi kantoni Genevre (Genf), Wallis i Neufchâtel (do god. 1857. pod pruskom vrhovnom vlašću). Nadalje dobi ona federativni ustav te bi proglašena za sve vijeke neutralnom zemljom.

8. Najteže bijaše urediti njemačke prilike. Iza dugih rasprava ustanovljeno bi, da staru njemačku državu zamijeni »njemački savez« (Der deutsche Bund, 38 suverenih država, među njima četiri slobodna grada), koji će o svojim zajedničkim stvarima vijećati na saveznom saboru (Bundestag) u Frankfurtu na Majni. Tomu njemačkomu savezu pripadahu također kraljevi danski (kao gospodar Holsteina i Lauenburga) i nizozemski (kao vlasnik Luxemburga). Od ostalih članova saveza imale su samo Austrija i Pruska takovih zemalja i oblasti, koje nijesu pripadale Njemačkoj. Sve one časti i naslovi, koje je Napoleon podijelio njemačkim knezovima, ostadoše njima i dalje; pače i sada biše neki knezovi uzvišeni na više časti. Duhovne oblasti ne biše više obnovljene. Kralj saski izgubi polovicu svoje državine, jer je predugo ostao vjeran Napoleonu. No zato bude Bavarska odštećena za zemlje, koje je povratila Austriji; ona naime dobi rajnsku Falačku i neke druge oblasti.

Porodica hapsburško-lotaringijska u Austriji, Toskani, Parmi i Modeni.

Franjo I., veliki vojvoda toskanski 1737., car 1745.—1765., oženjen Marijom Terezijom.

- Josip II., 1765.—1790.
- Leopold II., (vojvoda toskanski od 1765.), car 1790—1792. — Ferdinand, † 1806., oženjen, Beatricom, nasljednicom modenskom
  - Franjo II., posljednji njemački car do 1806., a prvi austrijski car 1804.—1835. — Ferdinand III., veliki vojvoda toskanski † 1824.
    - Marija Luiza, žena Napoleona I., nadvojvotkinja parmanska, † 1847.
    - Ferdinand I., carevao od 1835. do 1848., † 1875.
    - Franjo Karlo, † 1878., supruga Sofija bavarska.
      - Napoleon (II.) vojvoda od Reichstadta, † 1832.
      - Franjo Josip I. rodjen 1830., car austrijski od godine 1848. Supruga Elizabeta bavarska. († 1898.)
        - Rudolf, † 1889., supruga Stefanija belgijska.
        - Elizabeta.
      - Ferd. Maksimilijan, car meksikanski (Maksimilijan I.), 1864.—1867. Supruga Charlotta belgijska.
      - Karlo Ljudevit, 3. supruga Marija portugalska.
        - Franjo Ferdinand, rodj. 1863.
        - Oto, rođen 1865. † 1906., žena Marija Josipa od Saske
          - Karlo, rođ. 1887.
        - Ferdinand, rođ. 1868.
      - Ljudevit Viktor.
  - Leopold II., nadvojvoda toskanski, zahvalio se 1859. † 1870. — Ferdinand, † 1806., oženjen, Beatricom, nasljednicom modenskom
    - Ferdinand IV. — Franjo IV., vojvoda modenski † 1846.
      - Franjo V. (skinut 1859.), († 1875.

U Španjolskoj i Portugalskoj vratiše se stare dinastije na prijestolje; jednako zavladaše opet u Italiji papa, kralj sardinski (koji dobi još i Genovu), veliki vojvoda toskanski i vojvoda modenski. Luka (Lucca) zapade obudovljelu kraljicu etrursku i njezina sina. Carica Marija Lujza († 1847.) dobi Parmu, Piacenzu i Guastallu; poslije njezine smrti naslijedi te oblasti vladar u Luki, koji opet morade svoju zemlju (Luku) ustupiti velikomu vojvodi toskanskomu. Napoleonov sin odštećen bi nekim austrijskim porodičnim imanjima (vojvoda od Reichstadta, † 1832.).

§ 77. Napoleonov povratak s otoka Elbe. Sto dana (1815.).

(Napoleon se vraća u Francusku.) Dok je još kongres vijećao u Beču, iskrca se najednom Napoleon sa 1000 svojih vjernih vojnika na obali francuskoj (1. ožujka 1815. kod Cannesa). Nadaše se, da će se ponovo dobaviti izgubljene vlasti, jer je narod bio silno nezadovoljan poradi lošega vladanja Bourbonaca i obijesti vrativših se emigranata. Sve čete, koje mu je vlada poslala nasusret da ga suzbiju, prijeđoše k njemu, i tako on već 20. ožujka slavodobitno uđe u Pariz. Ljudevit XVIII. bijaše pobjegao u Gent. Napoleon stade sada ugovarati s Austrijom i Rusijom nastojeći, da uzdrži mir; ali te vlasti sporazumješe se s ostalima, koje su se desile na kongresu u Beču, te udariše Napoleona progonom, jer je pogazio mir. Podjedno obnoviše savez, da kazne drznika i vrate na prijestolje Ljudevita XVIII.

Saveznici digoše na noge ogromnu vojsku od nekih 900.000 momaka. Napoleon skupi kud i kamo manju vojsku. Napuljski kralj Murat, zabrinuvši se za svoju vlast, pristade doduše uza nj, ali od toga ne bi mu nikakve hasne, jer su Austrijanci Murata kod Tolentina jugozapadno od Jakina (3. svibnja 1815.) razbili i vojsku njegovu raspršili. Napuljem zavlada sada prijašnja dinastija, Murat pak morade pobjeći u Francusku.

(Bojevi kod Ligny-a i Waterloo-a.) Uto započe i Napoleon rat te provali u Belgiju. Prije nego što su saveznici združili svoje vojske, pođe mu za rukom te suzbi Pruse pod Blücherom kod Ligny-a (16. lipnja); nato se (18. lipnja) obori kod Waterloo-a na Wellingtona. Tu se je zametnuo strašan boj. Pobjeda naginjaše već francuskoj vojsci, kad pod večer

stiže na bojište pruska vojska pod Blücherom te se sjedini s Englezima. Obje vojske nagnaše nato Francuze u bijeg. Napoleon pohita u Pariz te se ondje odreče prijestolja na korist svoga sina. Nato se htjede u Rochefortu ukrcati u brod i otploviti u Ameriku, ali kako je krsmao, minu najzgodniji čas, te ga englesko brodovlje sa svih strana opasa. Videći da mu nema spasa, pouzda se u velikodušje Engleske te zađe na englesku lađu. No budući da su saveznici odredili, da se s njime postupa kao s ratnim sužnjem, dade ga britanska vlada otpremiti na otok sv. Helenu, gdje ostade pod strogom paskom sve do svoje smrti. On umre 5. svibnja 1821. Poslije mu preniješe tijelo u Pariz te ga ondje sahraniše (1840.).

Murat bijaše se nakon pada Napoleonova iskrcao u Kalabriji te pozvao narod, da se digne na oružje. Ali ga zarobiše i onda ustrijeliše (10. listopada 1815.) po zakonu, koji je on sam izdao.

(Drugi pariski mir.) Saveznici uđoše sada drugi put u Pariz (7. srpnja), i ne obazirući se na to, što se je Napoleon odrekao vladanja na korist svoga sina, vratiše prijestolje Ljudevitu XVIII. Taj ugovori sa saveznicima drugi pariski mir (20. studenoga 1815.). Francuska bi opet stegnuta, te dobi opseg od godine 1790. Mimo to morade platiti 700 milijuna franaka ratnoga troška (gradu Parizu nametnuta bi već za prvoga mira ratna kontribucija od 100 milijuna franaka); napokon morade najdulje kroz pet godina u sedamnaest sjeveroistočnih međašnih tvrdinja uzdržavati »okupacionu vojsku« saveznika (150.000 momaka pod Wellingtonom). Sve dragocjenosti i umjetnine, a i znanstvene knjige, što su ih Francuzi po čitavoj Evropi pokupili i u Parizu zgrnuli, budu povraćene prijašnjim vlasnicima. Porodica Napoleonova bude prognana iz Francuske.

(Sveta alijanca.) Potresne zgode i nezgode, koje su radi taštine i slavohleplja jednoga čovjeka zadesile tolike vladare i narode, dojmiše se silno svijeta te pobudiše religiozne osjećaje u svima onima, koji su preživjeli veliku katastrofu. Hvaleći Boga, što su srećno dočekali mirne dane, utanačiše car austrijski, ruski, i kralj pruski svetu alijancu ili savez (26. rujna) zavjerivši se, da će se u svima prigodama kao braća međusobno pomagati, a svojim narodima po odredbama kršćanske vjere blago i pravedno vladati. Toj alijanci pristupiše svi kršćanski vladari evropski osim španjolskoga kralja i rimskoga pape.

B. Od drugoga pariskoga mira do danas.

(1815.—1907.)*)

a) Do francuske veljačke revolucije god. 1848.

§ 78. Francuska za Bourbonaca i Orleanske porodice.

(Vladanje Bourbonaca.) Ljudevit XVIII. (1815.—1824.) dade Francuskoj ustav (»Charte«), pa nastojaše mudrom umjerenošću i blagošću ustvrditi svoju novo stečenu vlast.**) Ali mu pri tom smetahu strastvene borbe među strankama. U jednu ruku nastojahu emigranti (na čelu im grof Artois, mlađi brat kraljev), kojih se čitave čete u zemlju povratiše, da zajedno s r o y a l i s t i m a obnove stanje prije revolucije; u drugu ruku opet stadoše r e p u b l i k a n c i obnovljenom gorljivošću raditi za svoje ciljeve, pri čemu ih pomagahu privrženici protjeranoga Napoleona, po imenu B o n a p a r t o v c i. Kod izbora za komoru poslanikâ nadvlada ultraroyalistička stranka, te kralj morade nato od njezinih privrženika sastaviti ministarstvo (Richelieu), koje je nemilo progonilo nekadanje protivnike kraljevstva. Reakcija otme maha još jače, kad bi (1820.) umoren vojvoda Karlo Berryjski, sin grofa artoiskoga i vjerojatni nasljednik francuskoga prijestolja. Gorljivi royalisti zasnovaše pače, kako da zatru posljednji trag revolucije, pa da obnove privilegovane staleže (ultra regem).

---

*) G e r v i n u s G. G., Geschichte des 19. Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen, 8 svezaka, Leipzig 1855.—1866. — F l a t h e Theod. d r., Geschichte der neuesten Zeit, 3 sveska, Berlin; — B u l l e Constantin, Geschichte der neuesten Zeit, 2 sveska, 1876. — S t e r n Alfred, Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871, 3 sveska, Berlin 1894.—1901. — S e i g n o b o s Ch. Histoire politique de l' Europe contemporaine. Evolution des partis et des formes politiques. 1814.—1896. Paris 1897. — R a b a r Ivan, Povijest najnovijega vremena (1815.—1878.), Zagreb 1898.

**) R o c h a u L. v., Geschichte Frankreichs in der neuesten Zeit, 2 sveska, Leipzig 1858. — H i l l e b r a n d K, Geschichte Frankreichs von der Thronbesteigung Louis Philipps bis zum Falle Napoleons III., 2 sveska, Gotha 1879. — V i e i l - C a s t e l, Histoire de la Restauration, 20 svezaka.

Kad je zatim Ljudevitov brat, grof artoiski, pod imenom K a r l o X. (1824.—1830.) stupio na prijestolje, postade reakcija baš nesnosna. U prvi čas pade doduše ultraroyalističko ministarstvo, te ga zamijeni liberalno ministarstvo (Martignac). No to se održa samo kratko vrijeme, a nato kralj povjeri vladanje ministarstvu P o l i g n a c - o v u, koje je zaziralo od ustava te je izvodilo samo ono, što je kralj želio (1829.). Sada izjaviše komore, u kojima je većina bila liberalna, posebnom adresom na kralja nepovjerenje njegovoj vladi, te biše zato raspuštene. No u tom stade puk prijetiti, a ogorčenje njegovo ne stišaše ni radosne vijesti, koje bijahu stigle s ratišta u Algiru.

Dej (daj) u Algiru bijaše u audijenciji grubo uvrijedio francuskoga konzula. Zato posla Karlo X. na nj vojsku, da ga kazni. Algir bi osvojen i Francuskoj pridružen.

Prigodom novih izbora za komore, koje je kralj raspisao, ojačala se je oporba. To skloni kralja, te je »ordonancama« (kraljevskim ukazima) ukinuo slobodu štampe i promijenio dotadanji izborni red. Ali tim upropasti samo sebe.

(Srpanjska revolucija 27.—29. srpnja 1830.) Kad su proglasili ordonance, planu u Parizu revolucija. Za trodnevne borbe kraljevske čete ili su bile suzbite ili su prešle na stranu pobunjenoga puka. To prinudi Karla X., te se on u ime svoje i svoga sina (vojvode angoulêmskoga) zahvali na prijestolju preporučivši za nasljednika svoga unuka Henrika, vojvodu od Bordeauxa (sina vojvode Berryjskoga). Nato ostavi po savjetu o r l e a n s k o g a vojvode L j u d e v i t a F i l i p a Francusku i ode u tuđinu (umr'o 1836. u Gorici). Kako je orleanski vojvoda Ljudevit Filip svojim dosadanjim ponašanjem stekao simpatije liberalaca, imenovaše njega u Parizu nazočni paires i zastupnici najprije generalnim namjesnikom kraljevstva, a malo zatim (7. kolovoza) izabraše ga nasljednim »kraljem Francuzâ«. Ustav bi sada po načelima narodnoga suvereniteta promijenjen i izborni census znatno snižen, tako da se je broj izbornikâ za komoru zastupnikâ podvostručio.

(Buna u Belgiji.) Na kongresu u Beču bijaše određeno, da se austrijska Nizozemska ili Belgija združi s Holandijom, da se

tako stvori država, koja bi lakše odolijevala Francuskoj. Ali Belgijanci ne bijahu tim zadovoljni, jer ih je od Holanđana rastavljala vjera i jezik (Belgijanci bijahu Francuzi ili sve pored svoga vlamskoga podrijetla opojeni francuskim duhom), i jer ih je vrijeđalo, što je sva vlast bila u rukama Holanđana, premda je ovih gotovo za polovicu bilo manje od Belgijanaca. Kad se je dakle srpanjska revolucija u Parizu slavodobitno svršila, planu u Bruselju buna (25. kolovoza 1830.), našto holandijske čete moradoše zemlju ostaviti. Velevlasti priznaše Belgiju za samostalnu državu, te u lipnju 1831. s privolom naroda imenovaše »kraljem Belgijanaca« princa Leopolda od Sachsen-Koburga († 1865.). Taj dade zemlji slobodoumni ustav s narodnim zastupstvom. Holandija ne htjede toga gubitka pregorjeti, ali naposljetku morade ipak popustiti.

(Orleanska porodica, 1830.—1848.) Ljudevitu Filipu bijaše se za čitavoga vladanja boriti neprestano s neprilikama. Svojom miroljubivom vanjskom politikom i razboritim posredovanjem u nutarnjim poslovima (juste milieu = prava sredina) stjecaše sveđer više protivnika. Mnogima lebdijahu pred očima kao ideal dani Napoleonova vladanja, pa zahtijevahu, da Francuska stane ponovo osvajati. Privrženici protjeranih Bourbonaca, po imenu legitimisti, zazirahu od vlade građanskoga kralja radi njezina revolucionarnog podrijetla, pa se složiše s vojvotkinjom berryjskom, da Ljudevita Filipa zbace s prijestolja i da na nj podignu vojvodu bordeauxskoga (Henrika V.); ali im to ne pođe za rukom (vojvotkinja bi uhvaćena i prognana u Palermo, 1833.). Napokon prijetili su mu bez prestanka republikanski pokreti; republikanci urotiše se više puta (u Parizu i Lyonu), da ga ubiju, ali se on vazda srećno spase. Brojni spisatelji uzrujavahu sveđer puk svojim pogubnim naukama budeći u njemu težnje za nedostižnim stanjem. Tako naučaše Proudhon u svome spisu »Što je vlasništvo?«, da je svaki posjed naprosto ukraden općemu blagu; Louis Blanc opet zahtijevaše u svojim spisima i govorima, da država svakomu građaninu osigura potrebitu zaslužbu. — Za tih pokreta pokuša Ljudevit Napoleon, sin nekadanjega holandijskoga kralja Ljudevita Bonaparta, u dva maha (buna u Strassburgu 1836., i u Boulognu 1840.), da obnovi Napoleonovo carstvo. Drugom prigodom bi uhvaćen i zasužnjen; ali iza nekoliko godina srećno pobježe iz tamnice te ode u London (1846.).

Sve pored strasnih navala oporbe imao je Ljudevit Filip sveđer većinu u komorama. To spotače oporbu, te stade raditi oko promjene izbornoga reda, naročito da se izborno pravo podijeli što većemu broju građana, a činovnicima da se uskrati. Da bi se taj pokret raširio, priređivaše oporba reformaške bankete. Kad je nato ministar Guizot (poznati povjesničar) zabranio priređivanje banketâ, pače zaprijetio, da će jedan takvi banket u Parizu silom rastjerati, planu (pošto se i radnici podigoše) »februarska ili veljačka revolucija« (22. do 24. veljače 1848.). Ljudevit Filip mišljaše bunu stišati tako, da se je zahvalio na korist svoga unuka, grofa pariskoga; uza sve to bi proglašena republika, a on morade pobjeći u Englesku († 1850. u Claremontu).

§ 79. Italija, Španija i Portugalska.

1. Italija g. 1815.—1848. U Italiji stade namah po padu Napoleonovu još za francuskoga vladanja zasnovani tajni savez Carbonarâ raditi o tom, da se zavede svuda ustav i da se Italija ujedini.*) Kad je godine 1820. buknula vojnička revolucija u Španjolskoj, pobuni se također puk u Napulju i Turinu. Napuljski kralj Ferdinand I. (1759.—1825.) proglasi konstituciju (u srpnju 1820.), a sardinski (piemontski) kralj Viktor Emanuel I. morade se odreći prijestolja, našto brat njegov i nasljednik Karlo Felix uvede ustavno vladanje. Poradi tih pojava zabrinuše se glavni državnici evropski. Na ponuku Metternichovu sastadoše se vladari Austrije, Ruske i Pruske najprije u Opavi (1820.), a zatim u Ljubljani (1821.) na kongres, te odlučiše, da se povrati stari red u pomenutim zemljama. Austrijska vojska provali u Napulj i pribavi kralju opet apsolutnu vlast. Jednako bi oboren ustav u Piemontu. Kad je u Parizu buknula srpanjska revolucija, pobuni se puk u papinskoj državi, ali i tu bunu svlada Austrija. Papa Pio IX. (1846.—1878.) htjede svaki revolucionarni pokret još u za-

*) Reuchlin H., Geschichte Italiens von der Gründung der regierenden Dynastien bis auf die Gegenwart, 4 sveska (do 1870.), Leipzig 1859.—1873. — Orsi P., L' Italia moderna. Storia degli ultimi 150 anni, Milano 1900. (njemački prijevod od F. Goetza, Leipzig 1902.).

metku ugušiti, pa uvede zato zamašne reforme u upravi. Sazva još skupštinu notablâ, da vijeća o zakonima, pače privoli i na to, da se narod naoruža. Tomu je postupku papinomu narod burno povlađivao i Pija IX. mnogo slavio; čitava se Italija ponovo uskomeša, pače na Siciliji planu buna, koja prinudi Ferdinanda II., kralja obiju Sicilija, da proglasi ustav (u siječnju 1848.). Za njegovim se primjerom povede i sardinski kralj Karlo Albert 8. veljače 1848.

2. Španija. Ferdinand VII. (1814.—1833.) nije zavrijedio žrtava, koje bijaše španjolski narod za nj prinesao.*) On nije nimalo mario za potrebe novoga doba, već je s okrutnom strogošću progonio sve novotare. Godine 1820. opremi on vojsku, da ju pošlje na odmetničke naseobine u Americi; ali prije nego što se je vojska u Cadixu ukrcala u brodove, pobuni se ona te prinudi kralja, da je morao priznati ustav od god. 1812., koji bijaše sam ukinuo. No budući da su najznamenitiji vladari evropski zazirali od svakoga revolucionarnoga pokreta nesamo u Italiji, gdje su ga baš gušili, nego i u Španjolskoj, odrediše oni na kongresu u Veroni (1822.), da se apsolutna vlast kraljeva u Španiji uspostavi, te povjeriše tu zadaću Francuskoj, koja je također primljeni nalog izvršila (listopada 1823.). Ferdinand je nato obnovljenom strogošću progonio privržene ustava.

(Španjolski građanski rat.) Ferdinand imao je samo dvije kćeri, koje po salijskom zakonu o nasljedstvu, što ga bijaše još Filip V. god. 1713. s privolom kortesâ izdao, nijesu imale prava na baštinu. Najpreče pravo na prijestolje imao je po tom kraljev brat Don Carlos. Ferdinand međutim zabaci salijski zakon o baštini te uvede opet kastilski nasljedni red, po kojem je izravna ženska loza imala preče pravo na prijestolje nego pokrajna muška. Kad su onda po Ferdinandovoj smrti proglasili kraljicom trogodišnju kćer njegovu Izabelu (1833.—1868.), kojoj bijaše skrbnicom mati njezina Marija Kristina, diže se Don Carlos (Karlo V.) na obranu svoga prava. Uza nj pristadoše sjeverne pokrajine, poglavito baskijske, dok je Marija Kristina pridobila srednje i južne provincije, naročito pak slo-

*) Baumgarten H., Geschichte Spaniens in der neuesten Zeit, 3 sveska, Leipzig 1865.—1871.

bodoumni dio pučanstva (»Moderados«, »Christinos«). Nakon borbe od više godina (1833.—1840.) bi Don Carlos svladan, te morade poći u progonstvo. Marija Kristina bijaše za građanskoga rata bar djelomice priznala ustav od god. 1812. Uza sve to ugrabi joj vlast maršal Espartero, koji bijaše svršio rat s privrženicima Don Carlosa. On je i prinudi, da je morala otići iz Španije (1841.). Dvije godine zatim proglasiše kortesi Izabelu punoljetnom.

(Španjolske se naseobine odmetnuše.) Španjolska upravljaše svojim naseobinama u Americi jako loše, tako da se i tu pokaza nesposobnost njezinih državnika. Naseobine nijesu smjele među sobom trgovati, nego svoje proizvode jedino Španjolskoj prodavati i njezine brodove u svoje luke primati. Vina i drugih španjolskih prirodnina nijesu smjele izvoditi; napokon sve časti duhovne i svjetovne obnašali su samo rođeni Španjolci. Godine 1811. opremiše naseobine molbu na kortese u Cadixu, da ih proglase ravnima materi zemlji; no molba im bude odbita. Budući da je i kralj Ferdinand VII. jednaku politiku prema njima provodio, pobuniše se naseobine, pa se redom proglasiše nezavisnima. Ogorčeni rat između Španije i njezinih kolonija trajao je više godina (1811.—1824.), te se je svršio oslobođenjem naseobinâ. Španjolskoj ostadoše jedino otoci Kuba i Portorico. Nove republike ne mogu međutim nikako da se pravo podignu. Silan nered, građanski ratovi i silovito otimanje za vrhovnu vlast priječi povoljan razvitak njihov i prouzrokuje goleme financijalne nevolje.

Od španjolskih kolonija u Americi nastale su redomice ove republike: Buenos Aires, koja se je god. 1814. konstituirala kao argentinska republika, zatim Uruguay, Paraguay, Chile, Peru, Bolivia, Columbia (od god. 1831. raspala se na odijeljene države Venezuela, Nova Granada i Ecuador), Guatemala i Mexico.

3. Portugalska. Portugalski kralj Ivan VI., koji bijaše pobjegao u Braziliju da se ukloni nasilju Napoleonovu, vrati se tek god. 1820. u svoje kraljevstvo. U Braziliji ostavi svoga najstarijega sina Dom Pedra, koji morade Braziliju proglasiti nezavisnom od Portugalske i samoga sebe prozvati carem (1821.). Kad je Ivan VI. umro, odreče se car Dom Pedro I. svoga prava na portugalsko prijestolje u korist svoje ne-

dorasle kćeri Marije da Gloria (1826.—1853.), te ju zaruči sa svojim bratom Dom Miguelom, kojega imenova regentom. No taj se sam proglasi kraljem s apsolutnom vlašću ne mareći nimalo za svoju zaručnicu. Dom Pedro I. međutim odreče se prigodom revolucije (1831.) krune brazilske u korist svoga sina Dom Pedra II., skupi vojsku većim dijelom u tuđini (Engleskoj), pa s njom udari na Portugalsku, gdjeno iza duže borbe prinudi brata Miguela, da mu ustupi vladanje. Pedro vrati Portugalskoj ustav i vladaše onda sve do svoje smrti (1834.), našto ga naslijedi kći Marija, a iza nje njezini potomci.*)

§ 80. Velika Britanija i Irska.**)

U Velikoj Britaniji, kojoj bi godine 1801. legislativnom unijom pridružena i Irska, tako da su odsad imale zajednički parlament, stade za vladanja kralja Jurja IV. (1820.—1830.) ministar Canning (od god. 1822.) izvoditi reforme u duhu modernih ideja. Canning je jednako branio slobodu potlačenih naroda. On izradi, da su od Španjolske otpale naseobine u južnoj Americi priznate nezavisnima, zatim utanači savez s Francuskom i Ruskom, da zajedno obrane ustale Grke od turske sile. I nutarnji mir u Velikoj Britaniji nastojaše on utvrditi te predloži (1823.), da se u to ime testakta od god.

*) **Rodoslovlje porodice Braganza u Portugalskoj.**

Ivan VI., † 1826.

Pedro IV. (kao car I.), † 1834.			Miguel kraljevao 1828. do 1833. † 1866.
Maria II. da Gloria, † 1853, 1. suprug August Leuchtenberg, 2. suprug Ferdinand Sachsen-Koburg-Kohary.		Pedro II., car brazilski od 1831., zbačen god. 1889.	
(2) Pedro V., (1853.—1861.)	(2) Ljudevit I., (1861.—1889.)	Izabela. Suprug grof Eu.	
	Karlo I. od 1889.	Dom Pedro.	

**) Pauli, Geschichte Englands in der neuesten Zeit, 3 sveska, Leipzig 1864.

1678. ukine. No njegov prijedlog bi zabačen od gornje kuće. Canninga († 1827.) zamijeni Tory, vojvoda Wellington. Za njega podiže se u Irskoj u Dublinu odvjetnik Daniel O' Connel na obranu katolikâ, te bi izabran u parlament. Ali ga isključiše iz parlamenta, pa stoga zaprijeti građanski rat u Irskoj. Napokon moradoše ipak billom o emancipaciji katolikâ ukinuti testaktu (1828.) i katolicima zajamčiti jednaka prava s protestantima. K tomu bi još katolicima dozvoljeno, da budu birani u parlament (1829.). O' Connel nastojaše još, da se opozove legislativna unija, pa da se u Irskoj zavede odijeljena uprava s posebnim parlamentom; ali mu trud bijaše uzalud.

Jurja IV. naslijedi brat mu Vilim IV. (1830.—1837.), za kojega zaredaše reforme. Najprije izradiše Whigsi reformu parlamenta prihvativši zakon, kojim bi manjim i tijekom vremena opustjelim trgovištima oduzeto izborno pravo, a podijeljeno novo procvalim obrtnim i trgovačkim gradovima (1832.). Vlast Whigsâ bijaše sada tako osigurana, da se je i lord Palmerston pridružio liberalnoj stranci; on se kao ministar vanjskih posala (1830.—1841.) opiraše apsolutističkim pretendentima u Španjolskoj i Portugalskoj. Vilima IV. naslijedi njegova sinovka Viktorija, kći brata mu Eduarda, vojvode od Kenta. Ona se udade za Alberta, vojvodu sasko-koburškoga († 1861.). Kad je Viktorija sjela na englesko prijestolje, morade privoljeti, da se Hanoveranska odijeli od Engleske.

U Hanoveranskoj postade po salijskom nasljednom pravu prvim kraljem cumberlandski vojvoda Ernest August, brat Vilima IV. Po smrti Ernesta Augusta (1851.) opstojaše Hanoveranska kao samostalna kraljevina i za sina njegova Jurja V. sve do god. 1866.

Za vladanja kraljice Viktorije (1837.—1901.) podiže se Velika Britanija u svakom pogledu, naročito pak svojom industrijom i trgovinom. Kad je toriesko ministarstvo Rob. Peela (1841.—1846.) palo, stade ministarstvo Whigsâ pod Russellom i Palmerstonom (do god. 1851.) djelovati u liberalnom pravcu. Ono pomagaše radikalni pokret u Švajcarskoj (1847.) i Italiji te utanači s evropskim i amerikanskim državama ugovore, da se ukine trgovina robovima. Poslije (1855.) preuze Palmerston još jednom upravu države, te joj (izuzev kratko vrijeme) ostade na čelu sve do svoje smrti (1865.).

On uguši opasnu bunu domaćih četa u istočnoj Indiji (1857. do 1858.) te spase tako englesku vlast u južnoj Aziji. Mimo to preuze oblasti istočnoindijske družine te ih pokori neposrednoj vlasti kraljice, koja se poslije (1876.) prozove »caricom indijskom«. U najnovije doba raširi se državina engleska znatno naseljivanjem Australije i susjednih otoka, zatim kolonizacijom prostranih krajeva u južnoj Africi. John Cobden ustade braniti slobodnu trgovinu za sve države; ukoliko je njegovo nastojanje uspjelo, bilo je poglavito u prilog samoj Engleskoj. Budući da Kitajci nijesu htjeli otvoriti svoje luke strancima ni zasnovati s njime redovne trgovačke sveze, povedoše Englezi tri rata na Kitaj (dva puta zajedno s Francuzima) te postigoše napokon svoj cilj. Kanal na sueškoj prevlaci, što ga je iskopao i godine 1869. prometu predao Francuz Lesseps, najviše podaje koristi engleskoj trgovini.

Godina 1868.—1874. bio je na čelu liberalnoga ministarstva Gladstone. On ukide englesku državnu crkvu u Irskoj te ugađaše i drugim polakšicama irskomu narodu, samo da ga izmiri s Englezima. Gladstone-a zamijeni godine 1874. Tory Disraeli (Earl of Beaconsfield), gorljiv prijatelj turskoga carstva. Na koncu vladanja Viktorijina zaratovala je Velika Britanija na boerske republike u južnoj Africi, ali tek po kraljičinoj smrti biše Boeri svladani (1902.).

§ 81. Njemačka, Austrija i Pruska godina 1815.—1848.*)

Kongres u Beču htio je nagraditi oduševljenu požrtvovnost njemačkoga naroda za ratova s Napoleonom, pa je stoga odredio, da se u svima zemljama njemačkoga saveza uvede ustav sa zemaljskim zastupstvom. Većina vladara ispuni zadato obećanje tako, da su naprosto sazvali stare zemaljske staleže; drugi opet podijeliše svojim podanicima ustav prema modernim prilikama. Tako prvi uradi veliki vojvoda sasko-weimarski Karlo

*) Treitschke Heinr. v., Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert, 5 svezaka, 1881.—1894. (seže do 1848.). — Müller Wilhelm, Politische Geschichte der neuesten Zeit 1816.—1890. mit besonderer Berücksichtigung Deutschlands, Stuttgart 1890. — Springer A., Geschichte Oesterreichs in der neuesten Zeit, Leipzig, 2 sveska, 1863.

August, a za njim se povedoše Bavarska, Badenska, Württemberška i Hessen-Darmstadt. Nasuprot ne htjedoše dvije njemačke velevlasti, Austrija i Pruska, ni da čuju za svoje obećanje. U Austriji bio je glavni uzrok tomu državni kancelar knez Metternich. On se je radi svojih uspjeha u diplomaciji dobavio velikoga ugleda, ali u nutarnju politiku nije povoljno utjecao, jer je odviše prianjao za opstojeći poredak, pa se je protivio i potrebitim reformama. Silna zlovolja preote mah u Njemačkoj, kad se nijesu ispunile nade, koje je pobudio bečki kongres. Naročito u sveučilištima bunila se je mladež. Kad se je 18. listopada 1817. slavila tristogodišnjica reformacije (Wartburgfest), njemački đaci dadoše oduška svojemu nezadovoljstvu govorima i pjesmama, pače spališe i neke omražene knjige. Malo zatim (23. ožujka 1819.) ubi đak Ljudevit Sand u Mannheimu ruskoga državnoga savjetnika i pjesnika Kotzebue-a. Sve to potaklo je Metternicha te je sazvao ministre i državnike na dogovor u Karlove vari (Karlsbad), da se posavjetuju, kako bi se taj pokret dokrajčio. Tom prigodom (u rujnu 1819.) ukinuta bi sloboda štampe i zavedena stroga cenzura; nadalje biše za nadziranje sveučilišta određeni izvanredni »vladini povjerenici«, i napokon u Mainzu ustrojena zasebna centralna komisija, da istražuje i kazni »demagoška« rovarenja.

Malo zatim pozvaše tako Austrija kao i Pruska staleže svojih pojedinih kraljevina i pokrajina u zemaljske odbore. Ali djelokrug tih sabora nije imao nikakva znamenovanja. Na ugarsko-hrvatskom saboru u Požunu (1825.) planu pače ponovo opreka između Ugarske i Hrvatske radi madžarskoga jezika, koji su Madžari i u Hrvatskoj htjeli uvesti. Međutim bijaše se Pruska bolje ogradila od bure i pokreta novoga doba, te su se reforme u nutarnjoj organizaciji države, koje su uvodili Stein i državni kancelar knez Hardenberg, korisno i trajno doimale. Težnja za narodnim jedinstvom rodi u Pruskoj osnovu, da se stvori opći njemački carinski savez (1828.), kojim bi se Njemačka bar u trgovačko-političkom pogledu ujedinila. Tim savezom privlačila je Pruska sve jače male njemačke državice k sebi, dok se je Austrija, ne pridruživši se njemu, sve više Njemačkoj otuđivala. No nesamo na materijalnom polju, nego i na duševnom udaljivala se je Austrija od Njemačke. Kad je Njemačka počela silno napredovati u znanostima, Austrija je slabo

pri tom sudjelovala. Tako se zgodi, da je Austrija već unaprijed bila u nepovoljnijem stanju, ako bi se morala ogledati s Pruskom za prvenstvo u Njemačkoj.

Car Franjo I., kojega su radi njegova patrijarhalnoga života i ponašanja osobito Bečani štovali i ljubili, umre godine 1835. Za njegova vladanja osnovana bi (1816.) u Beču narodna banka. Suviše biše utemeljena gospodarska i glazbena društva u većim gradovima, nadalje neki znanstveni zavodi i muzeji (Franjin muzej u Brnu, Joanneum u Gracu, Ferdinandeum u Innsbrucku, Francisco-Carolinum u Linzu). Napokon biše podignute visoke tehničke škole u Pragu (1802.), Gracu (1811.) i Beču (1815.). Od godine 1830. razvijalo se je Dunavsko parobrodarsko društvo, a godine 1820.—1825. sagrađena bi lijepa cesta preko stilfske prevale. Pred smrt carevu počeo je u Hrvatskoj Ljudevit Gaj izdavati prve hrvatske novine.

I za Franjina sina i nasljednika Ferdinanda I. Blagoga (1835.—1848.) upravljao je državni kancelar, knez Klement Metternich, nesamo vanjskim poslovima, nego je bitno utjecao i u nutarnje prilike kao potpredsjednik »državne konferencije«, kojoj je bio na čelu carev stric, nadvojvoda Ljudevit. Narodnim pitanjem nastalo trvenje između pojedinih naroda u monarhiji podalo je izliku, da se i dalje uskraćuju i najpotrebitije reforme. Kad je godine 1846. u Krakovu nastao pokret, da se uskrisi kraljevina Poljska, zauze Austrija tu malu republiku te ju pridruži Haliču.

Za cara i kralja Ferdinanda utemeljeno bi u Trstu (1836) pomorsko brodarsko društvo: „Austrijski Lloyd“; iste godine započelo se je gradnjom Ferdinandove sjeverne željeznice. Prvi brzojav uređen bi 1846. God. 1847. osnovana bi carska akademija znanosti u Beču. Dne 23. listopada 1847. proglasio je hrvatski sabor u Zagrebu hrvatski jezik službenim i diplomatskim za čitavo kraljevstvo.

§ 82. Ruska.

Car Aleksandar I. (1801.—1825.) razmaknuo je u ratovima sa Švedskom i Turskom znatno međe svoje države. Švedskoj oteo je Finsku (1809.), a s Turskom vodio je dva rata (1806. do 1807. i 1809.—1812.) radi Vlaške i Moldave. Napokon je s Turskom utanačio mir u Bukureštu (1812.), po kojem je rijeka Prut

postala granicom između obiju država. Vlaška i Moldava ostale su doduše Turcima; no zato je Ruska dobila Besarabiju. Prigodom kongresa u Beču zapao je Rusiju još i jedan dio varšavske vojvodine (1815.), koju je car uzvisio na kraljevinu Poljsku, sjedinivši s njom i one poljske oblasti, koje bijaše Katarina II. zadobila. Aleksandar ukide kmetstvo na carskim imanjima, osnova više novih sveučilišta (u Derptu i dr.) te pomagaše trgovinu. Stariji brat Konstantin bijaše se oženio nekom Poljakinjom i tom prigodom odrekao svoga prava na prijestolje, pa tako ga naslijedi mlađi brat Nikola I. (1825.—1855.). Taj srećno svlada urotu, koja je htjela uzvisiti na prijestolje brata mu Konstantina; zatim ratovaše uspješno s Perzijom i Turskom. U ratu s Perzijom (1826.—1828.) dobi Erivan i perzijsku Jermeniju do rijeke Araksa; rat s Turskom svrši povoljnim mirom u Drinopolju (14. rujna 1829.), po kojemu dobi otoke na dunavskom ušću i neka utvrđena mjesta na istočnoj obali Crnoga mora.

(Poljski ustanak godine 1830.) Kraljevina Poljska bijaše godine 1815. dobila od Aleksandra I. zasebni ustav i samostalnu upravu, tako da je s Ruskom bila sjedinjena jedino personalnom unijom. No ni ta sveza nije bila poćudna poljskomu plemstvu (veliki knez Konstantin vrhovni vojvoda poljske vojske). Kad je k tomu car Nikola pogazio neke sloboštine i pravice zajamčene ustavom, planu buna, potaknuta srpanjskom revolucijom u Parizu. Najprije se pobuni jedno 20 kadeta vojničke škole u Varšavi (29. studenoga 1830.), a nato se ustanak brzo raširi po čitavoj zemlji. Namjesnik i vrhovni vojvoda poljske vojske, veliki knez Konstantin, teškom mukom pobježe iz zemlje. Poljski sabor skide nato rusku dinastiju s prijestolja (u siječnju 1831.) te zavede privremenu vladu, kojoj stavi na čelo kneza Adama Čartorijskoga. Nato posla car Diebića sa 120.000 ljudi na Poljake. Taj prijeđe preko Buga (31. siječnja 1831.), prodre do Prage i svlada nakon više kreševa Poljake (pod Skrzyneckim) u osudnom boju kod Ostrolenke na Narevi (26. svibnja 1831.). Malo dana zatim umre Diebić od kolere, a njegov nasljednik Paskievič (Erivanski) prinudi Varšavu na predaju. Poljska izgubi sada svoj ustav »organskim statutom« od godine 1832.; no zadrža posebnu upravu s namjesnikom, kojega je car imenovao.

§ 83. Turska (Srbija, Grčka).

(Nutarnje stanje turskoga carstva.) Tursko carstvo propadaše od konca 18. stoljeća sve više. Naporedo s ratovima s Rusima zaredaše nutarnji pokreti i bune.*) Sad planuše borbe između staroturske i napredne (reformatorske) stranke, sad se odmetahu pojedini paše (u Janini i Egiptu). K tomu ustajahu na noge i pokoreni kršćanski narodi, kao Srbi i Grci, pomagani od evropskih država, naročito od Ruske, koja je za oslobođenje kršćanskih naroda žrtvovala sila novaca i krvi.

(Ustanak Srba, 1804.—1816.) Godine 1804. buknuo je u Srbiji ustanak najviše stoga, što su gospodujući ondje janjičari, na čelu im njihove vođe zvani dahije, ugnjetavali narod. Ustaše proglasiše svojim vođom Karađorđa (Đorđu Petrovića Crnoga, 16. veljače 1804.), koji prinudi dahije, da su se u čitavom beogradskom pašaluku morali pozatvorati u tvrđave. Budući da je i sam sultan Selim III. (1789.—1807.), prijatelj reformâ, mrzio dahije, pače bosanskomu paši zapovjedio, da ih protjera iz Srbije i povrati mir u zemlji, moradoše oni naposljetku iz Srbije otići. Po naputku Ruske predložiše nato Srbi svoje tegobe i želje sultanu. No ovomu bijaše jedino do toga, da Srbe razoruža i opet pokori. Zato posla na Srbiju dvije vojske, koje su vodili paše bosanski i arbanaski (1806.). Karađorđe opre se njima tako jako, da su stali ugovarati o miru, po kojem bi Srbi postali jedini gospodari čitave zemlje te njom sami i upravljali. I po tvrđama smjeli bi namjestiti svoje posade; jedino u Beogradu stanovao bi turski muhasil sa 150 Turaka. Pogodbe mira zabaci međutim turski dvor, pa tako planu borba nanovo. Srbi pod Karađorđem osvojiše Beograd (23. veljače 1807.), Šabac i Užicu, protjeraše Turke iz čitavoga beogradskoga pašaluka, pa zauzeše i sve tvrđe u zemlji.

Međutim porodiše se u Carigradu za Mahmuda II. (1808.—1839.) borbe među naprednom (reformaškom) i staroturskom strankom (janjičarima). K tomu planu i drugi ruskoturski rat. Te nevolje Turaka upotrijebi Karađorđe, da udari na Bosnu, pa da se onda sjedini s Crnom gorom. Karađorđe snovaše,

*) Rosen G., Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Traktat vom Jahre 1856, 2 Teile, Leipzig 1866—1867.

da osvoji Staru Srbiju, kadno Turci provališe u Srbiju. Tim doduše zapriječiše napredovanje njegovo, ali Srbima ne naudiše ipak nimalo, jer su ih pomagale ruske čete. Ali kad su nakon mira u Bukureštu (1812.) ruske čete ostavile Srbiju, svanuše joj crni dani. Veliki vezir Kuršid-paša provali u nju sa silnom vojskom te svlada nesložne Srbe. Hajduk Veljko pade kod Negotina, a Karađorđe pobježe s drugim vojvodama i metropolitom Leontijem preko Save u Zemun (3. listopada 1813.). Srbija postade opet turska pokrajina, u koju se vratiše spahije i ostali protjerani žitelji turski.

God. 1815. počiniše Turci na Srbima nečuvene okrutnosti: pogubiše naime pred beogradskim vratima 150 odličnih Srba, a 50 natakoše na kolac. Nato se podiže narod po drugi put te proglasi u Takovu Miloša Obrenovića za svoga vođu (na Cvijeti 1815.). Turci se opet skloniše u tvrdinje. Uto stigoše dvije jake vojske turske do međâ Srbije; no budući da se je sultan bojao Ruske, poče sa Srbima mirno ugovarati. On im dozvoli, da sami pobiru porez i upravljaju svojim poslovima; Srbi opet priznaše vrhovnu vlast sultanovu (1816.). Pošto se je Miloš Obrenović riješio svoga takmaca Karađorđa, koji bijaše potajno u Srbiju došao, izabra ga narodna skupština nasljednim knezom Srbije (6. studenoga 1817.). Drinopoljskim mirom (1829.) priznala je i Turska samostalnu kneževinu Srbiju pod vrhovnom vlašću sultanovom i nasljedno kneževsko dostojanstvo porodici Obrenovića, što je sve sultan potvrdio posebnim hatišerifom (1830.). Knez je Miloš uvodio redovnu vojsku, podizao škole i crkve, i namještao Srbe za mitropolite; ali budući da je apsolutno vladao, diže se protiv njega mnogo nezadovoljnika. Ti napokon nagnaše na odlazak iz Srbije i kneza Miloša (1839.) i njegova sina Mihajla (1840.—1842.); našto je narodna skupština u Beogradu izabrala za kneza Aleksandra Karađorđevića (1842.—1858.), Karađorđeva sina, koji se je prvih godina svoga vladanja morao boriti protiv buntovnikâ (Katanska buna u rujnu 1844.).

Godine 1858. protjeran bi Aleksandar Karađorđević, a knezom bi izabran opet stari Miloš Obrenović. Ali on vladaše kratko vrijeme, našto ga zamijeni sin Mihajlo (1860.—1868). On je uredio srpsku vojsku, pa je onda Turcima otco gradove po Srbiji (Beograd, Šabac, Smederevo, Kladovo), u kojima su dosad gospodarili. Osim toga radio

je, da okupi oko sebe sve Slavene na balkanskom poluotoku. Ali sred toga rada ubijen bi u Topčideru (10. lipnja 1868.). Nato skupština proglasi knezom nedorasloga Milana Obrenovića, sina Miloša Obrenovića, a unuka Jevremova, za kojega je isprva zemljom upravljalo namjesništvo (Blaznavac, Ristić, Gavrilović). Milan Obrenović proglasio se je 1882. kraljem Srbije te je vladao do godine 1889., kad se je odrekao prijestolja na korist svoga sina Aleksandra.

(Ali paša od Janine i Ypsilanti.) Nekoliko godina poslije srpskoga ustanka pokuša Ali paša od Janine, da podigne samostalnu državu u Epiru. Dok je sultan Mahmud II. svima silama radio, da skuči odmetnoga pašu, provali u ruskoj vojsci služeći Aleksandar Ypsilanti, sin nekoga moldavskoga kneza i poglavice hetairije (tajne družine Grkâ za oslobođenje ispod turskoga jarma) na čelu izabrane čete preko Pruta u Moldavu te pozva grčki narod, da zbaci sa sebe tursku vlast (1821.). No budući da mu ne stiže očekivana pomoć iz Ruske, izjalovi se Ypsilantu pothvat, i njegova »sveta četa« bi od Turaka raspršena. On sam morade prebjeći u Austriju i ostade ondje u sužanjstvu do svoje smrti (1828.). Ali pašu izmamiše lukavim obećanjima iz njegova tvrdog grada te ga onda umoriše.

(Ustanak Grkâ.) Uza sve te nepovoljne prilike podigoše se ipak Grci na kopnu i na otocima,*) te proglasiše svoju domovinu nezavisnom (na početku godine 1822.). Ali budući da je sultanu priskočio u pomoć egipatski paša, Mehmed-Ali, biše Grci redom razbiti. Najveći ih udarac zadesi, kad su Turci osvojili Missolounghi (1826.), gdje je dvije godine prije toga umr'o slavni engleski pjesnik Lord Byron. Sada utanači Ruska s Francuskom i Engleskom u Londonu (1827.) ugovor za obranu Grkâ, za koje se je poradi nekadanje slavne prošlosti čitava Evropa živo zanimala te njihovu borbu za slobodu s osobitom simpatijom pratila (Philhelleni). Saveznici zahtijevahu od Turske, da Grcima podijeli ono, što bijahu dobile Srbija, Moldava i Vlaška, da naime sami svojom zemljom upravljaju, dakako pod vrhovnom turskom vlasti. Budući da sultan ne htjede na to

*) Prokesch-Osten Ant., Geschichte des Abfalls der Griechen vom türkischen Reiche, Wien 1867. — Mendelsohn-Bartholdy K., Geschichte Griechenlands von 1853 bis auf die Gegenwart, Leipzig 1870—1874. — Schmeidler Karl W. J., Geschichte des Königreichs Griechenland, Heidelberg 1877.

privoljeti, poslaše združene vlasti svoje brodovlje u grčko more, da stane na put Ibrahimu, sinu Mehmed-Alijevu, koji je baš barbarski pustošio Meseniju. Savezničko brodovlje utamani tursku mornaricu u boju kod Navarina (20. listopada 1827.). Budući da se je Turska i dalje kratila, da išta učini Grcima u prilog, navijesti joj Ruska rat.

(Rusko-turski rat, 1828.—1829.) Pogibao za Tursku bijaše to veća, što je radi dugotrajnoga ustanka i zanemarenoga vojništva vlast njihova bila znatno spala. Janjičari, nekad strah i trepet kršćanske Evrope, bijahu se prometnuli u čopor opornih i odmetnih siledžija, koji su prijetili gotovom propašću vlastitoj zemlji svojoj. Budući da su se opirali svim pokusima, da se njihova družina reorganizuje, pače se svi listom i pobunili, dao ih je sultan postrijeljati (1826.). Tako se bijaše Turska sama lišila najbolje vojske svoje. Uza sve to otimala se je ona Rusima s neočekivanom snagom; ali pošto bi poražena od generala Diebića (Zabalkanski) kod Šumena (1829.), a od Paskievića u Aziji, utanači ona posredovanjem pruskim mir u Drinopolju (Odrinu 1829.), kojim uz ino priznade i nezavisnost Grčke.

(Grčka postade kraljevinom.) Tri združene vlasti proglasiše nato Grčku, koja je na sjeveru dopirala do zaliva Arta i Volo, samostalnom kraljevinom (1830.). Provizorna republikanska vlada bi po smrti predsjednika Capodistrije (umoren 1831.) raspuštena te bavarski kraljević Oto pozvan na prijestolje (1832.). Grci se međutim bijahu silno ponijeli, pa nijesu bili zadovoljni malenom državom svojom. Stoga zahtijevahu u više prigoda od svoga kralja, da započne rat s Turcima. No budući da opće prilike nijesu bile zgodne za takve pothvate, ne mogaše Oto da ugodi živoj želji svojih podanika. Time si otuđi njihova srca i prouzroči napokon svoj pad (1862.). Grci nato izabraše (1863.) svojim kraljem Jurja I., sina danskoga kralja Kristijana IX. On započe srećno vladanje svoje zadobivši jonske otoke, kojih se bijaše Engleska odrekla Grčkoj u prilog.

(Mehmed-Ali, potkralj u Egiptu.) Egipatski paša Mehmed-Ali bijaše skršio vlast mamelukâ, te vladaše više godina gotovo samostalno priznavajući sultana samo po imenu za svoga vrhovnoga gospodara. Kad se je svršio rat s Grcima, stade on

zahtijevati od sultana, da ga nagradi za pruženu pomoć u grčkom ustanku, pa da mu podijeli namjesništvo u Akki i Damasku, ili, bolje reći, čitavu Siriju (1831.). Sultan otkloni njegov zahtjev, a nato se porodi rat. No sultanova vojska vojevaše nesrećno, pa stoga morade sultan pristati na mir u Kjutahiji (1833.) te Mehmed-Aliji ustupiti Siriju kao tursko leno. Poslije zahtijevaše Mehmed-Ali od Mahmudova nasljednika Abdul Medžida (1839.—1861.), da njegovu državinu proglasi nasljednim lenom. Sultan ne mogaše Mehmedu odoljeti, pa zatraži pomoć od Engleske. Ova zajedno s Austrijom osvoji Siriju te prinudi Mehmed-Aliju, da se je morao zadovoljiti nasljednim gospodstvom u Egiptu pod vrhovnom vlašću sultanovom.

b) Od francuske veljačke revolucije (1848.) do danas.

§ 84. Veljačka revolucija.

Veljačka revolucija u Parizu i osnutak republike doimaše se vanredno svih ostalih evropskih država, pa se svagdje pojaviše više ili manje revolucionarni pokreti.

Francuskoj republici, kojoj bijahu na čelu pjesnik Lamartine, radikalac Ledru Rollin i socijalist Louis Blanc, zaprijeti brzo velika opasnost, jer je puk, razdražen socijalističkim agitatorima, počinjao velike izgrede, pa tako radio na zator republikanske vladavine. Kad je k tomu narodna skupština ukinula od republike zasnovane »narodne radionice«, koje su zemlju mnogo stajale, pak naredila, da se mlađi radnici uklone iz Pariza, ustade na noge radnički stalež te pokrenu groznu bunu (barikade 23.—26. lipnja 1848.), u kojoj pogibe nadbiskup pariski, kad je htio da puk umiri. General Cavaignac teškom mukom svlada bunu i stade na čelo vlade. Ali već za kratko vrijeme morade on ustupiti mjesto (10. prosinca 1848.) Ljudevitu Napoleonu Bonapartu, koji bi po novom ustavu izabran za predsjednika republike na četiri godine.

Bonaparte nastavi borbu s anarhističkim težnjama socijalistâ i steče tako pouzdanje imućnijih razreda, dok je slavnim

svojim imenom začarao puk. Budući da prema ustavu ne mogaše biti po drugi put izabran za predsjednika, predloži on reviziju ustava. Tomu se opre narodna skupština. Ali on ju raspusti i baci najodličnije članove njezine u tamnicu (noću 2. prosinca 1851.), a zatim se dade narodnim glasovanjem (suffrage universel, 7 milijuna glasova) izabrati predsjednikom republike na deset godina. Već iza godinu dana (2. prosinca 1852.) proglasi se on nakon ponovnoga glasovanja carem i prozove se Napoleon III. (1852.—1870., † 1873.).

§ 85. Njemački pokret godine 1848.

Februarska revolucija moćno se doimaše Njemačke. Silna uzrujanost izrodi se mjeseca ožujka 1848. u svim krajevima Njemačke i Austrije u očite ustanke (u Berlinu, Münchenu, i t. d.) i burne pučke sastanke. To prinudi vladare na obećanje, da će urediti ustavne prilike prema duhu novoga doba, a poimence da će utrti put skupnomu zastupstvu za čitavu Njemačku. U to ime biše izabrani poklisari, koji se sastadoše u Frankfurtu na Majni u Pavlovoj crkvi, da izrade ustav za čitavu Njemačku (»ustavotvorna skupština«). Ta skupština stvori najprije centralnu oblast za svu Njemačku te joj stavi na čelo kao »državnog upravitelja« (Reichsverweser) nadvojvodu Ivana austrijskoga, koji u srpnju 1848. stiže u Frankfurt. Skupština nadalje izradi novi ustav te zadrža monarhičnu vladu. Međutim moglo se je već unaprijed znati zasigurno, da se austrijski car ne će pokoriti, ako bi za državnoga glavara izabrali drugoga, a ne njega; tako isto nije se drugo moglo očekivati ni od pruskoga kralja. Većina međutim poklisarâ u Frankfurtu ne obziraše se na tu poteškoću, već ponudi carsku krunu pruskomu kralju Fridriku Vilimu IV. (1840.—1861.). Ali on je ne primi, »jer da je za to potrebita dobrovoljna privola njemačkih knezova i slobodnih gradova«.

Poslije toga ostavi većina poklisarâ skupštinu, budući da im bijaše nestalo nade, da bi mogli ujediniti Njemačku. Radikalna stranka međutim ne htjede se razići, već prenese sijelo skupštine u Stuttgart te izabra mjesto državnoga upravitelja državnu regenciju od više članova. No taj krnji parlament rastjeran bi silom od württemberške vlade. Bune, koje su buknule u Saskoj,

rajnskoj Falačkoj i Badenskoj (1849.), da se provede državni ustav, biše najviše od Pruske ugušene. Ova nastojaše također, da se sporazumi s njemačkim knezovima (državni sabor u Erfurtu), pa da se stvori unija (bez Austrije) u Njemačkoj (mjesto državnoga sabora = Bundestag); ali knezovi, koji su u prvi mah bili tomu skloni, ne htjedoše prinijeti potrebitih žrtava, pa tako se morade Pruska svoje osnove okaniti. Napokon bi iza duga raspravljanja u Dražđanima (Dresden, 1851. do 1852.) obnovljen državni sabor, kako je opstojao prije godine 1848. Tome privoli napokon i Pruska.

Ožujska revolucija godine 1848. ne pribavi doduše Njemačkoj žudenoga jedinstva, ali potače ipak, da su se u pojedinim državama provele tajne promjene ustava prema modernim prilikama. Poimence zgodi se to u Pruskoj. Ondje je naime kralj podijelio novi ustav, po kojem biše uvedene dvije komore (u prosincu god. 1848.), koje su zadovoljavale potrebama raznih razreda pučanstva.

§ 86. Austrija godine 1848.—1859.

Ožujski dani 1848. uzdrmaše Austrijom*) još jače nego Njemačkom. Sve se tu oborilo na kneza Metternicha; ali čim je on uslijed ožujskoga pokreta u Beču pao, udariše narodi austrijski svaki svojim putem. Nijemci zahtijevahu, da se zavede moderni ustav u centralističkom duhu, ali podjedno da se Austrija što tjesnije pridruži ujedinjenoj Njemačkoj. Ugarska nastojaše da bude u savezu s Austrijom jedino po personalnoj uniji; Slaveni pak htjedoše, da se monarhiji dade federativni ustav. Talijani u lombardsko-mletačkom kraljevstvu ustadoše na noge, da se sasvim oslobode austrijskoga vladanja.

(Ustanak u Lombardiji i Mlecima.) Kralj sardinski Karlo Albert htjede upotrijebiti zgodnu prigodu, da svoju državu razmakne, pa pođe s vojskom u Lombardiju, da pomaže buntovnike. Austrija mogaše navalu njegovu suzbijati samo s jednim dijelom svoje vojske, jer joj je u isti mah Ugarska

*) Helfert Alex. J. dr., Geschichte Oesterreichs vom Ausgange des Wiener October-Aufstandes, 4 sveska u 6 dijelova. 1848. — Springer, Geschichte Oestereichs in der neuesten Zeit, Leipzig, 2 sveska, 1863.

zadavala golemih briga. Uza sve to održa feldmaršal, stari grof Radecki, nakon više manjih kreševa (osobito slavan okršaj kod Santa Lucije nedaleko od Verone) pobjedu kod Custozze (25. srpnja 1848.), te prinudi sardinskoga kralja na uzmak. Karlo Albert zamoli primirje, koje mu dozvoliše. Kad je poslije sardinski kralj po drugi put navalio, bude razbit kod Novare (23. ožujka 1849.), našto se na korist svoga sina Viktora Emanuela II. odreče prijestolja. Taj izmoli mir, ali morade platiti veliku ratnu otštetu. I Mleci, koji se bijahu proglasili republikom, moradoše se ponovo pokoriti austrijskoj vlasti.

Austrijska pobjeda kod Novare dojmila se je i ostale Italije. — Žitelji papinske države ne bijahu dugo zadovoljni s onim, što im bijaše papa dobre volje udijelio, pa ga prinudiše, da poput napuljskoga i sardinskoga kralja proglasi ustav. Jednako morade učiniti i veliki vojvoda toskanski. Kad se papa nije htio pridružiti ratu protiv Austrije, pretegnu u Rimu radikalna stranka ubivši papinoga ministra predsjednika Rossija. Papa pobježe u Gaëtu. Nato se na Kapitolu sastade „Constituente Italiana" pod vodstvom Mazzinijevim te proglasi Rim republikom (5. veljače 1848.). Novoj republici pridružena bi i Toskana, iz koje također istjeraše velikoga vojvodu. Mlade republike rimske nestade međutim poslije bitke kod Novare. Veliki vojvoda toskanski vrati se s pomoću austrijskom u svoju zemlju, u Rimu pak posredovaše Francuska u prilog papi. Zalud branjaše Garibaldi sa svojim četama grad Rim; on pade iza kratke podsade 4. srpnja 1849. u ruke francuske, a nato bi u čitavoj crkvenoj državi obnovljena papinska vlast. Kralj obiju Sicilija bijaše se već u svibnju 1849. otresao nametnutog mu ustava. Jedino sardinski kralj zadrža konstituciju, koju bijaše još otac njegov proglasio, pa probudi tako nadu, da će on u zgodan čas pribaviti Italiji jedinstvo i samostalnost. Desna ruka sardinskoga kralja bio je Cavour; on je bio njegov ministar predsjednik te ga je putio, šta da radi.

(Ugarska i Hrvatska.) Pokret u Italiji zadade doduše Austriji velikih briga, ali buna u Ugarskoj malo da je ne zatre. Već od Leopolda I. nastojahu hapsburški vladari da Ugarsku što tjesnije združe s ostalom državom svojom; Josip II. pače htjede da ju sasvim utjelovi svojemu carstvu. No svi ti pokusi redom se izjaloviše, premda nije bilo nemoguće, da se zato ipak jednom izvedu. Tek s ugarskim saborom od god. 1825.

krenuše ugarski poslovi drugim putem, koji je naposljetku doveo Ugarsku do državne samostalnosti. Od toga sabora naime stadoše Madžari, osnivači ugarske države, raditi o tom, da zamijene u javnom životu i u uredima mrtvi latinski jezik živim jezikom madžarskim, zatim da uvedu neke političke reforme. Nastojanju Madžarâ opriješe se ostali narodi u zemljama krune ugarske, poimence pak narod hrvatski u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Oporba ta potpirivaše međutim gorljivost Madžarâ još više, pa tako izvedoše oni veći dio svojih osnova. Ugarski sabor naime ne bijaše nikada izgubio svoje znamenitosti onako, kakono sabori ostalih austrijskih zemalja; on se pače bijaše već i pred godinom 1848. dobavio velikih preimućtva. To bijaše međutim jedina prednost Ugarske, jer uprava, sudstvo, školstvo, pače i prometne i trgovačke prilike bijahu još onake, kako su bile u srednjem vijeku.

Kad je u Parizu buknula veljačka revolucija, stade Ugarska zahtijevati samostalno ministarstvo; zemlje ugarske krune neka se odijele od ostale Austrije, pa neka budu odslije s njom združene jedino personalnom unijom. Odvjetnik i novinar Ljudevit Košut, koji je riječju i pismom branio samostalnost Ugarske, izradi napokon kao vođa radikalne opozicije u saboru, da su Madžari sve postigli, što su tražili. Košut i uza nj Ljudevit Baćani bijahu najodličniji članovi novoga ministarstva. Kralja zastupaše sada u Ugarskoj nadvojvoda Stjepan kao njegov zamjenik. No Hrvati u Hrvatskoj i Slavoniji, pa onda Srbi i Rumunji u Ugarskoj ne htjedoše ni čuti za novu jedinstvenu državu, koja bijaše jedino u prilog Madžarima, pa pograbiše za oružje, da obrane svoje stare pravice i svoj jezik. Na čelo madžarskih protivnika stade hrvatski ban grof Josip Jelačić. Erdelj, Hrvatska i južna Ugarska bijahu u ljetu 1848. pozorištem krvavih borba.

Obje boreće se stranke utjecahu se više puta caru i kralju Ferdinandu za zaštitu pa ga moljahu, da izreče svoju odluku. Kralj naginjaše isprva Madžarima, no naposljetku pristade uz bana Jelačića. Tim razdraži ugarsko ministarstvo u Pešti, kojemu je bio Košut duša i kolovođa, tako da je i ono počinilo silu neprijateljstva. Grof Lamberg, kojega bijaše car imenovao kraljevskim komesarom i vrhovnim vojvodom carske vojske u Ugarskoj, bude u Pešti na dunavskom mostu od razdražene svjetine umoren, a ministarstvo je nato stalo upravljati zemljom prezirući sasvim kraljevski auktoritet. Nadvojvoda Stjepan morade se svoje časti odreći te iz Ugarske otići. Odsad ravnaše ugarskim ustankom Košut, vođa čitavoga pokreta. Kao predsjednik odbora za zemaljsku obranu (pravo kao diktator) skupi on na brzu ruku vojsku, koja sastojaše koje od nekadanjih carskih vojnika, koje od novaka.

(Prilike u njemačkim i slovenskim zemljama godine 1848.) Budući da su se uto i u ostalom carstvu pojavile smutnje i bune, činilo se, da će se ispuniti Košutova nada, pa da car ne će smoći vojske, da svlada ustanak u Ugarskoj. U Beču je naime i nakon ožujskih dana pa i poslije proglašenoga ustava potrajao pokret, koji je sve više prelazio u revoluciju, tako da je naposljetku bio car prinuđen, da se na neko vrijeme skloni u Innsbruck. U isti mah radilo se u Pragu, da se čitava država preobrazi na federativnom osnovu; u Lavovu pak i Krakovu (koji je poradi haličkoga ustanka godine 1846. izgubio svoju samostalnost te pripao Austriji) snovalo se, kako da se opet uskrisi stara država poljska. — Bune, što su buknule u Češkoj i Haliču, biše od tamošnjih vojničkih zapovjednika ugušene. Uto sastade se u Beču državni sabor (Reichstag), na koji poslaše zastupnike sve zemlje, koje nijesu pripadale ugarskoj kruni. Sabor započe svoj rad tim, što je (9. rujna 1848.) ukinuo tlaku ustanovivši podjedno, da se vlastela (zemaljska gospoda) primjereno odštete za izgubljena svoja prava. Dalje vijećanje saborsko osujećeno bi međutim, jer su mah preotele revolucionarne strasti. Demokratska stranka u Beču, koja je s ugarskim ustankom simpatizovala nadajući se, da će se po njem lakše postići jedinstvo Njemačke, pokrenu 6. listopada 1848. bunu, kojom prigodom bi umoren ratni ministar Latour. Jednako biše zapriječene carske čete, da pođu u Ugarsku, pa da ondje zajedno s banom Jelačićem zbace buntovničku vladu u Pešti. Car morade s dvorom pobjeći u Olomuc te povjeriti knezu Windischgrätzu, da svlada odmetni glavni grad. Windischgrätzu pridruži se ban Jelačić, pa oni zajedno osvojiše Beč nakon opsade od nekoliko dana (23.—29. listopada).

(Buna u Ugarskoj ugušena.) Malo zatim (2. prosinca 1848.) zahvali se car Ferdinand I. u Olomucu na prijestolju na korist svoga sinovca, nadvojvode Franja Josipa,

kojega se otac (mlađi brat Ferdinandov) bijaše odrekao svih svojih prava na nasljedstvo. Car Franjo Josip I. sastavi novo ministarstvo pod predsjednikom Schwarzenbergom (ostali ministri Stadion, Bach, Bruck i poslije grof Thun), pa nastojaše da s njegovom pomoći povrati mir u čitavom carstvu svojemu. Windischgrätz provali u Ugarsku, prodre bez zapreke do Pešte i uđe u taj grad, pošto je madžarska vojska zajedno s narodnom vladom pobjegla u Debrecin. No kad je zatim Windischgrätz pošao na istok Ugarske, prinudi ga vojvoda madžarske vojske Görgey, da uzmakne do austrijske međe. Obodren tim uspjehom proglasi ugarski sabor u Debrecinu porodicu Hapsburg lišenom ugarske krune, te imenova Ljudevita Košuta gubernatorom-predsjednikom Ugarske (14. travnja 1849.). No uto utanači Austrija ugovor s ruskim carem Nikolom I., koji se je zabrinuo, što su Poljaci oduševljeno hrlili pod madžarsku zastavu, te ruski vojvoda Paskiević dovede nato vojsku od 130.000 momaka u pomoć. Sada bijaše Madžarima na jednoj strani odolijevati Austrijancima pod Haynauom i Jelačićem, a na drugoj Rusima. Uto se Košut zahvali na časti, a diktatorom ugarskim postade Görgey. Ovaj spozna, da se ne može dulje braniti, pa se 13. kolovoza 1849. zajedno s čitavom vojskom svojom kod Vilagoša predade Paskieviću. Pošto je i tvrđa Komoran, žadnji bedem ustašâ, došla u ruke carevaca, svrši se rat u Ugarskoj.

(Austrijsko vladanje godine 1849.—1859.) Car Franjo Josip raspusti austrijski državni sabor, što ga bijaše još car Ferdinand premjestio iz Beča u Kromjeriž (Kremsier u Moravskoj), pa onda 4. ožujka 1849. sam po svojoj vlasti proglasi za čitavu državu novi ustav, koji je i za Ugarsku vrijedio. No već godine 1851. ukinut bi i taj ustav, te car skupi svu vlast u svojim rukama (apsolutizam) odgodivši obnovu ustava na poznije vrijeme. — Sad je vlada stala raditi oko toga, da pretvori Austriju u jedinstvenu državu (centralizacija). Na polju uprave, sudstva i školstva učinilo se je mnogo; jednako svraćala se je velika pažnja na ceste i željeznice, da se tako podigne trgovina i promet. I najznatnija tečevina god. 1848., naime ukinuće tlake i kmetstva, izvodila se brzo, te je tako seljaštvo steklo slobodu i svoj vlastiti posjed (dakako uz otkup).

§ 87. Napoleon III., krimski rat i talijanski rat.

(Krimski rat 1854.—1856.) Ugled ruskoga cara Nikole I. bijaše se uspješnim ratovima s Perzijom i Turskom znamenito podigao; još silnija prikaza se njegova vlast, kada burna godina 1848. ne potrese Ruskom, nego ona će priskoči u pomoć austrijskomu caru protiv odmetne Ugarske. Uzdajući se u svoju moć i videći, kako je godine 1848. čitava Evropa klonula, odluči car Nikola učiniti konac i kraj trulomu carstvu osmanlijskomu. Povod ratu nađe brzo. Godine 1853. skloni Napoleon III. sultana te on podijeli katolicima svoje države više sloboština; k tomu dozvoli katolicima uopće, da slobodno polaze sveti grob. Nato zahtijevaše car Nikola jednake pogodnosti i za grčkoistočne kršćane; nadalje da sultan ugovorom priznade pokroviteljstvo Ruske nad grčkoistočnom crkvom u svojemu carstvu. Sultan Abdul Medžid potvrdi doduše još jednom kršćanima svoje države sva prava, no uzdajući se u pomoć Engleske i Francuske, koje su na otpor bodrile, otkloni zahtjeve ruskoga cara. Ruska vojska zauze sada Moldavu i Vlašku, našto Turska navijesti rat. Rusko brodovlje svlada i utamani tursku mornaricu iza kratke borbe kod grada Sinope (studenoga 1853.). Budući da je car Nikola zabacio posredovanje Engleske i Francuske, te nije htio da po njihovu zahtjevu ostavi dunavske kneževine, navijestiše mu one (28. siječnja 1854.) rat. Rusi prijeđoše pod Paskievićem preko Dunava, uzeše Dobruču i podsjedahu Derster (Silistriju), dok im i Austrija i Pruska ne zaprijetiše ratom. Tada tek uzmakoše iz dunavskih kneževina. Zapadne vlasti (Engleska i Francuska) nastaviše ratovanje. Navala englesko-francuskoga brodovlja na Kronstadt (1854.) ostade bez uspjeha; no zato se englesko-francuska kopnena vojska iskrca na Krimu, da zauzme znamenitu tvrđu Sevastopolj u zapadnom primorju toga poluotoka. Nakon pobjede na rijeci Almi stadoše Englezi i Francuzi udarati na Sevastopolj. Podsjednuti Rusi navališe na englesku poziciju kod Inkermana, no biše suzbiti. Ali i savezna vojska stradaše silno od kolere (kojoj podlegoše i oba vrhovna zapovjednika: Lord Raglan i Saint Arnaud) i grozne zime. Silni gubici biše donekle naknađeni jedino tim, što je savezu zapadnih vlasti pristupila i Sardinija. Utom umr'e car Nikola I., a naslijedi ga sin Aleksandar II. (1855.—1881.). Saveznici nastaviše pod-

sadu Sevastopolja sve uz ogromne gubitke; napokon učini Mac Mahon juriš na (najvišu) Malakovljevu kulu i osvoji skroz razvaljeni grad (8. rujna 1855.). No budući da je ruska vojska zatim na Krimu zauzela nedobitnu poziciju, a u Aziji osvojila tursku tvrđu Kars, dok englesko brodovlje u Baltičkom moru nije moglo Rusima ništa nauditi, prihvatiše zapadne vlasti rado rusku ponudu mira. Mir bi utanačen u Parizu 30. ožujka 1856. Ruskoj bi vraćen Sevastopolj; no zato morade ona ustupiti dunavsko ušće i malen dio Besarabije Moldavi, i povratiti Turskoj Kars. Napokon morade se odreći pokroviteljstva nad grčkoistočnim kršćanima u Turskoj i obvezati se, da će ubuduće imati u Crnom moru samo toliko ratnih brodova, koliko ih imade Turska. Engleska, Francuska i Austrija utanačiše savez, da uzdrže cjelokupnost Turske, koja opet svojim kršćanskim podanicima podijeli jednaka prava s muslimanima.

God. 1859. izabraše dunavske kneževine (Moldava i Vlaška) zajedničkim knezom Alexandra Cusu, dosadanjega vojvodu moldavske vojske. On bi priznat od sultana, te se nato (1861.) prozove knezom „Rumunjske". Kad Cusu otjeraše, izabran bi (1866.) rumunjskim knezom Karlo Ljudevit od Hohenzollerna (Karlo I.). On se god. 1881. proglasi kraljem rumunjskim.

(Talijanski rat godine 1859. i posljedice njegove.) Nastojanjem austrijske vlade, da sve zemlje hapsburške združi u jednu jedinstvenu državu, opirahu se svom snagom Lombardija i Mleci, koje je piemonteska vlada neprestance na otpor bodrila. No ipak ne bi bila stoga zaprijetila pogibao austrijskoj državini, da se nije u talijanske prilike upleo Napoleon III. nadajući se, da će tim štogod pribaviti Francuskoj, pa tako osigurati prijestolje svojoj porodici. U ratu, koji se je radi toga porodio, biše Austrijanci od združenih Sardinaca i Francuza razbiti kod Magente (4. lipnja) i Solferina (24. lipnja). No budući da je francuska vojska održala pobjedu jedino uz najveći napor i goleme gubitke, i jer se je Austrija četirima tvrđama na Adiži i Minciju mogla lako braniti od daljih navala francuskih, nastojaše Napoleon sam, da se utanači mir. Primirjem u Villafranki ustupi Austrija sardinskomu kralju Lombardiju do Mincija. To bi potvrđeno također mirom u Zürichu (10. studenoga). Sardinija međutim raširi tom prigodom još dalje svoju državinu. Ona naime zavlada također Toskanom, Modenom i Parmom, jer je narod u tim oblastima općim glasovanjem dosadanje dinastije svrgao s prijestolja, te zatražio da se pridruži Sardiniji. No zato morade ona ustupiti Napoleonu III. Savojsku i Nizzu, gdje je narod jednakim načinom glasovao za združenje s Francuskom.

Svi ti uspjesi silno uspiriše živu želju Talijana za narodnim i državnim jedinstvom (sardinski ministar grof Cavour, 1852.—1861.). Kad je utom na Siciliji buknula buna (u travnju 1860.), iskrca se ondje Garibaldi te s pomoću sardinskoga novca oblada čitavim otokom. Zatim prijeđe u Napulj te prinudi napuljskoga kralja Franja II., da pobjegne u Gaëtu. Sada provali sardinska vojska u papinsku državu, razbi papinske čete kod Castelfidarda blizu Jakina (11. rujna 1860.), te nakon duže podsade Gaëte prinudi Franja II. na kapitulaciju. Kraljevina obiju Sicilija i najveći dio papinske države pripadoše Sardiniji, a narod tih oblasti potvrdi tu aneksiju općim glasovanjem. Tako je sardinski kralj Viktor Emanuel II. vladao sada gotovo čitavom Italijom, izuzev Rim i obliže kotare, zatim Mletke, republiku San Marino i kneževinu Monaco. Po zaključku »prvoga talijanskoga parlamenta« nazva se on »kraljem Italije« (17. ožujka 1861.). Četiri godine zatim postade Firenza prijestolnicom nove države.

§ 88. Kongres knezova u Frankfurtu na Majni i smutnje u Schleswig-Holsteinu.

(Kongres knezova.) Otkad je Austrija carskim ukazima od godine 1860. i 1861. postala ustavna država, zanimahu se njezini državnici živo za njemačko pitanje. Oni stadoše snovati o reformi njemačkoga saveza, po kojoj bi centralnom oblasti njemačkom bio savezni direktorij od šest članova, a predsjedala bi mu Austrija. Car Franjo Josip sazva u to ime kongres knezova u Frankfurt na Majni, da vijeća o toj novoj reformi (u kolovozu 1863.). No kongres nije mogao ništa da uradi, jer se je Pruska, gdjeno je Vilim I. godine 1861. naslijedio svoga brata Fridrika Vilima IV., a Otto von Bismarck 1862. preuzeo predsjedništvo u državnom ministarstvu, odlučno kratila da sudjeluje.

(Smutnje u Schleswig-Holsteinu.) Vojvodine Schleswig i Holstein bijahu od 1640. personalnom unijom združene s Danskom. Godine 1815. steče Danska još i vojvodinu Lauenburg, pak je za tu vojvodinu kao i za Holstein postala članom njemačkoga saveza. Kralj danski Fridrik VII. (1848.—1863.)*) nije imao djece, te je tako bio posljednji muški potomak porodice Oldenburg. Budući da je u Danskoj vrijedilo i žensko nasljedstvo, a u vojvodinama samo muško, patrilo bi po njegovoj smrti vladanje u kraljevini kneza Kristijana od Glücksburga, a u vojvodinama Fridrika od Augustenburga od mlađe muške loze Oldenburga. Ali Danci htjedoše vojvodine pridržati, čemu se je narod u tim vojvodinama još 1848. odupirao. Uza sve to privolješe velevlasti tako zvanim londonskim protokolom (1852.), da u cjelokupnoj danskoj državi (zajedno sa Schleswigom i Holsteinom) zapade nasljedstvo porodicu Glücksburg.

Danci nastojahu sada da Schleswig podanče. Kad je k tomu po smrti Fridrika VII. (13. studenoga 1863.) prema londonskom protokolu Kristijan IX. zavladao čitavom danskom državom te na zahtjev »eidersko-danske stranke« u Kopenhagenu proglasio zajednički ustav za Dansku i Schleswig, zauzeše čete njemačkoga saveza vojvodinu Holstein, jer je pripadala njemačkom savezu. Budući da se je danski kralj i dalje kratio da ukine zajednički ustav, zaratovaše na nj Austrija i Pruska ne htijući privoljeti, da se Schleswig utjelovi Danskoj. Austrijanci pod generalom Gablenzom održaše pobjede kod Översee-a i Veile-a, a Prusi (pod Wrangelom) osvojiše

*) Fridrik V., † 1766.

Kristijan VII., † 1808. — Fridrik † 1805.

Fridrik VI. † 1839. — Kristijan VIII. † 1848 — Lujza Charlotta, suprug Vilim od Hessen-Kassela.

Fridrik VII. † 1863.

Lujza, suprug Kristijan IX. od Sonderburg-Glücksburga.

Fridrik. — Juraj, kralj Grčke. — Waldemar.

Düppelske opkope. U tom ratu ubere i mlada austrijska mornarica prve lovorike. Kontreadmiral Tegetthof ogleda se smjelo s Dancima kod otoka Helgolanda, pa premda je bio slabiji, nanese im ipak kvara, ma da je i sam mnogo prepatio. Mirom u Beču (30. listopada 1864.) morade Danska ustupiti dobitnicima vojvodine Schleswig, Holstein i Lauenburg.

(Razdor među Austrijom i Pruskom.) Austrija predlagaše u prvi mah, da se predobivene vojvodine predadu vojvodi Fridriku od Augustenburga; ali Pruska ne privoli na to, jer se ne htjede odreći otetoga plijena. Zato skloni ona Austriju konvencijom u Gasteinu (14. kolovoza 1865.), te si podijeliše vojvodine: Holstein zapade Austriju, a Schleswig Prusku. Mimo to ustupi Austrija svoj dio Lauenburga Pruskoj za 2 i po milijuna talira.

Konvencija međutim ne mogaše ukloniti prijetećega razdora među obima velevlastima, jer je Pruska htjela da se konačno riješi, koju od obiju država da zapadne prvenstvo u Njemačkoj. Kralj Vilim, koji bijaše prusku vojsku novom organizacijom znatno umnožao, nije se žacao rata, jer se je sigurno mogao nadati, da će Italija njemu pridružiti. Do prijeloma dođe među obima velevlastima, kad je austrijski namjesnik u Holsteinu, general Gablenz, sazvao ondješnje staleže, koji su i onako naginjali vojvodi Fridriku od Augustenburga, pa im predložio, neka sami odluče o budućoj vladavini u svojoj domovini. Pruska proglasi taj postupak povredom gasteinske konvencije, a nato provali pruski namjesnik u Schleswigu, general Manteuffel, u Holstein, da zapriječi sastanak staležâ (7. lipnja). Austrijanci moradoše ostaviti Holstein te uzmakoše Hanoverom u južnu Njemačku; Pruska pak preuze vladanje u Holsteinu (10. lipnja). Austrija međutim obijedivši Prusku, da je pogazila ugovor, izradi na saveznom saboru, da je čitava Njemačka digla na noge svoju vojsku. Pruska proglasi nato njemački savez ukinutim te predloži novu osnovu za reformu saveza, iz kojega bi Austrija bila izključena. Malo zatim započe Pruska rat, da zapriječi sjedinjenje južnonjemačkih saveznih četa sa sjeveronjemačkima. Italija stade uz Prusku kao saveznica.

§ 89. Austrijski rat s Pruskom i Italijom godine 1866.

Pruskoj pridružiše se neke manje njemačke državice i Italija, Austriji pak većina saveznih država njemačkih, na čelu im četiri kraljevine. U Italiji ratovahu Austrijanci srećno i sjajno: nadvojvoda Albrecht, koji se je poput svoga oca (nadvojvode Karla) odlikovao vanrednom nadarenošću za vojvodu, razbi sa slabijom vojskom svojom Talijane u osudnom boju kod Custozze (24. lipnja 1866.), a nekoliko tjedana zatim (20. srpnja) održa kontreadmiral Tegetthof odlučnu pobjedu kod Visa (Lissa). — Na sjeveru odolješe doduše Austrijanci Prusima u boju kod Trutnova, ali izatoga biše zajedno sa Sasima kod Sadove (Kraljevog Graca, 3. srpnja 1866.) sasvim razbiti. Pruska vojska pod principom Fridrikom Karlom i kraljevićem Fridrikom brojila je u tom boju do 280.000 momaka, austrijska i saska pod Benedekom 270.000 momaka. Prusi održaše pobjedu najviše stoga, što su imali puške ostraguše, kojih doslije nije nijedna vojska rabila. Car Franjo Josip namah iza toga poraza zamoli cara francuskoga, da posreduje mir, te mu u to ime ponudi Mletke. Napoleon III. bijaše sam presenećen brzom pobjedom pruskom te mogaše jedino svjetovati Austriji, da utanači primirje. I zaista uglaviše Austrija i Pruska primirje u Mikulovu (22. srpnja).

U Njemačkoj bijaše uto hanoveranski kralj Juraj razbio Pruse kod Langensalze (27. lipnja). No budući da uza sve to nije mogao da prodre na jug, pa da se s Bavarcima sjedini, prinuđen bi na kapitulaciju. Vojska njegova bi razoružana i raspuštena. Čete južnih država (poimence bavarske), koje su sve zajedno brojile oko 100.000 momaka, biše od generala Vogela od Falkensteina i od njegovih nasljednika, generala Manteuffela, vještim manevrima i manjim okršajima suzbite. Kad su zatim stigli glasi o primirju u Mikulovu, završen bi rat i u Njemačkoj.

Mjesec dana iza primirja sklopi Austrija s Pruskom mir u Pragu (23. kolovoza). Austrija morade istupiti iz njemačkoga saveza te platiti 20 milijuna talira kao odštetu za ratne troškove. S Italijom sklopi ona mir u Beču (3. listopada) te joj priznade posjed Mletaka, koje bijaše već prije Napoleon ustupio kralju Viktoru Emanuelu. Njemačke države,

štono pristadoše uz Austriju, ne biše pripuštene dogovorima u Mikulovu i Pragu, jer je Pruska htjela, da s njima utanači mir bez ičijega posredovanja i na što veću korist svoju. Tako pođe Pruskoj za rukom te ona utjelovi svojemu vladanju Hanoveransku, Nassavsku, Hessen-Kassel, zatim Schleswig-Holstein i slobodni grad Frankfurt. Bavarskomu kralju i velikomu vojvodi od Hessen-Darmstadta, koji moradoše ustupiti neznatan dio svoje državine, dozvoli kao i ostalim knezovima mir pod pogodbu, da plate veliku ratnu kontribuciju. Južnonjemačke države sklopiše s Pruskom tajni savez za navalu i obranu, a sjeveronjemačke države biše združene u »sjeveronjemački savez«. Za unutarnje poslove ovoga saveza zaveden bi zajednički državni sabor, dok bi uprava diplomatskih i vojničkih posala njegovih povjerena kralju Vilimu i njegovim nasljednicima.

§ 90. Uređenje ustavnih prilika u Austriji.

Namah iza rata s Italijom i Francuskom (1859.) bijaše car Franjo Josip odlučio, da u Austriji zavede ustavno vladanje. U to ime dade proglasiti oktobarsku diplomu (20. listopada 1860.), koju je zasnovao ministar grof Goluchowski. No budući da se je jednoga dijela austrijskih naroda nepovoljno dojmila diploma, odstupi ministar Goluchowski te ga zamijeni vitez Schmerling. Ovaj zamijeni oktobarsku diplomu februarskim patentom (26. veljače 1861.). No ni taj patent ne ugodi svim narodima, naročito mu se opriješe Madžari, koji su težili za potpunom samostalnošću. Grof Belcredi, nasljednik Schmerlingov, obustavi stoga februarski patent (1865.). Poslije rata s Pruskom i Italijom odluči car dokrajčiti ustavne borbe te Ugarsku namiriti, čemu je mnogo pridonio Franjo Deak. Svi nutarnji poslovi u državi biše uređeni na osnovu dualizma (poimence zakonarstvo), no zato se održa jedinstvo države u spoljašnjim poslovima, u vojsci i u zajedničkim financijama. Zajedničkim poslovima obiju državnih polovica (zemalja carevinskih i zemalja krune ugarske) bave se delegacije, koje se svake godine sastaju. Carevina austrijska dobila je uslijed toga i novo ime: prozvana bi naime »Austro-ugarskom monarhijom«. Za austrijske zemlje vrijedi od

godine 1867. opet februarski patent, dopunjen državnim osnovnim zakonima od 21. prosinca 1867.; za zemlje ugarske krune vrijedi pak stari zemaljski ustav, preinačen zakonima ugarskoga sabora od godine 1847. i 1848.

Zakonskim člankom I. (XXX.) od godine 1868. (»nagodom«) uređen bi odnošaj kraljevinâ Hrvatske i Slavonije prema Ugarskoj. Po tomu temeljnomu zakonu pripada Hrvatskoj i Slavoniji potpuna samouprava (autonomija) u poslovima nutarnjim, bogoštovlja i nastave, pa i pravosuđa; ostali su poslovi (industrijalni, trgovački, komunikacije, financije i dr.) s Ugarskom zajednički. Službeni jezik u području Hrvatske i Slavonije je hrvatski.

§ 91. Mexiko i građanski rat u »sjeveroameričkoj zadruzi«.

(Mexiko.) Mexiko dizaše se više puta na Španjolce; naposljetku bijaše se ipak srećno oslobodio (1821.) pod generalom Agostinom de Iturbide. Njega proglasiše zatim (1822.) Mexikanci nasljednim carem svojim. No iza kratkoga vladanja otjera ga general Santa Anna, pa ga dade ustrijeliti, kad se je opet povratio (1824.). Mexiko bijaše odsad (1824.—1864.) republika, te se nazivaše »Savezne države mexičke«. Za četrdeset godina upravljaše zemljom 26 predsjednika. Uslijed stranačkih borba odmetnu se od njega Texas, a u nesrećnom ratu s državnom zadrugom sjeveroameričkom izgubi on oblasti Novi Mexiko i gornju Kaliforniju. Pad republike prouzroči obijesno ponašanje predsjednika Juareza prema Evropejcima. On je naime evropske žitelje silom uzimao u vojsku, zatim je evropske konzule samovoljno zatvorao, i napokon je sve uplate evropskim trgovcima obustavio na dvije godine. Nato se Francuska, Španjolska i Engleska složiše (1861.), da zajedno skuče Mexikance. Napoleon III. smisli međutim osnovu, da Mexiko pretvori u monarhiju, pa da joj možda pridruži i južne, djelomice romanske države sjeveroameričke zadruge, koje se bijahu baš onda odmetnule od ostale zadruge. Engleska i Španjolska ne prihvatiše osnove Napoleonove te pozvaše svoje vojske kući. No Napoleon III. ojača svoje čete u Mexiku, osvoji glavni grad te izradi, da je ondje skupština notablâ proglasila zemlju carevinom te izabrala austrijskoga nadvojvodu Ferdinanda Maksimilijana carem mexičkim (1864.). Taj primi ponuđenu krunu; ali sve njegovo nastojanje oko reformâ izjalovi se poradi nepovoljnih nutarnjih prilika i lošega financijalnog stanja. Kad je zatim sjeveroamerička zadruga svladala odmetne južne države, priznade vlada u Washingtonu mexičku republiku s Juarezom na čelu te zatraži od Napoleona, da odazove svoju vojsku iz Mexika (1865.). Car Maksimilijan ne htjede sada kao kukavica pobjeći, nego i nakon odlaska Francuzâ nastavi borbu s republikancima, ali kod Queretara bude opkoljen i zarobljen. Juarez dade ga od ratnoga suda osuditi na smrt i onda ustrijeliti (1867.) Mexico pak postade opet republikom.

(Građanski rat u sjeveroameričkoj zadruzi.) Savezne države sjeveroameričke bjehu se sve polako znatno podigle. One se raširiše kupom (Louisianu kupiše od Francuske 1803., Aljašku od Ruske 1867.), ugovorom (Floridu dobiše od Španije 1819.), napokon i srećnim ratom s Mexikancima (gornju Kaliforniju i Novi Mexiko) tako, da su se sterale od Atlantskoga oceana do Tihoga oceana te obuhvatale oko 9,300.000□ km. Žiteljstvo naraste doseljivanjem iz Evrope do godine 1860. na 31 milijun duša, od kojih su 22 milijuna živjela u sjevernim državama, a 9 milijuna (među njima 3½ milijuna crnačkih robova) u južnim državama. Među sjevernim i južnim državama bijaše se uto porodila žestoka opreka, i to najviše radi pitanja o robovima. Južnjaci naime služili su se kod obrađivanja plantažâ (slador, riža, duhan, pamuk i dr.) robovima, dok su sjevernjaci skrozimice imali slobodne radnike. Južne države revnovale su nadalje za slobodnu trgovinu, dok su sjeverne, plaćajući skupo radnike, tražile zaštitne carine, koje bi bile u prilog znamenitijoj industriji njihovoj. Do sporazumka i sloge moglo se je jedino onda doći, kad bi južnjaci pristali na ukinuće ropstva. Sjevernjaci zahtijevali su to doduše najviše zato, da skrše pretežnost bogatih trgovaca (prirodninama) na jugu; no pored toga preotimala je također mah težnja, da se jednom dokrajči nedostojno ropstvo.

Kroz dulje vrijeme odolijevale su južne države zahtjevima i željama sjevernih birajući u komore i za predsjedništvo svoje zastupnike. No kad su godine 1860. izborom odvjetnika Abrahama Lincolna za predsjednika bile poražene, jer je on

bio odlučan protivnik njihove politike, odlučiše one, da će istupiti iz zadruge. Jedanaest južnih država združi se u poseban savez, izabraše prijašnjega ratnoga ministra Jeffersona Davisa svojim predsjednikom te se prozvaše »konfederovane države američke«. Sada planu krvav građanski rat (1861.—1865.). U prvi kraj smijaše se sreća konfederovanima; u njih bijaše vrsnijih generala i bolje organizovana vojska nego u sjevernjaka, koje zateče rat nepripravne i nesložne. No godine 1863. okrenu se sreća; zadruga upre sve svoje sile, unovači crnce za kopnenu vojsku i za mornaricu te imenova vrhovnim vojvodom svojih četa energičkoga generala Granta. Taj naposljetku razbi u petodnevnom boju kod Petersburga (29. ožujka do 2. travnja 1865.) iznemoglu vojsku južnjačku pod Lee-om i spase tako jedinstvo zadruge. Malo zatim (14. travnja) umoren bi predsjednik Lincoln od jednoga privrženika južnjakâ. Dobitnici postupali su s pobijeđenim južnjacima vrlo blago: nijednomu buntovniku nije se ništa nažao učinilo. Nato proglasi kongres, da se ropstvo u čitavoj zadruzi ukida. Godine 1870. podijeljeno bi crncima i pravo glasovanja.

§ 92. Francuska za Napoleona III. i francusko-njemački rat.

(Drugo francusko carstvo, 1852.—1870.) Napoleon III. poznavaše dobro ćud francuskoga naroda, kako voli sjaj i moć, pa zato nastojaše da si pribavi odlično mjesto među suverenima evropskim, pa da tako osigura i utvrdi svoje vladanje. Baš stoga sudjelovaše on u krimskom ratu te ratovaše zatim zajedno sa Sardinijom godine 1859. na Austriju. Dobivši potonjom prigodom Nizzu i Savojsku, činilo se je francuskomu narodu, da će se vratiti opet sjajni dani Napoleona I. Združivši se s Engleskom ratovaše dvaput s Kitajem; povrh toga osvoji jedan dio carstva anamskoga u stražnjoj Indiji. — No nakon tih srećnih pothvata redom ga je sreća izdavala. Najprvo ga je zadesila nedaća, kad se je upleo u mexičke poslove, te je stoga njegova slava znatno potamnjela. Kad je zatim godine 1866. Pruska zajedno s Italijom udarila na Austriju, nadaše se Napoleon, da će se obje ratujuće stranke same zatrti, pa da će on onda lako Francusku razmaknuti na štetu Njemačke; no brze pobjede pruske pomrsiše mu sve osnove.

(Francusko-njemački rat godine 1870.—1871.) Pruska nije u ratu godine 1866. iznemogla, pače je pobijedila te znatno se podigla i raširila. To smete Napoleona III. Pruska odbi njegovu ponudu, da sklopi s njim alijancu, po kojoj bi on dopustio, da se sjeveronjemački savez protegne i na južnu Njemačku; Pruska pak ne bi zato smjela Francuzima smetati, kad bi osvajali Belgiju. Legitimisti i republikanci u Francuskoj gledali su doduše prijekim okom, kako se je Pruska silno digla na štetu Francuske, ali uza sve to upotrijebili su te prilike, da se obore na vladu cara Napoleona. Napoleon odluči stoga, da prihvati prvu prigodu i zaratuje na Prusku, samo da osvoji lijevu obalu Rajne, pa da tako ušutka oporbu u Francuskoj. Žuđena prigoda nadade mu se naskoro, kad su španjolski kortesi (pošto bi 1868. zbačena kraljica Izabela) ponudili ispražnjeno prijestolje svoga kraljevstva princu Leopoldu od Hohenzollerna (Sigmaringena). Napoleon zahtijevaše namah, neka kralj Vilim uskrati svoju privolu, da princ Leopold primi ponuđenu mu krunu. Vilim ne htjede toga učiniti; no budući da se je nato princ sam zahvalio, činilo se je, da je spor riješen. Ali Napoleonu ne bijaše to dosta. Francuski poslanik grof Benedetti zahtijevaše od kralja Vilima, koji se je desio u kupalištu Emsu, neka se pismom obveže, da ne će nikad privoljeti, da Leopold prihvati krunu španjolsku, ako bi mu je kojom drugom prigodom ponudili. Budući da Vilim I. nije htio da nato pristane, prenagli se Napoleon (ministarstvo Ollivier) te navijesti Pruskoj rat (19. srpnja 1870.). On se nadaše, da će se od Prusâ odmetnuti nedavno pridružene zemlje (Hanoveranska i dr.), povrh toga da će se na njih dići južna Njemačka, Austrija i Danska. Ali se ljuto prevari, jer čitava Njemačka izađe složno i izvrsno oružana na bojno polje.

(Ratovanje.) Napoleon razdijeli svoje čete na dvije vojske; jednoj vojsci stade na čelo sam, a drugoj dade za vojvodu maršala Mac-Mahona. Obje vojske imale su se sjediniti, pa onda bojište što brže prenijeti u srednju Njemačku, da tako rastave sjeveronjemačke čete od južnonjemačkih. No ta osnova osujećena bi tim, što se je njemačka vojska vanrednom brzinom primakla francuskim međama. Njemačka vojena sila bijaše razdijeljena na tri vojske; prvu je vodio general Steinmetz, drugu princ Fridrik Karlo, a treću (koja je sastojala od sjevernih i

južnih njemačkih četa) kraljević Fridrik Vilim. Ratovanje započe 2. kolovoza tim, što su francuske čete udarile na Saarbrücken, koji je imao malenu posadu. To bijaše prva i posljednja borba na njemačkom tlu. Dne 4. kolovoza prihvati pruski kraljević (sa nekih 150.000 momaka) ofenzivu, uze jurišem francuski međašni grad Weissenburg te razbi dva dana zatim (6. kolovoza) maršala Mac-Mahona, koji se bijaše s njim kod Wörtha (sa nekih 90.000 momaka) sukobio. Dok je Mac-Mahon s ostacima svoje vojske uzmakao do Chalonsa, kamo ga je kraljević uzastopce slijedio, stadoše prva i druga vojska njemačka operirati protiv prve francuske vojske, kojoj je sada Napoleon imenovao za vojvodu maršala Bazaine-a. Taj htjede uzmaknuti do Chalonsa, da se ondje združi s Mac-Mahonom, ali bude (po vrsnoj osnovi načelnika pruskoga generalnoga štopa Moltke-a) u više bitaka kod Courcellesa (14. kolovoza), Mars-la-Toura (16. kolovoza) i Gravelotte-a (18. kolovoza) od Nijemaca pobijeđen i natrag potisnut sve do Metza, gdje ga onda opkoliše i zatvoriše.

Mac Mahon ojača svoju vojsku u taboru kod Chalonsa brojnim, no slabo uvježbanim mobilnim gardama, uzmače zatim pred provaljujućim neprijateljima sjeveroistočnim pravcem prema belgijskoj međi, da odanle priskoči u pomoć Bazaine-u. No novo ustrojena (četvrta) njemačka vojska pod saskim kraljevićem pođe za njim, potuče ga kod Beaumonta (30. kolovoza) te ga s pomoću treće vojske opkoli kod Sedana. Mac-Mahon nastojaše da provali iz Sedana, ali i on i njegov nasljednik u zapovjedništvu (pošto je Mac Mahon dopanuo ranâ) biše tako ljuto poraženi, da se je čitava vojska (83.000 momaka) morala predati (2. rujna). I car Napoleon, koji se je desio pri Mac-Mahonovoj vojsci, pade dobitnicima u ruke te bi odveden u Wilhelmshöhe kod Kassela.

Glasi o događajima kod Sedana prouzročiše silan pokret u Parizu. Carstvo bi ukinuto (4. rujna) te zavedena republika, kojoj stadoše na čelo Jules Favre i Gambetta. Njih zapade zadatak, da brane Francusku. Dok je general Trochu sa skrajnim naporom radio, da sve uredi za obranu Pariza, koji je od 19. rujna podsjedala treća i četvrta njemačka vojska, skupi Gambetta u Toursu, kamo je preneseno sijelo vlade,

tri nove vojske, koje će poći Parizu u pomoć. No budući da se je uto Strassburg predao (27. rujna), a Bazaine u Metzu poradi nestašice hrane s čitavom vojskom svojom (180.000 momaka) morao kapitulirati (27. listopada), mogahu sada Nijemci te novo sabrane vojske francuske u više bojeva raspršiti i također sve provale pariske posade suzbiti. Posljednja nada republikanske vlade bijaše istočna vojska, koju je vodio general Bourbaki. Medjutim generali Werder i Manteuffel prinudiše Bourbakija, da je uzmakao na švajcarsko tlo, gdjeno morade sa svojih 80.000 momaka oružje položiti.

Još prije uzmaka Bourbakijeve vojske u Švajcarsku prinuđen bi Pariz gladom, da ugovara o miru. Najprije bi utanačeno primirje, po kojem budu sve pariske tvrđice predane Nijemcima (28. siječnja 1871.), našto oni slavodobitno uđoše u grad.

(Mir. Njemačko carstvo obnovljeno.) Da bi se sporazumjeli o miru, sazvana bi francuska narodna skupština u Bordeaux, kamo bi preneseno i sijelo vlade, pošto joj Tours nije mogao više biti sigurnim zakloništem. Narodna skupština proglasi nekadanjega ministra Thiersa poglavicom izvršujuće oblasti, i taj utanači s grofom Bismarckom u Versaillesu preliminare mira, po kojima morade Francuska ustupiti Elsass (bez Belforta), njemački dio Lotaringije s Metzom i Thionville-om, te platiti 5000 milijuna franaka ratnih troškova. Te pogodbe biše potvrđene 10. svibnja 1871. mirom u Frankfurtu na Majni.

Tek što su Nijemci otišli iz Pariza, planu ondje socijalno-demokratska revolucija, uslijed koje zavlada »komuna«. Komuna bi oborena (28. svibnja 1871.), a izatoga proglasi narodna skupština u Versaillesu (31. kolovoza 1871.) Thiersa predsjednikom republike. — Na prijedlog bavarskoga kralja Ljudevita II., koji prihvatiše sve njemačke države, prozvan bi njemački savez, kojemu pripadaše sada i južna Njemačka, imenom »Njemačka država«, a kralj pruski primi naslov »cara njemačkoga« (18. siječnja 1871.). Tako bi Njemačka ujedinjena.

(Italija.) Francusko-njemački rat bijaše u prilog jedinstvu Italije, jer bi tom prigodom grad Rim utjelovljen kraljevini talijanskoj. Kad su naime godine 1870. Francuzi za obranu svoje domovine morali odazvati iz Rima svoje čete, koje su

doslije branile papu, zavlada Rimom kralj Viktor Emanuel, te ukide vlast papinu. Rim postade prijestolnicom kraljevom (1871.), koji je papi podijelio eksteritorijalni predjel Vatikana i Laterana, zatim sva prava i časti suverena i određeni godišnji dohodak. — Viktora Emanuela II. naslijedi (1878.) sin Umberto.

(Španija.) Kad je princ Leopold od Hohenzollerna otklonio španjolsko prijestolje, ponudiše Španjolci krunu talijanskomu princu Amadeju (1870.). Taj je primi, ali se već nakon tri godine zahvali, jer su stranačke razmirice priječile uspješno vladanje. Sad proglasiše opet republiku, ali Karlisti zadavahu joj golemih neprilika. Da bude jednom kraj smutnjama, proglasi vojska Izabelina sina Alfonza XII., kojega odgajahu u Terezijanumu u Beču, za španjolskoga kralja (1875.). Po njegovoj smrti (1885.) preuze vladanje njegova udovica, austrijska princesa Kristina, za nedorasloga sina Alfonza XIII.

§ 93. Ruska za Aleksandra II. Rusko-turski rat godine 1877.—1878. i njegove posljedice.

(Reforme Aleksandra II. 1855.—1881.) Svršivši krimski rat nastojaše Aleksandar II. poglavito oko toga, da zgodnim nutarnjim reformama uredi i podigne svoju državu. Najglavnija ustanova njegova bijaše ukinuće kmetstva (1861.), kojim oslobodi 23 milijuna ljudi od nevoljništva i položi temelj nezavisnomu seljačkomu staležu. Aleksandar uvođaše sve svoje reforme i u Poljskoj nastojeći joj na svaki način ugoditi. Uza sve to planu godine 1863. u Poljskoj buna (Mieroslavski, Langievič); ali Poljaci biše svladani, zatim bezobzirno potlačeni, njihova zemlja ruskoj državi posve utjelovljena, a u upravu i škole njihove uveden ruski jezik. Poslije toga nastojaše ruska vlada da provede potpuno jedinstvo u državnoj upravi i školstvu po čitavom carstvu (pa i u baltičkim pokrajinama); suviše građaše željeznice i ceste, osnivaše tvornice, pa se tako trsijaše, da civilizacijom dostigne evropski zapad. Napokon širio je rusku vlast u Aziji, tako da se ova počela takmiti s engleskom vlasti u istočnoj Indiji.

(Rusko-turski rat, 1877.—1878.) Kako su muslimani ljuto mrzili kršćane u Turskoj te osujećivali reforme, koje su sultani (naročito poslije krimskoga rata) zasnovali u prilog kršćanima, to su potonji više puta ustajali protiv turskoga nasilja. No svi ustanci kršćanskih naroda (osobito južnih Slavena) biše okrutnom strogošću ugušeni. Napokon pozvaše evropske vlasti sultana, da dokrajči to nesnosno stanje, pa da podijeli kršćanima ravnopravnost, da popravi upravu, i da snizi goleme danke i poreze. Sultan Abdul-Aziz (1861.—1876.) obeća doduše koješta, ali uza sve to ne mogaše svladati ustanka, koji bijaše buknuo u Hercegovini (1875.), pa se onda raširio u Bosni. U Carigradu obijediše nato Abdul-Aziza, da je on kriv svoj nedaći u borbi s ustašama; zato ga umoriše, a sultanom proglasiše sinovca njegova Murata V. (30. svibnja 1876.). Za njegova vladanja priskočiše hercegovačkim i bosanskim ustašama u pomoć kneževine Srbija i Crna gora (1. srpnja 1876.) te zapodješe s Turskom rat, koji su evropske vlasti nastojale omeđašiti na balkanski poluotok. Sve pored nutarnjih smutnja, za kojih bi slaboumni Murat V. skinut, a na carsko prijestolje posađen njegov brat Abdul Hamid (31. kolovoza 1876.), pođe ipak Turcima za rukom te pobijediše Srbiju, premda ju je Rusija donekle neizravno pomagala. Evropske velevlasti posredovaše nato, da je Srbija sklopila dosta povoljan mir s Turskom (1. ožujka 1877.). No ugovaranje sa slavodobitnom Crnom gorom izjalovi se; pa ni konferencija evropskih vlasti, koja se bijaše pobudom Engleske sastala u Carigradu, da popravi stanje kršćanskih podanika u Turskoj, ne imađaše povoljnog uspjeha, jer je veliki vezir Midhat-paša predložio svoj zasebni nacrt novoga ustava za tursko carstvo. Razabravši sve to ruski car Aleksandar II. ustade da oslobodi kršćanske narode od turskoga jarma, pa navijesti Turskoj rat (24. travnja 1877.).

Ruskoj pridruži se kneževina Rumunjska. Prešavši ruska vojska preko Dunava provali u Bugarsku, gdje se više puta sukobi s Turcima. Nakon pada utvrđene Plevne (10. studenoga 1877.), gdje bi velik dio turske vojske zarobljen, prijeđoše Rusi preko Balkana, osvojiše Drinopolje te zaprijetiše istomu Carigradu. Engleska htjede sada ustati na obranu turskoga carstva, samo da Carigrad ne dođe u rusku vlast. Međutim utanačiše Rusi sa sultanom mir u San Stefanu (17. ožujka 1878.). Kneževine Rumunjska, Srbija i Crna gora biše proglašene nezavisnima, a državina njihova raširena; Bugarska po-

*

stade također samosvojna kneževina pod pogodbu, da njezin knez plaća sultanu danak; Ruska napokon imala je dobiti neke oblasti u Aziji i 410 milijuna rubalja u ime ratne odštete. Rumunjska morade Ruskoj ustupiti Besarabiju, koja ju bijaše nakon krimskoga rata zapala, pa dobi u zamjenu Dobruču.

Zapadne vlasti, a s njima Austro-Ugarska i Njemačka, ne htjedoše priznati mira u San Stefanu. Nato se sastade kongres u Berlinu (lipnja 1878.), na kojemu vijećahu državnici najznamenitijih država evropskih. Pogodba san-stefanskoga mira biše znatno preinačene u prilog Turskoj. Ruska dobi u Aziji samo jedan dio Armenije; jednako dobiše Srbija i Crna gora mnogo manje, nego što bi utanačeno mirom u San Stefanu. Bugarska bi razdvojena i određeno, da u sjevernoj polovici (između Dunava i Balkana) vlada nasljedni knez, koji će sultanu plaćati danak; južna polovica (Istočna Rumelija) ostade sastavnom česti turskoga carstva, samo bi ustanovljeno, da sultan uredi u njoj upravu sporazumno s kršćanskim vlastima (knez Aleksandar Vogorides, prije Aleko-paša). Austro-Ugarskoj bi povjereno, da zauzme Bosnu i Hercegovinu, i da ondje obnovi red i mir (sultan ostade suverenom tih zemalja). Suviše bi utanačen ugovor između Turske i Engleske, po kojem je Engleska dobila od nje otok Cipar. Slijedeće godine morade sultan i Grčkoj ustupiti neke krajeve u Tesaliji i Epiru.

(Okupacija Bosne i Hercegovine.) Dne 29. srpnja 1878. prijeđe barun Josip Filipović s austro-ugarskom vojskom kod Broda preko Save te provali u Bosnu. Muslimansko žiteljstvo opre mu se svom snagom, i tek nakon žestokih okršaja prodre on do Sarajeva, koji osvoji jurišem 19. kolovoza. — U isto vrijeme bijaše i barun Jovanović iz Dalmacije prodr'o u Hercegovinu, te proveravši se gorama kod Ljubuškoga zašao muslimanskim otpornicima u bok. Već 6. kolovoza uđe on u Mostar, glavni grad Hercegovine. No padom glavnih gradova ne bi skršen otpor muslimanâ, pače sada tek zaredaše krvave borbe u sjeverozapadnoj i sjeveroistočnoj Bosni, koje se svršiše istom u polovici listopada. Slijedeće godine zauze austro-ugarska vojska jedan dio novopazarskoga sandžaka.

§ 94. Srednja, sjeverna, zapadna i jugozapadna Evropa od godine 1871.

(Njemačko carstvo.) Glavna briga cara Vilima I. i kancelara Bismarcka poslije godine 1871. bijaše, da se Njemačka zaštiti od francuske odmazde te da održi Elsass i Lotaringiju. U to je ime car Vilim nesamo ostao u prijateljstvu s Ruskom, nego se je također opet približio caru i kralju Franju Josipu, kojemu bi na kongresu u Berlinu povjerena okupacija Bosne i Hercegovine. No baš stoga pomrsiše se odnosi između Njemačke i Ruske, pa je onda Njemačka godine 1879. utanačila s Austro-Ugarskom obrambeni savez, kojemu se je godine 1883. pridružila Italija (trojni savez). Kao ustuk ovome savezu, koji još i danas opstoji, utanačile su Ruska i Francuska godine 1891. dvojni savez.

Radeći Bismarck, da ograniči moć katoličke crkve u Njemačkoj te da ju podvrgne nadzoru države, pokrenu »kulturnu borbu« (Windhorst), u koju se je napokon upleo i papa Lav XIII., koji je 1878. naslijedio Pija IX. Napokon bi većina zakona protiv katoličke crkve opozvana. Jednako se je Bismarcku bilo boriti sa socijalističkim pokretom u Njemačkoj, koji je mogao obuzdati jedino tako, da se je zadovoljavalo opravdanim zahtjevima radničkoga staleža.

Razvitkom novčanoga gospodarstva i osnivanjem nebrojenih tvornica pojavio se je u 19. stoljeću radnički stalež, koji je od glavničarâ postao jednako zavisan, kao što su prije bili seljački kmetovi od zemaljske gospode. Francuski spisatelji Proudhon, Louis Blanc i drugi pokrenuše u radništvu težnju za promjenom njegova stanja, a u Njemačkoj istakoše se Lassalle, Karlo Marx i drugi kao začetnici modernoga socijalizma. Taj traži, da sva produktivna dobra, naime ona, kojima se stječu nova dobra, dakle zemlja (tlo), sirovine, oruđe, strojevi budu općim imanjem čitavoga društva, pa da se tako država stavi na demokratsku podlogu.

Premda se takovo državno uređenje ne može provesti, ipak su se socijalistični nazori u političkom i vjerskom pogledu radništva u industrijalnim zemljama silno doimali, te su urodili u radnikâ nezadovoljstvom, zavišću i mržnjom na posjednike. Došlo je i do bunâ, kojima su radnici nastojali iznuditi bolju plaću (nadnicu) i prikratu dnevnoga rada; u romanskim zemljama naročito bilo je također aten-

tatâ i umorstvâ. Ni mali obrtnici ne mogu se natjecati s velikim glavničarima i njihovim tvornicama, pa tako i oni zahiruju, dok se ogromni kapital još više gomila. Moderni dakle gospodarski napredak urodio je pauperizmom i kapitalizmom, koji pospješuju socijalnu krizu. Vlade industrijalnih zemalja smatraju za svoju dužnost, da tu socijalnu borbu ublaže, pa nastoje radničkomu staležu pomoći, gdje samo mogu. Tako biše i u Njemačkoj stvoreni zakoni za zaštitu radnikâ, zatim za opskrbu bolesnih i obnemoglih radnika, i t. d.

Car Vilim I. umre 9. ožujka 1888, a tri mjeseca iza njega teško bolesni sin njegov Fridrik III. (15. lipnja). Njemačkim carem postade nato Vilim II., unuk prvoga, a sin drugoga. Taj otpusti 20. ožujka 1890. iz službe kancelara Bismarcka († 1898.) poglavito stoga, što stari kancelar nije osobito podupirao kolonijalnu politiku Njemačke (naseobine u Africi, Australiji, istočnoj Aziji), po kojoj se je ona stala takmiti za prevlast širom svijeta s Francuskom, a još više s Engleskom.

(Austro-ugarska monarhija.) Povijest Austro-ugarske monarhije ispunjena je od godine 1867. poglavito nutarnjim borbama, koje rade da obore dualistički sustav. Slaveni nastoje, da se oslobode pretežitosti gospodujućih naroda (Nijemaca i Madžara); Madžari opet teže, da se realna unija Ugarske s Austrijom pretvori u personalnu. Sva nastojanja nekih državnika, da se narodne i državopravne borbe smire, pa da se zamijene rješavanjem narodno-gospodarskih i socijalnih pitanja, nijesu dosad imala uspjeha, a tim ciljem smjera i uvođenje općeg izbornog prava, koje je u Austriji već provedeno.

Sve pored političkih borba napredovale su obje polovice monarhije i narodi u njima na svima poljima materijalne i duševne kulture.

(Švedska i Norveška. Danska.) Gubitak Finske (1809.) nadoknađen bi Švedskoj time, što joj je god. 1814. morala Danska ustupiti Norvešku. Ali ova pokorila se je švedskomu kralju Karlu XIII. tek onda, kad joj je zajamčio posvemašnju državnu nezavisnost. Za švedskih kraljeva Karla XIV. (maršal Bernadotte, 1818.—1844.), Oskara I. (1844.—1859.), Karla XV. (1859.—1872.) i Oskara II. opstojala je između Švedske i Norveške tek personalna unija, koju su Norvežani 7. lipnja 1905. napokon razvrgli, te malo zatim danskoga kraljevića Karla izabrali za svoga kralja (Hakon VII.).

U Danskoj naslijedio je kralja Kristijana IX. († 29. siječnja 1906.) sin Fridrik VIII.

(Velika Britanija i Irska.) Nutarnja povijest Velike Britanije i Irske ispunjena je od godine 1870. poglavito borbom Iraca (pod vođom Charlesom Stuartom Parnellom), da svojoj zemlji pribave narodnu samosvojnost sa zasebnim parlamentom (Homerule = hômrûl = domaće vladanje). Liberalni ministar Gladstone u dva je maha (1885. i 1893.) predlagao u prilog Irskoj »Homerulebill«, ali je nije mogao proturati. Boreći se za svoju samosvojnost zavela je irska zemaljska liga boycott, kojim svoje protivnike i njihove porodice isključuje iz društva, te ih tako goni iz zemlje.

Vanjska politika Engleske vrlo je srećna. Dobivši od Turske Cipar (1878.) zavlada prigodom bune Arabi paše protiv kediva Tevfika i Egiptom (1882.). Osobito se je raširila engleska vlast u južnoj Africi (1890. Sansibar, 1893. zemlja Matabele, 1894. Uganda). Godine 1899. zaratila se je Engleska s boerskim republikama u južnoj Africi, te ih je mirom u Pretoriji (31. svibnja 1902.) prinudila da joj se pokore.

Nakon smrti kraljice Viktorije (22. siječnja 1901.) sio je na prijestolje sin njezin Eduard VII. iz porodice Sachsen-Koburg-Gotha. Za njegova vladanja utanačiše Englezi dva saveza (1902., 1905.) s Japanom, da zapriječe napredovanje Rusâ u Mandžurskoj i Koreji.

(Belgija i Holandija.) Belgija je za kraljeva Leopolda I. (1831.—1865.) i sina mu Leopolda II. politički i gospodarski ojačala, premda borbe između klerikalaca i liberalaca neprestano traju, a uzato i socijalna demokracija znatno napreduje. Od 1885. kralj je Leopold II. suvereni vladar države Kongo u središnjoj Africi.

U Holandiji (Nizozemskoj) ostali su nakon odjeljenja Belgije i dalje vladari iz porodice oranske (Vilim II. 1840. do 1849., i Vilim III. 1849.—1890.). Godine 1867. pridružena bi Holandiji personalnom unijom velika kneževina Luxemburg. Po smrti Vilima III. (23. studenoga 1890.) zapade kraljevstvo nedoraslu mu kćer Vilhelminu, koja je tek 1898. stala sama

vladati. Godine 1901. udala se je ona za vojvodu Henrika od Mecklenburg-Schwerina.

(Francuska.) Prvi predsjednik Thiers (1871.—1873.) isplati u najkraće vrijeme ratnu odštetu (5000 milijuna franaka) Njemačkoj, zatim preustroji vojsku; ali se ne mogaše održati protiv monarhistâ (Legitimista, Orleanovaca i Napoleonovaca). Njega zamijeni Mac-Mahon (1873.—1879.), za kojega bi prihvaćen novi republikanski ustav (1875.), po kojemu se predsjednik republike bira na 7 godina, a zakonodavnu vlast izvršuju dva zbora: zastupnička komora i senat. Monarhisti htjedoše doduše oboriti republiku, ali im pokus ne pođe za rukom (u svibnju 1878.). Nato se Mac-Mahon odreče predsjedničke časti, a predsjednikom postade oportunistički republikanac Jules Grévy (1879.—1887.), za kojega je odlučni republikanac Gambetta bio najprije predsjednikom zastupničke komore, a od studenoga 1881. pročelnikom ministarstva. Francuska je 1881. stekla Tunis, a u ratu s Kitajem (1885.) predobila je Anam i Tonking u stražnjoj Indiji. Grévyjev nasljednik Sadi Carnot (1887.—1894.) morao se je boriti protiv generala i bivšega ministra rata Boulangera, koji je s pomoću monarhistâ i radikalâ priječio razvoj republike. Napokon bi Boulanger 4. travnja 1889. pozvan pred sud, našto on pobježe iz zemlje te se sam skonča. Za Carnota sprijatelji se Francuska s Ruskom (admiral Gervais 1891. u Kronstadtu). Progoneći zločinačke anarhiste bi Carnot 23. lipnja 1894. u Lyonu od anarhista Caserija umoren. Iza njega zaredaše predsjednici: Casimir Perier (1894.—1895.), Felix Faure (1895. do 1899.), Emil Loubet (1899.—1906.) i Clément Fallières (od 1906.). Za Loubeta započe »kulturni boj« protiv katoličke crkve (1901.), koji se svrši rastavom crkve od države. Godine 1905. uvedena bi u Francuskoj dvogodišnja vojna služba; a 1904. utanačen bi s Engleskom ugovor, kojim biše izravnane razmirice između obiju država radi kolonijâ. No zato malo da nije planuo rat s Njemačkom radi Maroka (međunarodna konferencija u Algecirasu godine 1906.).

(Španija i Portugalska.) Dok je kraljica Kristina vladala za svoga sina Alfonsa XIII. (od god. 1886.), planuše 1895. bune na otoku Kubi i na Filipinskom otočju. Buna na Kubi izrodi se u rat Španije sa Saveznim državama sjeverne Amerike,

u kojem je španjolska mornarica ljuto stradala. Mirom u Parizu (10. prosinca 1898.) morade Španija Saveznim državama ustupiti Kubu, Portorico i Filipine, našto sama prodade Marijane, Karoline i Palauske otoke njemačkoj državi. Godine 1902. stade Alfonzo XIII. sam vladati.

U Portugalskoj vladahu nakon Marije da Gloria († 1853.) njezini sinovi Pedro V. (1853.—1861.) i Ljudevit I. (1861. do 1889.). Posljednjega naslijedi sin Karlo (Carlos) I., za kojega je zemlju snašla velika financijalna nevolja.

(Italija.) Viktora Emanuela II., koji je proveo jedinstvo Italije, naslijedio je sin Umberto (1878.—1900.). Pristupivši trojnomu savezu (1883.) prihvati i on kolonijalnu politiku (naseobina Erythraea na Crvenom moru), no zaplete njom Italiju u borbe s Abesinijom. Godine 1889. priznade doduše abesinski kralj Menelik talijanski protektorat; ali godine 1895. planu rat nanovo, te je Italija nakon poraza kod Adue morala odustati od daljega osvajanja, a Abesinija ostade samosvojnom (1896.). Poslije (1898.) zaredaše gotovo po čitavoj Italiji ustanci, koje svlada general Pelloux. Napokon pogibe 29. srpnja 1900. kralj Umberto kao žrtva anarhističkoga atentata. Naslijedio ga je jedini sin Viktor Emanuel III., koji je od godine 1896. oženjen Jelenom, kćerju crnogorskoga kneza Nikole.

Na papinskoj stolici zamijenio je Pija IX. miroljubivi i umni diplomat Leo XIII. (1878.—1903.), a ovoga je naslijedio Mlečanin Pio X.

§ 95. Istočna i jugoistočna Evropa od godine 1878.

(Ruska.) U Ruskoj bijahu mnogi nezadovoljni odredbama kongresa u Berlinu (1878.). Jednako se podigoše »nihilisti«, koji nijesu bili zadovoljni s reformama Aleksandra II., već su strahovanjem i umorstvima nastojali da obore opstojeći red u državi i društvu. Nihilisti urotiše se i protiv Aleksandra te ga napokon umoriše (13. ožujka 1881.). »Cara osloboditelja« naslijedi sin Aleksandar III. (1881.—1894.), koji je nastavio borbu protiv prevratnikâ u svojoj državi. Za njega raširila se je ruska vlast još dalje u centralnoj Aziji (Merv 1884., Pamir 1891.). Savez s Francuskom pribavio je Ruskoj sredstva, da

ojača svoju vojsku i mornaricu, te da izgradi ogromne željeznice (sibirska i transkaspijska željeznica).

Od 1894. vlada Ruskom Nikola II., sin Aleksandra III. Prvih godina gledaše da pospješi nastojanje onih, koji rade oko vječitoga mira između državâ i narodâ. Njegovom pobudom sastade se u svibnju 1899. konferencija mira u Haagu, gdje su bile zastupane gotovo sve kulturne države, i gdje bi uz ino određeno, da međunarodne razmirice rješavaju obranički sudovi.

Ali već godine 1900. morade Ruska zajedno s ostalim evropskim vlastima posredovati u Kitaju, gdje je nastao pokret protiv stranaca. Tom prigodom zauzela je Ruska Mandžursku. Kad je nato htjela zadobiti prevlast i na Koreji, diže se na nju Japan, te planu grozni rusko-japanski rat (5. veljače 1904.), u kojem je Ruska neprestano gubila. Mirom u Portsmouthu (5. rujna 1905.) morade Japanu prepustiti prevlast na Koreji i ustupiti južni dio otoka Sahalina.

Nedaća u ratu s Japanom i nutarnji pokreti u Ruskoj skloniše cara Nikolu II., te manifestom od 19. kolovoza 1905. proglasi za čitavo carstvo ustav ili konstituciju. Od toga časa ima Ruska svoj sabor ili parlament, zvan gosudarstvenaja duma.

(Rumunjska.) Rumunjska proglašena bi 26. ožujka 1881. kraljevinom. Budući da kralj Karlo I. nema djece, određen mu je za nasljednika sinovac Ferdinand.

(Turska.) Turska je iza kongresa u Berlinu (1878.) izgubila Cipar i južnu Tesaliju (1881.), istočnu Rumeliju (1885.) i otok Kretu (1897.). Od godine 1902. prijeti joj gubitak Macedonije.

(Bugarska.) U kneževini Bugarskoj postade prvim knezom Aleksandar I. Battenberg (1879.). Bugari u istočnoj Rumeliji pokrenuše 13. rujna 1885. revoluciju u to ime, da se sjedine s kneževinom Bugarskom. Knez Aleksandar odazva se ustašama te ih primi pod svoje okrilje. Ali radi toga planu rat sa Srbijom (13. studenoga 1885.), u kojem su Bugari održali pobjede kod Slivnice u Bugarskoj (18. i 19. studenoga) i Pirota u Srbiji (27. studenoga). Posredovanjem Austro-ugarske monarhije utanačen bi među Srbijom i Bugarskom mir u Bukureštu (3. ožujka 1886.), po kojemu ostade sve onako, kako je bilo prije rata.

Još iste godine 1886. skinut bi knez Aleksandar I. s bugarskoga prijestolja, te narodno »sobranje« izabra za kneza princa Ferdinanda od Koburga (1887.), koji bi međutim tek 1896. od svih vlasti priznat.

(Srbija i Crna gora.) Prvi kralj Srbije Milan odreče se 6. ožujka 1889. prijestolja na korist svoga nedorasloga sina Aleksandra (1889.—1903.). Kad je ovaj 1903. stao sam vladati, razdražio je narod svojim postupanjem tako, da se je napokon stvorila vojnička zavjera, te u noći 11. lipnja 1903. ubila njega i suprugu njegovu, kraljicu Dragu. Budući da je s njim izumrla porodica Obrenovića, narodna je skupština namah zatim (15. lipnja) kneza Petra Karađorđevića izabrala za kralja Srbije.

U Crnoj gori po smrti Petra I. Petrovića postade vladikom njegov sinovac Rade Tomov kao Petar II. (1830.—1851.), koji se je proslavio svojim pjesničkim djelima. Njega naslijedi sinovac Danilo (1851.—1860.), koji se je proglasio knezom, te tako dokrajčio teokratsko vladanje u Crnoj gori. Kad su Danila u Kotoru ubili, zamijeni ga na kneževskoj stolici sinovac Nikola I., koji je srećno ratovao s Turcima (1862., 1876., 1877. i 1878.), i koji se i danas trudi, da Crnu goru što bolje uredi i prosvijeti. U to ime proglasio je u studenom 1905. ustav ili konstituciju.

Kultura novoga vijeka.

§ 96. Znanosti.

Tiskarsko umijeće, zatim sva sila novo osnovanih škola i sveučilišta, i napokon brojne učene družine (akademije) znatno unaprijediše razvitak znanosti onamo od 16. stoljeća. U spekulativnim znanostima poticaše opreka između katolikâ i protestanata na temeljitije izučavanje pojedinih grana njihovih. Jednako olakoti tiskarsko umjeće sabiranje velikih književnih djela, s pomoću kojih se je moglo točnije i potanje ispitivati, te tako dokrajčiti nekritično postupanje u znanostima.

(Filozofija.) Uz engleske i francuske filozofe 17. i 18. stoljeća (gledaj str. 145.—149.) pojaviše se filozofi u Njemačkoj. Osnivač njemačke prirodne filozofije jest Gottfried Wilhelm Leibniz († 1716.), koji bijaše također znamenit matematičar i povjesničar. On nastojaše opreku između realizma i idealizma izravnati te svoje nazore s kršćanskim naukom u sklad dovesti. Novim pravcem filozofijske metode udari Immanuel Kant († 1804.), koji se može smatrati najznamenitijim filozofom novoga doba (njegova djela »Kritik der reinen Vernunft«, »Kritik der praktischen Vernunft«, »Kritik der Urtheilskraft«). Iza njega zareda čitavo čislo njemačkih filozofa, kao Fichte († 1814.), Schelling († 1854.), Hegel († 1831.), Herbart († 1841.), Krause († 1832.), Schopenhauer (pesimizam, Die Welt als Wille und Vorstellung, † 1863.), Hartmann (»Philosophie des Unbewussten«, 1869.) Lange († 1875.), Dubois-Reymond († 1895., »Die Grenzen des Naturerkennens«).

U Francuskoj istaknuo se je Fr. Comte († 1857.) naukom, koju je nazvao pozitivizmom (altruizam protiv egoizma). U Engleskoj je prirodopisac Charles Darwin (1809. do

1882.) iznio teoriju o descendenciji organizma, iz koje su neki njemački filozofi (Vogt, Büchner) izvodili posljetke, na koje Darwin nije nikad pomišljao.

(Filologija.) Proučavanje klasičkih jezika (humanistička studija) započe na koncu srednjega vijeka u Italiji te se onda raširi po ostaloj Evropi, naročito po Francuskoj i Njemačkoj. Od francuskih filologa jesu najznamenitiji: Lambinus († 1572.), vrsni latinac Muretus († 1585.), učeni tiskari Robert i (sin mu) Henrik Stephanus (Etienne, † 1559. i 1596.), Casaubonus († 1614.), Salmasius († 1653.) i glasoviti kronolog Josip Scaliger (1609.). Holandija, gdje se u 16. stoljeću proslavi Erazmo Rotterdamus († 1536.), bijaše u 17. stoljeću i većinom u 18. glavno sijelo filologičkih studija; tu se istakoše dva Heinsiusa († 1665. i 1681.), dva Gronoviusa († 1671. i 1716.), Tib. Hemsterhuis († 1766.), zatim Valckenaer († 1785.) i David Ruhnken († 1798.). U Engleskoj postade genijalni kritičar Rikard Bentley († 1742.) začetnikom kritičke škole. U Njemačkoj utrše put temeljitijemu i ukusnijemu proučavanju klasičke starine J. M. Gesner († 1761.) i J. A. Ernesti († 1781.); a F. A. Wolf († 1824.) udari osnovu višoj kritici (Prolegomena k Homeru). U najnovije doba stekoše velike zasluge G. Curtius i Corssen († 1875.) za gramatiku i etimologiju, Aug. Böckh († 1867.) za grčku epigrafiku, a Th. Mommsen za latinsku. Fr. Ritschel († 1876.) ispitao je stari latinski jezik; Gottfried Hermann († 1848.) i Westphal ustanoviše staru metriku, a Ottfr. Müller († 1840.), Otto Jahn († 1869.) noviju arheologiju.

Uz klasičnu filologiju razvilo se je i poredbeno jezikoslovje ili linguistika kao nova znanost, koja je postala osobito znamenita za proučavanje najstarije povijesti pojedinih naroda. Za tu znanost uradiše mnogo Fr. Bopp († 1867.), A. Schleicher († 1868.), Max i Fried. Müller, i dr.

Napokon proučavali su se mnogo i živi jezici: germanski, romanski i slavenski. Kao ispitatelji njemačkoga jezika proslavila su se braća Jak. i Wilh. Grimm († 1863. i 1859.). Romanske jezike i literature proučavali su Fridr. Diez († 1876.) i Ferd. Wolf († 1866.). Slavenskim jezicima bavili su se i

bave se J. Dobrovsky († 1829.), A. Vostokov († 1864.), B. Kopitar († 1844.). P. J. Šafařik († 1861.), Fr. Miklošić († 1891.), Đ. Daničić († 1882.) i V. Jagić.

(Pravoslovlje.) Mjesto narodnoga prava zavedeno bi rimsko pravo svagdje, gdje nije već prije prevladalo. Sudstvo dođe u ruke izučenih sudaca; jedino u Engleskoj održa se starogermanska uredba porote i prisežnikâ. Na koncu 18. stoljeća i na početku 19. stadoše pravoslovne znanosti krasno napredovati uslijed procvalih filozofijskih i filologijskih studija, koja su potakla pravoslovce, da su obrađivali svoju znanost sad s filozofijskoga, a sad s historijskoga gledišta. Uz rimsko pravo izučavalo se veoma revno i narodno pravo, i tim se je mnogo pridonijelo, da se je srednji vijek sve valjanije poimao i razumijevao.

Barbarska strogost kod sudova trajaše i u novome vijeku sve do 18. stoljeća. Tek u drugoj polovici toga stoljeća ukinuta bi tortura. I parnice protiv vještica održaše se sve do toga časa u svima zemljama, te je tako izginula sila nedužnih žrtava. Protiv tih parnica diže se najprije Isusovac Fridrik Spee († 1635.), a iza njega profesor Thomasius († 1728.) u Halli. Posljednja vještica spaljena bi u Švajcarskoj god. 1780.

(Povjesnica.) Kako su se Talijani u srednjem vijeku odlikovali na polju historiografije, tako su se i na početku novoga vijeka njihovi povjesničari isticali dubokim shvaćanjem i krasnim prikazivanjem prošlosti. Na čelu svima talijanskim historičarima stoji Nik. Machiavelli († 1527.), a uza nj se redaju Fr. Guicciardini († 1540.) i Paolo Sarpi († 1623.). Znameniti su također Baronius († 1607.) i Muratori († 1750.) kao sabirači povjesničkih izvora i spomenika. (Muratijevo djelo: Scriptores rerum italicarum.)

U Francuzâ razvi se historiografija dvojakim smjerom. Život na dvoru potaknu pisanje memoirâ, pa se pisci tih djela odlikuju finoćom opažanja i glatkoćom prikazivanja. Najvrsniji pisac takvih memoira jest vojvoda St. Simon, suvremenik Ljudevita XIV. U drugu ruku stala se analitička metoda naravoslovnih znanosti uvoditi u povjesnicu. Sabirali i istraživali su se izvori, proučavao se je jezik tih izvora i stvarala se tako podloga pragmatičkoj historiji. Bern. Monfaucon (1655.—1741.) i Jean Mabillon (1632.—1727.)

položili su osnov paleografiji i diplomatici, a Du Cange († 1688.) sastavio je rječnik latinskoga jezika u srednjem vijeku. I u najnovije doba ima Francuska krasno čislo izvrsnih historičara. Osobito su znameniti Augustin Thierry († 1856.), zatim povjesničar engleske revolucije F. Guizot († 1874.), dalje slavitelj Napoleona I., A. Thiers († 1877.). Svi ti odlikuju se duhovitim shvaćanjem i živim prikazivanjem prošlosti. Uz njih se spominju Mignet († 1884.), Michelet, Rambaud, Lanfrey, Taine, Sorel i dr.

Za Talijanima i Francuzima povedoše se Nijemci. Oni stadoše besprimjernom ustrajnošću učiti izvore povjesničke, te počeše onda na osnovu tih studija temeljito obrađivati povijest svih vremena i zemalja. Iza historičkih stručnjaka 18. stoljeća (Gatterer † 1799., Schlözer † 1809., G. Müller † 1809.) svanu u 19. stoljeću novo doba za historiografiju u Njemačkoj. Slavni Niebuhr († 1831.) prihvati prvi u svojoj rimskoj povjesnici kritičku metodu. Za njime povedoše se na istome polju Schwegler i Mommsen, a u grčkoj historiji Ernest Curtius i Droysen. I proučavanje srednovječne povijesti krenulo je uslijed ogromnoga izdanja »Monumenta Germaniae historica« pod Pertzom († 1876.) novim smjerom. Za povijest novoga vijeka stekao je velikih zasluga Ch. Schlosser († 1861.), spojivši povijest s kulturom; njegovi učenici G. G. Gervinus († 1871.) i Ludwig Häusser († 1867.) prihvatili su njegov praktični smjer, da historijom djeluju na narod. Osobito se je još proslavio L. v. Ranke († 1886.), koji je pomnjivo upotrebljavajući rukopisne izvore (naročito relacije poslanikâ) stvorio uzor živoga i objektivnoga pragmatičkoga prikazivanja historije. Uz domaću povjesnicu obradili su Nijemci povijest gotovo svih ostalih naroda.

Od engleskih historičara osobito se ističu E. Gibbon († 1794.), Macaulay († 1859.), Grote († 1871.), zatim Freeman, Merivale, i dr.; od Amerikanaca proslaviše se Prescott († 1859.) i Motley († 1877.). Povijest civilizacije prikazivali su izvrsno Amerikanac Draper, i Englezi Buckle i Lecky.

I među slavenskim narodima lijepo se je razvila historiografija. Najznamenitiji povjesničari slavenski jesu P. J. Ša-

fařik († 1861.), Palacky († 1876.), Lelewel († 1861.), Szujski († 1883.), Karamzin († 1826.), Solovjev († 1879.), Hilferding († 1872.), Kostomarov († 1885.), Bielowski († 1876.), Rački († 1894.), i dr.

(Zemljopis.) Geografijsko se znanje počev od 18. stoljeća svakim danom sve to više usavršuje i popunjuje što znanstvenim putovanjima, što različnim ekspedicijama. Može se već ustvrditi, da je površje zemlje prilično točno poznato, izuzevši samo neke krajeve središnje Afrike i centralne Azije. — Aleksandar Humboldt († 1859.) položio je osnov fizikalnoj geografiji, a C. Ritter († 1859.) zasnovao je historijsku i poređujuću geografiju. Od nasljednika njegovih među Nijemcima najznamenitiji je Oskar Peschel († 1875.). Od francuskih geografa znamenit je E. Reclus.

(Matematika.) Što je stari vijek privrijedio u matematici, ostade nepromijenjeno kroz čitav srednji vijek; tek u novo doba biše s pomoću arapske algebre postignuti upravo divni uspjesi. Na polju matematike uradiše najviše Newton († 1727.), Lagrange († 1813.), Fourier († 1830.), Legendre († 1833.); zatim Leibniz († 1716.) i Gauss († 1855.).

(Naravoslovne znanosti.) Naravoslovne znanosti stadoše znatno napredovati, otkad počeše pojave motriti i pokuse izvoditi, te svaku nedokazanu tvrdnju kritičkim načinom pobijati. Najljepše razvi se astronomija. Tek kad je Kopernik († 1543.) dokazao, da je sunce središte našega svijeta, i da se zemlja s ostalim planetima kreće oko njega, mogli su se valjano razumjeti toliki pojavi, kao mijena godišnjih doba, veća ili manja duljina dana, i t. d. Kopernikov sustav branio je i usavršivao Galileo Galilei († 1642.), koji je obreo zakone nihala i padanja, zatim mjesece Jupiterove i dr. — Kepler († 1630.) istraživaše tijek planetâ i kometâ. Na današnju visinu podiže astronomiju Isaac Newton, koji je otkrio zakon o općoj privlačnosti (gravitaciji), te tako našao pravi osnov, na kojem se može izračunati tijek planetâ. Ispitivanja toga velikoga učenjaka vrlo su znamenita nesamo za astronomiju i matematiku, nego i za fiziku. Između astronomâ 19. stoljeća najznamenitiji su Laplace († 1827.) i Leverrier († 1877.). Otkad su se teleskopi usavršili (Herschelov orijaški teleskop), otkrivaju se sveđer novi planeti. — Linné († 1778.) i Jussieu († 1777.) udariše temelj modernoj botanici, Cuvier († 1832.) zoologiji, a A. G. Werner († 1817.) i Buch (1853.) mineralogiji i geologiji. Posve novim pravcem u ispitivanju prirode pošao je Englez Darwin († 1882.). Šved Berzelius († 1848.) i Nijemac Justus Liebig († 1873.) podigli su kemiju na sadašnju visinu i znamenitost. Franklin († 1790.) izumio je munjovod. Galvanizam obreo je Galvani († 1798.), a Volta († 1827.) munjinu, koja dade poticaja tolikim novijim izumima. Za fiziku uradiše također mnogo Faraday († 1867.), Oersted († 1851.), Fresnel (1827.), Arago († 1853.) i Brewster († 1868.). Svestranošću u svima granama naravoslovnih znanosti odlikovao se je spomenuti već A. Humboldt († 1859.).

Između najnovijih učenjaka u prirodoslovnim znanostima istakoše se: Talijan Secchi († 1878.) kao astronom; Nijemci Kirchhoff, Helmholtz, Poggendorf, Dove, Ettingshausen († 1877.) kao fizičari; Nijemci Bunsen i Kolbe, Čeh Purkynje († 1869.) i Rus Butlerov kao kemičari; Englezi Huxley, Wallace, Amerikanac Agassiz i Nijemci Ehrenberg, Häckel, Schmarda, Brehm i dr. kao zoolozi; Englezi Lyell († 1875.), Murchison († 1871.), Scrope, Hund i Nijemci Cotta, Richthofen, Hauer, Hoch, Stetter i Suess kao geolozi. Znameniti botaničari bijahu: Englez Lindley († 1865.) i Nijemci H. Mohl († 1872.), Unger († 1870.), Griesebach i dr.

(Liječništvo.) Otkako su počeli nauku o čovječjem tijelu sustavno gojiti, dizaše i razvijaše se lijepo i liječništvo. Neprestanim se je opažanjem, pak i širenjem prirodnoga znanja postiglo to, da je moguće bolje prosuditi djelovanje pojedinih lijekova, kojima je praznovjerje prijašnjih vremena pripisivalo osobitu moć. U najnovije vrijeme osobito se je usavršila kirurgija.

Najznamenitije liječničke škole jesu u sveučilištima u Parizu, Beču i Berlinu. U Parizu istakoše se Nelaton († 1873.) i Pasteur; u Beču Hyrtl, Rokitansky († 1878.), Škoda († 1881.) i Arlt; u Berlinu Langenbeck, Gräfe († 1870.), Virchow i R. Koch.

§ 97. Narodne književnosti.

U novome vijeku doživje većina evropskih naroda drugu sjajnu književnu periodu, i to naprije romanski narodi: Talijani, Španjolci i Portugalci; za njima poslije Francuzi i Englezi, onda Nijemci, i napokon Slaveni.

1. Književnost romanskih naroda.

(Talijanska.) Otkako se je u Italiji podigao veliki pjesnički duh Danteov, obilovala je ona neprestano pjesničkim djelima, premda se pjesništvo ne mogaše održati na onoj visini, na koju se bijaše popelo u XIV. stoljeću. Novo klasičko doba započe za Lorenza Medicija te trajaše do XVII. stoljeća. Talijanski se epos poče opet dizati. Najznamenitiji su kao epski pjesnici Ariosto († 1533.) i Torquato Tasso († 1595.); prvi se proslavi svojom epopejom »Orlando furioso«, a drugi je slavan kao tvorac djela »Gerusalemme liberata«. Dramatičari uzeše pisati komedije i tragedije. Njihova djela, osobito u onoj prvoj struci, spadaju već u XVI. stoljeće te su upravo vrsna, jer su se bavili dramom pjesnici na glasu, kao što su Ariosto, Machiavelli i Pietro Aretino. Iza njih nastade opet stanka; tek Goldoni († 1793.) steče svojim veselim igrama veliko priznanje. Između tragičnih pjesnika odlikuje se jedino Vittorio Alfieri († 1803.), no i on bijaše više retorik nego pjesnik; Metastasio († 1782.) pisaše najviše tekstove za opere. Kao lirik proslavi se Giacomo Leopardi († 1837.). U najnovije se doba pojavi Alessandro Manzoni († 1873.) kao romantičar; njegov roman »I promessi sposi« opće je poznat.

(Španjolska.) Sredovječno narodno pjesništvo zamijeni u Španjolskoj u XVI. stoljeću umjetna pjesma. Kao lirički pjesnici na glasu su Mendoza († 1575.) i Ponce de Leon († 1591.); kao epski Mihajlo Cervantes (1577.—1616.), glasovit u svijetu sa svoga besmrtnoga djela: »Život i djela preslavnoga viteza Don Quixota de la Mancha«. U drami odlikovaše se Lope de Vega († 1635.); no sve natkrili Calderon de la Barca († 1681.).

(Portugalska.) Najveći i najslavniji pjesnik portugalskoga naroda je Camoës (1524.—1580.). On pjeva u epu „Lusiade« otkrića Portugalaca (napose kako su obrodili Afriku) i sjajna njihova djela u Indiji. No u tom epu spominje pjesnik i stariju povijest svoga naroda, te upleće u nju svu slavu i svu poeziju njegovu.

(Francuska.) Književnost francuskoga naroda udari već za vladanja Franja I. novim pravcem, na koji znatno djelovaše staroklasična knjiga. Na taj je pravac svratiše satirik Rabelais († 1553.), zatim Clémence Marot († 1544.). Na najsjajniju visinu pope se francuska knjiga za vlade Ljudevita XIV. i njegova nasljednika. Djela te periode vrlo su znamenita nesamo poradi svoje savršenosti i nutarnje vrijednosti, nego i stoga, što su silno djelovala na ukus i duševno naobraženje višega društva gotovo u polovici Evrope, budući da je tada s političkom premoći Francuske na sve strane prodirao i mah preotimao također jezik francuski, postavši u kratko vrijeme isključivim jezikom na dvorovima vladara i višega plemstva.

U XIX. stoljeću opet se krasno diže francusko pjesništvo, a ponajviše stoga, što se je otreslo okova klasicizma te udarilo pravcem novoromantičkim (gospođa Staël † 1817.). Najodličniji zastupnici te najnovije periode jesu: Chateaubriand († 1848.), Viktor Hugo († 1885.) Béranger († 1857.), Lamartine († 1869.) i dramatičar Delavigne († 1843.). Nezavisno od tih pisao je Eugène Scribe († 1861.) svoje konverzacione drame. Romanticizam zamijenio je realizam i naturalizam, kojima su pošli Aleksandar Dumas mlađi (1824.—1896.), Viktor Sardou (* 1831.), Octave Feuillet (1812.—1890.), Alfons Daudet i Emil Zola.

2. Književnost germanskih naroda.

(Engleska.) Za vremena kraljice Elizabete, kad se je počela sjajno dizati državna vlast Englezâ, nađe i pjesnička umjetnost mnogo prijatelja i gojitelja. Najprije valja spomenuti krasna i izvrsna djela Williama Shakespeare-a († 1616.), najvećega dramatičara čitavoga kršćanskoga svijeta. Miltonu († 1674.) pribavi njegov »The paradise lost« (Izgubljeni raj) ime najznamenitijega epskoga pjesnika u engleskom narodu. Dryden proslavi se kao lirski i epski pjesnik. Osamnaesto sto-

*

ljeće rodi mnogo pisaca i pjesnika, a neki od njih upravo se odlikovahu budi satirom (Swift) budi romanom (Sterne, Goldsmith).

U XIX. stoljeću ističe se lord Byron († 1824.) kao izvrstan lirik i epik, jednako i Alfred Tennyson (1809. do 1892.); a Walter Scott († 1832.), Charles Dickens († 1870.) i Bulwer († 1872.) kao odlični romanopisci. — Parlamentarni život u Englezâ rodi u 18. i 19. stoljeću izvrsne govornike, između kojih su Burke († 1797.), oba Pitta (stariji † 1778., mlađi † 1806.), Fox († 1806.), G. Canning († 1827.), O' Connel († 1847.), Rob. Peel († 1850.), Gladstone i dr. najznamenitiji.

(Njemačka.) S Klopstockom, Wielandom, Lessingom i Herderom svanu dan pravoga preporoda za njemačku lijepu knjigu.

Glavna zadaća Fr. Gott. Klopstocka (1724.—1803.) bijaše, da se otrese u svojim pjesničkim djelima svakoga tuđega dojma izuzev jedino klasičnu poeziju. Stoga se nahode u njegovim djelima tri momenta: staroklasički, budući da se je držao mjerila starih klasika te zavrgavao srok; njemačko-narodni, jer se je brižno uklanjao opasnomu utjecaju francuskomu; i napokon kršćanski, budući da je za svoja djela uzimao predmete najviše iz povijesti kršćanstva. Najznamenitije su njegove ode i ep »Messiada«. — Kao Klopstockovo bijaše znamenito i djelovanje Wielandovo. Najznatnije su njegove poetske pripovijesti, zatim neki romani (Die Abderiten, Agathon), epos »Oberon«, drame i prijevodi grčkih i rimskih klasika. Svojim romantičkim pripovijetkama utre put kasnijemu romantičkomu pjesništvu, a svojim lakim slogom i ugodnim pripovijedanjem omili obrazovanomu općinstvu još više domaću knjigu. — Lessing (1729.—1781.) pribavi kritičkim talentom svojim narodnu samostalnost njemačkomu pjesništvu. On utemelji također i uzornu prozu. Spisi njegovi sasvim su prema dvojaku djelovanju, štono ga je vršio kao kritik i pjesnik. Najznatniji su: »Laokoon, Minna von Barnhelm, Emilia Galotti, Nathan der Weise, die hamburgische Dramaturgie«. — I Herder (1744.—1803.) prionu nesamo za pjesništvo, nego i za filozofiju i kritiku. Velike su Herderove zasluge za narodno

pjesništvo; on ga je prvi označio neiscrpljivim blagom, te je pjesme koje prerađivao, a koje lijepo prevodio i tako svijet s njima upoznavao (Stimmen der Völker i romance o Cidu).

Uz te muževe radili su na književnom polju u drugoj polovini XVIII. stoljeća još i članovi društva »Göttinger Hainbund«, koje steče velikih zasluga što uglađujući ukus, što promičući i gojeći pjesništvo. To društvo osnova Voss. On je vrlo vješto prevodio klasičke pjesnike, osobito Homera, čim je i njemačko stihotvorstvo bitno usavršio. Iz odâ, elegijâ i pjesama Hölty-a (1748.—1776.) razabira se, da je on bio odlučan sljedbenik Klopstockov. Bürger (1748.—1794.) ne bijaše doduše član »Hainbunda«, no ipak u dosta tijesnoj svezi s njime; njegove narodnim duhom odišuće pjesme, osobito pak balade, stekoše veliko priznanje. Na vršak savršenosti podigoše njemačku knjigu Göthe i Schiller. Ivan Wolfgang Göthe rodio se je godine 1749. u Frankfurtu na Majni. Bogatstvo njegovih roditelja davaše mu dovoljnih sredstava, da zadovolji svojoj želji za svestranim znanjem. Među najranija djela njegova spada drama »Götz von Berlichingen«, u kojoj se doduše opažaju tragovi »Sturm- und Drang-Periode«, ali ujedno i pjesnički genij. Napredujući dobom usavršivahu se i njegova djela tako u nutarnjoj vrijednosti, kao u vanjskoj formi, a to osobito od onoga časa, kako je dublje uronio u duh starih naroda, te proputovavši Italiju sasvim se s tim duhom sprijateljio. Tim putovanjem kao preporođen preradi već prije započete drame, te stvori više uzornih djela, kao što su drame »Iphigenie«, »Egmont«, »Tasso«, kojima se pridružuje »Faust«, na kojem je Göthe radio sve do smrti svoje. Osim dramâ odlikuju se njegovi romani »Die Leiden des jungen Werther«, »Wilhelm Meister« i »Die Wahlverwandschaften«; zatim idila »Hermann und Dorothea«, životinjski ep »Reinecke Fuchs«; napokon njegovi memoiri »Wahrheit und Dichtung«. Povrh svega toga sastavi on još sila epskih i lirskih pjesama, koje se odlikuju vanrednom ljepotom. Također znanošću bavio se je Göthe mnogo, osobito pak prirodnim naukama. Rezultate svojih promatranja skupio je u različitim spisima. Göthe je umr'o godine 1832.

Fridrik Schiller rodio se godine 1759. u Marbachu u Württemberškoj. Već za mlada morade se boriti s materi-

jalnom bijedom; no njegov pjesnički veleum svlada srećno sve nevolje. Namah spočetka prionu s velikom ljubavlju uz dramu. Prva njegova dramatska djela »Die Räuber«, »Fiesco«, »Kabale und Liebe« odavaju još jasno burnu strast, koja je tada zaokupljala njegov duh. No u »Don Carlosu« pokaza se već dotjerana vještina pjesnikova, koji se je sada već smirio. Povjesne i filozofijsko-estetičke radnje (povijest ustanka u Nizozemskoj, povijest tridesetogodišnjega rata, o naivnom i sentimentalnom pjesništvu) bijahu mu kao priprava za poznije, i po sadržaju i po formi savršene drame: »Wallenstein«, »Maria Stuart«, »die Jungfrau von Orleans«, »die Braut von Messina« i »Wilhelm Tell«. Tako isto ispjeva Schiller vrsne romance i balade. Osobito mu je divna pjesma »Das Lied von der Glocke«. Schiller umre god. 1805.

Dramatski rad Götheov i Schillerov obodri silu nasljedovačâ i suvremenih kazališnih pisaca, od kojih su najpoznatiji Iffland († 1814.) i Kotzebue († 1819.). Jednako stade velik broj pjesnika raditi oko romana, udarivši gdjegdje novim pravcem, poimence humorističnim. Najodličniji pisac humorističnih romana bijaše Jean Paul Fridrik Richter († 1825.).

Posebnu znamenitost steče romantička škola, koja cvjetaše prvih decenija XIX. stoljeća. Ona naime nastojaše približiti poetički srednji vijek novomu tim, što je obrađivala predmete srednjega vijeka, i što je kršćanskomu elementu u pjesništvu vratila prijašnju znamenitost; baš to su bila oba velika pjesnika zanemarila. Osim toga polagaše romantička škola veliku vrijednost u savršenu formu. Vođe te škole bijahu: Novalis (Fridrik Hardenberg † 1801.), August Vilim Schlegel († 1845.) i brat mu Fridrik († 1829.); zatim Tieck († 1853.). Romanticima jesu srodni Uhland († 1862.) i Rückert († 1866.). Odlučan protivnik romantikâ bijaše grof Platen († 1835.), pravi vještak u porabi pjesničkih oblika. — U novije doba proslaviše se kao pjesnici: Heine († 1856.), Lenau († 1850.), Anastasius Grün (grof Auersperg † 1876.), Grillparzer († 1872.), Freiligrath († 1876.) Geibel († 1884.), Halm (Freiherr von Münch-Bellinghausen † 1871.) i Hamerling († 1889.).

Romanom i novelom bavili su se uspješno Auerbach († 1882.), dva Austrijanca: Stifter († 1868.) i Sealsfield († 1864.), zatim Gustav Freytag († 1895.), Spielhagen, Pavao Heyse, Viktor Scheffel, Juraj Ebers i drugi. Između mlađih dramatičara ističu se Sudermann i Gerhard Hauptmann (»Tkalci«).

(Švedska i danska.) U švedskoj književnosti proslavio se je biskup Tegnér († 1846.) kao lirik i epik, a u danskoj Andersen († 1875.) svojim pričama.

3. Književnost slavenskih naroda.

(Češka.) Češka književnost stade cvasti, kad su u Češkoj počeli u drugoj polovici XV. stoljeća marljivo učiti stare grčke i rimske pisce. Pjesništvo se međutim ne obrađivaše isprva s velikim uspjehom, te su stoga prozaičke tvorevine svakako više vrijedne. Spisi Moravljanina Ivana Blahoslava smatraju se i danas za uzor češke proze. Doba, u koje je on živio i pisao, zove se Veleslavinovo, jer je tada radio s odličnim uspjehom na polju češke književnosti Daniel Adam iz Veleslavina (1545.—1599.) zajedno sa svojim drugovima, koji su obrađivali sve struke znanosti, a najslavnije im je djelo Kralička biblija, koju su češka braća prevela jezikom tako uzornim, da je nijedno drugo djelo do danas nije natkrililo. Poslije toga »zlatnoga vijeka« nastupi nakon bitke na Bijeloj Gori (1620.) za češku književnost vrlo nepovoljna promjena. Mnogi između najznatnijih u narodu muževa moradoše tada ostaviti zemlju, kao što su učinili glavni pisci Ivan Amos Komenský († 1672.) i Pavao Skála. Češke knjige biše kao krivovjerne spaljene, te se dugo ne mogaše što drugo i bolje narodu pružiti. Uslijed svega toga poče padati sav duševni život narodni, a s njim i jezik i knjiga. To se padanje stade pokazivati prema koncu XVIII. stoljeća u takovoj mjeri, da se je već činilo, da će češke književnosti sasvim nestati. Velika pogibao zaprijeti češkomu jeziku i stoga, što je car Josip II. mjesto njega uvodio njemački jezik u urede i škole; no baš i s te pogibli rodi se spas. Našlo se naime muževa, duhom i srcem velikih, koji su sve svoje sile uložili, da svoj jezik spasu i opet podignu. Tako svanu opet ljepše doba češkoj knjizi.

Josip Dobrovsky (1753.—1829.), premda nije sam češki pisao, učinio je najviše, da se češki jezik očisti i otrijebi; tako isto ustanovi on pravila stihotvorstvu, premda sam nije bio pjesnikom. Među pjesnicima toga vremena zauzima prvo mjesto Ivan Kollár (1793.—1852.) po velikom utjecanju na narod, koje je poteklo od njegova pjesmotvora »Slávy Dcera«. Gotovo u isto doba s Kollárom pojavi se Fr. Čelakovský († 1852.), koji je najveću zaslugu stekao tim, što je svratio pozornost pjesnikâ na narodno pjesništvo kao najbistriji izvor pjesničke snage. Domala pojavi se znatan broj pjesnika (Erben, Hálek); a i za romane, pripovijetke i novele nađe se vrsnih pisaca. U isto vrijeme s pjesništvom stade se iznova dizati i proza, a jezik se narodni upotrebljavaše sada već i za predmete najviše nauke. Na povjesničkom polju najznamenitija su dva djela: Šafařikove »Starožitnosti slovanské« i Palackoga »Dějiny národu českého«. Od novijih spisatelja čeških osobito se odlikuju Ivan Neruda († 1891.) Jaroslav Vrchlický, Svatopluk Čech, Bozděch († 1889.), Heyduk, Alois Jirásek i I. S. Machar.

(Ruska.) Ruska se književnost stade bujnije i svestranije razvijati tek za cara Petra Velikoga (građanska ćirilica). Prije njega ni ne bijaše prave svjetovne književnosti (8. veljače 1724. osnovao je Petar akademiju znanosti u Petrogradu). Za prvih Petrovih nasljednika proslavio se je Mihajlo Lomonosov († 1765.), poimence svojim odama i didaktičkim pjesmama (o porabi stakla). — Što se je za vladanja Petra Velikoga započelo, to se je kasnije za Katarine II. još s većim uspjehom nastavilo. Sama je carica svojim primjerom budila ljubav za književnost, pozivala vrsne ljude na književni rad i osnivala zavode, bez kojih ne može književnost napredovati (vidi str. 171.). Tada se stalo raditi i oko raznih znanosti; od umjetnog pjesništva najbolje procvate lirika, kojoj je na čelu Gavr. Rom. Deržavin († 1816.), pjesnik poletnih oda. Od dramatikâ spomena su vrijedni Sumarokov, Knjažnin († 1791.), Fon Vizin († 1792.).

U najnovije doba ruske književnosti, koje se počinje s XIX. stoljećem, napredova Rusija znatno u obrazovanosti. Književni rad razgrani se po čitavoj zemlji, osobito pak po onim

mjestima, u kojima bijaše koje više učilište. Znanstvena istraživanja, podupirana od vlade i od pojedinaca, zahvatiše sve struke ljudskoga znanja; pjesništvo pak krenu napokon stazom samostalnom i narodnom, na koju ga je Puškin svratio. U znanstvenoj književnosti najbogatije je historičko polje, na kojem je prvi stao raditi Nik. Mih. Karamzin († 1826.), a rad njegov nastavili su Ustrjalov, Pogodin, Solovjev, Kostomarov i dr. — U umjetnom pjesništvu najnovijega doba izmjenjuju se tri smjera. Najprije se pjesnici povode za francuskim uzorima (Krilov † 1844.), zatim nasljeduju njemačke romantike (V. Žukovskij † 1852.), dok naposljetku ne zaredaše oni pjesnici, koji ne traže svojih ideala u uzorima stranih naroda, nego crpu svoje predmete iz živoga vrela narodnoga života ruskoga. Na čelu tim pjesnicima stoji Aleksandar Sergejević Puškin (1799.—1837.). On je velik epski pjesnik; najznamenitija su njegova djela: Eugenije Onjegin, Poltava, Bahčisarajski vodomet, Kavkaski sužanj, Braća razbojnici, Ruslan i Ludmila, Boris Godunov (u dramatskom obliku). Znameniti su još i njegovi prozaički spisi, poimence pripovijesti (Kapetanova kći i dr.) i historičke crte. Od suvremenikâ i nasljednika Puškinovih odlikuju se lirsko-epski pjesnici: Ler montov († 1841. »Junak našeg doba«), zatim Homjakov, Nekrasov, Nikitin († 1861.), Majkov, Tjučev, Mej i dr. Vrijedni su spomena i neki dramatičari, koji su zaređali iza Gribojedova; najznamenitiji je A. Ostrovski.

Nikola Gogol (1809.—1852.) bavio se je također dramom (Revizor); no mnogo znamenitiji je njegov rad na polju romana. On je ruskom romanu podao realistični smjer (»Mrtve duše«), po kojemu se je ruska literatura stala uspješno takmiti s ostalim svjetskim literaturama. Razvitku realističkoga romana u Rusâ znatno je pripomogao i kritičar V. G. Bêlinskij († 1848.). Najznamenitiji ruski romanopisci i pripovjedači za Gogola i poslije njega jesu ovi: Dostojevskij († 1881.), Turgenjev († 1883.), Gončarov, Pisemskij, Uspenskij, Lav Tolstoj (grof * 1828.), Ščedrin (Saltikov), a u najnovije doba Čehov i Gorkij.

(Poljska.) Poljska književnost proživje svoje zlatno doba za posljednja dva Jagelovića i za njihovih prvih nasljednika (1506.—1622.). Ocem poljskoga pjesništva smatra

se N. Rej († 1569.); no poljski jezik podiže na stupanj savršenosti istom Jan Kochanowski († 1584.). Nekoje njegove pjesme nadvisuju pjesničkim poletom i klasičkom dikcijom sve njegove suvremenike (izuzev Ariosta i Tassa). Najveći govornik i najveći prozaik toga zlatnoga vijeka bijaše Petar Skarga († 1612.). Poslije toga cvjetanja poljske književnosti slijedilo je vrijeme, u koje je književnost sve dublje padala i sve više gubila od svoje cijene (1622.—1760.). U polovici 18. stoljeća poljska se književnost opet preporodi, i to takovim načinom, da je u njoj imao isprva premoć francusko-klasički ukus. Uz pjesništvo najviše oživje pisanje povijesti u doba Stanislava Poniatovskoga. Tek iza god. 1820. poče se pomalo rušiti pseudo-klasicizam francuski, koji je doslije vladao u poljskoj književnosti, te ona procvate na narodnom temelju. Odlučni prevrat, koji se je u tom zbio, pođe iz Vilna, gdje se je bila stvorila litavska škola, kojoj je bio kolovođa Adam Mickiewicz (1798.—1855.). Mickiewicz je najsvjetlija zvijezda među poljskim pjesnicima, a ujedno najveći pjesnik slavenskoga svijeta. On napisa prekrasne balade, sonete (krimske), Dziadi; no najznatnije su mu epske pjesme: Konrad Wallenrod (1828.) i Pan Tadeusz (1834.). Uslijed poljske revolucije god. 1830. poče ponovo padati poljska književnost te se je gojila samo u inozemstvu, dok se nije opet oporavila u svojoj domovini. Mickiewiczeva vila slavila je sada svoju potpunu pobjedu; a osim njega pjevahu izvrsnim načinom i drugi što stariji, što noviji pjesnici (Krasiński, Słowacki, Lenartowicz; dramatičari grof Aleksandar Fredro, Korzeniowski, Bałucki i dr.). U romanu i noveli odlikova se Czajkowski, poslije pak osobito plodni Kraszewski (1812.—1887.) i njegovi nasljednici Sienkiewicz, Boleslav Prus (Głowacki), Žeromski i dr.

(Hrvatska i srpska.) Prava hrvatska svjetska književnost zametnu se u Dalmaciji, budući da je tu na jugu blagotvorno djelovao vijek humanizma. Narodna se svijest probudi, muževi, koji su slovili kao latinski i talijanski pjesnici, uzeše sada hrvatski pjevati. U tom ide u drugoj polovici XV. stoljeća prva i najveća slava gradove Spljet i Dubrovnik. (U Spljetu Marko Marulić, 1450.—1524.; u Dubrovniku

Šiško Menčetić i Đore Držić, a poslije njih mnogo drugih.) Nabrzo priznaše Dubrovniku prvenstvo u pjesničkoj umjetnosti i ostali gradovi dalmatinski. Ondje pak pjevahu: M. Vetranić Čavčić (1482.—1576.), Čubranović, Nalješković, Držić i drugi. Mavro Vetranić može se s pravom nazvati glavom pjesnikâ toga starijega vremena. Pjesnikâ bijaše međutim i po drugim gradovima, tako na Hvaru Hanibal Lučić († 1553.), i za njim Petar Hektorović (1487.—1572.). Svi su ti pjesnici zavisni duševno od Italije; jezik im je isprva čakavski, a XVI. vijeka dolazi do gospodstva štokavština. Prijelaz k pravim dubrovačkim klasicima čine dva pjesnika: Dinko Ranjina i Dinko Zlatarić (1556.—1607.); u drugoj polovini XVI. stoljeća pak i na početku XVII. pope se hrvatsko pjesništvo u Dubrovniku na vrhunac svoje slave. Naročito ga podiže Ivan Franjin Gundulić (r. 1588. † 1638.), osobito svojom epopejom »Osman«. Gunduliću je nesamo po vremenu, nego i po duševnoj veličini srodan Junije Palmotić (1606.—1657.). U tome cvijetu ne održa se međutim dugo književnost dalmatinska, nego već svršetkom XVII. stoljeća stade padati. Ignjat Đorđić († 1737.) još je nastojao, da pjesništvo opet uzdigne do Gundulićeve visine; ali pjesnici, koji su iza njega slijedili, zaostaše daleko za njim. U to doba propadanja pojavi se Andrija Kačić-Miošić († 1760.), koji je sastavljao pjesme, koje su svojim prostonarodnim oblikom i historičkim sadržajem najdublje prodrle u sav narod, najprije po Dalmaciji, a zatim i po Hrvatskoj i po Slavoniji. U to doba stupa na književno polje i Slavonija, koja je prije kroz stoljeća stenjala pod turskim jarmom; ondje djelovahu: Antun Kanižlić († 1777.), Vid Došen, Mat. Antun Relković († 1800.) i dr.

Kod Hrvatâ, koji govore kajkavskim narječjem, nema književnoga rada sve do XVI. stoljeća. Tada mu pak dade povoda nastojanje, da se Lutherova nauka i među tima Hrvatima udomi. Amo spada A. Vramec († 1587.) sa svojom kronikom i postilom, biskup Petretić sa svojim evanđelistarom, dalje Belostenec i Jambrešić, koji su sastavljali rječnike. Napokon se može ovamo uvrstiti i ban Petar Zrinski († 1671.), koji je na hrvatski jezik preveo brata svoga »Adrijanskoga mora Sirenu«, i Pavao Vitezović, od koga imamo

kroniku i »Oddiljenje Sigetsko«. Kajkavski se je pisalo još u prošlome stoljeću (Lovrenčić, Mikloušić i drugi); no sada je toga pisanja sasvim nestalo (smrću Kristijanovićevom).

Na srpskoj strani vladaše dugo mrtva tišina u pogledu književnoga rada. Tek nakon seobe Srba u Srijem i Ugarsku uskrsnu i njihova književnost. Jezik međutim, kojim se piše u toj preporođenoj književnosti, nije još narodni jezik, nego neka smjesa. Dositije Obradović († 1811.) bijaše prvi, koji je odlučio podići narodni jezik na čast književnoga, no te lijepe zadaće nije kraju priveo; to je pošlo za rukom tek njegovim nasljednicima, poglavito Vuku Karadžiću (1787.—1864.). Izdavši Vuk narodne pjesme, slovnicu i rječnik, ustanovi konačno jedan općeniti književni jezik, i na tu čast podiže južno ili hercegovačko narječje ijekavskoga izgovora. Budući da su i Hrvati gotovo u isto doba prigrlili nastojanjem Ljudevita Gaja († 1872.) i njegovih drugova i prijatelja štokavsko narječje za književno, nema sada između njih i Srba nikakve razlike osim jedinoga pisma.

U najnovije doba odlikovaše se kao pjesnici: vladika Petar II. Petrović Njegoš († 1851.), Ivan Mažuranić († 1890.), Stanko Vraz (1851.), Petar Preradović († 1872.), August Šenoa († 1881.), Zmaj Jovan-Jovanović († 1904.) i mnogi drugi. Na polju znanosti snaša se s osobitom revnošću blago narodnoga jezika, ispituje se narodna prošlost, izučava se narodni jezik i njegovi zakoni, a napokon se nalazi poslenikâ, koji nastoje i oko drugih grana znanosti, u čemu su poglavitom pomoći učena društva i sveučilišta (u Beogradu i Zagrebu).

§ 98. Umjetnosti.

Još u 15. stoljeću promijeni se smjer umjetnostima, te one ostaviše put, kojim su išle u srednjem vijeku. Kad se naime u Italiji stadoše zanimati za klasičnu starinu grčku i rimsku, počeše također s velikom revnošću proučavati umjetnička djela Grkâ i Rimljana. Spoznavši pak, koliko vrijede te umjetnine, proglasiše ih uzornima te pregnuše, da prema njima izvode novija djela. To se doba preporoda staroklasične umjetnosti zove vijek renaissance.

1. Graditeljstvo.

Renaissanca doimaše se svih grana umjetnosti, ali najviše graditeljstva, gdjeno stadoše u prvi mah nasljedovati starorimske uzore. Novi građevni slog imade antikne konstrukcije i dekoracije, naročito pak upotrebljava često stupove i lukove (mjesto raznih greda). Kod gradnje crkvî prihvatila je renaissanca novi građevni oblik, naime centralni. Crkve romanskoga i gotskoga sloga imadu oblik duguljastoga križa, centralne građevinè nasuprot imadu više oblik četvorine (kvadrata). Srednji dio takve građevine, presvođen obično visokim kubetom, ističe se nad ostalim dijelovima, koji ga opasuju (obično kapelice).

(Renissanca u Italiji.) U Italiji se najprije razvi novi smjer u graditeljstvu, budući da se nije nigdje toliko gradilo kao ondje. Gradovi se upravo natjecahu podižući što sjajnije zgrade i ne žaleći nikakovih žrtava, da ukrase svoje ulice i trgove; brojni opet vladari i vladarići nastojahu veličanstvenim građevinama uzdržavati i proslaviti svoje vladanje. Naposljetku odlikovahu se i neke pape, kao Nikola V. († 1455.), Julije II. († 1513.) i Leo X. († 1521.) svojom osobitom ljubavi za graditeljstvo. Tako je talijanske graditelje u vijeku renaissance zapala velika zadaća, da zadovolje tolikim zahtjevima privatnoga i javnoga, svjetovnoga i duhovnoga života.

Začetnik prve periode renaissance (rane renaissance) jest Filippo Brunellesco (1377.—1446.), koji je mnogo godina svoga života proučavao stare spomenike, te je starinski način građenja opet uskrisio, kad je dograđivao kube stolne crkve u Firenci. Pravo se usavrši renaissanca u 16. stoljeću (kasna renaissanca), a najznamenitiji zastupnici njezini jesu: Bramante (1444.—1514.) i slavni umjetnik Michelangelo Buonarotti, koji se je prodičio u svima granama umjetnosti (vidi str. 18.). Glavno djelo Bramantovo je palača Cancellarije u Rimu. Najznamenitije djelo Michelangelovo je nastavak gradnje Petrove crkve, koju bijaše započeo Bramante. No ni Michelangelo ne svrši toga djela; iza njegove smrti sagradiše svod po njegovoj osnovi, a tek u 17. stoljeću dogotoviše čitavu

crkvu. Slika 1. prikazuje Petrovu crkvu; slika 2. pak prednji dio (pročelje) te divne zgrade s ogromnim kolonadama, koje okružuju trg i uveličavaju zgradu.

I Rafael Santi (vidi str. 18.) bavio se je graditeljstvom. On sagradi uz drugo i palaču Pandolfini u Firenci.

(Renaissanca u Francuskoj.) Izvan Italije morade se renaissanca još duže vremena boriti s gotskim slogom; zato su i mnoge zgrade, koje u to doba borbe nastadoše, čudna mješavina obaju slogova. Najprije održi renaissanca pobjedu u Francuskoj, i to s pomoću kraljeva Karla VIII. i Ljudevita XII., naročito pak Franja I. Budući da su baš vladari podali nov smjer gra-

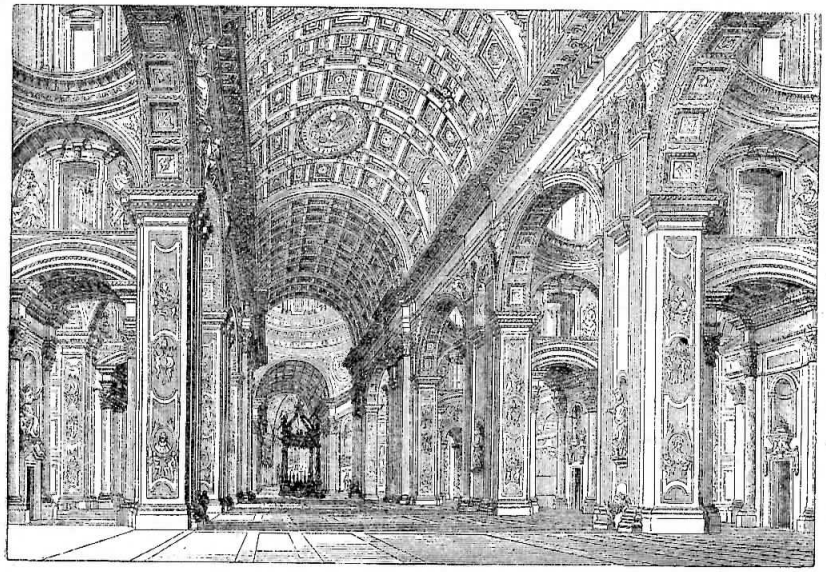

Slika 1. Crkva sv. Petra u Rimu. (Iznutra.)

diteljstvu, služilo je ono jedino njihovim interesima, naročito pak zato, da sjajno ukrasi njihov dvor. Brojni zamci i dvorci kraljevski i visokoga plemstva gradili su se u slogu renaissance, ili su se po tome slogu preinačivali; u gradovima pak držali su se još dugo staroga sloga, a jednako su se i crkve kroz čitavo 16. stoljeće podizale u gotskom slogu. Najviše zgrada podigao je Franjo I. On je ili sasvim ili bar djelomice izgradio zamke

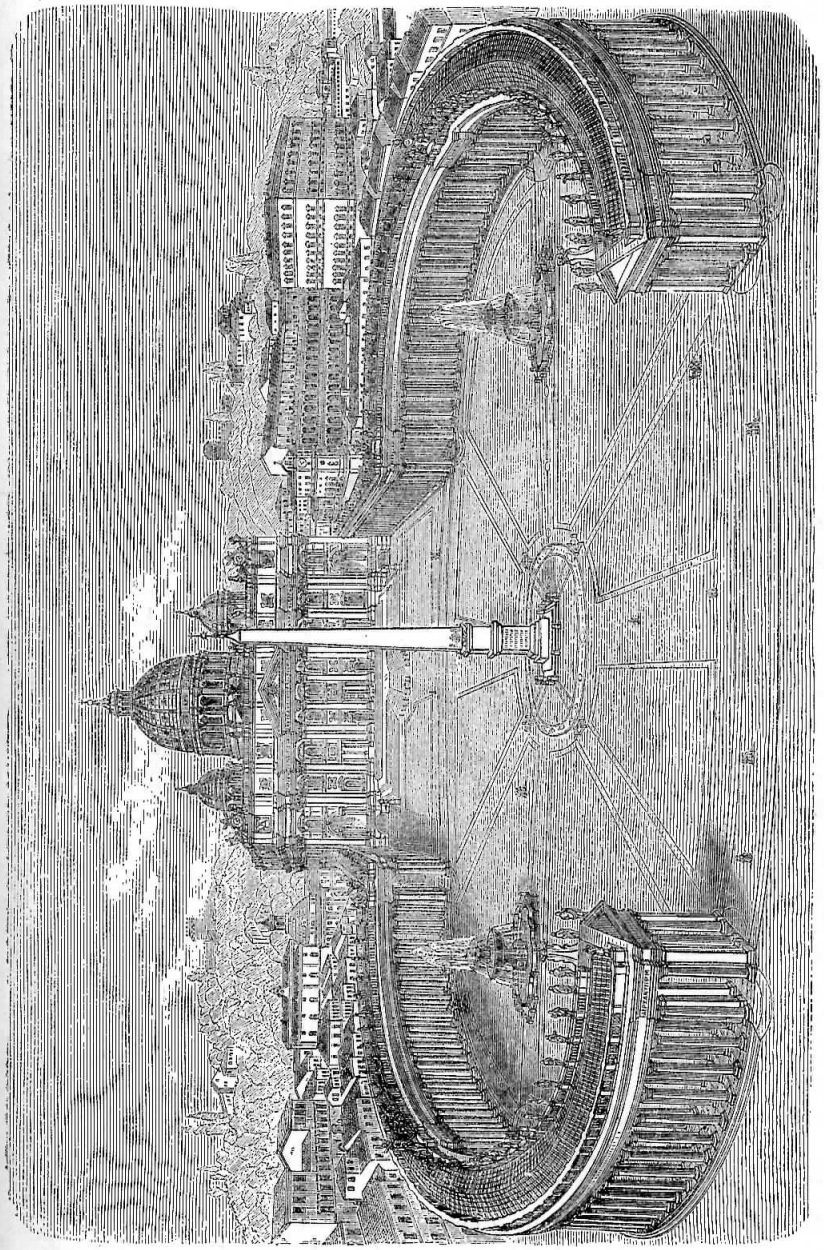

Slika 2. Pročelje crkve sv. Petra u Rimu zajedno s kolonadama.

i dvorce: Blois, Chambord, Boulogne (Madrid), Fontainebleau, Villers-Coteret, St. Germain-en-Laye, Chalvau i dr. — Florimund Robertet, ministar Franja I., podigao je zamak Bury, a kardinal Juraj Amboise, ministar kralja Ljudevita XII., sagradio je dvorac Gaillon. Najslavniji francuski graditelji potonjega doba jesu: 1. Pierre Lescot († 1578.), koji je rukovodio gradnju Louvra, kad ga je Franjo I. stao podizati. Slika 3. prikazuje dvorišnu façadu te palače, koju su u najnovije doba svom pomnjom obnovili. 2. Jacques Androuet du Cerceau († 1585.); on je po svoj prilici sagradio zamak Verneuil, koji se ubraja među najveličanstvenija djela francuske renaissance. Du Cerceau kao što i 3. De l' Orme († 1570.) znameniti su također kao spisatelji o arhitekturi. De l' Orme počeo je graditi Tuilerije, koje međutim ne biše dovršene po njegovoj osnovi.

(Renaissanca u Španiji.) Utjecaj renaissance na graditeljstvo španjolsko odaje osobita pomnja, koju su ulagali u vanjsku dekoraciju građevinâ. Dvorišta palačâ i samostanâ, koji su sagrađeni na početku 16. stoljeća, odlikuju se napravom, koja se gotovo natječe s nakitom dvorišta u Alhambri, premda finoćom i ljupkošću mnogo zaostaje za maurskim djelima. U polovici 16. stoljeća gubi se taj sjaj; španjolske građevine odlikuju se doduše još uvijek bogatom dekoracijom, ali se ipak približuju jednostavnim oblicima talijanske renaissance. Primjer toga potonjega smjera jest kapela novih kraljeva u stolnoj crkvi u Toledu, koja je dovršena godine 1546. I ogromni samostan Escurial (slika 4.), što ga je podigao kralj Filip II., sagrađen je u slogu renaissance.

(Renaissanca u Njemačkoj.) U Njemačkoj održa se gotski slog gotovo kroz čitavo 16. stoljeće. Renaissanca stade najprije otimati mah, kad se je za Ferdinanda I. gradila belvederska dvorana na Hradčanima u Pragu. Poslije podignuti Otto-Heinrichsbau heidelberškoga grada (1556.—1559.) pravi je uzor bujne i kićene renaissance. Diže se na tri sprata, te imade izvana stubište. Kako su knezovi srednje i južne Njemačke ljubili sjaj i raskoš, natjecahu se među sobom podižući nove dvore i pregrađujući stare građevine u slogu renaissance. A i kod gradnje vijećnicâ u južnoj Njemačkoj prevlada taj slog. Znamenit je »Zwinger« u Dražđanima (Dresden), koji je zamislio Daniel Poppelmann (1662.—1734.); zapadni paviljon prikazuje slika 5.

(Renaissanca u Engleskoj.) Engleska prianjaše u novome vijeku najdulje gotskomu slogu, tako da ga ondje ni do najnovijega doba nije sasvim nestalo. Kad su stoga Englezi upoznavali renaissancu, ne mogaše ona sasvim obladati, nego se razvi neki

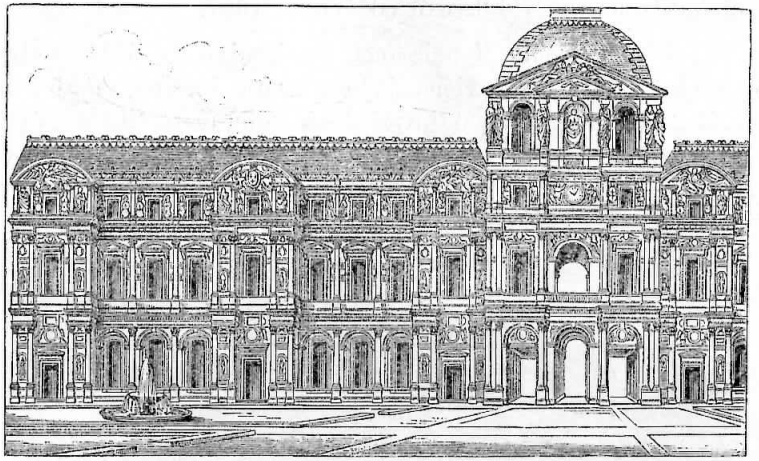

Slika 3. Louvre (dvorišna façada).

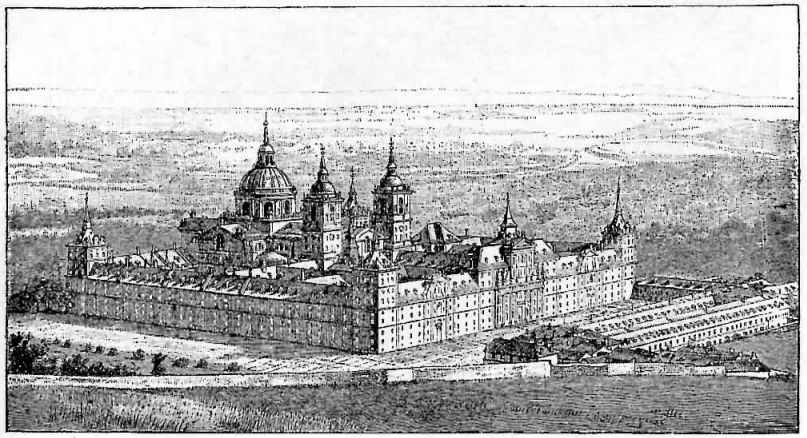

Slika 4. Samostan Escurial u Španjolskoj.

mješoviti slog, koji djelomice opominje na gotski stil, a djelomice na renaissancu. Najljepše zgrade, sagrađene u tome mje-

šovitome slogu, jesu palače. Osobito lijepa palača te vrsti je Wollaston-House, koja se je počela graditi godine 1580., zatim Holland-House u Middlesexu od godine 1607.

(Barokni slog.) Renaissancu zamijeni u 17. i 18. stoljeću b a r o k n i slog. Simetrična jednostavnost i stroga umjerenost renaissance ne ugađaše poznijoj dobi, koja je tražila u gradnji

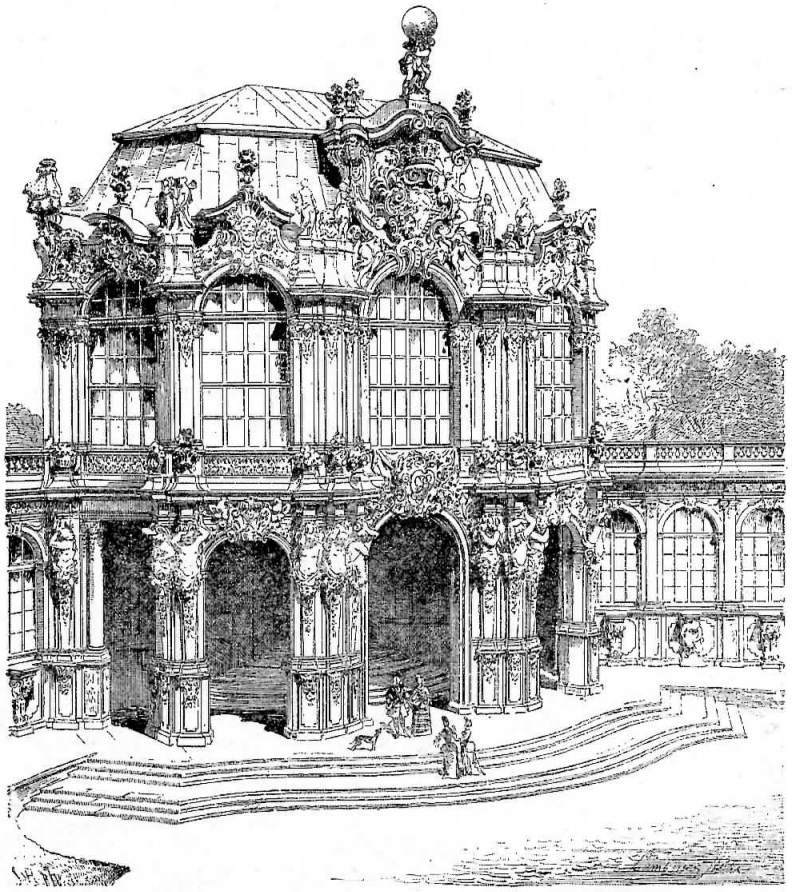

Slika 5. Zapadni paviljon „Zwingera" u Dražđanima.

ogromnost, zatim neočekivane perspektivne dosjetke i napokon množenje raznih dijelova navlastito gomilanjem dekorativnih stu-

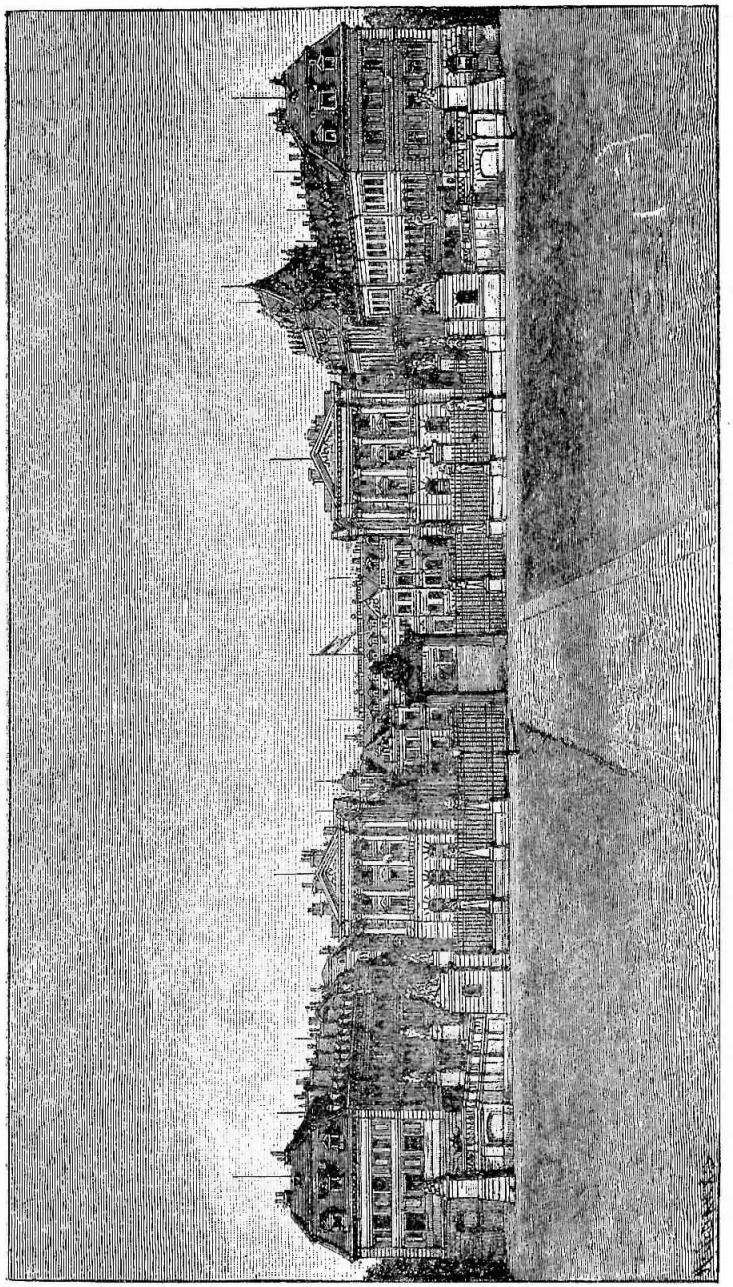

Slika 6. Kraljevski dvori u Versaillesu.

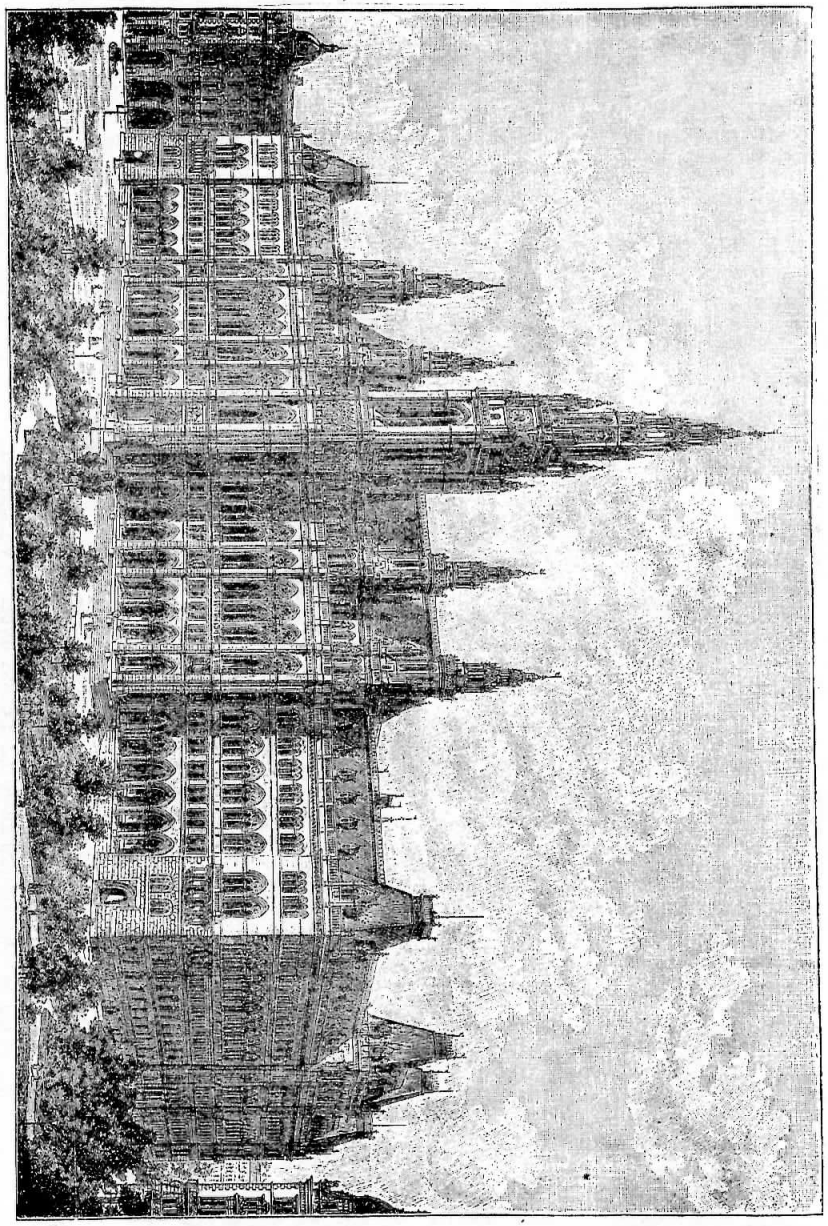

Slika 7. Gradska vijećnica u Beču.

pova i namještanjem pilastrâ. Do kraja dotjerani barokni slog zove se rokoko (rococo). U tom je slogu podigao Ljudevit XIV. glasovite svoje dvore u Versaillesu. (Slika 6.) Vidi još str. 105.—106.

(Novo doba.) U 19. stoljeću prevlada opet u graditeljstvu, kao i u svim drugim granama umjetnosti, plemenitiji i finiji ukus, kojemu bi položen osnov obnovljenim proučavanjem starih uzora i nasljedovanjem svih mogućih slogova počev od starogrčkoga do baroknoga. Među znamenitije građevne spomenike gotskoga sloga u novo doba ubraja se vijećnica u Beču od F.

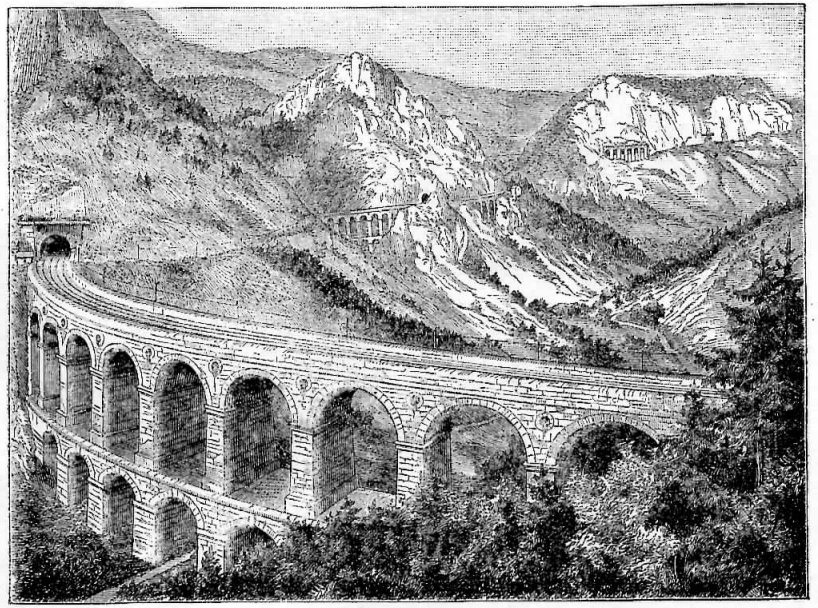

Slika 8. Željeznica preko Semmeringa.

Schmidta († 1891.), koju prikazuje slika 7. Uz palače i crkve, štono se podižu u najnovije doba, zapremaju odlično mjesto još i korisne gradnje (željeznice, mostovi, kanali, tuneli). Dugo se je svijet u tome pogledu divio Rimljanima, njihovim ogromnim mostovima, na pr. mostu preko Dunava u Daciji, a naročito njihovim cestama, kao što je na pr. Via Appia. Tima se gradnjama uspoređuju jedino egipatske piramide

i hramovi, kao i indijski hramovi u spiljama. Dandanas te gradnje nijesu više najogromnija djela u graditeljstvu; njih kud i kamo natkriljuju gradnje naših željeznica, koje se počinju širiti po čitavom svijetu. Koliko je samo marljivosti i vještine trebalo, kad se je gradila željeznica preko Semmeringa (slika 8.), a koliko je napora stajalo, da se sagrade mostovi preko brzih i širokih rijeka! Most preko slapa Niagare (slika 9.), most Britannia-tunnel preko morske užine Menai (između Walesa i otoka Anglesea), napokon današnje gradnje lukâ kud i kamo natkriljuju stare vodovode. Naročito su znamenite velike i tegotne gradnje raznih tunela, na pr. tunel ispod Themse u Londonu, podzemna željeznica u Londonu, prokop Mont-Cenisa i drugo.

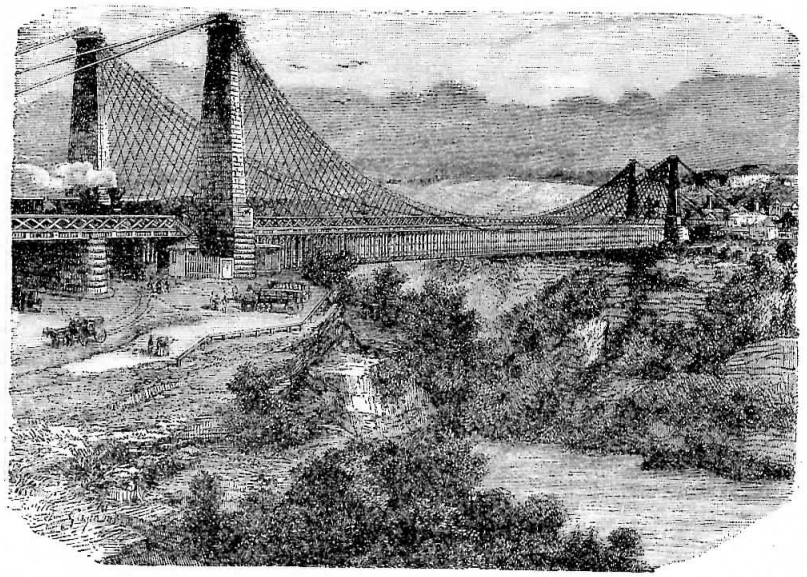

Slika 9. Most preko slapa Niagare.

Najnovije doba nema posebnoga građevnoga sloga, nego se nastoji, da se stečevine sviju vijekova i naroda zgodno upotrijebe. Neki su graditelji stali nasljedovati starogrčke uzore, kao poimence njemački umjetnici Fridrik Schinkel (1781. do 1841.), koji je gradio u Berlinu, i Leo Klenze (1787. do

1864.), koji je svojim gradnjama ukrasio München (Monakov). Od graditeljâ u Beču proslaviše se H. Ferstel († 1883.) i Teofil Hansen (1813.—1891.), koji je sagradio parlament u Beču.

2. Kiparstvo.

Cvjetanju kiparstva na početku novoga vijeka bijaše prokrčio put Lorenzo Ghiberti († 1455.), koji se je prvi otresao sredovječnih tradicija i stao izučavati stare uzore. Najviše i najdublje međutim doimaše se svega kiparstva Michelangelo, koji je dublje uronio u antiknu umjetnost. On je tako moćno utjecao na svoje vršnjake, da je pri smrti svojoj ostavio za sobom samo nasljedovatelje. Znameniti kipari onoga vijeka bijahu još Bandinelli († 1560.) i Begarelli († 1565.). Na polju plastike proslavio se je također vrsni zlatar Benvenuto Cellini († 1572.), učenik Michelangelov.

U poznije doba stade kiparstvo propadati, te procvate iznova tek u 19. stoljeću tako, da je gotovo doseglo visinu staroga vijeka. Najviše se je odlikovao Antonio Canova († 1822.), a za njim Danac Bartel Thorwaldsen (1770.—1744.).

Između kiparâ 19. stoljeća ističu se: Nijemci H. Dannecker († 1841.), R. I. G. Schadow († 1850.), Chr. Rauch († 1857.), Fr. Dracke († 1882.), E. Hähnel († 1891.), A. Dom. Fernkorn († 1878., u Zagrebu njegov spomenik Jelačića bana i kip sv. Jurja); Francuzi F. Jos. Bosio († 1845.), James Pradier († 1852.), Fr. Rude († 1855.), David d' Angers († 1856.), Jean Bapt. Carpeaux († 1875.); — Englezi John Flaxman († 1826.), J. Gibson († 1866.); — Talijani Pietro Tenerani († 1869.), Pio Fedi, Giovanni Dupre, Vicenzo Vela; — Hrvat Ivan Rendić i dr.

3. Slikarstvo.

U slikarstvu nadilaze djela novoga vijeka sve tvorevine predašnjih vremena. Pošto su već u 15. stoljeću tako u Italiji kao u Nizozemskoj pojedini umjetnici novim izumima (uljene boje) i svojom velikom nadarenošću stvorili upravo vrsnih djela,

slavilo je slikarstvo napokon u 16. stoljeću najveće slavlje, i to naročito u Italiji za vladanja umnoga pape Leona X., koji je umjetnosti poimao i uvelike cijenio. U svim većim gradovima talijanskim pojaviše se zasebne slikarske škole, koje su smjerom svojih začetnika sveđer napredovale. Jedna takva škola bijaše firentinska, koju Michelangelo podiže na vrhunac slave i sjaja. Rimsku školu usavrši opet Rafaele Santi (vidi str. 18.). Mletačka škola podiže se na svoj vršak za Tiziana († 1576.), kojega portreti odišu pravim životom, i za Pavla Veronesa († 1588.), koji se odlikuje osobitim koloritom. — Lombardijsku školu proslavili su Lionardo da Vinci († 1519., posljednja večera) i Correggio († 1534., poklon pastirâ, skrušena Magdalena, frescoslike u Parmi). — Na početku 17. stoljeća procvate u Bologni eklektička škola, u kojoj su najsjajnije zvijezde Annibale Caracci († 1609.), Domenichino († 1641.) i Guido Reni († 1642.); u isti mah podigli su Caravaggio († 1609.) i Salvatore Rosa († 1673.) naturalističku školu do najveće visine.

Uporedo s Italijom cvjetalo je slikarstvo u Nizozemskoj i Njemačkoj. Djela nizozemskih i njemačkih slikara ne mogu se doduše takmiti s talijanskima; no zato se ipak odlikuju koje idealnim shvaćanjem, koje nježnom prostodušnošću.

Začetnicima nizozemske škole mogu se smatrati braća Hubert († 1426.) i Ivan van Eyck († 1445.). Otkad planu rat sa Španjolskom, lučili su se nizozemski slikari, naročito na polju historičkoga slikanja, na dvije škole: na brabantsku, u kojoj je mah oteo talijanski eklekticizam, i na holandsku, koja je udarila naturalističkim smjerom. Glava prve škole bijaše Petar Pavao Rubens († 1640.), kojega se slike odlikuju životom i lijepim koloritom; glava pak druge škole bijaše Rembrandt († 1669.), koji je majstorskim savršenstvom umio prikazivati polutamu. Rubensovoj školi pripada van Dyck († 1641.). Veće jedinstvo opstojaše između pristašâ brabantske i holandske škole, kad su slikali genre, krajeve i mrtve stvari (Stillleben), te se u tom pogledu mogu manje lučiti na dvije škole. Na polju nižega genre-a, gdje se prilike običnoga života prikazuju krupno i bezobzirno, odlikovahu se dva Teniersa

(otac i sin) i Adriaen Ostade († 1685.). Kao slikari krajeva i životinja poznati su Ruysdael († 1681.), Potter (1654.) i Wouwermann († 1668.).

Njemačka škola stupaše nekako sredinom između realizma nizozemskoga i idealizma talijanskoga. Slikar portretâ Hans Holbein mlađi († 1543.) uvede svojim »Mrtvačkim plesom« fantastičko-humorističku vrstu u njemačko slikarstvo. Ostale slike njegove odlikuju se dostojanstvenim oblikom i živahnim koloritom. Slikarstvo je najviše cvalo u Nürnbergu, gdje je postala posebna franačka škola. Toj školi pripada Albrecht Dürer (1471.—1528.). On je bio slikar i mjedorezac, te se je odlikovao bogatstvom idejâ i živahnom maštom. Luka Cranach († 1553.) raširi franačku školu u Saskoj.

U Španjolskoj podiže se slikarstvo u 16. i 17. stoljeću do velikoga stupnja. Velasquez († 1660.) slikao je divne portrete; no još je veći umjetnik Murillo († 1692.); u njegovim slikama sjaji se vjersko ushićenje, te takvo šta žarko i zanosno nije slikarstvo nikada stvorilo. — U Francuzâ proslavili su se najviše slikari krajeva Nicolas Poussin († 1665.) i Claude Lorrain († 1682.); a u Engleskoj, gdje se je slikarstvo najkasnije razvilo, istakao se je W. Hogarth († 1764.) svojim satiričkim i humorističkim prikazivanjem.

Upravo veličanstveno stalo se je slikarstvo iznova razvijati u XIX. stoljeću. Tomu razvoju mnogo su pridonijeli Nijemci po imenu Petar Cornelius († 1867.), Overbeck († 1869.), Schadow († 1868.), Schnorr († 1872.), Kaulbach († 1874.), Lessing (1880.), Piloty († 1886.), Hans Makart († 1884.), Gabriel Max i dr. Od francuskih slikara 19. stoljeća jesu najodličniji: Th. Géricault († 1824.), Eug. Delacroix (1863.), P. Delaroche († 1856.), Horace Vernet († 1863.), Jean Auguste Dominique Ingres († 1866.), I. L. E. Meissonier († 1891.), G. G. Courbet († 1877.) i dr.

Od slavenskih slikara najnovijega doba jesu na glasu: Česi Jar. Čermak († 1878.), V. Brožik, Poljaci J. Matejko († 1892.) i H. Siemiradzki, Rusi V. Vereščagin i Makovskij, Hrvati Nikola Mašić i Vlaho Bukovac.

§ 99. Trgovina i obrt.

(Trgovina.) Otkrićem morskoga puta u istočnu Indiju i Ameriku promijeniše se gotovo sasvim evropske trgovačke prilike. Dok se je prije tjerala najviše kopnena trgovina, prometne se ona sada u morsku trgovinu, a po tome stekoše veliku prednost one zemlje, koje se steru uz Atlantski ocean, dok su ostale u nutarnjem kopnu steruće se zemlje vrlo mnogo izgubile. Najteže osjetiše tu promjenu trgovački gradovi njemački (Hansestädte) i talijanske trgovačke republike. Osnivanjem naseobinâ postajaše promet tako s Azijom kao i s Amerikom sve živahniji, a proizvodi tih kontinenata raširiše se sve više po Evropi, što su ih jevtinije prodavali (kava, slador, čaj, mirodije i t. d.). Najveću korist od morske trgovine imala je u početku Portugalska, poslije slobodna Nizozemska, a napokon najvećim dijelom Engleska, koja se je već po svome položaju morala više baviti brodarenjem. U tome je ne zapriječiše mnogi ratovi, štono su se većinom na kopnu vodili. Kad je Napoleon pao, zavlada opći mir, i u to doba mira stade trgovina silno napredovati; no otad postade sjeveroamerička državna zadruga najmogućnijom takmicom Engleske.

Različnim obretima i ustanovama unaprijedi se trgovina sustavno. Među takove obrete valja ubrojiti osobito porabu pare kod brodova i željeznica, zatim brzojav (telegraf). Gotovo po svima oceanima plove sada parobrodi, a željeznice spajaju među sobom najznatnije i najudaljenije krajeve. K tomu dolaze različni trgovački ugovori, pak i to, što je carina ili umaljena ili sasvim ukinuta. Tim se je znatno olakotio opći promet i trgovina, a silno napredujući duh vremena teži za time, da se ukine svaka i posljednja zapreka trgovini.

(Obrtnost.) Jednakim korakom s trgovinom razvijaše se i napredovaše obrtnost. I tu je porabom strojeva nastao potpun prevrat u proizvođenju. Dok su naime prije obične ručne poslove obavljali majstori s pomoću svojih kalfa, mogu se sada sve one vrste obrta, gdje se veći dio posala obavlja strojem, jedino u tvornicama uspješno tjerati. To dade povoda postanju posebne vrste pučanstva, staleža naime radničkoga, kojega imade u Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj vrlo mnogo.

Naređeni od Napoleona I. zatvor kopna, premda je teško tištio trgovinu, ipak je urodio dobrim plodom, jer je znatno podigao obrtnost na kopnu, te ju učinio nezavisnijom i samostalnijom od Engleske. Za dalji razvitak obrtnosti mnogo uradiše u novije doba dionička društva, koja tjeraju s pomoću golemih kapitala, kakovih ni najbogatiji tvorničari ne mogu smoći, pojedine grane obrtnosti i s njima spojenu trgovinu.

Kronologijski pregled novoga vijeka.

I. Doba geografskih otkrića i reformacije.

Od otkrića Amerike do westfalskoga mira.
(1492.—1648.)

1492. **Amerika otkrita.**
1493.—1519. Car Maksimilijan.
1495. Vječni zemaljski mir. Zaveden komorni sud.
1498. Obreten morski put u istočnu Indiju.
1498.—1515. Ljudevit XII. u Francuskoj.
1499. Ljudevit XII. osvojio Milan.
1500. Cabral otkrio Braziliju.
1501. Francuzi i Španjolci osvojiše Napulj.
1505.—1598. Rurikovići u Rusiji.
1505.—1533. Vasilije III. Ivanović.
1506.—1548. Sigismund I. u Poljskoj.
1508. Cambrajska liga.
1509.—1547. Henrik VIII. u Engleskoj.
1511. Sveta liga, da se Francuzi protjeraju iz Italije.
1512. Njemačka se dijeli na deset okruga.
1513. Balboa otkrio Veliki ocean.
1515.—1547. Franjo I. u Francuskoj.
1515. Boj kod Marignana.
1517. **Luther. Početak reformacije.**
1519. Car Karlo V. 1519.—1556. († 1558.).
1519. Cortez osvojio Mexiko.
1519.—1522. Magelhaes prvi put oplovio zemlju.
1521. Državni sabor u Wormsu.
1521.—1526. Prvi rat Karla V. s Franjom I. francuskim.
1522. Dioba hapsburških zemalja (Ferdinand I.).

1523.—1560. Gustav Wasa.
1525. Seljački rat u Njemačkoj.
1525. Prusija postade svjetovnom vojvodinom.
1525. Boj kod Pavije. (Franjo I. zarobljen.)
1526. Pizzaro otkrio Peru, te ga poslije pokorio.
1526. **Boj kod Muhača.** Ferdinand I. postade kraljem u Češkoj i Ugarskoj. Osnutak austrijske monarhije.
1527. Hrvati izabraše na Cetinu Ferdinanda I. svojim kraljem.
1527.—1529. Drugi rat Karla V. s Franjom I.
1528. Turci osvojiše Jajce.
1529. Turci podsjedaju Beč. Sabor u Speyeru (protestanti).
1530. Državni sabor u Augsburgu (Augsburška vjeroispovijest).
1531. Umr'o Zwingli. Schmalkaldski savez.
1532. Sulejman II. bije Kisek.
1533.—1584. Ivan IV. Vasiljević Grozni u Rusiji.
1534.—1535. Anabaptisti u Münsteru.
1535. Karlo V. udara na Tunis.
1536.—1538. Treći rat Karla V. s Franjom I.
1540. Ivan Zapolja umr'o. Družba Isusovaca osnovana.
1541. Karlo V. udara na Algir.
1542.—1544. Četvrti rat između Karla V. i Franja I.
1545.—1563. **Crkveni sabor u Tridentu.**
1546.—1547. Schmalkaldski rat.
1547. Boj kod Mühlberga.
1547.—1559. Henrik II. u Francuskoj.
1548.—1572. Sigismund II. August u Poljskoj.
1552. Izbornik Mavro združio se s francuskim kraljem Henrikom II. i nahrupio u Tirolu na cara Karla V.
1552. Passovski ugovor.
1555. Vjerski mir u Augsburgu. (Reservatum ecclesiasticum.)
1556.—1598. **Filip II. u Španiji.**
1556.—1564. Car Ferdinand I.
1558. Karlo V. umr'o.
1558.—1603. Elizabeta u Engleskoj.
1559. Mir u Château-Cambresisu.

1559. Franjo II. u Francuskoj.
1560.—1574. Karlo IX. u Francuskoj.
1562. Početak ratova s Hugenotima u Francuskoj.
1564. Umr'o Calvin.
1564.—1576. Car Maksimilijan II.
1566. Smrt Nikole Zrinskoga pod Sigetom.
1567. Alba u Nizozemskoj.
1568. Hornes i Egmont pogubljeni.
1569. **Lublinska unija** između Poljske i Litve.
1570. Juraj Zrinski osnovao tiskaru u Nedelišću (M. Bučić).
1571. Boj kod Lepanta.
1572. Jagelovići izumrli; Poljska postala izbornom državom.
1572. **Bartolova noć.**
1574. Henrik III. u Francuskoj.
1574.—1586. Stjepan Batori u Poljskoj.
1576.—1612. Car Rudolf II.
1579. Sedam sjevernih pokrajina nizozemskih utanačilo utrechtsku uniju, te dvije godine zatim skinule s prijestolja Filipa II.
1581.—1640. Portugalska pod španjolskim vladanjem.
1581. Kozački ataman Jermak osvojio Sibiriju.
1582. Mir u Kivorovoj Gorici.
1587.—1668. Wasovci u Poljskoj.
1587. Marija Stuart izgubila glavu.
1588. Nepobjedljiva armada razasuta i razbita.
1589.—1610. **Henrik IV. Bourbonac.** (Sully.)
1596. Unija u Brestu.
1598.—1606. Boris Godunov i Lažni Dimitrije I.
1598. Nanteski edikt.
1598.—1621. Filip III. u Španjolskoj.
1603.—1625. Jakob I. u Engleskoj.
1605. Boj kod Kirchholma (Hodkievič).
1606. Mir u Žitva-Torogu i mir u Beču.
1606.—1610. Vasilije Šujski i Lažni Dimitrije II.
1608. Protestantska unija.
1609. Katolička liga. Majestat u Češkoj.
1610.—1613. Bescarje u Rusiji (patrijarh Hermogenes).
1610.—1643. Ljudevit XIII. u Francuskoj. Marija Medici.

1612.—1619. Car Matija.
1613.—1762. Romanovljeva porodica u Ruskoj.
1613.—1645. Mihajlo Feodorović Romanov u Ruskoj.
1618. Ustanak u Češkoj. **Početak tridesetogodišnjega rata.**
1619.—1637. Car Ferdinand II.
1620. Boj na Bijeloj gori.
1621. Osman II. pod Hoćimom.
1621.—1665. Filip IV. u Španjolskoj.
1624.—1642. **Kardinal Richelieu.**
1625.—1629. Danski rat.
1625.—1649. Karlo I. u Engleskoj.
1629. Mir u Lübecku (Bukovcu). Restitucionalni edikt.
1630. Sastanak izbornikâ u Regensburgu. Waldstein skinut. **Gustav Adolf** iskrcao se u Njemačkoj. Švedski rat (1630.—1635.).
1631. Magdeburg razoren. Boj kod Breitenfelda.
1632. Boj na Lechu. Gustav Adolf i Waldstein u taboru kod Nürnberga. Gustav Adolf poginuo kod Lützena.
1632.—1648. Vladislav IV. u Poljskoj.
1634. Waldstein u Hebu ubijen. Boj kod Nördlingena.
1635. Mir u Pragu.
1635.—1648. Švedsko-francuski rat.
1637.—1657. Car Ferdinand III.
1640. Portugalska se odmetnula od Španjolske. (Porodica Braganza.)
1640.—1688. Fridrik Vilim, veliki izbornik u Braniboru.
1643.—1715. **Ljudevit XIV.** u Francuskoj.
1643.—1661. Kardinal Mazarin.
1645.—1676. Aleksije Mihajlović u Rusiji.
1648. Buna Bogdana Hmeljnickoga.
1648. **Westfalski mir.**

II. Doba vladarskoga apsolutizma.

Od westfalskoga mira do francuske revolucije. (1648.—1789.)

1648.—1668. Ivan Kazimir u Poljskoj.
1649. Karlo I. u Engleskoj pogubljen.

1649.—1660. Republika u Engleskoj.
1652. Zavedoše liberum veto u Poljskoj.
1653.—1658. Oliver Cromwell, lordprotektor Engleske.
1645. Kristina, kraljica švedska, odriče se prijestolja na korist falcgrofa Karla Gustava Zweibrückenskoga.
1655.—1660. Švedsko-poljski rat.
1656. Trodnevni boj kod Varšave (Prage).
1657. Ugovor u Velavi, kojim je prestala poljska vlast nad Prusijom.
1658.—1705. Car Leopold I.
1659. Pirenejski mir.
1660.—1668. Karlo II. i Jakob II. (dva posljednja Stuartovića).
1660. Mir u Olivi između Švedske i Poljske, i u Kopenhagenu između Švedske i Danske.
1663. Njemački permanentni državni sabor u Regensburgu.
1664. Boj kod sv. Gottharda.
1666.—1668. Prvi navalni rat Ljudevita XIV.(na španjolsku Nizozemsku). Mir u Aachenu.
1667. Mir u Andrusovu, kojim je Rusija dobila od Poljske Smolensk, Černigov, Kijev i Ukrajinu onkraj Dnjepra.
1669.—1673. Mihajlo Višnioviecki u Poljskoj.
1671. Petar Zrinski i Krsto Frankopan pogubljeni.
1672.—1678. Drugi navalni rat na Holandiju. Mir u Nimwegenu.
1674.—1696. Ivan Sobjeski u Poljskoj.
1676.—1682. Feodor Aleksijević u Rusiji.
1679. Mir u St. Germain en Laye.
1680.—1684. Reunije Ljudevita XIV.
1682.—1689. Ivan, Sofija i Petar u Rusiji.
1683. Turci posljednji put podsjedaju Beč. Boj kod Kahlenberga. Ivan Sobjeski.
1685. Ukida se nanteski edikt. Sila reformiranih ostavlja Francusku i seli se u tuđinu, naročito u Branibor.
1686. Budim otet Osmanlijama.
1687. **Ugarska postade nasljednim kraljevstvom.**
1668. Carevci osvojiše Beograd.
1688.—1697. Treći navalni rat Ljudevita XIV. Mir u Ryswiku.
1688. Revolucija u Engleskoj. Stuartoviće protjeraše.
1689.—1702. Vilim III. Oranski, kralj u Engleskoj.

1689.—1725. **Petar Veliki,** car ruski.
1690. Arsenije Čarnojević doveo Srbe u Ugarsku i Srijem (36.000 porodica).
1691. Boj kod Slankamena.
1697. Boj kod Zente (Sente) na Tisi. Eugen Savojski.
1697.—1763. Saska kuća u Poljskoj: August II. i August III.
1697. Vladike Njeguši iz bratstva Petrovića u Crnoj gori.
1699. **Mir** s Osmanlijama u **Karlovcima.**
1700.—1721. **Veliki sjeverni rat.**
1700. Španjolski Hapsburgovci izumriješe s Karlom II. Španjolska zapade porodicu bourbonsku.
1701. Braniborski izbornik krunio se **kraljem Prusije.**
1701.—1714. **Rat za španjolsku baštinu.**
1703. Petar Veliki osnovao Petrograd.
1704.—1709. Stanislav Leščinski, kralj u Poljskoj.
1704. Boj kod Hochstädta.
1705.—1711. Car Josip I.
1706. Mir u Altranstädtu između Saske i Švedske.
1706. Boj kod Ramilliesa. Boj kod Turina.
1708. Boj kod Oudenarde.
1709. Rusi razbiše Karla XII. kod Pultave.
1711. Mir na Prutu.
1711.—1740. Car Karlo VI.
1712.—1722. **Pragmatička sankcija** (19. travnja 1713.).
1713.—1740. Fridrik Vilim I., kralj pruski.
1713. Mir u Utrechtu. Filipa V. priznaše za kralja španjolskoga.
1714. Mir u Rastattu i Badenu.
1714. Hanoveranska kuća naslijedi englesko prijestolje.
1714.—1718. Austrija i Mleci ratuju s Turcima. Mir u Požarevcu.
1715.—1774. Ljudevit XV. u Francuskoj.
1716. Boj kod Petrovaradina.
1717. Boj kod Beograda.
1718. Karlo XII. pogibe u prokopima kod Frederikshalla.
1721. Mir između Rusije i Švedske u Nystädtu.
1722. Ugarski sabor prihvatio pragmatičku sankciju.
1725.—1727. Katarina I. u Rusiji.
1727.—1730. Petar II. u Rusiji.
1730.—1740. Ana Ivanovna, carica ruska.

1733.—1738. Poljski nasljedni rat.
1735. Vladanje Bourbonaca u Napulju i Siciliji.
1737.—1739. Turski rat s Austrijom i Rusijom.
1738. Mir u Beču. Stanislav Lešćinski odrekao se poljske krune, te dobio Lotaringiju. Lotaringijski vojvoda Franjo Stjepan postao velikim vojvodom u Toskani.
1741. Boj kod Molvicâ.
1740.—1780. Carica **Marija Terezija.**
1740.—1786. **Fridrik II. Veliki,** kralj pruski.
1740.—1742. Prvi sleski rat.
1740.—1748. **Austrijski nasljedni rat.**
1741.—1762. Elizabeta Petrovna u Rusiji.
1741. Boj kod Molvicâ.
1742.—1745. Car Karlo VII.
1743. Mir u Abou.
1744.—1745. Drugi sleski rat.
1745.—1765. Car Franjo I.
1745. Fridrik II. pobijedio kod Hohenfriedberga, Zarova i Kesselsdorfa.
1748. Mir u Aachenu.
1756.—1763. **Sedmogodišnji rat.**
1757. Boj kod Praga, Kolina, Rossbacha i Leuthena.
1758. Poraženi Rusi kod Zorndorfa. Daun razbio Fridrika II. kod Hochkircha.
1759. Boj kod Kunersdorfa.
1759.—1788. Karlo III. u Španjolskoj.
1760. Fridrik II. pobijedio kod Ljegnice i Torgave.
1760.—1820. Juraj III. u Engleskoj.
1761. Fridrik II. utaborio se kod Boleslavica.
1762.—1796. **Katarina II. u Rusiji.**
1763. Mir u Hubertusburgu. Mir u Parizu.
1765.—1790. **Car Josip II.**
1768.—1779. James Cook oplovio tri puta zemlju.
1768.—1774. Prvi ruski rat s Turskom.
1770. Rusko brodovlje razbilo Turke kod otoka Skia.
1772. **Prva dioba Poljske.**
1773. Papa Klement XIV. ukinuo Isusovu družbu.
1774. Mir u Kučuk-Kainardže.
1774.—1792. Ljudevit XVI., francuski kralj († 1793.).

1775.—1783. Sjeveroamerički rat za slobodu.
1778.—1779. Bavarski nasljedni rat.
1780.—1790. Josipa II. vladanje u Austriji.
1871. Tolerantni patent Josipa II.
1782.—1830. Vladika Petar I. Petrović u Crnoj gori.
1785. Zajednica njemačkih knezova.
1786.—1797. Fridrik Vilim II., kralj pruski.
1787.—1792. Rusko-austrijski rat protiv Turske.
1788.—1790. Rat između Švedske i Rusije.

III. Doba ustavnih borba i gospodarskoga razvoja.

(Od 1789. do danas.)

1789. **Početak francuske revolucije.**
1789.—1791. Ustavotvorna narodna skupština.
1790.—1792. Car Leopold II.
1791.—1792. Zakonodavna skupština.
1792.—1806. Franjo II. († 1835.), posljednji izborni car u Njemačkoj.
1792.—1804. **Francuska republika.**
1792.—1795. Narodni konvent.
1792. Dumouriez održao pobjedu kod Jemappesa.
1792.(1793.)—1797. **Prvi savez protiv Francuske.**
1793. Ljudevit XVI. pogubljen.
1793. Austrijanci pobijediše kod Neerwindena.
1793.—1794. Strahovlada u Francuskoj. Robespierre, Marat, Danton.
1793. **Druga dioba Poljske.**
1794. Francuzi pobijediše kod Fleurusa.
1795. Mir u Baselu.
1795. **Treća dioba Poljske.**
1795.—1799. Direktorijalna vlada u Francuskoj.
1796. Crnogorci razbiše Turke kod Spuža.
1796. Nadvojvoda Karlo održao pobjede kod Amberga i Würzburga.
1796.—1797. **Bonaparte u Italiji. Mir u Campo Formiju.**
1796.—1801. Car Pavao u Rusiji.
1797.—1840. Fridrik Vilim III., kralj u Prusiji.

*

1798.—1799. Napoleon u Egiptu.
1799.—1802. **Drugi savez protiv Francuske.**
1799. Napoleon Bonaparte, prvi konzul.
1800. Bojevi kod Marenga i Hohenlindena.
1801. **Mir u Lunéville-u.**
1802. Mir u Amiensu. Napoleon izabran dosmrtnim konzulom.
1804. **Napoleon izabran carem francuskim.**
1804.—1816. Ustanci Srba pod Karađorđem i Milošem Obrenovićem.
1804. Franjo I. proglasio se **austrijskim carem.**
1805. **Treći savez protiv Francuske.** Boj kod Trafalgara. Trocarski boj kod Slavkova. **Mir u Požunu.**
1806.—1808. Josip Bonaparte, kralj u Napulju.
1806.—1810. Ljudevit Bonaparte, kralj u Holandiji.
1806.—1813. **Rajnski savez.**
1806. Njemačko se carstvo raspalo.
1806.—1807. **Četvrti savez protiv Francuske.** Prusi svladani kod Jene i Auerstädta.
1807. Boj kod Jelave. Boj kod Friedlanda. Mir u Tilži. Varšavska vojvodina osnovana.
1807.—1813. Jeronim Bonaparte, westfalski kralj.
1808. Bourbonci iz Španije protjerani. Ustanak Španjolaca. Wellington u Portugalskoj.
1809. **Rat Austrije na Napoleona.** Ustanak Tirolaca. Bojevi kod Asperna i Esslinga. Boj kod Wagrama. **Mir u Beču.**
1809. Svjetovna vlast papinska ukinuta.
1810. Holandija pridružena Francuskoj.
1810. Napoleon se oženio nadvojvodkinjom Marijom Lujzom.
1811.—1821. Španjolske naseobine u Americi odmeću se od matere zemlje.
1812. **Napoleon u Rusiji.**
1813. **Velika vojna za slobodu** protiv Napoleona. Boj kod Lützena i Budišina, primirje. Bitke kod Grossbeerena, kod Katzbacha, Dražđanâ, Hluma i Nollendorfa, kod Denevica. **Velika bitka narodâ kod Leipziga.** Borba kod Hanau-a. Boj kod Vitorije.
1814. Bojevi kod La Rothière, Laona i Arcisa sur Aube. Napoleon odriče se prijestolja i odlazi na otok Elbu. Porodica **Bourbonaca** uspela se na francusko prijestolje. Prvi pariski mir.

1814.—1815. Kongres u Beču.
1815. **Napoleon vratio se** s otoka Elbe. Bojevi kod Ligny-ja i **Waterloo-a.** Sveta alijanca. **Drugi pariski mir.**
1821. Napoleon umr'o na otoku sv. Helene.
1821. Ustanak Grkâ.
1830. Bourbonci u Francuskoj svrgnuti, a Orleanska porodica uzvišena. Belgija odijelila se od Holandije. Buna u Poljskoj.
1830.—1848. Ljudevit I. Filip, kralj Francuzâ.
1835.—1848. Ferdinand I. (V.), car austrijski.
1846. Krakov pridružen Austriji.
1848. Veljačka buna u Francuskoj. **Francuska republika.**
1848. **Franjo Josip I.,** car austrijski.
1849. Buna u Ugarskoj svladana.
1852. Predsjednik francuske republike, princ Louis Napoleon Bonaparte, postao nasljedni car francuski.
1853.—1856. Krimski rat. Mir u Parizu.
1859. Austrijsko-talijanski rat. Mir u Zürichu.
1859.—1861. Sardinija obladala gotovo čitavom Italijom.
1866. Rat Austrije s Prusijom i Italijom. Mir u Pragu.
1867. Austrijska monarhija preobrazila se na dualističkoj osnovi u Austro-ugarsku monarhiju. Car Maksimilijan ustrijeljen u Mexiku.
1870.—1871. Francusko-njemački rat.
1871. (18. siječnja). **Njemačka** proglašena **nasljednom carevinom** pod Hohenzollernima.
1871. (10. svibnja). Mir u Frankfurtu između Njemačke i Francuske.
1871. **Rim otet papi,** te postao prijestolnicom kraljevine Italije.
1873. Svjetska izložba u Beču.
1873. Umr'o Napoleon III.
1875. Buna u Hercegovini i Bosni.
1876.—1877. Rat Srbije i Crne gore protiv Turske.
1877.—1878. Rusko-turski rat.

1878. (17. ožujka). Mir između Ruske i Turske u San Stefanu.

1878. (lipnja). **Kongres u Berlinu.** Austro-ugarska monarhija zapremila Bosnu i Hercegovinu.

1878.—1903. Papa Leo XIII.

1879. Savez između Njemačke i Austro-ugarske monarhije.

1881. (13. ožujka). Umoren od nihilistâ ruski car Aleksandar II. (»car osloboditelj«).

1881. Rumunjska proglašena kraljevinom. Francuska dobila Tunis.

1881.—1894. Ruski car Aleksandar III.

1882. Srbija proglašena kraljevinom.

1883. **Trojni savez** između Njemačke, Austro-ugarske monarhije i Italije.

1885.—1886. Bugarsko-srpski rat; mir u Bukureštu. Prvi bugarski knez Aleksandar I. Battenberg skinut (1886.).

1887. Bugarskim knezom postao Ferdinand od Koburga.

1888. Umr'o njemački car Vilim I. i sin mu Fridrik III. Zacario se Vilim II.

1890. Knez Bismarck otpušten iz službe državnoga kancelara (20. ožujka).

1894. Zacario se u Ruskoj Nikola II. Predsjednik francuske republike Sadi Carnot od anarhista umoren.

1895.—1898. Buna na Kubi, koja se izrodila u rat između Španije i Saveznih država sjeverne Amerike. Mir u Parizu.

1899. Prva konferencija mira u Haagu.

1899.—1902. Englesko-boerski rat u južnoj Africi.

1901. Umrla engleska kraljica Viktorija; naslijedio ju sin Eduard VII.

1900. (29. srpnja). Umoren talijanski kralj Umberto, a naslijedio ga sin Viktor Emanuel III.

1903. (11. lipnja). Umoren srpski kralj Aleksandar Obrenović; naslijedio ga Petar Karađorđević.

1903. Papa Pio X.

1904.—1905. Rusko-japanski rat. Mir u Portsmouthu.
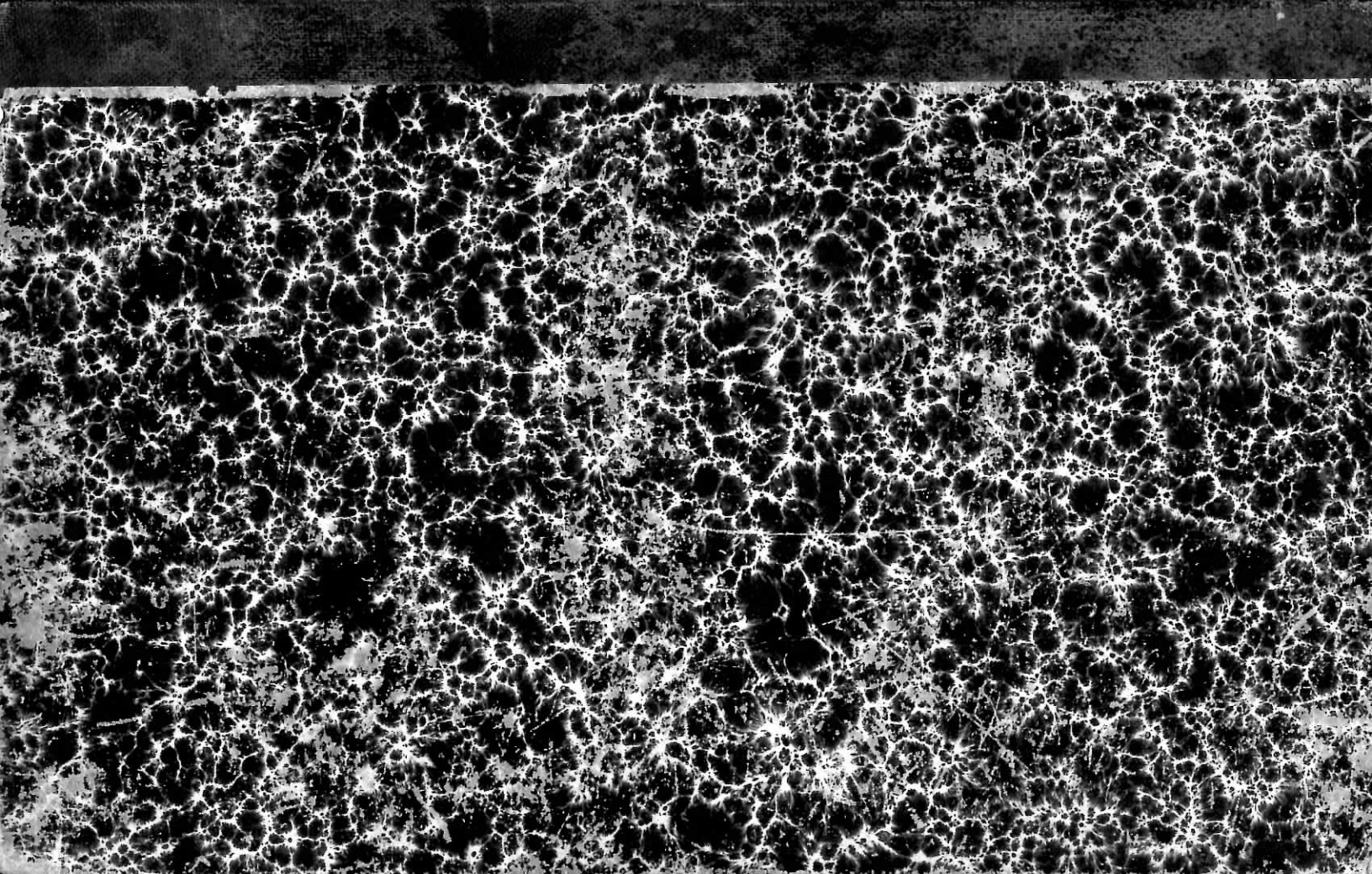
1905. U Ruskoj i Crnoj gori proglašena konstitucija. Razvrgla se (7. lipnja) personalna unija između Švedske i Norveške.